

M. BODROGI ENIKŐ

JÓSIKA MIKLÓS MŰVEINEK FOGADTATÁSTÖRTÉNETE

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2003

Megjelent

**a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával**

**Felelős kiadó
Sipos Gábor**

ISBN 973-8231-25-6

**Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos**

Előszó

Ebben a könyvben, melyet az olvasó kezében tart, Jósika Miklós életművét teszem vizsgálat tárgyává, egy olyan életművet, amely ma már nagyon kevésbé ismert. Nemcsak az olvasóközönség érdeklődési köréből esett ki az író, hanem már a kritika sem tanulmányozza munkáit alaposabban.

S hogy mégis Jósikát kutatom, annak főként az az oka, hogy érdemesnek tartom az elfeledett műveket újraolvasni és megkeresni újraértelmezésük lehetőségeit. A témát recepciótörténeti szempontból közelítem meg, mert elsősorban arra keresem a választ, hogy a reformkor ünnepeit írófejedelme miért hiányzik a mai irodalmi köztudatból. A fogadtatástörténet vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy nyomon követhessük – több mint másfél évszázad (1836–1999) irodalmi elvárásmódosulásainak függvényében – az író munkáinak megítélését; konkrétan azt, hogy a különböző korok olvasói és kritikusai miként reagáltak Jósika műveire.

A recepciókutatás az elmúlt két-három évtized divatos és eredményes irodalomtudományi irányzata a magyar nyelvterületen (nyugat-európai viszonylatban az 1960-as évek vége óta), s jó értelemben vett kihívást jelent a kutató számára konkrét irodalmi példákon kipróbálni ezt az elméletet.

Mégis távol áll tőlem az a fajta elfogultság, amely a recepciókutatási szempontot tekintén egyedül üdvöztetőnek a Jósika-művek megközelítésében. Horváth János *irodalmi alapviszony* fogalmából indulok ki, amelynek három egyenrangú komponense az író, a mű és az olvasó. Ezt szem előtt tartva világosan kirajzolódik az a folyamat, amelynek során az elmúlt másfél évszázad irodalmi megközelítésmódjai hol az alkotóra, hol a műre, hol pedig a befogadóra helyezték a hangsúlyt. Az elméleteket a végtelenségig egyszerűsítve elmondható, hogy a szellemtörténet és a pozitivizmus számára az alkotó személye és az alkotás körülményei állnak a figyelem középpontjában; a fenomenológia, a strukturalizmus és a formalizmus a műalkotást magát tanulmányozza, míg a hermeneutika, a recepciókutatás és az empirikus irodalomtudomány a befogadás mozzanatát tartja a legfontosabbnak.

A téma körvonalazása során elsődlegesen befogadástörténeti szempontból tettem fel a vizsgálandó hagyományt megszólító kérdéseket, a válaszok keresésekor viszont azt tapasztaltam, hogy csakis más kutatási irányok egyidejű figyelembevételével közelíthetők meg a felmerülő komplex problémák. Emiatt kritikailag mérlegelnem kellett az eredetileg vezérfonalként választott recepcióvizsgálat tételeit, és, szükség esetén, akár el is vetnem azokat.

A jaussi recepcióesztétika és az olvasóközpontú elméletek (elsősorban az amerikai „reader-response criticism”) kritikus pontját abban látom, hogy az olvasót konkrét szociokulturális kontextusából kiemelik, s az olvasott műalkotással mintegy hermetikus rendszerbe zárják. E műbefogadási szituáció kiegészítésére jól hasznosítható szempontokat nyújt az empirikus irodalomtudomány. Egy irodalmi jelenség recepciótörténeti vizsgálata ugyanis akkor igazán indokolt, ha nem csupán elméleti szinten történik, hanem annak a szociokulturális összrendszernek a tanulmányozásába ágyazódik bele, amelynek részszenvezetként értelmezhető az irodalom.

Az empirikus irodalomtudomány mellett az értékelmélet néhány szempontjának, továbbá a kánonkutatás és a kultusz kutatás elméletének beépítésével igyekeztem teljesebbé tenni a tárgy feldolgozását.

Ezek lényegében nem összeférhetetlen vizsgálati perspektívák, hanem jól kiegészítik egymást, s hozzásegítenek olyan kérdések megközelítéséhez, amelyeket egyetlen kutatási nézőpont kizárólagossá tételével nem lehet igazán megérteni.

Mielőtt rátérnék a témával kapcsolatos elméleti és módszertani kérdések tárgyalására, hangsúlyozni szeretném, hogy egy ilyen terjedelmű munka, mint ez a könyv, nem tekinthető egyetlen szerző művének. Jelenlegi formájában talán soha nem jött volna létre, ha nem kaptam volna azt a sok szakmai és baráti tanácsot, amelyek hozzásegítettek kutatásaim eredményeinek tartalmi és szerkezeti letisztulásához.

Mindenekelőtt Antal Árpád tanár úrnak tartozom köszönettel, akinek folyamatos és lelkiismeretes támogatása nélkül elvesztem volna a filológiai munka részleteiben. Saját kutatásainak eredményeit is a rendelkezésemre bocsátotta, és ugyanakkor felhívta a figyelmemet az irodalomtörténeti korszakok nagyobb összefüggéseire, hogy a különböző tényeket és adatokat egy-egyben tudjam látni.

Mindamellett, hogy Antal Árpád tanár úr maximális segítséget nyújtott e dolgozat előmunkálatai és megírása során, úgy tűnt, hogy ekkora munkával nem lehet megbirkózni, mivel a hatalmas jegyzetanyag többnyire ellenállt a logikus egésszé tömörítésnek. Megtorpanásaim, kétségeim időszakaiban mindig mellettem állt Egyed Emese tanszékvezető kolléganőm, akinek szakmai és baráti tanácsai nélkül aligha nyerte volna el munkám jelenlegi formáját. Ezúttal ismét megköszönöm segítségét.

Sokat tanultam azoktól a jórészt (de nem kizárólag) irodalmár kollégáimnak és barátaimnak a megjegyzéseiből is, akik végigolvasták munkámat, és beszélgetéseink során kiegészítéseket, pontosításokat javasoltak. Ezeket részben figyelembe vettem a kötet véglegesítésekor, részben a téma további kutatásában fogom hasznosítani.

Itt szeretnék köszönetet mondani az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium kuratóriumának, amely két ízben is lehetővé tette számomra, hogy kutatói ösztöndíjjal Debrecenben és Budapesten tartózkodhassam. A könyv- és levéltári kutatások mellett alkalmam volt irodalomkutatókkal megismerkedni és témámmal kapcsolatban konzultálni. Imre László tanár úr kezdettől fogva érdeklődéssel kísérte munkámat, és hasznos tanácsokkal látott el. Meg kell említenem még a Szajbély Mihály, T. Erdélyi Ilona, Weber Antal, Korompay H. János, Tverdota György és Praznovszky Mihály nevét is, akiknek személyes kutatási tapasztalataiból és publikált munkáiból sokat okulhattam. Szerencsésnek tartom magam, hogy Nagy Miklós tanár úrral, aki azóta eltávozott közülünk, még alkalmam volt személyesen találkozni, és elbeszélgetni arról, hogyan látja Jósika irodalomtörténeti helyét és szerepét.

Eddig azokról szóltam, akik irodalmi szaktudásukkal támogatták e kötet megírását. Köszönettel tartozom még férjemnek, Molnár B. Lehel levéltárosnak is, hogy egyrészt türelmével és erkölcsi támogatásával mellettem állt, másrészt, hogy az Egyetemi Könyvtárban és az Állami Levéltárban gyakran kikereste és fénymásolta a dolgozat továbbbírásához szükséges anyagot, amikor oktatói kötelezettségeim miatt nem értem rá. Ő tanított meg ugyanakkor számítógépen dolgozni, és munkám megszerkesztése, technikai kivitelezése szintén az ő érdeme.

Végül, de nem utolsósorban, tisztelettel fejet hajtok Jósika Miklós előtt, akitől mindenkinél többet tanultam, miközben levelezését, publikációit és a recepciótörténetére vonatkozó anyagot céduláztam. A tőle nyert ihlet nélkül valószínűleg nem tudtam volna legyőzni a témától való kezdeti idegenkedésemet.

A tárgy elméleti és módszertani megközelítése

A következőkben azt ismertetem röviden, mit fogadtam el és használtam fel az Előszóban említett irodalomkutatási irányzatokból, s egyúttal a leggyakrabban előforduló szakkifejezéseket is tisztázom.

A recepciókutatás elméletéről

A már többször használt *recepció* szakkifejezést az irodalomtudomány a szépirodalmi alkotás egyéni vagy közösségi (kollektív) befogadása/fogadtatása értelemben használja. A *recepciókutatás* tehát tág értelemben az irodalom fogadtatásával foglalkozó kutatást jelenti. E kifejezés gyakorlati használata nem egyöntetű, mivel pl. Rainer Warning¹ mind a konstanzi iskola, mind az ún. „reader-response criticism” kutatási irányzatát recepcióesztétikának nevezi, míg pl. Robert C. Holub² csak Jauss elméletére korlátozza a terminus jelentését. A valóságos olvasót feltételező és tanulmányozó irányzatot általában *recepciótörténetnek* nevezik.³ Ebbe a kategóriába sorolom jelen munkámat, mivel Jósika műveinek fogadtatásában az egyes korok valóságos olvasóinak tapasztalatát vizsgálom meg.

A Konstanzi Egyetem berkeiben az 1960-as évek vége óta működő recepcióesztétikai irányzat képviselőinek (főleg Jaussnak és Isernek) az elméletéből néhány alapvető gondolatot és fogalmat beépítettem munkámba. Mindenekelőtt a *horizont* szakkifejezést, amely Gadamer, a modern hermeneutikai filozófia kidolgozóját idézve „az a látókör, amely mindent átfog és körülzár, ami egy pontról látható”.⁴ Ez a kifejezés többféle összetételben előfordul, amelyek közül az *elváráshorizontot* kulcsszóként használom. Ezen olyan mentális rendszert kell érteni, amely a befogadó részéről a műhöz intézendő virtuális kérdések hátterét alkotja, s amely egyrészt a befogadó élettapasztalatától, társadalmi kontextusától függő pszichoszociológiai előfeltevésekből/előítéletekből, másrészt az irodalomra (műfajokra, formákra, témákra) s ezen belül a kérdéses mű korára, szerzőjére és magára a műre vonatkozó előfeltevésekből tevődik össze.⁵ Az elváráshorizont teszi lehetővé, hogy a megértő/befogadó az új ismeretanyagot mindig tapasztalati kontextusba illeszthesse. A Jósika-művek recepciótörténetének vizsgálatakor egyrészt az olvasóközönség, másrészt a kritika koronként változó elváráshorizontját térképezem föl, s ezeken tanulmányozom a kérdéses alkotások helyét és értékelését.

Amikor meg akarunk érteni egy szöveget (és általában egy történeti jelenséget), Gadamer szerint eleve alá vagyunk vetve a *hatástörténetnek*, azaz belépünk a hagyománytörténetbe, „szüntelen közvetítés van a múlt és a jelen között”.⁶ Ennek a tudatosítása rendkívül fontos a XXI. század elejének kutatója számára, aki hajlamos egyes „posztmodern” kritikusok magatartásának hatására lebecsülni a premodern kor nem esztétikumközpontú olvasmányait. A mindenkor értelmezőnek kétségtelenül tapasztalnia kell saját jelene és az értelmezendő szöveg történelmi szituációja közötti feszültséget, ez a hermeneutikai helyzet viszont ösztönzőleg hathat a megértésre, amennyiben az értelmező hajlandó párbeszédet létesíteni a hagyománnyal. Hasznosnak bizonyult kutatásaim eredményeinek leírásában az *esztétikai distancia* fogalma, amelyen egy adott elváráshorizont és egy újonnan megjelenő mű között feszülő távolság értendő.

¹ WARNING 1979.

² HOLUB 1984.

³ LINK 1980. 43–52.

⁴ GADAMER 1984. 214.

⁵ JAUSS 1980.

⁶ Uo. 207.

Ha az esztétikai distancia kicsi, akkor a mű nem követeli meg a befogadói tudat reorientálódását egy új horizont felé. Ha viszont az esztétikai távolság nagy, akkor *horizontváltást* igényel a befogadói tudattól, s a mű olyan új kérdésekre válaszol, amelyek korábban válasz nélkül maradtak vagy föl sem merültek.

A recepciótörténeti kutatásban jól hasznosítható a szépirodalmi alkotások konkretizációjára vonatkozó elmélet. Elsősorban az ingardeni gondolatmenetből kiindulva⁷ különíthető el egymástól a *tárgymű* és az *esztétikai tárgy* fogalma, ahol az előbbi „az esztétikai alanytól [ti. a befogadótól] függetlenül, a maga pusztán anyagi valóságában létező” művet jelenti, az utóbbi pedig „a tárgymű és a befogadói tudat sajátos kapcsolatának terméke, a műben lehetőségként hordozott esztétikai minőségek értéktelített konkretizációja”.⁸ *Műkonkretizáción* vagy *olvasaton* tehát az esztétikai tárgy megvalósulását kell érteni a befogadó tudatában. Ugyanazon műnek különböző konkretizációi lehetnek, mivel a tárgymű csak „szkematikus nyelvi képződmény”, amely kijelöli a jelentéslehetőségeket, ezeket viszont az olvasók teljesítik ki egyedi konkretizációik során.⁹ Iser a fikcionális szöveg szituációhiányos voltával és ebből eredő „felhívás-struktúrájával” magyarázta a szöveg már Ingardentől említett „üres helyeinek” befogadási helyzetből függő kitöltését.¹⁰

Jósika fogadtatástörténetének vizsgálatakor elsődleges forrásnak tekintem műveinek konkretizációleírásait, s ezekre *recepciódokumentumok*ként hivatkozom. Az egyedi konkretizációkban olyan vonások figyelhetők meg, amelyek egy nagyobb olvasói csoportra is jellemzőek, s egy ilyen közösség sajátos befogadási módját *olvasási modell*nek nevezem. Ezt a terminust a finn Leeni Tiirakaritól vettem át, s olyan olvasási stratégiát értek rajta, amellyel az egyedi olvasó valamely befogadó közösség tagjaként értelmezi az elolvasott szépirodalmi művet. Még ha a befogadó egyedi módon konkretizálja is a műalkotást, az olvasási szokást a kollektív (az adott olvasói közösségre jellemző) világkép és irodalomfelfogás irányítja, s ennek hatása az egyedi olvasatokban is kimutatható. Mivel az irodalmi szöveg mint tárgymű minden olvasó számára azonos, a recepciódokumentumok közös vonásai az elolvasott szövegből vezethetők le, míg az eltérő sajátosságok az olvasó világnézetéből, társadalmi körülményeiből és irodalmi kompetenciájából erednek.¹¹ (Irodalmi kompetencián egy olyanfajta tudás értendő, amely lehetővé teszi a befogadó számára, hogy az irodalmi szövegeket mint ilyeneket ismerje föl.)

A jaussi recepcióesztétika elméletét véleményem szerint nehéz tökéletesen alkalmazni a gyakorlatban, mivel túlságosan ideális befogadói helyzeteket ír le. Hatása kétségtelenül megtermékenyítette az irodalomelméleti gondolkodást, és alapját képezheti egy irodalmi jelenség recepciótörténeti leírásának, ehhez azonban a konkrét történelmi-társadalmi tényezőket is be kell vonni a vizsgálódások körébe.

Az empirikus és a rendszerelvű irodalomtudomány tanulságai

Az empirikus irodalomtudomány területéről – amely sokféle kutatási irányt foglal magában – elsődlegesen Rien T. Segers elméleti megállapításait használtam föl.¹² A recepcióesztétikához hasonlóan ez az irányzat is a befogadó felől vizsgálja az irodalmi alapviszonyt, de míg az előbbi a hermeneutikai szituáción belül helyezkedik el (vagyis a kutató azonos az olvasóval), addig az utóbbi a *hermeneutikai szituáción kívüli* perspektívát alkalmazza. Ekkor a kutató más olvasóknak a szöveggel való konfrontációját írja le; nem résztvevőként, hanem megfigyelőként

⁷ INGARDEN 1977.

⁸ CS. GYÍMESI 1983. 172., 166.

⁹ INGARDEN 1977. 342–362.

¹⁰ ISER 1980.

¹¹ TIIRAKARI 1997. 19., 21.

¹² SEGERS 1994.

van jelen a tanulmányozott helyzetben. Kutatóként valahol a két szituáció határzónájában foglalkozom állást, mivel többnyire mások reakcióit írom le, de saját olvasatomat is vizsgálat tárgyává teszem. Egy másik lényeges eltérés a recepcióesztétikához képest az, hogy az empirikus irodalomtudomány a szöveget „valódi” kontextusába helyezi, azaz figyelembe veszi azokat a kognitív, szociális és esztétikai tényezőket, amelyek meghatározzák a szöveg és a befogadó közötti kommunikáció folyamatát. Célja a valódi kommunikáció-orientáltság, nemcsak elméleti kijelentéseiben, hanem a tulajdonképpeni kutatómunkában is. A nézőpont különbségeiből adódóan sok mindenben eltér egymástól a recepcióesztétika és az empirikus irodalomtudomány módszertana is. Míg az előbbi a kommunikációs folyamat két aspektusára, a szöveg hatására és a befogadó reakciójára fekteti a hangsúlyt, addig az utóbbi a szöveg befogadásának teljes folyamatát írja le, annak társadalmi kontextusával együtt. S olyan módszertant kíván kidolgozni, amely interszubjektív kutatási stratégiákat is tartalmaz, lehetővé téve a hipotézisek ellenőrzését és az olvasói magatartás megjövendőlését.

Az empirikus irodalomtudomány Segers által említett két irányzata (a Norbert Groeben-i és a Gebhard Rusch-i) közül az utóbbi nyújtott ígéretesebb elméleti kiindulópontokat kutatásaimhoz. Eszerint nem annyira egy adott irodalmi szöveg recepcióját kell vizsgálat tárgyává tenni, mint inkább azt az *irodalmi rendszert*, amelynek alapját az irodalmi kommunikációs folyamatban részt vevők irodalmi tevékenységei alkotják. Rusch tíz kategóriába sorolta az irodalmi kommunikációs folyamatban részt vevő „szereplőket”, ilyenek például az alkotók, kiadók, kritikusok, könyvtárosok, tanárok és diákok, könyvvásárlók és -olvasók stb.

Jósika regényeinek fogadtatástörténetéhez az ilyen jellegű kutatások nagyon fontos elveket szolgáltatnak, olyanokat, amelyek nélkül légüres térben mozognának a recepciódokumentumokból levonható következtetések.

Az irodalom rendszerként való értelmezését már az orosz formalista iskola egyes képviselői is megfogalmazták, például Borisz Eichenbaum. Ő az irodalmat nem pusztán szövegek sokaságának tekintette, hanem irodalmi tevékenységek hálózatának. Ezt a funkcionalista megközelítésmódot alkalmazta Itamar Even-Zohar is a többrendszerűség elméletének kidolgozásához.¹³ Ő azonban még tovább lépett, amikor *irodalmi többrendszerben* gondolkodott, amelynek részrendszerei dinamikus kapcsolatban vannak egymással. Meghatározása szerint „Az »irodalmi rendszer« [...] átfogja mindazon tényezőket, amelyek részt vesznek azoknak a tevékenységeknek a halmazában, amelyekre az »irodalmi« címke sokkalta kényelmesebben alkalmazható, mint bármi másra. A »szöveg« immár nem az egyetlen, és nem szükségképpen [...] a legfontosabb célja vagy akár terméke ennek a rendszernek. [...] kölcsönös függőség áll fenn ezen tényezők között [...]. Így a FOGYASZTÓ »fogyaszthatja« a TERMELŐ által termelt TERMÉKET, de ahhoz, hogy a »termék« (mint amilyen a »szöveg«) létrejöhessen, közös JÁTEKTÁRnak (*repertoire*) kell léteznie, amelynek használhatóságát valamely INTÉZMÉNY határozza meg. PIACnak is léteznie kell, ahol az effajta termék forgalmazható. Egyik felsorolt tényező sem írható le úgy, mintha elszigetelten funkcionálna, és a kitapintható viszonyfajták a modell minden lehetséges tengelyén megjelennek.”¹⁴ A többrendszerűség fogalma, amely lényegében a rendszerfogalom dinamikus, heterogén voltát teszi explicitté, kiterjeszthető a társadalom és kultúra egészére, s ilyen értelemben használok a *szociokulturális többrendszer* fogalmát, amelynek az irodalom egy részrendszere. Ezekben az operacionális fogalmakban való gondolkodás nyilvánvalóvá teszi azt, hogy sem az irodalomról, sem annak valamely összetevőjéről nem alkotunk valós képet, ha nem tanulmányozzuk azok dinamikus kontextusát is.

¹³ EVEN-ZOHAR 1995.

¹⁴ Uő. 1995a. 456.

Értékelméleti megalapozás

Már az eddig tárgyaltak során is szóba került az *érték* fogalma. Böhm Károly ezt viszonyfogalomként határozta meg, amely egy tárgy „jelentőségét” fejezi ki a szemlélő alany szempontjából.¹⁵

Az embernek a világgal való kapcsolatát meghatározza az, hogy mindig viszonyul a dolgokhoz, azaz értékeli őket annak függvényében, hogy milyen jelentőséggel bírnak számára. Az irodalom kutatásának is vannak értékelméleti vonatkozásai, mivel a befogadó mindig valamilyen értékelvárással közeledik a műhöz. Hankiss Elemér eleve úgy definiálja az „igazi műalkotást”, mint amely „az embert mint társadalmi lényt nemcsak az adott valósághoz, hanem egyben az emberiség *történeti perspektívájához* viszonyítva is ábrázolja. [...] mindig benne rejlik egy, az adott valóságon kívül fekvő mozzanat, [...] egy *alapvető értékmozzanat*”¹⁶. Ez az alapvető (vagy abszolút) érték az emberi teljesség, s emiatt az irodalom elsődleges funkciója úgy határozható meg, mint az adott valóságnak az emberi teljességhez viszonyított ábrázolása. Lényegében az emberi élet pozitív és negatív értékek bonyolult összjátékaként fogható föl, s a jó mű képes ezt fölépíteni és mozgásba hozni.¹⁷

Az esztétikai tárgy meghatározásakor említettem, hogy a műben lehetőségként hordozott esztétikai minőségek *értéktelített* konkretizációját jelenti. Bojtár Endre lényegi kapcsolatot lát az irodalmi mű jelentése és értéke között, mivel mindkettő az irodalmi közlésfolyamatban (azaz a befogadásban) alakul ki. Az irodalmi műalkotás immanens jelentés- és értékszerkezetét csakis a befogadás során tudja konkretizálni az olvasó¹⁸, elváráshorizontja függvényében. Veres András úgy határozza meg az érték és jelentés közötti lényegi kapcsolatot, hogy „A jelentést jelentősége avatja értékke”.¹⁹ S a mű jelentéseinek és értékeinek a különböző konkretizációkban való azonosságát az biztosítja, hogy az olvasók valóságtapasztalata viszonylag azonos.

Kétségtelen, hogy az irodalmi műalkotás legsajátosabb értékfajtája az *esztétikai érték*, amelyet Bojtár szerint szinte lehetetlen fogalmilag megragadni.²⁰ Nem vezethető le semmi másból, mivel önmagára az érték-hordozóra irányul, s érzékelésére a befogadó esztétikai magatartására van szükség, olyan érdekmentes nyitottságra, amelyben felfüggesztődik „a mindennapi vagy a tudományos valóságviszonyra jellemző közvetlen vagy közvetett haszonelvűség”.²¹ Az esztétikai érték szövegszinten esztétikai minőségek formájában, azaz materiális (szépség, fenség, tragikum, komikum, alantasság, groteszk stb.) és formális (szimmetria, arányosság, harmónia, egyneműség, változatosság stb.) mozzanatokban jelenik meg. Jósika műveinek befogadástörténeti vizsgálatakor arra is kitérek, hogy a különböző korok olvasói milyen értékelvárással közeledtek munkáihoz, s az értékszempontbeli változások miként befolyásolták népszerűségének alakulását. Mivel témám vizsgálatának elsődleges szempontja a fogadtatástörténet, a recepció (és kevésbé a Jósika-művek) értékszerkezetét fogom alaposabban tanulmányozni.

A kánonkutatás elméletéről

A **kánon** szó alapjelentése, a 'nadszál' mellett már időszámításunk első századaiban kialakult átvitt 'mérce, mérték, norma' jelentése, a szentírási könyvek hivatalos jegyzéke értelmében.²² A fogalom használata korán áttért a világi szférába is, olyan kulturális termékek meg-

¹⁵ BÖHM 1906. 232.

¹⁶ HANKISS 1977. 157.

¹⁷ Uo. 228.

¹⁸ BOJTÁR 1992. 34.

¹⁹ VERES 1992. 288.

²⁰ BOJTÁR 1992. 45.

²¹ CS. GYÍMESI 1983. 166.

²² HAAG 1989. 915–916.

nevezésére, amelyeknek meg nem kérdőjelezhető értékük van egy adott értelmező közösség számára. Az irodalomkutatónak egy értelmező közösség tagjaként ismernie kell annak irodalmi normáit, amelyek (történeti képződményként) időben változnak. Az elmúlt évek irodalmi kánonvitái sokféleképpen közelítették meg a problémát, és különböző módon terjesztették ki vagy szűkítették le a fogalom használati körét.

Az *irodalmi kánon* fogalmának három jelentése bizonyult operacionálisnak számomra: elsőként bizonyos, egy értelmező közösség által kiemelt *irodalmi művek* és a hozzájuk kapcsolódó, érvényesként elfogadott *értelmezések*, másodsor *alkotók*, harmadszor pedig az irodalmi szövegek megalkotását irányító *törvények és elemek* („kanonizált játéktár”²³, amely pl. a műfaji mintákat is felöleli).

Jósika recepciótörténetében lényegesnek tartom egyrészt a *kánon és közösség* (s ezen belül a *kánon és kulturális intézmények*), másrészt a *kánon és érték* kapcsolatának vizsgálatát.

Abból indulok ki, hogy a kánonnak döntő szerepe van egy adott közösség önazonosságának, tekintélyének és önmagáról való képének kialakításában.²⁴ A kánonok megalkotói mindig úgy olvassák az irodalomtörténetet, és szelektálnak az elmúlt korok alkotásaiból, hogy ezáltal megpróbálják igazolni helyüket a történelemben. A kutató szempontjából pedig azért jelentős a kánon(ok) tanulmányozása, mivel azoknak a szövegeknek, értelmezéseknek, alkotóknak és irodalmi szövegalkotási szabályoknak az ismeretéből, amelyek kitüntetett fontosságúak egy csoport számára, messzemenő következtetéseket tud levonni az illető csoporttal kapcsolatban. Mivel egy nagyobb közösség (pl. egy nemzet vagy társadalom) sok kisebből tevődik össze, mindegyik megalkothatja a maga kánonját (ezt nevezik spontán kánonalkotásnak), s így az irodalomtörténet bármely szinkronikus metszetében több kánon egyidejű jelenlétével kell számolnia a kutatónak. Bár ezt elméletileg elfogadom, a vizsgálandó anyag sokrétűsége miatt kénytelen leszek egyszerűsíteni a valós helyzetet, s a legrepresentatívabb és a magyar irodalom történetében leghosszabb életű, ún. „magyar nemzeti kánonra” összpontosítok, amelynek első kidolgozója Toldy Ferenc volt. Ez az eljárás amiatt is indokolt, hogy a Jósika-életmű ennek a kánonnak volt egyértelműen része. Mivel az irodalomtörténet tanúsága szerint egy hivatalosnak elismert kánon állandósága attól az intézménytől függ, amely tekintélyt ad neki, a „magyar nemzeti kánon” legitimáló intézmények és személyek tárgyalására is kitérek a későbbiekben.

A kánonok vizsgálata ugyanakkor értékelméleti kérdéseket is fölvet, mivel minden kánon értékrendszert alkot, s bármely műről vagy alkotóról hozott értékitélet csakis ezen belül erősíthető vagy cáfolható meg. Ahhoz, hogy egy kánon működőképes legyen, szükség van arra, hogy egymással szembenálló értékrendek érvényesüljenek benne, mivel a túlzott egyenmőség elfojtja az uralkodó kánon mellett természetszerűen létező más (csoport)kánonokat, a túl nagy különbségek pedig értékzavarhoz vezetnek. Az 1850–1860-as években például amiatt bizonyult működőképesnek a „nemzeti kánon”, hogy többek között az eszményítés és tárgyilagosság, a történelmi hűség elve és a szubjektív történelemértelmezés (mint más-más értékrendek megnyilvánulási formái) állandó ütköztetésének adott teret.

A recepciótörténet kultusz kutatási vonatkozásai

Az irodalmi kultusz mint önálló diszciplína kutatása rövid múltra tekint vissza Magyarországon. 1989-ban jelent meg Dávidházi Péter *„Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* című monográfiája, amely újat hozott a magyar irodalomtudomány történetében abból a szempontból, hogy az írókultuszt mint egy a XX. század előtt már tapasztalt jelenséget tette vizsgálat tárgyává.

²³ EVEN-ZOHAR 1995. 442.

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1995. 82.

Elméleti szempontból fontos a *kultusz* és a tisztelet fogalmának megkülönböztetése, az előbbi ugyanis nagyfokú, gyakran túlzásba vitt tiszteletet jelent. Olyan érzelmi viszonyulást, amellyel pl. a nemzet mindenkori nagyjai felé fordul. Munkája első fejezetében Dávidházi elméletileg megalapozta a kutatási módszereket, és három csoportba sorolta a kultusz megnyilvánulási formáit. Ezek a kultikus *beállítódás* (azaz érzület), a kultuszhoz kapcsolódó *cselekvések* (ritusok) és a kultusz *nyelvi jellegzetességei*. Ebből a hármasságból indultak ki később más kultuszkutatók is (Praznovszky Mihály, Margócsy István, Tverdota György, Gosztonyi Ferenc), hol egyik, hol másik elemét hangsúlyozva.

A Jósikát, az író és a közéleti férfit övező nagyfokú tisztelet is kultuszként értelmezhető, és ennek vizsgálatakor a Dávidházi nyújtotta hármasság meghatározás jól használható vezérfonalként. Nem vállalkozom azonban a jelenség „természettudományának” olyan kimerítő bemutatására, mint a Shakespeare-kutató, mivel a kultuszt a recepciótörténet egyik aspektusaként kezeltem.

A kultikus megközelítésmód egészen másfajta, mint a kritikai magatartás vagy a tudományos feldolgozás. Mindenekelőtt amiatt, hogy a három közül ez a legszembetűnőbb, „gyökereiben ez kapcsolódik leginkább a közvetlen, reflektálatlan befogadási módokhoz, a művek egyszerű elolvasásához, újraolvasásához, a költővel történetekkel kapcsolatos érzelmi állásfoglaláshoz”, amint Tverdota György írja a József Attila-kultusz genézisééről szóló munkájának előszavában. Nézzük, mit jelent ez pontosabban. A tudományos kutatás valamilyen módszereszményt követ, meghatározza szempontjait, előfeltevéseit és eljárásait. A kritika egy adott korszak normarendszeréhez méri a vizsgált művészi teljesítményt. Ezekkel szemben a kultikus beállítódásban „évezredes, a mitológiai-vallásos hagyományból örökölt félig tudatos kulturális reakciómódok jutnak érvényre”.²⁵ A kultuszkutatás alapvető módszertani elveit Dávidházi egyrészt a „rokon-szenvező kívülállás”-ban, másrészt az „együttérző agnoszticizmus”-ban és a „jóindulatú figyelni tudás”-ban határozta meg.²⁶ Ez alapvetően eltér a hétköznapi beidegződésektől, s még inkább a kritikai attitűdtől, hiszen itt lényegében az a követelmény fogalmazódik meg, hogy a kultuszkutatónak ki kell lépnie bizonyos fokig mai tudata kereteiből, s belehelyezkednie a kultuszban hívők világába ahhoz, hogy megértse a vizsgált jelenséget. Hermeneutikai szituációba lép, s engednie kell, hogy a hagyomány megszólítsa, mert máskülönben nem értheti meg, amit az számára mond. Gosztonyi Ferenc szerint a kultuszkutatási szempont érvényesítése nemcsak sajátos témaválasztást igényel, hanem valamiféle metodikai elszántságot és fegyelmet is, mivel olyan dokumentumokkal dolgozik, amelyek másfajta megközelítés számára értelmezhetetlenek.²⁷

Érdekes kísérletnek és kihívásnak tűnik a Jósika-recepció azon dokumentumainak kultusz-történeti tanulmányozása, amelyeket a kritikátörténet érdektelennek tart, illetve a kritikátörténeti szempontból is tárgyalt anyag más szempontú megközelítése. Emiatt érdemesnek tartok egy fejezetet szentelni a Jósika-kultusz fontosabb vonatkozásainak leírására.

A kutató módszertani gondjai

Már a dolgozat előkészítésének fázisában különféle problémákkal kellett szembenéznem. Ezek közül csak a legáltalánosabbakra utalok most, a többit az egyes fejezetek bevezető részében ismertetem, s az anyag feldolgozása során próbálok megoldást találni rájuk. Jóllehet a befogadástörténeti szempontot választottam vezérfonalként, az egyre jobban fölhalmozódó dokumentumok osztályozásához és elmélyült vizsgálatához a recepcióesztétika nem bizonyult sem elégségesnek, sem kielégítőnek. Elméletileg jóval könnyebb leírni az elmúlt korok elváráshorizontjainak feltárásához szükséges eljárásokat, mint a gyakorlatban alkalmazni azo-

²⁵ TVERDOTA 1998. 9.

²⁶ DÁVIDHÁZI 1989. 19., 21.

²⁷ GOSZTONYI 1997. 279.

kat. Egy műalkotás konkretizálásának folyamatában ugyanis olyan történelmi, társadalmi és kulturális kontextushoz kötődik a befogadó, amely meghatározza olvasatát, de csak az olvasatra támaszkodva nem lehet rekonstruálni azt. A befogadó elváráshorizontjának helyes újraalkotásához szükséges az adott kor történelmi, szociális, művelődési stb. viszonyainak ismerete, s az empirikus irodalomtudomány egyes tételei is ilyen irányú kutatások végzésére biztatnak.

Az elváráshorizont maga is egyfajta modell, amely a valós viszonyok szelektálása és absztrahálása útján alkotható meg, emiatt a kutatónak számolnia kell a téves rekonstrukció esélyével. Ha viszont elfogadjuk Borisz Eichenbaum ama kijelentését, amely szerint „a tudomány nem afféle utazás, ahol az ember jó előre jegyet vált egy meghatározott állomásra”²⁸, akkor félre kell tennünk a túlzott aggályoskodást, és vállalnunk azt, hogy a munkánk csak egy szerény kísérlet a sok lehetséges közül.

Jósika műveinek fogadtatását két nagyobb befogadói csoport, az olvasóközönség és a „hivatásos olvasók” (kritikusok, irodalomtörténészek) elváráshorizontján vizsgálom. Az előbbi keretén belül nagy vonalakban megkülönböztetem a számbelileg jelentősebb átlagolvasói közönséget (a népszerű irodalom fogyasztóit) és a műveltebb olvasókat (az elit irodalom közönségét). Ezt a szempontot a XIX. századi recepció föltérképezésekor alkalmazom következetesebben, mivel Jósika ekkor közismert, olvasott és rendszeresen bírált. XX. századi fogadtatásában egészen más a helyzet, mivel ekkor már szinte kizárólag csak a kritikai recepciódokumentumok említik műveit. Emiatt célravezetőbbnek tűnik más perspektívából tanulmányozni a témát, úgy, ahogyan előtérbe hozhatóak legtipikusabb vonásai.

A legnagyobb gondot az átlagolvasók elváráshorizontjának újraalkotása jelenti, mivel esztétikai tapasztalatokról nincsenek közvetlen dokumentumaink. Ebben az esetben célravezető másodlagos forrásokra (irodalomtörténeti és -szociológiai, mentalitástörténeti stb. munkákra) támaszkodni és hipotéziseket állítani föl a nagyközönség olvasási szokásaival, preferenciáival és stratégiáival kapcsolatban. Mivel az olvasásszociológia meglehetősen fiatal tudományág, és főként a XX. századot tanulmányozza, nem nyújthat számottevő gyakorlati segítséget a Jósika-recepció földolgozásában. Az irodalomszociológiai kutatások is csak szórványos eredményeket hoztak az adatok összegyűjtése terén, ami szintén megnehezíti a munkát.

Aki egy író recepciótörténetének feltárására vállalkozik, annak jártasnak kellene lennie az irodalom- és kritikátörténet mellett a társadalom, mentalitás, szociológia és pszichológia történetében, egyszóval a humán tudományok szinte valamennyi területén. A tárgy komplexitásával a kutatás közben szembesültem, s bár gyakran elkésérített az a felismerés, hogy legalábbis egy kutatócsoport munkájával birkózom egymagamban, lehetőségeimhez mérten véghezvittem a vállalt feladatot.

Az elméleti-módszertani problémák mellett fölmerült a könyv megírásakor az a konkrét kérdés is, hogy a különböző korok más-más helyesírási szabályainak megfelelő írásmódokhoz maradjak-e hű, vagy egységesítsem azokat valamilyen módon. Az utóbbi megoldás logikusabbnak tűnt egy olyan munkában, amelynek célja nem annyira a forrásfeltárás, mint inkább a már feltárt anyag rendszerezése és interpretálása. Emiatt a mai helyesírásnak megfelelően írtam át az idézett szövegrészeket, a szókészleten azonban nem változtattam, megőrizve így az archaikus színezetű kifejezéseket. Ahol idegen (latin, német, francia) szavak szerepelnek az eredeti szövegben, ott zárójelben fölűntettem magyar megfelelőiket is (kivéve azokat az eseteket, ahol jelentésük a mai magyar olvasó számára közismert).

²⁸ Idézi EVEN-ZOHAR 1995a. 454.

A könyv szerkezeti felépítése

A Jósika-recepció több mint másfél évszázados történetét négy fejezetben tárgyalom, s ezek mindegyike egy-egy hipotézisre épül. A következőkben ezeket ismertetem röviden.

Az I. fejezet az írói siker időszakát (1836–1848) tanulmányozza, s elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy egyfelől milyen szociokulturális, mentalitástörténeti és csoportpszichológiai, másfelől milyen irodalom- és esztétikatörténeti feltételek együttes hatásának tulajdonítható Jósika első regényének hatalmas sikere, amely egészen a szabadságharcig meghatározta újabb műveinek fogadtatását. Feltételezésem szerint Jósika amiatt elégíthette ki mind a nagyközönség, mind a kritika elvárásait, hogy egyrészt egy olyan irodalmi hagyományt folytatott, amelyhez az olvasók nagy többsége hozzászokott és ragaszkodott, másrészt megújította ezt a hagyományt, s esztétikailag olyan szintre emelte, hogy az igényesebb befogadók is értéket találhattak benne. *Első hipotézisem az, hogy Jósika fellépésétől kezdve kétféle igénynek kívánt megfelelni: mind a népszerű, mind az elit irodalom olvasóinak elvárásait ki akarta elégíteni, de az előbbi fontosabb volt számára.*

A II. fejezet az író fokozatos népszerűségvesztésének okait kutatja. Meglehetősen nagy periódust vizsgál (1849–1900), amelyet tulajdonképpen két részre lehetne osztani, s ezek között az író halála (1865) a választóvonal. Megítélése tekintetében azonban 1865 után nem történt akkora változás, hogy érdemesnek tarthatnók a további korszakolást. A fejezet címe (Küzdelme az elfeledtetéssel) nem csupán az élő Jósika küzdelmére utal, hanem utóéletének arra az aspektusára is, hogy befogadóinak egy része az író halála után tovább folytatja a harcot egykor méltán kivívott hírnevének megőrzésére. Tanulmányozni fogom itt az 1848 utáni mentalitásbeli és értékszemléleti módosulásokat is, valamint ezek hatását a korabeli olvasóközönség és kritika elváráshorizontjára. *Második hipotézisem az, hogy Jósika népszerűsége fokozatosan és nem látványos hirtelenséggel csökkent emigrációja idején.*

A III. fejezetben kultusz kutatási szempontból közelítem meg a korábban tárgyalt két periódus recepciódokumentumait, s a fogadtatás harmadik időszakából, a XX. századból is áttekintem a kultikusan értelmezhető forrásanyagot. A Jósika-kultusz megnyilvánulási formáit elsősorban a Dávidházi nyújtotta minta alapján rendszerezem. Ahhoz képest viszont más szempontokat is figyelembe veszek: Jósika emberi és írói önbeállítását s ezzel összefüggő önkultuszát, valamint ennek hatását művének és személyiségének fogadtatására. Ugyanakkor az író iránti rajongó tiszteletet nem valamilyen elszigetelt jelenségként vizsgálom, hanem a XIX. század irodalomszemléleti kultuszának részeként. *Harmadik hipotézisem az, hogy a Jósika iránti nagyfokú tisztelet kultuszként értelmezhető.*

A dolgozat utolsó, IV. fejezete visszatér a recepciótörténeti vizsgálathoz, s a XX. századi dokumentumokat elemzi. A korábbi anyagéhoz képest ezek mennyisége jóval szerényebb, emiatt mindössze két periódusról beszélhetünk (1918–1970, 1970–1999) annak függvényében, hogy a dokumentumok szerzői hogyan formálják az író utóéletét. Még ha kevesen foglalkoznak is Jósika életművével, feltételezhetően valami újat fedeznek föl benne, különben nem tartanák tanulmányozásra érdemesnek. Az anyag rendszerezésére ezáltal nem az olvasóközönség és a kritika elváráshorizontja szerinti elkülönítés a legcélravezetőbb, hanem a fikciós és nem-fikciós Jósika-művek fogadtatásának vizsgálata. A XX. században a személyesség felértékelődése az önéletírásra és levelezésekre irányítja a kutatók figyelmét, s valószínűnek látszik, hogy ebben az összefüggésben Jósika emlékirói tevékenysége is új megvilágításba kerül. A XX. századi recepcióban már csak a kritika elváráshorizontján térképezem föl az író műveinek helyét, s ennek alapján jelzem majd a Jósika-kutatás további lehetséges irányvonalait. *Negyedik hipotézisem az, hogy a XX. századi újraolvasás során a kritika fölfedez valami érdemlegeset a Jósika-életműben, amely mégsem válik népszerűvé az olvasóközönség számára.*

I. Jósika írói sikerének időszaka (1836–1848)

„Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely kö-
rében elsőrendű, legjobb, mióta e nyelv zeng.”²⁹

Jósika Miklós első regényének, az *Abafinak* a megjelenése 1836-ban az irodalomtörténet ama ritka eseményei közé tartozik, amikor egy szépirodalmi mű osztatlan sikert arat mind az olvasóközönség, mind a kritika körében. Valóban esemény volt ez, hiszen az első olyan magyar regény látott napvilágot, amely nemcsak tartalma, hanem műfaja és stílusa tekintetében is különféle irodalmi igényeknek és ízléseknek tudott megfelelni.

Jósika első fellépésének igen nagy szerepe volt pályája további alakulásában. Az *Abafi* elkészültekor már megírta *Zólyomi* című történelmi regényét (vagy inkább terjedelmes novelláját), de mielőtt sajtó alá bocsátotta volna bármelyiket, az előbbit Szemere Pálnak mutatta meg, az utóbbit Bajza Józsefnek. A negyvenegy évesen írói pályával is kísérletező Jósika tudatában volt annak, hogy „az első lépés veszélyei” (amelyet egy jóval későbbi regénye címűl választott) meglehetősen nagyok, és hatásuk egy életre szólhat. Valószínűleg barátai tanácsát is figyelembe véve mutatkozott be az olvasóközönségnek a sikerültebb *Abafival*.

Ezután hihetetlen gyorsasággal írta egymás után regényeit. Évente legalább egy műve megjelent, de olykor több is. 1836 és 1848 között tizenkét regényét olvashatta a közönség. Ebből hat történelmi (*Abafi* és *Zólyomi* 1836, *Az utolsó Báthori* 1837, *A csehek Magyarországon* 1839, *Zrínyi a költő* 1843 és *Jósika István* 1847) és hat társadalmi regény (*A könnyelműek* 1837, *Adolfine*, *Az Isten uja* és *Az élet útjai* 1844, *Akarat és hajlam*, valamint *Íjabb Békesi Ferenc kalandjai* 1845, *Egy kétemeletes ház Pesten* 1847). Írt ezek mellett négy kötetnyi novellát (*Elet és tündérhon* 1840, *Visszhangok* 1844, *Szív rejtelmek* 1845, *Regényes képletek* 1847) és három színdarabot (*Adóriának és Jenők* 1838, *A két Barcsay* 1844, *Kordokubász* 1847). Gaal Józseffel együtt is írt egy darabot *Ecsedi tündér* címen (1839), ennek kézírata azonban elveszett. Népszerűségének egyik bizonyítéka az a tény, hogy műveinek jó része majdnem azonnal német fordításban is megjelent.³⁰

I.I. A kutatási modell elméleti felvázolása

Munkám első fejezetében azt a fő problémát járom körül, hogy milyen egyéni és csoportpszichológiai, valamint művelődési tényezők együttes jelenlétére volt szükség ahhoz, hogy Jósika nagy sikert arathasson, és osztatlan népszerűségét 12 éven át megőrizhesse.

Amikor modellről beszélek, *szövegek együttesét* értem ezen, amely több szinten és vonatkozásban kapcsolódik ahhoz a valós világhoz (a reformkor világhoz), amelyet rekonstruálni sze-

²⁹ TORNAY 1837. 127.

³⁰ *Nicolaus Jósika's sämtliche Werke*. Pest, 1839–1844. Verlag von Gustav Heckenast. 1–3. *Der letzte Báthori*. Übersetzt von J. Schwartz. 1839. 4. *Novellen und Erzählungen*. Übersetzt von Hermann Klein. 1839. 5–6. *Abafi*. Übersetzt von H. Klein. 1839. 7–8. *Die Leichtsinigen*. Übersetzt von H. Klein. 1839. 9–12. *Die Böhmen in Ungarn*. Übersetzt von H. Klein. 1840. 13. *Novellen und Erzählungen*. Zweiter Theil. 1841. 14–17. *Zrínyi, der Dichter*. Übersetzt von G. Treumund. 1844. 1848 után németre és más idegen nyelvekre fordított munkáiról nincsenek egészen pontos adataim. Ezeket a művek magyar címe után tüntetem fel zárójelben: *Abafi* (Treumund, Pest, 1855.; Wolf Meilheim, Leipzig, é. n.), *A Győrői ház* (német, 1884.), *A hűtlen hív* (cseh, Gustav Narcis Mayerhoffer, 1894.), *A szegedi boszorkányok* (német, 1863.), *Az Isten uja* (Ungar und Spanierin. Frei nach dem Ungarischen bearbeitet von Emerich Kovács. Leipzig, 1851.), *Az utolsó Báthori* (lengyel, 1886.), *Jó a tatár* ('Neath the hoof of the Tartar or the scourge of God. Abridged from the Hungarian by Selina Gaye. London, 1904.), *Jósika István* (német, Jósika Júlia, Leipzig 1851.), *Mátyás király és a koldusgyerek* (angol, 1896.; 1902.)

retnék. Ez a modell egyrészt irodalmi (primer), másrészt metairrodalmi (szekunder) szövegeket tartalmaz, ahol az előbbi csoport Jósikának és kortársainak műveit, az utóbbi a róluk való egykorú nyilatkozatokat jelenti (erre a továbbiakban *receptiódokumentumok*ként hivatkozom).

A Jósika-művek korabeli fogadtatásának dokumentumait három csoportba sorolhatjuk keletkezésük szempontjából:

1) a legnagyobb részarányt az író és kortársai műveiről szóló sajtóbeli kritikák alkotják, s ezek mellett a recepció folyamatához szorosan kapcsolódó, az irodalom feladatairól és társadalmi szerepéről érkező cikkek, tanulmányok;

2) Jósika levelezése kortársaival, illetve a kortársak leveleiben található, Jósika műveinek fogadtatására vonatkozó adatok;

3) az áttanulmányozott receptiódokumentumok közül a legkisebb részarányt Jósika barátainak, közeli ismerőseinek észrevételei alkotják az író műveinek fogadtatásáról; az e csoportba tartozó dokumentumok kijelentéseinek igazságtartalmát sok esetben kétségesse teszi íróiknak Jósika iránti pozitív elfogultsága.

A rendelkezésünkre álló receptiódokumentumok alapján föltérképezhető egyrészt a korabeli közvélemény, másrészt a kritika elváráshorizontjának viszonya Jósika műveivel. Forrásszámnak tekintek minden *konkretizációleírást*, szerzőik szépirodalmi kompetenciájától függetlenül. A kutatás szempontjából azok a kritikák is fontosak, amelyek csak a mű bemutatására szorítkoznak, nem értelmeznek és olykor nem is értékelnek, mivel ezekből is következtetni lehet íróik világképére, szociokulturális és irodalmi elváráshorizontjára. Már csak azért sem hagyhatóak ezek figyelmen kívül, mert sokkal többen vállalkoztak Jósika műveinek bemutatására és értékelésére, mint azok értelmezésére.

A korabeli kritika elváráshorizontjának felvázolásához és az irodalmi normák rekonstruálásához a folyamatosan megjelenő műbírálatok jelentik a kutató számára a legbősebb forrást, mivel a kritikusok egyrészt normákat teremtettek és terjesztettek, másrészt meghatározták az egyes művek helyét az esztétikai értékhierarchiában és az irodalmi hagyományban. E személyiségek (pl. Toldy, Henszlmann, Erdélyi, Gyulai stb.) nemcsak koruk gondolkodásmódjának tolmácsai voltak, hanem ugyanakkor befolyásolták a mentalitás alakulását is.

A receptiódokumentumok elemzésekor megvizsgálom, hogy a befogadó milyen funkcionális viszonyrendszerbe állítja az elolvasott művet, vagy milyen szerepet tulajdonít annak, illetve hogyan argumentálja a mű hatásával szembeni elvárásait. Olyan kérdések merülnek itt föl, hogy például Jósika regényeitől tanítást vagy valami más hasznot vártak-e, a morális vagy társadalmi felelősségtudat növelését vagy a tisztán esztétikai gyönyör forrását látták bennük. Arra is keresem a választ, hogy a bírálók kinek ajánlották a szóban forgó művet, és milyen egyéni vagy közösségi hatást tulajdonítottak annak vagy az író egész életművének. Ezek mellett elemzés tárgyává teszem a Jósikával szembeni elvárásokat, a bírált mű ábrázolása, értelmezése és értékelése közötti viszonyt, valamint a lényegesebb tartalmi vonatkozásokat.

Az anyag rendszerezési módszere elsődlegesen a válogatás és csoportosítás (pl. azé, hogy az olvasók, illetve a kritikusok mit tartottak fontosnak és mit másodlagosnak vagy éppen elhanyagolhatónak), ugyanakkor a műkonkretizációk bemutatásának egésze is szem előtt tartandó (az, hogy az olvasó milyen esztétikai tárgyat alakított ki a maga számára). Az egyes receptiódokumentumok vizsgálatából kiindulva általánosabb tanulságokat lehet levonni, és olyan szélesebb körű olvasási modelleket felvázolni, amelyek részeinek tekinthetők az egyedi befogadások.³¹

A legnehezebb feladatot az ún. „passzív olvasók”³² (azaz átlagolvasók) elváráshorizontjának körvonalazása jelentette, mivel ezek műbefogadásáról nincsenek közvetlen dokumentumaink. Emiatt az olvasás általános feltételeit és lehetőségeit fogom megvizsgálni, forrásként hasz-

³¹ A receptiódokumentumok feldolgozásához értékes módszertani szempontokat nyújtott Leeni Tiirakarinnak a Minna Canth művei fogadtatástörténetét vizsgáló munkája. TIIRAKARI 1997.

³² LINK 1980.

nálva a kérdéses időszakot megvilágító rekonstruktív történeti és irodalomtörténeti kutatások eredményeit. Abból az alapfeltevésből indulok ki, hogy a művek konkretizációinak dokumentumokbeli leírása nemcsak egyének esetleges ízléspreferenciáit tükrözi, hanem egy adott nemzedék vagy társadalmi csoport szépirodalmi tapasztalatait is kifejezésre juttatja. Ebben az esetben tehát többnyire hipotéziseket állítok fel, vállalva azt a kockázatot, hogy a további kutatások megcáfolhatják ezeket az elképzeléseket.

I.2. Jósika regényeinek helye az olvasóközönség elváráshorizontján

Ebben az alfejezetben a „passzív olvasók” szociokulturális és ezen belül irodalmi elváráshorizontját vizsgálom a rendelkezésemre álló közvetett és meglehetősen töredékes információk alapján. A munkát megnehezíti, hogy a XIX. századra irányuló magyar irodalom-szociológiai kutatások eddig csak részlegesen tárták föl az olvasóközönségre vonatkozó adatokat, sőt, módszeres közönségkutatásról nem is beszélhetünk.

A forrásanyagot elsősorban György Lajos³³, Fülöp Géza³⁴, Kulcsár Adorján³⁵ és Waldapfel József³⁶ munkáiból merítettem, s ezek mellett hasznos adalékokat találtam T. Erdélyi Ilona³⁷, Korompay H. János³⁸ és Kókay György³⁹ könyveiben is. A korabeli sajtóban megjelent cikkek, tudósítások, levelezések alapján szintén következtetni lehet a kor publikumának hozzávetőleges nagyságára, tagoltságára és olvasmánypreferenciáira.

Amikor a reformkori olvasóközönség elváráshorizontjáról beszélek, tudatosan vállalom a valós helyzet egyszerűsítését. Jóllehet a reformkor politikai, társadalmi és művelődési mozgalmait nagymértékben meghatározta az érdekegyesítés elve, különböző igényekkel és célokkal bíró csoportok léteztek. Ezeket mégsem teszem elmélyült vizsgálat tárgyává, hanem két átfogó kategóriába sorolom legjellemzőbb olvasmányaik, a népszerű, illetve az elit irodalomhoz tartozó műfajok alapján. A reformkori publikum egészének elváráshorizontját úgy tudjuk rekonstruálni, ha kiemeljük a vizsgált időszak olvasmánypreferenciáit és olvasási stratégiáit, majd ezek alapján általános következtetéseket vonunk le.

1.2.1. A népszerű és az elit irodalom olvasóközönsége (1760–1848)

A recepciótörténeti kutatás számára nincs értékbeli különbség az irodalom „népszerű” és „elit” válfaja között, hanem egyszerűen arról van szó, hogy a kettő különböző olvasói igényeket elégít ki. Az elit irodalomnak tekintett művek, amelyek az irodalomtörténetírás kezdetei óta sokkal inkább a figyelem középpontjában álltak, mint az esztétikailag kevésbé igényes, széles körben olvasott munkák, kutatásaim szempontjából nem bizonyultak értékesebbnek, mint az utóbbiak. Sőt, amint az a továbbiakból kiderül, a népszerű irodalom jelentősége nagyobb volt a könyv megkedveltetésében.⁴⁰

A felvilágosodás és a reformkor olvasóközönségét vizsgáló munkák legnagyobb része az „olvasó”-t értékmérő fogalomként használja, olyan értelemben, hogy az elit irodalom (a nemzeti kánonba bekerült alkotások) befogadóra vonatkoztatja. Hász-Fehér Katalin tanulságos

³³ GYÖRGY 1941.

³⁴ FÜLÖP 1978.

³⁵ KULCSÁR 1943.

³⁶ WALDAFEL 1935.

³⁷ T. ERDÉLYI 1970.

³⁸ KOROMPAY 1998.

³⁹ KÓKAY 1997.

⁴⁰ Lásd még az I.2.4. alfejezetet.

észrevétele, hogy ennek a – nevezzük „elitista” – álláspontnak a következménye az a sztereotípiá, amely szerint a XVIII–XIX. század fordulóján még nem létezett „igazi olvasóközönség”. Ehhez hasonló kijelentésekkel gyakran találkozhatunk a fent említett munkákban is, s ennek legfőbb oka az, hogy „olvasóközönség”-en művelt és esztétikailag képzett irodalomélvezőket értenek. A „közönség”, Hász-Fehér megállapítása szerint, hermeneutikai tárgy, és jelentése attól függően alakul, hogy miként értelmezi használója. „A kanonizáló típusú irodalomtörténet, illetve a kizárólag statisztikai kutatásokra koncentráló irodalomszociológia számára az »olvasó« nemegyszer a »nagy« szerzők közönségeként, s ezen belül is csupán vásárlói-megrendelői minőségében érdekes, ezért természetes, hogy kutatási területe az adatszerű tényeket már megbízható mennyiségben szolgáltató korokra és jelenségekre terjed ki. Mindaz, ami e korszakok előtt vagy mellett a befogadói szférában történt, egy ilyen kutatás számára csupán irányzatoknak, irodalmi, nyelvi harcoknak, alkotói, ízlésbeli bizonytalanságoknak, következetlenségeknek a szervesen, rendszertelen forrongását jelenti, és – az »irányított«, »ellenőrzött« ellentétéként – ellenőrizetlen, éppen ezért másodlagos, prehistorikus, az (irodalom)történetet magát megelőző vagy azon kívül eső jelenségcsoportként kezelhető.”⁴¹

Az irodalom befogadástörténeti vizsgálatakor az „olvasó” fogalmát tág értelemben kell használnunk: műveltségétől, ízlésétől függetlenül olvasónak tekintünk bárkit, aki alkalmilag vagy rendszeresen irodalom- (és nem feltétlenül szépirodalom-) élvező. Ugyanígy „közönség”-en sem valamely intézményesen megszervezett vagy határozott csoportöntudattal bíró közösséget értek, hanem egyszerűen olvasók sokaságát, amelyet nem kötök mennyiségi mutatókhoz.

Amikor a felvilágosodás és reformkor magyar nyelven olvasó közönségéről beszélünk, számolnunk kell azzal, hogy a XIX. század elején Magyarország lakosságának mintegy kétharmada még írástudatlan volt.⁴² Ennél jelentősebb viszont az a tény, hogy minden társadalmi osztályból és rétegből kerültek ki olvasók: a legpallérozottabbaktól (értelmiség, tanulóifjúság, haladó gondolkodású középnemesség, alsópapság) a legkevésbé műveltekig (paraszság, vidéki birtokosnemesség). Mindegyiknek megvoltak a maga olvasmánypreferenciái, amelyeket az áttekinthetőség kedvéért két nagy csoportba sorolhatunk: egyik a népszerű vagy populáris, másik az elit irodalom.⁴³

A kettő, amint már utaltam rá, más és más olvasói igényeket elégített ki, s ennek megfelelően a szerzők is eltérő módon viszonyultak műveikhez. A népszerű irodalom legjellemzőbb vonása az *olvasóközpontúság*. Művelői számára igen fontos volt az azonnali siker és a széles körű olvasottság; „nem a jövőnek, hanem a jelennek akartak írni, felvállalták a felvilágosodás [és a reformkor – M. B. E.] civilizáló és nemzetformáló feladatait, a közösség egész életére kívántak hatással lenni, vagy ha nem, akkor egyszerűen csak társasági igényeket kielégíteni”.⁴⁴ E művekben nem az esztétikai érték volt az elsődleges, hanem az esztétikum körén kívül eső célok: az erkölcsi, társadalmi, nemzeti vagy csoportösszetartozás kifejezése, de olyan formában, hogy a műveket mégis irodalomként kezeljék a befogadók. Az olvasóközpontúság azt is jelenti a népszerű irodalom művelőinél, hogy az *átlagolvasóra* gondolva írnak, ismerik annak igényeit, elvárásait, olvasási technikáját. Mi több, ezek a szerzők nem tekintik egységes csoportnak olvasóikat, hanem alcsoportokba sorolják őket élet- és gondolkodásmódjuk, életterük és -koruk, foglalkozásuk, nemük, olykor még műveltségük szerint is (pl. Jósika az *Abafi* vagy *A könnyelműek* előszavában). Előfordul, hogy a művön belül szembesítik egymással a különböző olvasói csoportokat (pl. Fáy *A Bélyeky-házban*).

⁴¹ HÁSZ-FEHÉR 1998. 204.

⁴² FÜLÖP 1978. 170.

⁴³ Bár több vonatkozásban felhasználom Hász-Fehér Katalin említett tanulmányát, többek között a kétféle irodalmi regiszter jellemzőinek elkülönítésében is, nem veszem át ezek jelölésére a „nyilvános” és „magános” megnevezéseket, mivel kézenfekvőbbnek tűnnek az irodalmi köztudatba már beépült, jól meghatározott jelentéssel bíró „népszerű/populáris” és „elit” kifejezések.

⁴⁴ HÁSZ-FEHÉR 1998. 210.

Ezzel szemben az elit irodalom az ideális olvasó fogalmával dolgozik: „olyan befogadóra számít, akinek invenciója, képzettsége, esztétikai érzékenysége a szerzőével azonos, vagy legalábbis valahol a jövőben azonos lesz”.⁴⁵ Mivel a valóságos olvasó messze áll ettől az eszménytől, az elit irodalomnak szüksége van a kritikára mint közvetítőre a mű és olvasója között (gondoljunk például Kazinczyra, aki munkáit részletes magyarázatokkal együtt terjesztette). A népszerű irodalom ilyen „segédeszköz” nélkül is elérte célját: létrejött és befogadása egyaránt szerves része volt a mindennapi életnek. Leértékelődése viszonylag úkeletű jelenség, ugyanis a kétféle irodalmi regiszter Európa-szerte békésen megfér egymás mellett a XIX. századig. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy rugalmas a határ az elit és a népszerű alkotások között, emiatt nem lehet mindig határozottan elkülöníteni őket egymástól. Ez a jelenség megfigyelhető mind az irodalomtörténet szinkronikus metszeteiben (pl. az *Etelkát* vagy *A Bélyék-ház*at a kortárs olvasók különböző műveltségi szintű olvasói érezték magukénak), mind annak diakronikus sorozataiban (ami egykor népszerű irodalomnak számított, idővel az elit irodalmi regiszter részévé válhat és fordítva).

1.2.2. Olvasmánypreferenciák a felvilágosodás és reformkor idején

A XVIII–XIX. század fordulójának és a XIX. század első felének legkedveltebb olvasmányai között jóval több prózai, mint verses műfajt találunk, bár az utóbbiak is szerepet játszottak az olvasóközönség számának gyarapításában. Az *alkalmi versek* és *verses históriák* népszerűbbek voltak a felvilágosodás idején, mint a reformkorban, és mindenekelőtt a hagyományos ízlésnek megfelelő munkák örvendtek sikernek, pl. Gyöngyösi István versei. Mellette Édes Gergely, Mátyási József, Poóts András, Molnár Borbála stb. művei is közkezen forogtak. Igen kedveltek voltak a meghatározott alkalmakhoz kötődő *naptárversek* (pl. újévköszöntők, évszak- és hónapversek), amelyek rendszeresen jelentek meg a legelterjedtebb kiadványoknak számító kalendáriumokban. R. Várkonyi Ágnes megállapítja a naptárversekről, hogy „a Kárpát-medence lakóinak életritmusát, világlátását, gazdaságát, történetképét, természetkezelési gyakorlatát őrizték meg. Évszázados információkat hordoztak, segítségükkel automatikusan beidegződtek a szövegek és szókapcsolatok. Gondolkozási formákat örökítettek tovább. Formuláikat könnyen befogadták az egymást követő írástudatlan generációk is. Kialakítottak egy könnyen továbbadható alapsémát a mindennapok élményeinek értelmezéséről, értékekről, múltból és jövőről, az élet, az idő élményéről.”⁴⁶ A naptárversek alapszókincsét, sztereotip kifejezéseit (pl. bor, búza, bőség, víg esztendő, öröm) s ezzel együtt világképét az elit irodalom egyes művelői beépítették munkáikba (többek között Kölcsey, Petőfi, József Attila). A kétféle irodalmi regiszter korábban említett érintkezése ebben a vonatkozásban is jól kimutatható.

A *kalendárium* műfaját, amely nemcsak verses, hanem prózai közleményeket is tartalmazott, minden rendű és rangú ember kedvelte: parasztok, nemesek, kereskedők, főurak, fuvarosok, diákok, tanítók, lelkészek. Szükséges és hasznos ismereteket terjesztett idő- és csillagjós-lástól gazdasági, egészségügyi és viselkedési tudnivalókon át történelmi bölcsességekig, s emellett mulatságos rövid történeteknek, anekdotáknak is helyet adott. Lényegében a mai tömegtájékoztató eszközök elődjének tekinthető. A felvilágosodás, majd a reformkor szerzői és kiadói fölismerték a gyakorlati tudás fontosságát a nép nevelésében és a kalendáriumokban rejlő tömegmozgósító lehetőségeket, ezért hosszú időn át szorgalmazták is ezek kiadását. Egy-egy kiadó többféle kalendáriumot bocsátott közre, alkalmazkodott például a falusi és városi olvasók ízléséhez. A kalendáriumok tömegolvasmány-jellegének szemléltetésére a Hazai és Külföldi Tudósítások 1809. évfolyamából idézünk: „hogyan lehet, hogy az a nemzet, mely Magyarországon és Erdélyben 5 millióra számíthatja magát, csupán kalendáriumot 150 000-nél több-

⁴⁵ HÁSZ-FEHÉR 1998. 214.

⁴⁶ R. VÁRKONYI 1998. 24.

bet vásárol esztendőnként: mégis mindenestől a két magyar újságból [ti. a Magyar Kurírból és a Hazai és Külföldi Tudósításokból] meg nem veszen 200 exemplárt; más fontos könyvekből pedig alig veszen meg 500-at??⁴⁷ Az 1840-es években hasonló a helyzet (jóllehet ekkor már a divatlapok is igen olvasottak): 1843-ban 60 ezer példányban jelenik meg a Mezei Naptár.⁴⁸ Erdemes viszont fölfigyelnünk arra, hogy a kalendáriumok színvonalas munkákat is közölnek: Vörösmarty, Bajza, Czuczor, majd Tompa, Arany János és Jókai műveit. A kalendáriumok rendkívüli népszerűsége abban keresendő, hogy a populáris és az elit irodalom termékeinek egyaránt helyet adtak, így tanúskodva a különböző gyökerű kultúrák, tudatformák, műveltségi szintek és ízlésvilágok együttéléséről.

Az alacsonyabb társadalmi rétegekben közkedveltek voltak a *ponyvatermékek*, *népkönyvek* és *históriák* (pl. Salamon és Markalf, Argirus, Tancredus vagy Toldi története), valamint az *anekdota-gyűjtemények*. Ezek mindenekelőtt férfiaknak szánt olvasmányok voltak, céljuk a szórakoztatás, és gyakran az alantas humort is megszólaltatták.

Az olvasóközönség számának növelésében és ízlésének alakításában kétségkívül a *románé* volt a vezető szerep.⁴⁹ A magyar szellemi életben a XVIII. század utolsó negyedétől az 1830-as évekig divatozott, de néhány 1770 előtti műről is vannak adataink.⁵⁰ Bármely más műfajnál nagyobb hatást és ugyanakkor (egyesek részéről) nagyobb tiltakozást váltott ki úttörésének időszakában. Fellépésétől kezdve szinte egy évszázadon át alacsonyrendűnek számított az irodalmi műfajok hierarchiájában. Telegdy Kovách László (Csatáry Ottó álnéven) még 1848-ban is úgy emlegette, mint „ponyvairodalmi históriát”, s ebben nyilvánvalóan esztétikai minősítés fejeződik ki. Ugyanakkor a tömegek megnyerésének eszköze is látta benne: „a nagy *néptömeg*, műveltségéhez képest, feltűnőleg sokat olvas [...] annyi mindenestre áll, hogy többet olvas, mint mi, nadrágosok véljük s képzeljük. Egy kedvességet nyert ponyvairodalmi históriából 6 hónap alatt 5–8000 példány elkél csupán egy vidéken.”⁵¹ Ellenzőinek népes tábora hosszú időn át nem látott mást az új műfajban, mint szerelmi történetek ledér kiszínezését, amely károsan befolyásolja az erkölcsöt, emiatt tiltani kell főleg az ifjúságtól és a szépnemtől. Tisztelességes házban botrányos dolognak számított román tartani, mi több, olvasni. Erről Jósika *Regény és regényírástételéből* is értesülünk: „Emlékszem, midőn gyermekkoromban La Fontaine egy munkáját olvastam, melynek címlapja hibázott, mennyire megijedtem, mikor nevelőm azt monda, hogy román.”⁵²

Az e művek iránti nevelői természetű ellenszenv annyiban jogos volt, hogy valóban sok értéktelen, sőt ízlésrontó román is napvilágot látott. Mégsem ez volt a műfaj legmaradandóbb hatása. A korabeli irodalmi élet kimagasló személyiségei közül éppen az elitista Kazinczy figyelt föl leginkább a román nyújtotta lehetőségekre: arra, hogy általa finomítani lehet a magyar nyelvet, árnyalni kifejezőképességét, s mindenekelőtt anyanyelvünk használatára szoktatni az olvasókat. A publikum számbeli gyarapítása mellett a nyelvművelés terén is hathatós eszközt látott benne: a „legszerencsésebb vehiculumá[t] a magyarságnak”.⁵³ Nemcsak a kifejezés-, hanem a viselkedésmód pallérozásában is fontos szerepet tulajdonított e munkáknak: „azoknak olvasásuk által a szóllás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon”.⁵⁴ A román-divat kezdetén igen alacsony volt a magyar nyelv társadalmi presztízse, különösen a főrendűek körében. A tudományok nyelve a latin volt, a szalonoké a német és a francia. A rangos hölgyek, a divatnak hódolva, idegen nyelven társalogtak és olvastak, s ebben a szellemben nevelték gyermekeiket is. 1822-ben a Tudományos Gyűjtemény a következőképpen írt erről az áldatlan

⁴⁷ FÜLÖP 1978. 173.

⁴⁸ R. VÁRKONYI 1998. 20.

⁴⁹ A regény műfajának Jósika előtti változatát nevezem a továbbiakban így.

⁵⁰ GYÖRGY 1941. 203–212.

⁵¹ KOVÁCS M. 1963. 526.

⁵² JÓSIKA 1859. 88.

⁵³ KAZINCZY lev. I. 448.

⁵⁴ Uo. 521.

helyzetről: „Magyar Asszonyaink nagy része, kivált a felsőbb Rendek között, magyarul nem tud, a többek a nagy Világ szokásaihoz mind inkább közelíteni akarván, a honi nyelvet csak arra tartják alkalmasnak, hogy azon cselédjeikkel beszéljenek.”⁵⁵

A korabeli leírások tanúsága szerint jóval több nő olvasott, mint férfi. Az utóbbiakat hivatali teendőik, mulatozásaik, valamint a gazdálkodás, lovaglás és vadászat foglalta le elsősorban. Nem véletlen, hogy a románok szerzői kezdettől fogva a nők igényeit tartották szem előtt, nekik szánták műveiket. Orczy Lőrinc már 1787-ben azt tanácsolta az íróknak, hogy: „Más írásnak módját hozza a Nemességnek, / Románs kell mostani Asszonyi Rendeknek, / Ki sok rétt le írja módját szerelemnek.”⁵⁶ A románolvasás lényegében hozzátartozott a kiművelt női életstílushoz. A német és francia románok uralmát pedig a magyar nyelvűek ingatták meg először látványosan.

Az 1730-as évektől 1840-ig megjelent közel 400 román⁵⁷ túlnyomó része, mintegy 90%-a fordítás volt, de az eredetinek tűnő, jóval kisebb hányadról sem állítható teljes bizonyossággal, hogy szerzőik nem követtek semmiféle idegen mintát. A fordítók szabadon kezelték anyagukat: hozzátettek és elvettek belőle, néha csak a cselekmény színhelyét és a szereplők nevét magyarosították meg. Így lett például Münchhausen báró történetéből *Báró Nyargalótzinak tsudálatos utazása* (1815), amelybe a leleményes (különben ismeretlen) „fordító” beépítette a magyar népmesékből ismert Éleslátó, Nagyhalló, Céllovő és Nagyerejű alakját, és a főhőssel Mária Terézia pincéjéből vitetett tokaji bort a kairói szultánnak. Az átdolgozott idegen románt gyakran saját eredeti műveként adta ki a szerző.

Nevesebb írók is éltek ezzel a – mai szemmel nézve – nem egészen tisztességes „fordítási eljárással”, többek között Verseghy Ferenc és Dugonics András, de még Kazinczy is, aki egy jelentéktelen német román alapján szerkesztette meg *Bácsmezeinek összeszedett levelei* (1789) című munkáját. Anakronisztikusan viszonyulnánk azonban a kérdéses időszakhoz, ha XXI. század eleji elvárásaink felől ítélnék meg az említett szerzőket, mivel egyrészt az írói tulajdonjog akkoriban még ismeretlen volt, másrészt a modern irodalom kibontakozásának kezdeti fázisában nem lehetett volna egyéb úton kielégíteni az egyre növekvő olvasási kedvet. Rendkívül gazdag volt e műfaj tartalmi spektruma, s így valóban széles körű igényeknek tudott eleget tenni: a történelmi (pontosabban áltörténeti)⁵⁸, lovag-, kaland-, utazó-, családi és érzelmes románok között (hogy csak a legismertebbeket említsen) mindenki megtalálhatta a maga érdeklődésének megfelelőit.

A román az irodalom populáris válfajához tartozott, olvasóközönsége főként az alacsonyabb képzettségű rétegekből került ki. De nem kizárólag. Említettem korábban, hogy milyen nagy népszerűségnek örvendett úri hölgyeink között. A magyar irodalom kibontakozása szempontjából pedig igen lényeges az a tény, hogy a reformkornak (sőt a XIX. század második felének) neves írói is ezeken nőttek fel, a szónak mind konkrét, mind átvitt értelmében. Amikor az elit irodalom művelőivé váltak, többnyire lenézően nyilatkoztak egykori olvasmányaikról. Vörösmarty például „A tenger pityer s a zivatarnyi sóhaj”-t említette a Mária-Váráról szóló román-nal kapcsolatban, Kisfaludy Károly pedig azt írta a műről: „Ó, szép román, kedves román, ennél fellebb nem is megy tán a rossz költés határa.”⁵⁹ Fáy András „pityergő, hitvány románjaink”-at kárhoztatta az érzelgősség divatjának elterjedéséért.⁶⁰ Nagy Ignác pedig fölényes csapást mért a műfajra, amikor megadta a lovagromán „receptjét”: „Végy: egy elzárt kisasszonyt, mélyen szerető fiatal lovagot, dalt, holdvilágot, és lantot nagy vihar kíséretében; hőst, aki soha

⁵⁵ TudGy 1822. I. 11–12. lábjegyz.

⁵⁶ GYÖRGY 1941. 50.

⁵⁷ Uo. 203–518.

⁵⁸ A történelmi románok áltörténetisége abban mutatkozik meg, hogy jóllehet szerepeltetnek a múltból ismert neveket és eseményeket, hiányzik belőlük a valószínűsége való törekvés. A történelem csak külsőségeiben van jelen ezekben a munkákban, amelyekben a romantikus cselekmény, a szerelmi kalandok elsődlegeseek.

⁵⁹ GYÖRGY 1941. 456.

⁶⁰ Uo. 194.

nem nyugszik, bátorságot, vért, öldöklést, ábrándozó kék szemeket, gót alakú ablakokat, sötét folyosót kóválygó lelkekkel, kolostort, jajveszékélést, erőszakot, könnyekből magasra duzzadt patakot és mindezt vegyítsd jól össze, s a lovagregény kész.”⁶¹

A gúnyolódások ellenére sokan fölhasználták saját munkáikban a románok tematikáját, motívumait, fordulatait (pl. Kazinczy, Bessenyei, Jósika, Jókai). E művek divatja a regény tulajdonképpen színre lépését követően sem szorult egészen háttérbe. Petőfi az 1840-es évek falusi értelmiségéről, annak kedvenc olvasmányairól a következőket írta: „Könyvtára van szobája ablakán./ A könyvtár díszé Szigvárt, Kartigám.”⁶² A két említett munka a legnépszerűbb románok közé tartozott. Kazinczy a *Pályám emlékezetében* így örököltette meg a *Kartigám* korabeli fogadtatását: „Megjelene a Kartigám, az egész világ azt olvasta s philosophiát tanuló ifjaink ebben lelék örömeiket. Nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon.”⁶³ Ugyanakkor ő maga lenézte ezt a hihetetlen kalandokkal túlzásúfolt munkát. Az *Erbia* szintén hatalmas sikert aratott a maga korában. Még Arany János és Jókai is kedvelte, az utóbbi főleg amiatt, hogy fölcsigázta olvasói kíváncsiságát (saját bevallása szerint izgatottan várta, melyik halott támad föl a mű következő lapján).⁶⁴

Térhódítása idején a román nemcsak tartalmi jegyeivel (szerelmi történet, kalandok sokasága, rejtélyek) kísérelt meg népszerűsége szert tenni, hanem külső megjelenésével is. Ha megvizsgáljuk az utóbbi változásait a felvilágosodás és a reformkor idején, s e módosulások hatását a regény műfaj fogadtatására, lényeges tanulságokat vonhatunk le az olvasóközönség alakulását illetően. Szajbély Mihály tanulmánya⁶⁵ rámutat arra, hogy bár az irodalomszociológiai tényekből (pl. prenumerációs lajstromok, levelek, könyvjegyzékek, könyvkereskedők és kiadók feljegyzései) következtetni lehet egy adott korszak irodalmi állapotára, a hermeneutikai szempontot érvényesítő kutatás hozzásegíthet a kérdéses korszak irodalomszociológiai helyzetének jobb megértéséhez. A különböző előszó-típusok (dedikáció, ajánlás és előljáró beszéd vagy „kengyelfutó”) változásai alapján például föltárható az író–mű–olvasó kommunikációs rendszernek olyan jellegű átalakulása, amely a habermasi értelemben vett „polgári nyilvánosság” korának megszületése felé mutat.

Az előszó feltétlenül szükséges volt a „reprezentatív nyilvánosság”⁶⁶ korában, amikor még nem létezett nagyszámú, intézményesen megszervezett, felülről irányított olvasóközönség, s az íróknak mecénást kellett keresnie műve kiadatásához. A dedikációban és az ajánlásban a szerző köszönetet mondott annak, aki egyrészt az anyagi háttérrel biztosította számára, másrészt nevével tekintélyt kölcsönzött a műnek. Hálája kifejezéséként olyan ideális olvasóként tüntette föl, akit példának lehet állítani a reális olvasók elé.

A mecénatúra megszűnésének és ezzel párhuzamosan a modern olvasóközönség létrejöttének egy korai szakaszát jelzi az, amikor az írók már nem fordulnak alázatos levélben valamely tudomány- és irodalompártoló személyiséghez, hanem sajtóbeli felhívásokkal igyekeznek készülő műveikre előfizetőket gyűjteni. A folyamat következő lépéseként a mecénás helyére az anyagi haszonért dolgozó kiadó lép, s a könyv áruvá válik. Ekkor már az előljáró beszéd is elveszíti korábbi funkcióját, nincs többé szükség a mű erkölcsnemesítő szándékának hangsúlyozására s a műfaj apológiájára, egy hasznosság-elvű értékrendbe való beillesztésére. Az előszavak fokozatos eltűnése a regény elejéről azt tanúsítja, hogy az író népes olvasóközönség léteével számol, s a XIX. század elején már többé-kevésbé zavartalanul egymásra talál a szórakoztató román és a szórakozni vágyó olvasó.

⁶¹ GYÖRGY 1941. 138.

⁶² PETŐFI SÁNDOR 1961. 160.

⁶³ KAZINCZY é. n. 243.

⁶⁴ GYÖRGY 1941. 353.

⁶⁵ SZAJBÉLY 1985.

⁶⁶ Mindkét kifejezést lásd HABERMAS 1993: „reprezentatív nyilvánosság” 55–63., „polgári nyilvánosság” 66–80”.

Reklámra változtatlanul szükség van, de már nem a mű hirdeti önmagát (dagályos címével, a szerző tekintélyes állásának föltüntetésével vagy titokkeltő elhallgatásával, a címlapot megelőző hatásvadászó képpel), hanem a kiadó vállalja át ezt a feladatot. A sajtó alatt levő vagy frissen megjelent munkákról szóló tudósítások külön kiadványként, a könyv utolsó lapján vagy pedig a sajtóban jelennek meg. Ezek általában a mű szépségét, szórakoztató voltát hangsúlyozzák, s így próbálják fölkelteni az olvasók kíváncsiságát.

Az irodalomszociológiai kutatások alapján megállapítható, hogy a műfaj virágkora a XIX. század első három évtizede volt Magyarországon. Ekkor látott napvilágot a romántermés jó kétharmada. Könyvkiadóinknak igen fontos szerepük volt abban, hogy a román az olvasók figyelmének középpontjába került, mivel fölérték e műfaj iránti érdeklődést, s az üzleti siker biztosítékát látták benne. A századfordulón már gyűjteményes kiadásokra is vállalkoztak (pl. Füstkuti Landerer Ferenc⁶⁷, Füstkuti Landerer Mihály⁶⁸). A gyűjtemények között érdemes fölfigyelnünk a Wigand Ottónál Pesten megindított *Scott Walter Románjaira*, amely még akkor is jelentős vállalkozás, ha csak az *Ivanhoe*-t jelentette meg (1829-ben), Thaisz András fordításában. Ez a munka arról tanúskodik, hogy románjaink között (igaz, meglehetősen kis számban) kiemelkedő külföldi szerzők alkotásai is találhatók, amelyek az elit irodalmat kedvelő olvasók (elsősorban az értelmiségi és a nemesi rétegek) igényeinek minden bizonnyal megfeleltek. Scott mellett Goethét vagy Rousseau-t említhetjük még ebben a vonatkozásban.

A nevesebb idegen szerzők munkáinak fordítása a tudatos közönség szervezés programjának része volt. Már a felvilágosodás nagy személyiségei (Bessenyei, Kazinczy, Batsányi stb.) a társadalmi és nemzeti haladás, s ezen belül az irodalmi élet fontos tényezőjének tartották az olvasót, elsősorban a felvilágosult eszmék befogadjaként és terjesztőjeként. Mindenekelőtt műveikkel igyekeztek nevelni az olvasókat, jórészt fordítások útján (pl. Kazinczy, Bessenyei), de eredeti munkákkal is (pl. Kármán). Dugonics András volt az első magyar író, aki széles körű népszerűsége tette szert. „Dugonics *Etelkája* volt az első olvasmány, mely újnak és hagyományosnak, ősi és divatosnak, érzékenynek és szilajnak, férfi és női igénynek összeegyeztetésével nemzeti olvasóközönséget teremtett.”⁶⁹ Kulcsár Adorján szavaiban van némi túlzás, mivel a „nemzeti olvasóközönség” ideális fogalom, nem tudni pontosan, mit értett rajta a szerző, bár legvalószínűbbnek az a jelentése tűnik, hogy „a nemzet egészét átfogó, népes publikum” – ilyenről pedig legfennebb a reformkor vége felé beszélhetünk. Kétségtelen, hogy az *Etelka* nagyon kedvelt mű volt, és sikerét nem kis mértékben politikai időszerezésének köszönhette (noha a szerző az eseményeket a régmúlt korba helyezte, tulajdonképpen II. József abszolutisztikus uralmát marasztalta el).

Már a felvilágosodás korától kezdve, de különösen a reformkorban megnövekedett a polgári lakosság politika és közélet iránti érdeklődése. Ennek kielégítésére jelentek meg első *hírlapjaink* és *folyóirataink*, amelyek szerepe rendkívül nagy volt az olvasás megkedveltetésében. A politikai publicisztika és a hírlapirodalom föllendülésével párhuzamosan (és annak hatására is) az olvasóközönség számbelileg gyarapodott, s figyelme kiterjedt a szellemi élet különböző területeire. A korabeli prenumerációs lajstromok tanúsága szerint jóval többen fizettek elő újságokra, mint könyvekre, s a politikai kiadványok sokkal népszerűbbek voltak, mint az irodalmi, tudományos és ismeretterjesztő művek. Hírlapjaink általánosabb érdeklődésnek kívántak megfelelni, ezért eltérő nyelvi és ízlésbeli igényeket békítettek össze, olyan olvasóközönséget teremtve, amelynek tagjai különböző társadalmi réteghez tartoztak. Jelentőségük fölbecsülhetetlen volt a kevésbé művelt rétegek megnyerésében, mivel ezek az időszaki kiadványok olvasása útján fejlődtek könyvolvasókká.

⁶⁷ *Rózsa Szin Gyűjtemény. A magyar szép nemnek számára.* Kassán, 1798–1803. Füstkuti Landerer Ferentz költségeivel. (9 román 13 kötetben)

⁶⁸ *Téli és Nyári Könyvtár.* Posonyban, 1805–1813. Füstkuti Landerer Mihály költségeivel. (13 román 13 kötetben)

⁶⁹ KULCSÁR 1943. 84.

Folyóiratainkban még határozottabban nyilvánult meg a nevelő szándék. A komáromi Mindenes Gyűjteménynek például az volt a fő célja, hogy „a Magyar Könyvek megszerzésében rest Nemzetünket” olvasásra szoktassa.⁷⁰ Az 1830-as, 1840-es évek legnépszerűbb sajtótermékei, a divatlapok a műveltebb közönség és a nők ízléséhez kívántak igazodni, s ilyen módon egy magasabb színvonalú publikumot szervezni.

Az olvasás divattá tételében kivették a részüket a reformkori kaszinók, társalkodó- és olvasóegyletek könyvtárai is, ahol mind a népszerű, mind az elit irodalom kedvelői megtalálták a preferenciáiknak megfelelő olvasmányokat. Nem vizsgálom részletesen ezeket a művelődési egyesületeket, mindössze egy olyan részkérdésre térek ki velük kapcsolatban, amely fontos adalékokat szolgáltat Jósika olvasottságának vizsgálatához. Bodolay Géza írja az 1785–1848 közötti irodalmi diáktársaságokról szóló munkájában, hogy „A kor [ti. a reformkor] legnépszerűbb regényírója, Jósika Miklós kétségtelenül a legolvasottabb volt a diáktársaságokban is. A soproni könyvjegyzékben 22 kötete található, s nem sokkal kevesebb a többi társaságban sem.”⁷¹ A szerző részletesen beszámol arról, hogy a nevesebb magyar városok könyvtáraiban milyen Jósika-regények forognak közkézen. E felsorolás tanulságaként könnyen megállapítható, hogy az *Abafi* örvend a legnagyobb közkezdveltségnek, Sárospatakon például „két kötetét kézzől kézre adják, ha valamelyik kötet visszakérül, azonnal jelentkezik érte új olvasó”. 1844–45-ben huszonhatszor kölcsönzik ki, a következő évben azonban visszaesik ez a szám, mivel keresettebbé válik a könyvjegyzékbe frissen bekerült *A csehek Magyarországon* és Eötvöstől *A karthausi*.⁷² Általában elmondható az, hogy megjelenésük után szinte azonnal megszerezték a könyvtárak Jósika műveit, mivel igen nagy volt az érdeklődés irántuk.

Az irodalmi diáktársaságokban a magyarra fordított prózairodalmat is igényelték, s írónk neve ebből a kiadványtípusból sem hiányzott: Theodor Mügge *Toussaint* című nyolckötetes regényét Jósika fordította magyarra 1844–45-ben.⁷³ Nemcsak Jósikát tolmácsolták tehát német nyelvre, hanem ő maga is fordított németből (jóllehet egy kevésbé jeles írótól), s Bodolay szerint munkája minden diáktársaság könyvtárában megvolt. Ez a gondolat fölveti a reformkori magyar és német kultúra viszonyának kérdését, amellyel kapcsolatban érdemesnek tartok néhány megjegyzést tenni.

1.2.3. A magyarországi németek szerepe a magyar irodalom fogadtatásában

A szélesebb körű magyar olvasóközönség létrejötte nagymértékben függött a magyar nyelv helyzetének alakulásától. Korábban említettem, hogy jóllehet Magyarországon és Erdélyben az olvasási készség minden társadalmi rétegben többé-kevésbé elterjedt, nem mindenki olvasott magyarul. A főrendűek körében csak az 1830-as, 1840-es években vált szokássá a magyar nyelvű munkák olvasása, ezért e rétegnek viszonylag kis szerepe volt a nemzeti irodalom közönségének kialakulásában. Telegdy Kovách László (Csatáry Ottó álneven) a Pesti Divatlap 1848. évfolyamának 20. számában cikket közölt *Irodalmunk 1847. évi termékei* címmel, s ebben arról panaszkodott, hogy a főrendűek otthonaiban túlnyomórészt idegen irodalmi munkákat lehet találni: „és ha itt-ott ezek közé talál tévelyedni Jósikának, Eötvösnek, Széchenyinek egy-egy munkája, ennek is csupán az az oka, mivel a nevezett írók rangtársaik”.⁷⁴ Ez a felsoro-

⁷⁰ MKszle 1941. I. 35.

⁷¹ BODOLAY 1963. 405.

⁷² Uo. 435.

⁷³ Emellett Miss Burney *Egy házasság a nagyvilágban* című regényét is magyarra ültette 1844-ben, s a két mű Jósika Miklós *Külföldi Regényei* címen jelent meg. Fordítással csak 1841–43 között foglalkozott, amikor, Wesselényihez írott levele szerint, beteges és kedvetlen volt: „lelkem is annyira el volt csüggedve, miképp eredeti dolgozatok helyett először életemben, mivel *heverni nem tudok*, fordításokkal töltöttem be időmet.” (kiemelés tőlem – M. B. E.) Lásd levelezését PAP K. 1906. 371. A kiemelt gondolatra többször visszatérek, mivel Jósika személyiségének alapvető vonását látom állandó tevékenységében.

⁷⁴ Idézi KOVÁCS M. 1963. 525.

lás alighanem népszerűségi sorrendet is jelöl, mivel a későbbiekben tárgyalandó recepciódokumentumok szintén azt igazolják, hogy Jósika volt a legolvasottabb magyar író ebben az időszakban. Leginkább a középrendűekre (elsősorban az értelmiségre és a középnemességre) számíthattak az irodalmi élet szervezői, amikor az olvasóközönség gyarapítására törekedtek. A középnemességre más tekintetben is fontos feladat hárult a reformkori magyar társadalomban, ugyanis ennek a rétegnek kellett pótolnia az öntudatos, nemzeti és haladó gondolkodású polgárságot, amely csak a XIX. század közepére alakult ki. Városaink polgársága túlnyomórészt német ajkú volt, és lassanként magyarosodott el. Telegdy Kovách (Csatáry Ottó) említett cikkében erre a jelenségre is utalt: „A polgárság és zsidóság német; felettébb fontolva magyarosodik; ennek tehát német eleség kell, és lelkét szinte kizárólag ezzel táplálja.”⁷⁵ Voltak azonban olyan képviselői, mint például (Schedel) Toldy Ferenc, Stettner György stb., akik a magyar szellemi élet jeles alakjaivá emelkedtek. Az irodalomszociológiai kutatások⁷⁶ megállapították, hogy a német polgárság sokkal nagyobb kedvvel olvasott, mint a magyar. Kókay György szerint Jósika művei is azután váltak igazán népszerűekké, miután kiadták őket német fordításban. Az sem véletlen, hogy összegyűjtött munkáinak német kiadása a magyarral megközelítőleg egyidejű volt⁷⁷, s Eötvös regénye, *A falu jegyzője* előbb jelent meg németül, mint magyarul.⁷⁸

Az 1830-as évektől kezdve a német polgárság magyarosodása látványosabbá vált: jó része még mindig a német sajtó termékeit olvasta, de már sokan vásárolták a magyar lapokat is. Ami a könyvek iránti érdeklődést illeti, szintén a német nyelvű (külföldről behozott vagy itthon megjelent) munkáké az elsőbbség. A könyvkiadás a reformkor idején túlnyomórészt német kézben volt, emiatt nagyobb számban adtak ki német nyelvű műveket, amelyek biztos üzleti hasznot jelentettek. Könyvkiadóink sorában mégis voltak olyanok, akiknek sokat köszönhet a magyar irodalmi és általában a művelődési élet: például Trattner János Tamás, Heckenast Gusztáv, Hartleben Konrád Adolf, Emich Gusztáv. Ezek nagy számban jelentették meg a magyar szerzők (pl. Kisfaludy Károly, Jósika, Eötvös, Petőfi) németre fordított műveit, s megismertették a hazai német olvasókkal az egykorú magyar irodalmat.

Heckenast Gusztáv föllépése 1833-ban rendkívül nagy jelentőségű mozzanat volt a magyar könyvkereskedelem és -kiadás történetében. Közel 40 év alatt 900-nál több magyar könyvet hozott forgalomba. 1839-ben kölcsönkönyvtárat alapított, amelynek gazdag és változatos anyagában mind a pallérozottabb, mind a kevésbé művelt olvasók megtalálhatták kedvenc olvasmányaikat, elsősorban német, de magyar nyelven is. 1840-ben Heckenast megindította a Bibliographiai Értesítő című folyóiratot, s hírt adott az egész hazai könyvpiac legújabb termékeiről.⁷⁹

Az olvasóközönség alakulásának folyamatában sajátos volt az a jelenség, hogy a német polgárok, miután anyanyelvükön megismerhették a magyar irodalom legújabb termékeit, eredetiben is olvasták azokat.

Jósika legtöbb munkáját Heckenast jelentette meg. A kiadó kiváló üzleti érzékére vall, hogy Jósikával szerződést kötött valamennyi műve megjelentetéséről, mivel az író németre fordított munkáinak népszerűsége láttán fölmérte, hogy az eredetieken is kapva kap a közönség. S a magyar szellemi életben való tájékozottságát tanúsítja az, hogy már az *Abafűt Jósika Miklós regényei* alcímmel, azaz egy eljövendő sorozat első darabjaként adta ki, jöllehet nem tudhatta biztosan, hogy egyrészt sikert arat-e a mű, másrészt tovább halad-e szerzője az írói pályán.

A magyar regény hazai sikertörténetében a Jósika előtti legjelentősebb stáció Fáy András *A Békésháza* volt (1832), amely viszonylag korán feledésbe merült. A megjelenése óta eltelt több mint másfél évszázad során minden kutatója elismerte kezdeményező szerepét (azt, hogy

⁷⁵ KOVÁCS M. 1963. 525.

⁷⁶ FÜLÖP 1978., KÓKAY 1997.

⁷⁷ *Nicolaus Jósika's sämtliche Werke*. Pest, 1839–44. Verlag von Gustav Heckenast. Vö. *Jósika Miklós regényei*. Pest, 1836–45. Kiad. Heckenast Gusztáv.

⁷⁸ FÜLÖP 1987. 79.

⁷⁹ KÓKAY 1997. 105.

első társadalmi regényünk), de e sablonszerűvé kövült megállapításon túl 1998-ig alig történt kísérlet értő megközelítésére. Imre László⁸⁰ és Hász-Fehér Katalin⁸¹ tanulmánya hozott újat a mű recepciójában, az előbbi azzal, hogy kimutatta helyét a magyar regény diakrón sorainak összefüggésében, az utóbbi befogadásesztétikai szempontjával. Mindkettőjük következtetéseit érdemes továbbgondolnunk Jósika vonatkozásában.

I.2.4. Jósika sikerének befogadásesztétikai és műfajpoétikai kontextusa

Az 1836-ig ismeretlen író első művének azonnali pozitív fogadtatásában kulcsfontosságú volt a műfaj megválasztása. György Lajos korszakalkotó jelentőséget tulajdonított annak, hogy az *Abafi* nem az idegen hangzású 'román' megnevezéssel került az olvasók kezébe, hanem ez volt az első **regény** a magyar irodalom történetében. Az új kifejezés valószínűleg Szemere találmánya volt, nyelvünkben való elterjedése viszont Jósikának köszönhető: első művének újdonsága és rendkívüli sikere nemcsak egy műfajmodellt, hanem annak nevét is meghonosította.⁸² Regényével egy olyan, több évtizedes epikus hagyományba épült bele, amely leginkább meghatározta a reformkori olvasóközönség elvárásait. Már első lépése szerencsés volt: helyesen mérte föl annak a publikumnak az igényeit, amelyhez szólni kívánt. Mai szemmel nézve az is nyilvánvaló, hogy a reformkor irodalmi elváráshorizontja és az *Abafi* közötti esztétikai távolság⁸³ elég kicsi volt ahhoz, hogy a mű ne követeljen meg horizontváltást a befogadói tudattól. Abból adódóan, ahogyan a népszerű és elit irodalom fogalmát értelmezem, nem érthetek egyet Jaussal abban, hogy az ilyen alkotás művészi értéke megkérdőjelezendő, mivel az uralkodó ízlésirányzat elvárásait elégit ki. A magyar olvasóközönség formálódása idején funkciótlan lett volna egy olyan mű, amelyet nem lehetett volna megközelíteni az évtizedek óta alakuló-szilárduló olvasási technikákkal.

A korabeli olvasási technikák

Hász-Fehér Katalin meggyőző módon különíti el egymástól a felvilágosodás kora óta kimutatható férfi és női olvasási technikát. Az előbbire a „széltében” történő, meg-megálló, elmélkedő olvasás jellemző, míg az utóbbi sajátja az „attente” típusú, a mű egészére s annak belső összefüggéseire figyelő befogadásmód. Lényegében a két nem egymástól eltérő olvasmánypreferenciái alakították ki a kétféle technikát: a hagyományos férfiközönség főként vallási és jogi munkákat olvasott, amelyeket bármikor le lehetett tenni vagy folytatni, a női publikum a románokat kedvelte, amelyek cselekménye a végkifejlet felé sürgetett.⁸⁴

A *Bélték-ház* volt az első olyan munka, amely tudatosan egyeztetni kívánta a kétféle irodalmi olvasmányigényt: a bonyolult és kalandos szerelmi történeteket meditációkkal, írói kommentárokkal és eszme-futtatásokkal szakította meg. Hász-Fehér éppen a „történet” és az „élet-bölcsesség” vegyítésében látja a mű nehezen olvashatóságának okát.⁸⁵ Fáy összegezte először az európai és a hazai epikus hagyomány különféle törekvéseit (Imre „a születő magyar regény egyfajta erőgyűjtésé”-nek nevezi ezt⁸⁶), s így mintegy előkészítette az utána következő, regényíróként tehetségesebb Jósikát, Eötvöst és Jókait. A *Bélték-ház*-ban találkozott ugyan a populáris és az elit elváráshorizont, mégsem aratott a mű átütő sikert. Ehhez kiegyensúlyozottabb, logikusabb narratív sémára volt szükség – olyanra, mint az *Abafié*.

⁸⁰ IMRE 1998.

⁸¹ HÁSZ-FEHÉR 1998.

⁸² GYÖRGY 1941. 18–19.

⁸³ JAUSS 1983.

⁸⁴ HÁSZ-FEHÉR 1998. 222–223.

⁸⁵ Uo. 224.

⁸⁶ IMRE 1998. 194.

A kor egyik alapvető szociokulturális elvárása: a történelmi tematika

Mielőtt megvizsgálom, hogy milyen vonatkozásban emelte Jósika az előzményekhez képest művészileg magasabb szintre a regény műfaját, nézzük meg, miként illeszkedtek be művei a kor szociokulturális elváráshorizontjába.

Jósika nem véletlenül lépett éppen **történelmi regénnyel** írói pályájára, amely az 1820-as, 1830-as években formálódó nemzettudattal szoros összefüggésben bontakozott ki.⁸⁷ A XIX. század elejének múltkultusza egybeesett egy olyan kortendenciával is, amely a múltba kívánta vetíteni azt az elveszített otthonosságot és harmonikus világállapotot, amelyet hajdanában az eposz jelenített meg. Egyesekben még a XIX. század középső harmadában is élt az eposz iránti nosztalgia, de általában az új műfaj, a történelmi regény volt hivatott betölteni az eposz eltűnésével keletkezett űrt.⁸⁸ Császár Ferenc például a korabeli regény egyik legkedveltebb válfajának épp azt tekintette, amely „a régi eposznak e mai – prózában írt utóda”.⁸⁹

A reformkor fellendülő szellemi mozgalmai számára létfontosságú volt a nemzeti múlt ismerete, mert a múltat mint kulturális és erkölcsi érték- és erőforrást az irodalomban is a jövő megteremtésének eszközévé kívánták tenni. A legtöbb mű (s különösképpen a történelmi regény) értékrendjének meghatározójává vált egyfelől a történelmi hagyományokhoz való hűség, másfelől a nemzeti jövő szolgálata. Ebben az időszakban született meg az a gondolat, hogy a történelmet, az életet meg lehet élni „irodalmias” formában⁹⁰, s a nemzet fennmaradását is biztosítani lehet ilyen módon.

Jósika történelmi művei éppen azért voltak a legkedveltebbek, mert kielégítették az olvasóknak a nemzeti múlt iránti érdeklődését, mégpedig úgy, hogy az író az ismeretek terjesztésével egy időben nevelhette is közönségét. Már az *Abafi* előszavában felfigyelhetünk reformkori szépirodalmunk egyik jellemzőjére, arra, hogy a szerző tanítani kívánta közönségét. „Egy lélekrajzot adok itt az olvasó kezébe – írja Jósika. – Célzása komoly, s oda megy ki, hogy *erős akarattal minden aljast le lehet győzni*, hogy a tökély útja nehéz, számtalan visszaesések vannak a megszokott rosszra: de végre, *lelki erő diadalt nyer, ha tud akarni*.”⁹¹ (Kiemelés tőlem – M. B. E.) Valamennyi korabeli magyar írónak valami irodalmon kívüli célja is volt: nemes eszméket kívánt népszerűsíteni, s hősei személyében példát nyújtani közönségének. A történelmi események és alakok szelektálása erősen szubjektív indíttatású volt, s emiatt nagyfokú érzelmi telítettség jellemezte az irodalmi műveket. Jósikánál is a kalandosság, a festői elem, a nagy szenvedélyek hátterében szinte mindig valami konkrét érzelmi-erkölcsi tanulság rejlik, amely az olvasót megindítja. Regényei éppen célzatosságuk miatt nagyon is korhoz kötöttek; más társadalmi-történelmi körülmények között élők már aligha képzelhették magukat a művek virtuális címzettjeinek helyébe.

A befogadás irányítása

Szerzőnk már első regényében fontosnak tartotta (kortársaihoz hasonlóan) az olvasóközönséggel való közvetlen kapcsolattartást. Ennek konkrét megnyilvánulási formáival egyrészt az elő- és utószavaiban, másrészt magukban a regényekben találkozunk. Sok mindent elmondott írói módszereiről és gondjairól, mintegy beavatva az olvasókat „műhelytitkaiba”. Az *Abafi* elő- és utószavában például a virtuális publikumhoz szólt, amelyet differenciált is: egyfelől a „nagy olvasóközönség”-re, amely mindenekelőtt szórakozásból olvassa a regényt, másfelől a „míveltebb olvasók”-ra, akik összetettebb igényekkel fordulnak a műfajhoz, s az írónak szerintük mindkét tábor elvárásaihoz alkalmazkodnia kell. Felvázolta ugyanakkor a szerzői elváráshorizontot, ezáltal is irányítva a befogadás folyamatát (azaz kifejtette, hogy milyen irányba kell a befogadó figyelmének koncentrálnia). Bizalmat és a mindentudás látszatát

⁸⁷ IMRE 1996. 137.

⁸⁸ Uo. 143–147.

⁸⁹ CSÁSZÁR F. 1858. jan. 12. 41.

⁹⁰ IMRE 1996. 22.

⁹¹ JÓSIKA 1876. I. 3.

igyekezett keltetni az olvasóban; fölszólította, hogy bízva rá magát, mert ismereteinek pontosságában és valóságában nem fog csalódni.

Tételelesen megfogalmazta azt, hogy minden jó szépprózai alkotásnak erkölcsi hatásra kell törekednie, s ennek érdekében egy „főképzetet”⁹² – mai szóhasználatnál eszmét – kell példázni és bizonyítani. Reálisan fölmérte olvasóinak igényeit, amikor hangsúlyozta, hogy inkább a külvilágot kívánja festeni, mint az emberi lelket, amely csak a műveltebb olvasót érdekli.⁹³ S akkor is a reformkor általános elvárásának felelt meg, amikor az eszményítés szükségessége mellett foglalt állást: a regénynek szerinte sem szabad elrugaszkodnia a realitástól, de nem is festheti úgy az életet, mint amilyen az valójában. „A valóságos világban költői igazságtétel (poetische Gerechtigkeit) nincsen; de vannak örök igazságok, melyek, ha ezerszer győz a gonosz, ezerszer bukik a rény: örök igazságok maradnak; s melyekben bármint folyjon s végződ-jék egyeseknek sorsuk: mély erkölcsi tan létezik.”⁹⁴

Az olvasóközönséggel való kapcsolattartás igénye mutatkozik meg abban is, hogy az író gyakran „kiszól” műveiből, a cselekmény menetét meg-megakasztva a befogadóhoz fordul, magyarázza a leírtakat, rávezet a helyes következtetésekre, vagy éppen ő maga fogalmazza meg azokat. Bármelyik Jósika-regényt lapozzuk föl, bőven találunk erre példát. Gyakran előre- vagy visszautal eseményekre és szereplőkre: „Gusztiról [...] keveset mondhatunk, vele később fogunk a tettek mezején, főleg történetünk utóbbi osztályaiban megismerkedni.”⁹⁵ „Ezt előre kellett bocsátanunk, hogy kiemelhessük, mennyire feltűnt mindenkinek, hogy Silvie egyszerre elvesztette arcszínét.”⁹⁶ „Kik e történeti visszaemlékezéseket eddigi figyelmükre méltatták, azonnal ráismernének.”⁹⁷ Általában a helyszínváltásokat is szükségesnek véli indokolni: „Most történetünk messze vezet el Erdélytől: nem fonala szakad meg, csak színhelye változik.”⁹⁸ A kutató számára tanulságosak azok a „kiszólások”, amelyekben regényírói eljárásairól, forrásairól és céljairól vall Jósika. Ezekből egyrészt kiderül, hogy nyíltan vállalta a népszerű író szerepét, sőt el sem tudott képzelni más motivációt, mint a közkedveltségre való törekvést: „van-e s volt-e valaha jeles író, ki ne kívánt volna hatni olvasóira? Egyik megrázó catastrophok, feszítő peripetiák vagy érdekes episodok; a másik higgadt, nemes reflexiók, bájos költői képek vagy gyönyörű forma által, s nem lehet-e mindegy az olvasónak, *bármilyen általánosan az író nemes, tanulságos élvét lelkének*, csakhogy munkája hatás nélkül ne párologjon el?”⁹⁹ (Kiemelés tőlem – M. B. E.) A kiemelt frázis Jósika életművének mottójává is emelhető, mivel magában foglalja annak három kulcsfontosságú jellemzőjét: 1) az író elsődrendű célja az olvasó szórakoztatása; 2) a szórakoztatás mellett tanítania is kell; 3) kettős célkitűzésének elérésére bármilyen eszközt jogában áll fölhasználni. Jósika olyan műfajnak tekintette a regényt, amely meglehetősen nagy szabadságot biztosított számára: fölidézhette a múltat, megjeleníthette a mindennapi élet mozzanatait, vagy kidomboríthatta a humoros eseményeket és alakokat. Nézzünk ezekre egy-egy példát: „A háború viszályait az akkori magyar nemes nem rettegte; ő csak megveretni csatákban félt, de a csata maga élvezet vala neki.”¹⁰⁰ „A történet, mely a mondottak alkalmazására szolgál, egyszerű s a mindennapi életből van véve.”¹⁰¹ „Regényt írunk, nem komoly történetet, s azért legyen szabad e halmaza közt a mindennemű iratoknak egy mulatságos rovatról is említést tennünk.”¹⁰² Jósika elméleti intuícióval érzett rá a regény műfajának két lényegi vonására;

⁹² JÓSIKA 1876. II. 171.

⁹³ Ezzel szemben Kemény Zsigmond műveit, amelyek az emberi lélek felől közelítették meg a külső valóságot, csak egy szűk olvasói kör értékelte.

⁹⁴ JÓSIKA 1876. II. 173.

⁹⁵ Uő. 1861. II. 99.

⁹⁶ Uő. 1881a. II. 68.

⁹⁷ Uő. 1877. II. 178.

⁹⁸ Uő. 1871. II. 153.

⁹⁹ Uő. 1894. IV. 208.

¹⁰⁰ Uő. é. n. I. 56.

¹⁰¹ Uő. 1877a. I. 5.

¹⁰² Uő. 1861. II. 161.

ezeket Bahtyin „distanciahiány”-nak és a „kontaktus zónájá”-nak nevezte.¹⁰³ Még ha ezt elméletileg nem is fogalmazta meg egyértelműen, úgy alkotott, hogy műveiben megszüntette a distanciát a rég lezárult történelmi korok és saját korának lezáratlan ideje között, lehetővé téve a hajdani kalandok átélését, az egykori hősökkel való azonosulást a befogadók számára. A múlt és jelen átfedését úgy valósította meg, hogy regényeiben az olvasók szinte életük szubsztituensét találhatták meg.

Mivel tudatosan törekedett regényei befogadásának irányítására, és jól ismerte olvasóinak mind szociokulturális, mind irodalmi elvárásait, azok kielégítése mellett arra is vállalkozhatott, hogy a műfajt magát a kor lehetőségeihez képest minél magasabb művészi szinten művelje.

Műfajpoétikai újítások

A magyar regényirodalmi előzményekhez képest Jósika újat hozott a tárgyválasztás, cselekményszövés, alakteremtés, leírás, stílus és nyelvezet terén.

a. Tárgyválasztás

A korábbi áltörténeti románok után, amelyekben a valószínűségekre törekvés még a külsőségekben is alig van jelen, Jósika szerzett először polgárjogot a történelmi témának irodalmunkban. A szentimentalizmus műveinek olykor sikerült valamit földiéznük a múlt hangulati sajátosságaiból, Kisfaludy Sándor regéi alkalmazták először a történelmi témákhoz szükséges művészi kelléktárat, de az ő történetei még nem emelkedtek a korabeli románok művészi színvonalára fölé. Vörösmarty epikája már sokkal árnyaltabban használta ezeket az irodalmi eszközöket, de egyrészt nyelvezete igen fennkölt volt, másrészt a verses epika már műfaji lehetőségeinél fogva sem volt alkalmas arra, hogy élethű képet fessen a múltból, s nem is vált népszerűvé az olvasók körében. Jósika föllépésekor elmúlóban volt a történelmi témák virágkora; de ezek a témák ismét népszerűvé váltak – éppen a regény műfajának köszönhetően.

Jósika felfogásában a történelmi regény a történelmi adatok vegyítése regényes részletekkel, s ez tökéletesen kielégítette olvasóinak igényeit. A „prodesse et delectare” elvének egyensúlyát valósította így meg, s még ha a súlypont el is tolódott néha a „delectare” irányába, közönsége egyáltalán nem vette ezt rossz néven.

Történelmi regényeinek hőseit kétféleképpen választotta ki és formálta meg: ha olyan hőst állított műve középpontjába, akinek alakja a köztudatban élt (pl. Mátyás királyt, Báthori Gábor, II. Rákóczi Ferencet), akkor nem módosíthatta lényeges vonásaiban azt, mivel vétett volna a „történeti hitelesség” (lényegében a kulturális tradíció) követelménye ellen. A *csehek Magyarországon* Mátyás király példaként igazságos, eszes, jószívű, mély belátású és a szerelemben kitartó. Ha viszont elképzelt alakot választott főhősnek (pl. Abafi Olivért, Zokoli Mihályt, Eszthert), akkor szabad keze volt úgy festeni azt, ahogy akarta, s éppen csak a háttérrel biztosította a regény történelmi jellegét. Ezt a hőstípust összehasonlíthatatlanul jobban kedvelte, hiszen, jóllehet történelmi tanulmányokat végzett regényei megírása előtt, sokkal inkább költő volt, mint az elmúlt idők krónikása. A kevésbé ismert történelmi személyiségek (Zrínyi Miklós horvát bán, Jósika István) alakját is saját képzeletére s nem a történelmi forrásokra alapozva rajzolta meg. Zrínyi például egyik legszintelenebb főhőse: sok vonzó tulajdonsága van, de mindenekelőtt államférfi, aki csekély érdeklődést kelt az olvasóban, s nem költő és hősszerelmes, mint ahogyan a regény címe alapján jogosan elvárhatnók.

A történelmi témán belül különösen fontos helyet foglalt el Erdély múltjának fölelevenítése. Korábban Erdély ismeretlen volt a magyar irodalomban, csak Petrichevich Horváth Lázár regénye, *Az elbujdosott* nyújtott valamelyes képet az erdélyi, pontosabban a kolozsvári társasági életéről. Jósika új tágakra vezette el olvasóit, új hősökkel népesítette be azokat, s ami talán a legfontosabb, az elmúlt korok ábrázolásakor sikerült a hitelesség érzetét keltetnie. Elsősorban leírásaival és jellemfestésével teremtette meg azt a történelmi légkört, amelyben szereplői mo-

¹⁰³ BAHTYIN 1997. 59.

zotnak. Ezzel az eljárással a korábbi regénykísérletekben nem találkozhatott az olvasóközön-
ség.

b. Alakteremtés

A Jósika előtti regényhősök tehetetlen bábuk voltak, akikkel bizonyos dolgok megtörténtek, de ők maguk csupán passzív elszenvedői voltak az eseményeknek, s ugyanakkor sematikus figurák, akikből hiányzott mindennemű egyénítő vonás.

Jósika már arra törekedett, hogy egyrészt külsőleg láttassa hőseit, másrészt pszichikumukat is megközelítse. A jellemzés legfőbb eszközeként a leírást használta, de olykor cselekedtetéssel világította meg egyik-másik szereplőjének tulajdonságait (például „Elemér, a sas” bátorságát és kitarását *A csehekben* vagy Coelesta áldozatra képes hazaszeretetét *Az utolsó Báthoriban*). Prózaírodalmi előzményeihez képest jellemzési technikájával újat hozott, bár nem törekedett fejlődő karakterek festésére. Első regényének hőseit még többnyire úgy alkotta meg, hogy jó és rossz vonásaik egyaránt legyenek, s így a valóságosság határain belül maradjanak; de már itt hangsúlyosabb az egyik vagy másik oldal ábrázolása. A legvalóságosabb Izidora alakja, akit belső lelki drámája, kirobbanó indulatainak és megcsendesülő szenvedélyeinek egyensúlya embe-
ribb tesz, mint például az anyagi, túlzottan nemes Margitot vagy Gizellát.

Az olvasók (a korabeli sajtó tanúsága szerint) főként Jósika hősnőit tartották igen sikerül-
teknek. Külsejük (arcuk, termetük, ruházatuk) leírásával gyakran megakasztotta történeteinek menetét, de kárpótlást nyújtott azzal, hogy az olvasóban olyan érzést keltett, mintha közvetlen közelből szemlélne a bemutatott alakot. Bár e leírások között sok megkapó is van, Jósika álta-
lánban nem ismer határt a részletek sorjázásában. *Az utolsó Báthori* Coelestájának ötlapnyi leírá-
sából idézünk egy rövid részletet: „Sötétek s nagyok voltak a szemek, s barna hosszú szálaktól
födtek; napok, melyek meleget osztának, árnyékolva a legkeskenyebb szemöldöktől. – Élve-
zet neme volt e szemekkel találkozni, hozzájuk tapadt a tekintet, s néha bosszankodva kellett
rölk a nézőnek szemét lekapni, mintegy ellenkezve azon varázssal, mely azt oda láncolá. Tek-
intete a vért lángba hozta, s a szívet dobogtatta; ki őt látta, nem kételkedett többé a szem diada-
lán, melynek egyetlen sugara örök szerelmet gyűjthet.”¹⁰⁴ A kiválasztott idézet Jósika stílusá-
nak egyik legjellemzőbb vonását is példázza: azt, hogy nem objektív szemlélőként írja le a lá-
tottakat, hanem saját gondolatait, érzései függvényében, mintha maga mellé képzelne az olva-
sót, akinek tekintetét irányítja, és akivel közvetlenül megosztja tapasztalatait.

Az író pozitív nőalakjai mai szemmel nézve egy ideális prototípus egymástól alig különbö-
ző variánsai: a szépség, a tisztaság, a hűség megtestesítői. A pozitív férfihősök méltó társaik:
az erkölcsi tartás, a lovagi szerelem és állhatatosság példaképei. Nem véletlen, hogy Jósika
mindenik regényébe szerelmi története(ke)t is szőtt: népszerűségének egyik fő oka éppen ez
volt. Erdélyi Pál kiválóan jellemezte e művek lebilincselő hatását a reformkori regénykedvelő
olvasóközönségre: „az asszonyok palotájában méla érzések, fájdalmas rezzenések, nemes he-
vülések, éles sikolyok, jóleső könnyek, aggódó kíváncsiság, résztvevő érdek, feszült figyelem
és boldog elragadtatás között mohóbban, mint Kartigámot, boldogabban, mint Bácsmegyeit, di-
adalmasabban, mint Etelkát – Jósika regényeit olvasták. Olvasták egyenkint a percegő mécs vi-
lágánál, társaságban nyári délutánokon és téli estéken. [...] Argirusnak Jósika lett vetélkedő
társa s a ponyvának nemzetközi mesealakjai helyébe a történeti Erdély élő hősei csúsztak; a ha-
lovány Griseldis és társai helyett a ragyogó Margit és gyönyörű asszonyserege.”¹⁰⁵

c. Leírás

Jósika előtt alig találunk prózaírodalmunkban leírást, ezért jogosan tekinthetjük őt e retorikai
megoldás magyar meghonosítójának. Mintáit idegen szerzők munkáiból meríthette; a legje-
lentősebbek közül Chateaubriand és Cooper amerikai tájrajzaiból, Hugo fantasztikus, színpom-

¹⁰⁴ JÓSIKA 1881. I. 46.

¹⁰⁵ ERDÉLYI 1916–17. 179–180.

pás képeiből, s talán leginkább Scott részletezően pontos, a külső világ szinte minden jelenségére kiterjedő leírásaiból. Mégis Jósikánál erősen érezhető a tájak, épületek, történelmi szokások, öltözetek bemutatásán a helyi színezet, a „couleur locale”. A magyar olvasók valóban magukénak érezhették azt, amit leírt. Igen jó megfigyelő volt: élvezettel merült el egy-egy vadregényes táj, titokzatos várrom, főúri szalon vagy szerény kunyhó, díszruha, emberi arc vagy mozgalmas jelenet szemlélésében. Aprólékosan megfigyelt mindent, és nyelvi formába is tudta önteni észleléseit, rugalmas kifejezőeszköz volt számára a nyelv, amelyet elődeihez viszonyítva könnyedén tudott használni. Lássunk egy érzékletes esti pillanatfelvételt Székelyudvarhelyről és környékéről: „Félhomályos éj terül a csendes tágas völgyön, Udvarhely körül; az ég sötét falain itt-ott fellegek vonulnak el, s csak gyéren fénylenek az ég örök lámpái a szunnyadó földre alá. Távol a hegyek ormain sötétlenek gyászos feketén az agg bükkönyök és tölgyesek. Szemben velük emelkedik az udvarhelyi vár számos épületeivel s bástyaival; a város felőli oldalnak néhány ablakai még ki vannak világítva; többi közt a bástyák egyikéi, melynek vékony hegyes födelén kettős kereszt csillámlik. A vár ablakainak világa az alatt kanyargó Küküllőnek árjaiban tükrözi magát; s alább a városban, mely hosszú zsindeleyel fődött alházakból áll, csak itt-ott csillámlik még egy mécses, kétes fényt árasztva maga körül.”¹⁰⁶ Jellemző Jósika tájleírásaira a távoli és közeli, alacsony és magas, apró és hatalmas, sötét és világos romantikus ellentéte, s ez a perspektívaváltoztatás valamelyes mozgalmasságot visz az állóképekbe is, ugyanakkor a félhomály és a sötétség kedvelése növeli a titokzatosságot és leköti az olvasók figyelmét.

A valóságosságra törekvés is megfigyelhető munkáiban, mégpedig az apró részletek bemutatásában. A szobabelsők leírásából például hiányzik a hatáskeresés és a pátosz, így ezek különösen meghitték. Az *Abafiban* a Gúti Mózes vendégszerető házat a következőképpen látatja az író: „Hosszú, keskeny tölgyasztal, mindig tiszta, bár nem finom abrosszal terített, magas kemence négyesegű kályhákból összerakva s fa-rostélytól védve, több szalmaszék, néhány kis lóca, melyekre a vendégek lábaikat helyezék, s egy rostélyzott pohárszék, felül üvegkarikákkal berakva, s alul három széles fiókból álló – egészítik ki az egyszerű bútort, két kisebb asztalkával, a jövőmenő ivók számára.”¹⁰⁷ A tárgyi környezet részletezésével az olvasó megfigyelői tapasztalatát mozgósítja.

Jósika hatástechnikájának változatosságát bizonyítja az a tény, hogy nemcsak állóképeket fest, hanem például a csatajeleneteket és párviadalokat mozgalmasan és élethűen beszéli el. Mivel ezeket gyakrabban boncolgatja a szakirodalom, mindössze egy jelenetet emelek ki a dinamizmus érzékeltetésére. Jósika István szinte életét vesztí megbokrosodott lova hátán: „Egyszerre az állat hátra vetette fejét, úgy hogy lovagja kemény ütést kapván, azonnal orra-vére elindult; most három roppant ugrást tőn előre, azután mint az eszeveszett kezdett rohanni. – A zabla oly meredten fészkelte fogai közt, miképp négy kar sem leende képes annak parancsolni. Az apród minden erejét összeszedte; a vér már egész keblét előntötte, s az iszonyú rohanásban szemei káprázni kezdtek. – Ügykezett a futásnak más irányt adni: hasztalan; pár perc után a ló a Maros magas párkányán állt. – Ez leende a pillanat, leugrani hátáról; de erre nem maradt idő: a jövő másodpercben már lovastól a Maros hajjai közt volt.”¹⁰⁸ Az elbeszélés felgyorsuló tempója ragadja itt magával az olvasó fantáziáját.

d. Regényszerkezet és cselekményszövés

Regényeinek cselekményszövése¹⁰⁹ is érdekfeszítően izgalmas lehetett a korabeli olvasók számára. A Jósika előtti regénykísérletek többnyire a betétnovellás kalandregény tagolását követték, amelyben a hőssel történő események egymásutánjából épült fel a mű. Jósika elbeszélési technikájának kidolgozásához az ún. titokregényt használta föl, amelyben az események lán-

¹⁰⁶ JÓSIKA 1881. I. 194.

¹⁰⁷ Uő. 1876. I. 108.

¹⁰⁸ Uő. 1871. I. 16–17.

¹⁰⁹ Ezzel a kérdéskörrel V. Szendrei Júlia foglalkozott behatóan. Lásd: V. SZENDREI 1972a, 1972b és 1974.

colata több és más, mint egyszerűen a kalandok váltakozása, amelyeket a hős személye integrál. A titok az elbeszélés fejlesztésének alapvető eszköze ezekben a regényekben, motiválja az eseményeket, és az olvasót visszafelé vezeti a megértésben. Jósika mellőzi az európai irodalom akkoriban közkedvelt titokváltozatait (amikor valami misztikus átok nehezedik a hősrre vagy annak nemzetségre, illetve amikor régi kastélyok kísértetei és neszei képezik a titok alapját). Jóllehet a szereplők tetteinek elsődleges motivációja a titok, s maguk sem ismerik az őket körülvevő rejtélyek kulcsát, mégis az jellemző rájuk, hogy a valószerű élet határai között cselekszenek. *A csehek Magyarországon* egyik alaptitka az, hogy „Elemér, a sas” alakja mögött Zokoli Mihály, Mátyás király fiatal vitéze és jó barátja rejtőzik, akit azzal vádol egy rosszakarója, hogy Giskrával, a cseh rablóhadak vezérével szövetkezik. Sisakrostélyos lovagként olyan hőstetteket visz véghez, amelyek a király iránti hűségét igazolják, s csak azután hajlandó levenni álarcát, hogy egyrészt a király nyilvánosan elismerte ártatlanságát, másrészt élethalálharcot vívott vádlójával. Az is hosszú ideig titokban marad, hogy Komoróczi, a rettegett kényúr, Nankelreutherné, a szép és kacér főúri hölgy és Aminha, a zsidó leány testvérek, s Káldor Elek, a rejtélyes öreg hajdan elrabolt gyermekei. *Zrínyi a költőben* titok övezi a Cornaro és Zéno családok ellenséges viszonyát kihasználó Malipieri aljasságát, Zénoné boldogtalan házasságát, igazi lányának kilétét stb. *Az utolsó Báthoriban* a fejedelem Ecsedi álnéven udvarol Coelestának, a szász vezér lányának, s Dimonról, a találékony gazfickóról kiderül, hogy a fejedelem féltestvére.

Az egymásba fonódó családi titkokra épülő cselekmény legtökéletesebben az *Abafiban* valósul meg. A kis Zsiga születése az alaptitok, s ezzel áll összefüggésben a többi rejtély: Izidóra titka, Deli Markó kettős titka (lánya előtt elhallgatja a gyermek apjának a kilétét, Margit előtt pedig azt, hogy gyermeke él), az elcserélt gyermekek körüli rejtély, az Abafit őrző áruház ismeretlen stb. A regényben a titkok mögött megbúvó bűnök erkölcsi természetűek, s a belőlük kifejlődő konfliktusok is morális vagy érzelmi tartalmúak. Az erkölcsi rejtélyek kapcsolatban vannak a történelmi alapkönfliktussal, amely Báthori Zsigmond és a nemesek között feszül. A titokzatos születésű gyermek megmentése Abafi Olivér erkölcsi felemelkedéséhez vezet, s akaratereje akkor erősödik meg végleg, amikor Báthorival szembekerül. Jósika későbbi regényeiben is olyan értékkonfliktusokat tud teremteni, hogy azokban a történelmi erők szembenállását fejezi ki. Az alaptitok megoldásával valamennyi titok és konfliktushelyzet rendre feloldódik, s a korabeli olvasóközönség által igényelt költői igazságszolgáltatás sem marad el.

Jósika regényszerkezeteit vonzóvá teszi a cselekményfejlesztés módja is. A szabadságharc előtti regényeinek középpontjában valamilyen közérdekű vállalkozás áll, ez különböző erőket mozgat meg, és ellentéteket szül, amelyek összeütközésbe kerülnek egymással. A központi akció szabja meg a hősök egymáshoz való viszonyát. Ezzel a fő cselekményszállal egy időben több más eseményszál keresztezi egymást, hol egyik, hol másik szakad félbe egy időre, azután csomópontokban összefutnak, majd ismét szétágaznak. Az eseményeknek ilyen jellegű elrendezése kizárja azt, hogy az olvasó megunja a regényt, s ne akarja végigolvasni.

Fejezetekre osztja regényeit, e tagolás viszont nem jelenti azt, hogy az egyes egységek a cselekmény kikerekített részei lennének. Igen gyakori, hogy a fejezetet pusztán formai megoldásból (hogy ne legyen túl hosszú) kétfelé szakítja. Így jár el például *A csehek Magyarországon* Kaland és A rom című fejezeteivel, ahol is az utóbbi az előbbi folytatása, továbbá a Vadna és a Nankelreuther Nabuchodonozorné című fejezetekkel. Az is gyakran előfordul, hogy két, logikailag összefüggő jelenet közé beékel egy vagy akár több más fejezetet. *A csehek*re hivatkozunk ismét: I. kötetének Estebéd című fejezete azzal végződik, hogy Podjebrád felköszönti Mátyást mint Magyarországon királyát. Mielőtt folytatná a lakoma bemutatását, három fejezetet ékel be, s ezekben azt mondja el, hogy mi történt Komoróczi várában a zsidókkal és

Nankelreuthernéval.¹¹⁰ Ugyanakkor az egyes fejezetek sem mindig tartalmaznak homogén meseanyagot. Az *utolsó Báthori* Zsamok és kém című fejezetében visszatekint a szerző a Kornisné elleni merényletre, utána Báthori jellemének fejlődését mutatja be, majd Dimonnal való beszélgetését írja le, azután Dimon és Weisz párbeszédét, végül az előbbi jellemét. Mindezekre a technikai vétségekre a népszerű irodalom korabeli olvasói valószínűleg nem figyeltek föl; amit ma szerkezeti fogyatéknak tekintünk, az is az érdeklődés felkeltésének eszköze volt a maga idejében.

e. Stílus és nyelvezet

Jósika népszerűségéhez kétségtelenül hozzájárult (elődeihez képest) könnyed, gördülékeny stílusa. Leírásai kapcsán már említettük azt, hogy nemcsak alapos megfigyelő volt, hanem amit észrevett, azt változatos nyelvi eszközökkel ki is tudta fejezni. Rendkívül találékonynak bizonyult a hasonlatok, jelzők, metaforák használatában. Az *Abafőből* emeljük ki a fürdőjelenet egy töredékét Jósika legsugallóbb erejű leírásainak példázására: „Szemben azon szorulattal, melyen által a hölgy e bájos völgyecskébe lépett, magas, egészen nyílt barlang látszik a holdtól félig világítva, s beljebb oly sötét, hogy határai láthatlanok. – Tetejéből vízsugár ereszkedik le oly csendesen, oly változatlan alakban, mint egy üveggötél, átszirkázva a kétes csillagfénytől. A vízsugár halk csörgéssel egyesül a barlang előtt terülő kristálytisza vízszőnyeggel, melyet tágas, közép mélységű sziklamedence tart fogva mohos ölében; széléit számtalan alakú erdei növények kerítik, szeszélyes gallért képezve körüle.”¹¹¹

Jósika regényeinek egész nyelvezete új volt: az erdélyi arisztokrácia társalgási nyelvét vitte be az irodalomba, s noha ez többnyire a nyelvújítás előtti állapotot őrizte, a korabeli olvasók nem érezték sem archaikusnak, sem modulusnak, hanem inkább ízesnek, s különlegességében vonzóknak. A későbbi regényirodalom felől visszatekintve nem volt erőssége a beszédmóddal való jellemzés. Ha viszont figyelmesebben olvassuk, a nyelvi humor sikerült példáival is találkozunk műveiben, például a következő párbeszéd-töredékben: „– Hallod-e, német sógor! beszéljünk egy okos szót együtt – mond Geréb –, mennyi pénzre volna szükséged, hogy elhordd irhádát innen? – Sok pénstet, mint pénstet! – kiáltott a német dühösen. – Talán valami nagykereskedést akarsz állítani, koma? sok pénz? a szegény embernek öt kis pénz is sok pénz, mennyi az a sok pénz?”¹¹²

I.2.5. Összefoglalás

Említettem, hogy *A Bélteki-ház* volt az első olyan regényünk, amely egyeztetni kívánta a populáris és az elit irodalom közönségének igényeit. Jósika regényeiben is megtaláljuk ugyanazt: kielégítette egyfelől az egyszerűbb olvasók elvárásait (szerelmi történet, kalandok, titokzatoság stb.), másfelől a műveltebbekét (erkölcsi és nemzeti eszmények, esztétikum, meditációra való lehetőség stb.). Átütő sikerének magyarázata a kétféle elváráshorizont egyidejű kielégítésének mikéntjében keresendő: Fáynál (és többi elődjénél) tehetségesebb prózaíró lévén, olvasmányos, kiegyensúlyozott szerkezetű, lebilincselő cselekménybonyolítású munkákat írt. S miközben alacsonyabb műveltségi szintű publikuma élvezettel olvasta regényeit, észrevétlenül nevelődött is, mivel ráértett a színvonalasabb tartalmi és esztétikai összetevők egyik-másikára. Az elit olvasó pedig arról győződhetett meg, hogy a regény műfajában is lehet művészt alkotni.

¹¹⁰ Ez a szerkesztésmód a populáris irodalom produktív eljárásának tűnik, hiszen a XX. század végének divatos tévéfilmsorozatai (pl. az amerikai *Fiatal és nyughatatlan*, *Santa Barbara* vagy *Sunset Beach*, a katalán *Bor és hatalom*) változatlanul ezzel kívánják lebilincselni a nézők figyelmét.

¹¹¹ JÓSIKA 1876. II. 91–92.

¹¹² Uő. 1871. III. 84.

Olvasói körében történelmi regényeinek köszönhette népszerűségét Jósika. Már az *Abafi* megjelenése után a magyar történelmi regény megalapítójának tekintették, s e beskatulyázás miatt nem nézték jó szemmel, hogy más műfajokkal is kísérletezett. A jelenkorból témát merített regényeit többnyire rosszállóan fogadták, s drámáiért még kevésbé rajongtak. A történelmi regény műfaji mintái (itt elsősorban a Jósika által meghonosított scotti változatra gondolok) s a regényírói eljárások ismétlődése megtanította az olvasókat az adott típusú műalkotás befogadására. Az 1850-es évek közepére már annyira rögzült a publikumban a romantikus történelmi regény kialakította műfaji elvárás, hogy a Jósika, majd a Jókai típusú regénytől eltérő változat (pl. Gyulai: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*) nem volt képes tartósabb figyelmet kelteni.¹¹³

Mielőtt a korabeli kritika szemszögéből vizsgálom meg, hogy Jósika regényei milyen helyet foglaltak el a XIX. századi nemzeti irodalmi kánonban, Szegedy-Maszák Mihály találó gondolatát idézem a történelmi regényekkel szemben támasztott, időben változó közösségi igényekről: „A történelmi regény kétségkívül nagyon kényes műfajváltozat. Kiváltképp akkor, ha a történés és az elbeszélés idejét hosszabb időköz választja el egymástól. [...] A maiaktól nagyon különböző igényeket támaszthatott vele szemben a tizenkilencedik századi magyar olvasóközönség. Igaz, a jelenkorban is elképzelhető, hogy az olvasó történelmi tudatának megerősítését véli megtalálni Kemény Zsigmond [és Jósika Miklós – M. B. E.] művében, de az olvasóknak alighanem csak kisebb része érezheti, hogy olyan közösséghez tartozik, melynek emlékeztétét döntően meghatározza az erdélyi fejedelemség szellemi öröksége.”¹¹⁴

A Jósika-recepció kutatásához is két fontos szempontot nyújt ez a megközelítés. Egyrészt rámutat, hogy az író maximális népszerűségének idején azért válhattak művei a korabeli, még csak formálódó irodalmi kánon részévé, mert döntő szerepet játszottak az olvasóközönség nemzeti azonosságának és önmagáról alkotott képének megteremtésében. Másrészt helyes az a felismerés, hogy a későbbi korok magyar olvasói számára idegenné váltak azok a szociokulturális igényekkel összefüggő irodalmi elvárások, amelyek a reformkorban a publikumnak elsődlegesek voltak.

I.3. Jósika regényei a korabeli kritika elváráshorizontján

A korábbiakban, amikor megkíséréltem körülhatárolni Jósika regényeinek helyét a reformkori olvasóközönség elváráshorizontján, lényegében azt vizsgáltam meg, miként működik a kánonképződés az irodalmi recepció közösségi, nem intézményesedett szintjén. Az egyedi olvasatok ugyanis nem légius térben, egymástól függetlenül történnek, hanem közösségi legitimációra is igényt tartanak, „s az ily módon közösségi térben kialakuló értékelési-értelmezési minták – a »csoportnyomás« szociálpszichológiai mechanizmusa »alapján« – kényszerítő-befolyásoló kánonokká léphetnek elő.”¹¹⁵ A kánon fogalmát ebben a kontextusban olyan irodalmi művek összességének megnevezésére használom, amelyek egy értelmező közösség (esetünkben a reformkori magyar olvasóközönség) számára meg nem kérdőjelezhető értéket képviselnek. A kánon fogalmával jelölhető ugyanakkor azoknak az alkotóknak a sora is, akiknek fontosabb műveit megőrzi és a történelmi örökség részévé teszi egy adott közösség.

Jóllehet a kanonizálás spontán módon is végbemegy (olyan értelemben, hogy az olvasók kisebb vagy nagyobb csoportjai irodalmi preferenciájuk függvényében értékesnek minősítenek bizonyos műveket, és egyes szerzőket másoknál jobban kedvelnek), amit hivatalosan kánonnak fogadunk el, azt a kulturális élet vezető körei és intézményei „törvényesítik”.

¹¹³ IMRE 1996. 39.

¹¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1998. 73.

¹¹⁵ KULCSÁR-SZABÓ Z. 1996. 16.

Amikor Jósika regényeinek helyét vizsgálom a reformkori kritika elváráshorizontján, még egy kánonfogalmat fogok használni, amelyet Itamar Even-Zohar kanonizált „játéktár”-nak nevez, vagyis olyan törvények és elemek halmazának, amelyek a szövegalkotást irányítják.¹¹⁶ Irodalmi mintákról van itt szó, amelyek a játéktárból vezethetők le – esetünkben a történelmi regény kánonjáról.

A következőkben abból a hipotézisből indulok ki, hogy a kritika a történelmi regénymodell sikeres aktualizációját látta Jósika regényeiben, s emiatt fogadta rendkívüli lelkesedéssel azokat.

1.3.1. A magyar kritika műfajának kezdetei

A korabeli kritikusok Jósika-bírálatainak tanulmányozása előtt kitérek a kritika műfajának létrejöttére, mivel ez kulcsfontosságú szerepet játszott az irodalmi elváráshorizont intézményes alakításában.

A magyar irodalmi és kulturális élet az 1820-as évektől kezdett megélni, s ekkortól állandósultak folyóirataink, amelyek hasábjain a kritika műfaja is megjelent. A XIX. század első évtizedeiben, amíg még nem különültek el egymástól a társadalmi folyamatok és az irodalmi élet, az író bírálatja egyszersmind a magánember bírálatát is jelentette, s a kritikusnak igen nagy bátorságra volt szüksége, hogy szembeszálljon a tekintély- és hagyománytisztelettel.¹¹⁷

A kritikaellenes magatartás fokozatosan enyhülni kezdett a 20-as évek második felétől. Az ekkor föllépő írónemzedék számára az irodalom többnyire már olyan hivatás volt, amely megélhetést biztosított, s így nagyobb felelősségtudatot is igényelt művelőitől. A fiatal romantikus írók (Vörösmarty, Toldy, Bajza, Kisfaludy Károly, Szemere Pál és társaik) fogalmazták meg először az irodalom reszpublikájának gondolatát, amelyben e szféra teljes autonómiáját hirdették meg, külön „státussá” emelve az irodalmat, melynek „igazgatószéke” a kritika.¹¹⁸ Ezt összekötő kapocsnak tekintették az író és közönsége között, olyan kommunikációs csatornának, amely révén mindenki meg lehet ismertetni az immár létezőként elfogadott nemzeti irodalmat. Ennek jobbítását, tökéletesítését közügynek tekintették, és a szellemi élet föllendítése érdekében nemcsak az író, hanem a kritikus számára is előírták, hogy egy művelt publikumhoz szóljon (illetve: úgy írjon közönségének, mintha az valóban művelt lenne). Ennek indoklása meggyőző a mai olvasó számára is: „Írók és olvasók örökös viszonyban vannak egymással; íróival együtt halad az olvasóközönség, együtt állapodik meg, együtt marad hátra. A kritika következtetése mind a kettőre nézve jöltevők, mert ha egyfelől az író stúdiumra kényszerítetik, másfelül az olvasó szemei megnyílnak, s kezd látni és ítélni.”¹¹⁹

1.3.2. A kor legjelentősebb kritikusainak irodalmi elvárásai

Nemcsak a kritika, de a korszerű magyar regény kialakulásának kora is majdnem egybeesett a magyar irodalomelméleti gondolkodás kezdetével. Ugyanekkor kezdett formálódni az első, modern értelemben vett irodalmi kánon (a fogalomnak mindhárom említett jelentésében), amelynek legjelentősebb alakítói Toldy Ferenc és Bajza József voltak. Irodalomtörténetének (*A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1851) megalkotásakor Toldy nem követett valamiféle normát; az egyes irodalmi szövegekhez még nem kanonizált értékeket rendelt. Kritikusként szintén az eredetiséget és a nemzeti karaktert kérte számon a művektől. Irodalomtörténetének

¹¹⁶ EVEN-ZOHAR 1995. 442.

¹¹⁷ Lélektanilag is érdekes jelenség ebben a tekintetben Toldy gyötrő büntudata, amelyet Kazinczy Pyrkerfordításának éles kritikája miatt érzett. Lásd DÁVIDHÁZI 1997.

¹¹⁸ SÓTÉR 1981. 133.

¹¹⁹ KÖLCSEY é. n. 858.

megírása egyúttal kritikai tevékenység volt: a kánonalapítás szándékával vette számba a művelődéstörténeti és az irodalmi értékeket, s bírálta végig a magyar irodalmat. A történeti értékelés anakronizmusát vállalva visszavetítette a különböző korok szövegeire a maga kritikusai normáit, de a végső ítélet meghozatalakor a mű hajdani körülményeit is igyekezett figyelembe venni.¹²⁰

1.3.2.1. A Toldy-féle irodalmi kánon

Amikor a XIX. század első harmadában formálódó irodalmi kánonról beszélek, tudatosan egyszerűsítom a valós helyzetet, és elsősorban a Toldy nevéhez fűződő törekvésekkel foglalkozom. Ezt az eljárást annyiban tartom jogosnak, hogy a különféle, egymással egy időben létező koncepciók közül a Toldy-kánon szilárdult meg irodalomtörténetünkben, s határozta meg szinte másfél évszázadon át a „nemzeti irodalom”-ról való gondolkodást. Ennek előzményeit kutatva figyelembe kell venni azokat az értékeket, amelyek rendszereként a kérdéses kánon fölépült. Már Kölcsey és az őt követő kritikusok legfontosabb érték kategóriája az eredetiségelv volt, amely a nemzeti múlt, a nemzeti hagyományok és a hazai valóság felé irányította az írók érdeklődését. (Ez különben összeurópai jelenség a romantika korában.) A nemzeti stílus megteremtésének igénye a klasszicizmus nemzetközi szellemével kívánt szakítani, s a romantika a nemzetet emelte a leghitelesebb közönség rangjára, és tette a kánont e közönség önigazolásává.

A hazai és történelmi tematika időszerűvé válása a műfajok tárgyainak újragondolását igényelte. „A nemzeti történelem anyanyelvi feldolgozásának követelésével egy időben válik mind sürgetőbbé például a magyar honfoglalási eposz megírása, a magyar történelem jelentős eseményeinek immár nem allegorikus, hanem a jelen törekvéseivel nyíltan egybehangzó irodalmi megformálása.”¹²¹ Az esztétikai gondolkodás középpontjában még az 1820-as években is a líra és a verses epika állt. A líra népszerűsége Weber Antal szerint azzal magyarázható, hogy a legszubjektivebb műfaj lévén, közvetlenül meg tudta fogalmazni a magyar nép pozitív és negatív történelmi tapasztalatait. Másfelől jelentős mértékben hátráltatta a próza kibontakozását. „A líra egyeduralma nemcsak a lírai alkotások számszerű túlsúlyát eredményezte, hanem az epikus műfajokat is szinte kizárólag a verses formára szorította, s ez az egyoldalúság esztétikai gyakorlattá válva még külön akadályokat is támasztott a prózai műfajok fejlődése előtt.”¹²²

A magyar irodalomban a romantikus áttörés a verses epikában valósult meg először, amelynek múltidézése a történelmi regény közvetlen előzményének tekinthető. Ez a romantikus múltidézés viszont nem nosztalgikus kivonulás a jelen világából, hanem – a fellendülő reformmozgalom hatására – a tennivágyás szándékával itatódik át. (Gondoljunk csak Vörösmarty nagyepikájára.)

Toldy számára mind kritikusként, mind irodalomtörténészként a művek értékelésének normái arra a romantikus esztétikai alapelve épültek, amely szerint az irodalmi alkotás öncél, és nem eszköz valamely önmagán túl mutató cél (pl. tanítás, tette buzdítás) szolgálatában. Minden műfajban az önmagáért való esztétikumot tekintette irodalmilag a legértékesebbnek. Ezt az esztétikai alapelvet azonban nem alkalmazta mereven: észrevette, sőt olykor értékelte is egyes művek társadalmi hatását – de soha nem tévesztette szem elől a mű belső felépítésének szépségét. (Nem tűnik meggyőzőnek Kulcsár-Szabó Zoltán véleménye, amely szerint Toldy két kánont alkotott, egy „szuperkánont”, amelyben az örök értékű szövegek kaptak helyet, és egy másik, alsóbbrendű kánont, amelynek szövegei a maguk idejében fontosak voltak, de a későbbi korok számára már nem volt üzenetük.)¹²³

Inkább Toldy finom, differenciálni képes kritikusai érzékének tulajdonítható az, hogy (jóllehet kezdetben az esztétikum önelvű függetlenségét hirdette) az 1840-es években elszaporodó „irányzatos” műveket sem vetette határozottan el, hanem képes volt árnyalt megítélésükre. Idő-

¹²⁰ DÁVIDHÁZI 1994. 144–145.

¹²¹ FRIED 1986. 223.

¹²² WÉBER 1959. 10.

¹²³ KULCSÁR-SZABÓ Z. 1996. 27–28.

szerűtlen is lett volna másképp cselekednie egy olyan korszakban, amelyben az irodalom világnézeti-politikai kontextusa rendkívül fontos szerepet töltött be. Dávidházi Péter így foglalta össze Toldy kritikusi-irodalomtörténeti magatartásának lényegét: „Az esztétikum szélesnek felfogott határmezsgyéjén tallózva, évszázadok magyar irodalmában olyan viszonylagos értékekről tudósít, amelyeket nem lehet összeegyeztetni a magáért való szépség eszményével.”¹²⁴

Jósikának *Az utolsó Báthori* című regényében is fölfedezte az értéket¹²⁵, mivel ez a mű több szempontból megfelelt kritikusi elváráshorizontjának. Egyrészt az ő értékrendjében is jelentős helyet foglalt el a történeti tárgy, másrészt a regény egészében megtalálta az alapeszme és a formai kivitel összhangját, a mű organikus egységét mind alkotáslélektani, mind poétikai tekintetben. Dicsérte, hogy a történelem a művészi céloknak alávetett, s az író célja érdekében szabadon vegyítette a történelmi elemeket a költőiekkel. Értékelt Jósika jellemrajzait, különösen Coelesta alakjának bemutatását, amelyben egyensúlyt látott az eszményítés és a valós emberi lénnyé formálás között. Szerinte Jósika jellemei ebben a regényben is gazdagok és újak, s képes úgy fenntartani az érdeklődést, hogy közben egyaránt kielégíti a magasabb pszichológiai és művészi érdekeket. Dicsérte eleven hely- és korfestését, többek között az udvar, a magyar főnemeselek, a szász polgári élet, a régi Gyulafehérvár és Szeben bemutatását.

Kifogásai egyrészt a mű szerkezeti kidolgozottságát, másrészt nyelvezetét illették. Szerinte Jósika néha túlságosan ragaszkodott a történelmi adatokhoz, olykor még tanúkat is idézett mondandójának igazolására, s ez ártott a mű költőiségének. Hiányosnak ítélte ugyanakkor a hősök tetteinek motiválását, és számon kérte a poétikai igazságszolgáltatás elmaradását. Mivel a Toldy-féle nemzeti irodalmi kánonnak a magyar nyelv hibátlan használata is szerves része volt, a kritikus fölhívta Jósika figyelmét bizonyos nyelvhelyességi vétségekre. Jóllehet előadásmódját általában egyszerűnek, nemesnek, tárgyához simulónak találta, helyenként dagályosságot és modorosságot érzelt, s ezek kerülését ajánlotta az írónak. Végző következtetése mégis az volt, hogy az „apró” hibáktól eltekintve *Az utolsó Báthori* nagyszerű alkotás.

Toldy bírálatára érdekes válasz jelent meg a Rajzolatokban.¹²⁶ Szerzője, aki az Alföldi 24 álnévet viseli, az olvasóközönség nevében szólalt föl Toldy, Bajza és társaik, azaz a korabeli irodalmi élet hangadói ellen. Határozottan szembeszállt az irodalmi műalkotás esztétikai öntörvényűségének elvével, mivel szerinte az olvasóközönség azt várja el az írótól, hogy az életben hasznosítható dolgokról írjon, s egyszerre szórakoztasson és tanítson. A szerző a romantika zseni-kultuszának nevében tiltakozott az ellen, hogy az alkotót bárki elméleti követelményekkel korlátozza.

A fölháborodott hangnemben írott cikk arról tanúskodik, hogy a kritika még az 1830-as évek második felében sem nyerte el létjogosultságát, s bizonyos körök részrehajlónak tartották az Athenaeum triászának bírálatait, mivel azok tanítás helyett csak „bosszantanak”. Nálunk „minden rosszaltatik”, olvassuk a cikkben, amire Bajza, Schedel (Toldy) és híveik „a tudakosság bélyegét nem nyomják”¹²⁷, s minden jónak, majdnem tökéletesnek hirdetik, ami tőlük származik. Az is a kritikával szembeni tartózkodással magyarázható, hogy a Figyelmező, az Athenaeum kritikai melléklapja iránt meglehetősen érdektelenséget tanúsított a széles olvasóközönség, bár a lap valóban színvonalas volt, s a szerkesztő triász hírneve kezeskedett az itt közlő írók értékéről.

Akár a szélesebb olvasóközönség véleményét fejezi ki, akár csak egy szűkebb értelmiségi táborét, az Alföldi 24 szerzőjű recepciódokumentum azt tanúsítja, hogy az 1830-as, 1840-es évek diskurzusában többféle irodalmi szemlélet volt jelen, nemcsak a Toldyéé. Ugyanakkor a korabeli vitakultúra hiányát is példázza, mivel hangneme (mint általában az adott időszak irodalmi polémiaié) ingerült, személyeskedő, és az „ellenfél” eszközeivel vág annál gorombábban

¹²⁴ DÁVIDHÁZI 1994. 145.

¹²⁵ SCHEDEL 1837.

¹²⁶ Rajz 1838.

¹²⁷ Uo. 118.

vissza. Alföldi 24 szerint Schedel Jósikát nyelvileg is kijavítja, pedig ő maga legalább annyiszor vét a grammatika és a szintaxis ellen, mint Jósika, s ráadásul stílusa is „rögös”. Összegezésként egyértelműen leszögezi, hogy „a recensens semmi tekintetben sem volt competens bírója a derék Jósika regényének.”¹²⁸ A későbbiekben még többször rámutatok arra, hogy milyen meghatározó volt a XIX. század első felében az érzelmi komponens (rokon- és ellenszenv) szerepe az egyes alkotók és műveik megítélésében.

1.3.2.2. A regénnyel szembeni elvárások és a Bajza-féle kánon

Említettem, hogy a regény fokozatosan és gyakran kemény ellenállásba ütközve épült be a magyar irodalmi műfajok kánonjába. Mándi Sámuel kísérelte meg először elméletileg körülírni a románt a *Szívet sebhető római mesék* (1786) ajánló levelében a következőképpen: „románoknak vagy római meséknek nevezzük azokat az írásokat, melyekben valami költött vagy valósággal megtörtént, de költött körülmény-állásokkal előadott vitézi vagy szeretetbéli cselekedetekben az erkölcsi tudományra tartozó dolgok magyarázatnak s az olvasóknak gyönyörködtetéssel taníttatnak, úgy mindazáltal, hogy a költemény lehetetlen dologra ki ne menjen.”¹²⁹ Már e korai és szerény meghatározásban sok olyan, a műfajra jellemző vonást találunk, amelyet évtizedek múlva átvesznek, kibővítenek és árnyalnak a regénnyel foglalkozó elméletek.

A reformkor nemzeti múlt iránti érdeklődésével hozható összefüggésbe az a tény, hogy az 1820-as évektől kezd megfogalmazódni különböző lapjainkban és folyóiratainkban a magyar történelmi regény iránti egyre növekedő igény. Ez az elvárás nem függetleníthető Walter Scott műveinek fordításától és népszerűvé válásától. Lényegében az írók óhajáról van itt szó, amely egy jó lépéssel előbb járt, mint az olvasóközönségé. Az előbbiek körében Scott (főleg német fordításban) ismert volt, s regényeit nemcsak olvasmányként, hanem módszertani szempontból is nagyra értékelték.

Thaisz Andrásnak, a Tudományos Gyűjtemény volt szerkesztőjének 1829-ben jelent meg az *Ivanhoe*-fordítása. Jó érzékkel tapintott rá, hogy színvonalas munkák népszerűsítésével lehet nemcsak számbelileg gyarapítani, hanem művelt publikummá is nevelni az olvasókat. Nem véletlen tehát, hogy a világirodalom egyik korszakalkotó írójának egy kiemelkedően fontos regényét fordította le. A mű tolmácsolásán túl azonban más cél is lebegett előtte, amelyet fordításának előszavában így fogalmazott meg: „Ha Fáy András vagy Szalay Benjámin tollával bírnék, nem vesznék fordításokkal; de tehetségemen túl emelkedni soha se akartam: – talán mostani igyekezetem megszegyenítésére, fog egy eredeti Magyar Scott támadni, s akkor örvendeni fogok.”¹³⁰

Kemény József erdélyi publicista és történetíró szintén Walter Scottot állította példaként a magyar írók elé az 1833-ban Kassán megjelent Honi történetek zsebkönyvében, az eredeti magyar szépirodalomban végrehajtandó gyökeres változás sürgetésére: „Ha Scott Walter szerencsésen tudta hazájának hajdani várait érdeklő meséinek bájoló tárgyává tenni, miért ne törekedhessenek Magyar Költőink is a valódi történetet költői leleményekkel egyben-kötni? – és ebéli munkájokkal a szép-literatura mezejét mind annyi virágokkal ékesíteni? – erre méltó tárgyat bőven kaphatnak ősünk történetében, és hazánk régi omladékaiban.”¹³¹ A korabeli almanachokban és verseskötetekben ugyanis sok, várakról szóló rege és történet megjelent, de hiányzott a történelmi regény, amely a Scottra jellemző hitelesítési szándékkal és módszerrel mutatta volna be a történelem eseményeit.

Thaisz is, Kemény is még csak azt az óhaját fogalmazta meg, hogy jó lenne, ha megszületnék az eredeti magyar történelmi regény. Bajza József viszont már terjedelmes tanulmányban érvelt a magyar regényírás szükségessége mellett, amely nélkülözhetetlen a világirodalomhoz

¹²⁸ Rajz 1838. 127.

¹²⁹ GYÖRGY 1941. 82–83.

¹³⁰ FRIED 1986. 223.

¹³¹ Uo. 225.

való fölzárkózáshoz. Mielőtt alaposabban megvizsgálnám *A román-költésről* című írását¹³², előre szeretnék bocsátani egy alapvető különbséget a Toldy- és Bajza-féle irodalmi kánon között. Míg az előbbi nyílt szerkezetű abban az értelemben, hogy az irodalmi értékek megállapításához figyelembe vette a tágabb, művelődéstörténeti kontextusokat is, s így kánonalakító szerepet engedélyezett az irodalmon kívüli elemeknek, az utóbbi egy zárt, normatív kánonhoz mérte a műveket. Bajza klasszicista irányultságára utal az a tény, hogy az objektíve létező szépet kívánta megőrizni, és kortársai felé közvetíteni, s az elméletet határozottan szükségesnek tartotta. *A román-költésről* című tanulmánya az első magyar regényelméleti szakmunkának tekinthető, amely megelőzte az eredeti magyar regény létrejöttét. Ebben tulajdonképpen nem egy összefüggő koncepciót fejtett ki, hanem csak bizonyos gondolatokat vázolt föl. Mivel hazai példaképekre nem támaszkodhatott, elsősorban német esztéták munkáira építette gondolatmenetét. A regényt kora legtöbb reménnyel kecsegtető műfajának tekintette, s aktualitását az új, látványos mozgásban levő történelmi korszak jegyeivel magyarázta, amikor is „a poesis közelebb lép az élethez, felkeresi az embert a maga házi körében, egyes ember viszonyaival foglalkozdik, tetteket és történeteket festeget.”¹³³

A regényírók közül Goethét, Scottot, Irvinget és Coopert tartotta fontosnak a műfaj további alakulásának szempontjából. Weber Antal szerint¹³⁴ az említett írók fölsorolása minden bizonnyal átvett értékítélet, nem Bajza sajátja. E sorban Scott képviseli a történelmi tematikát, Goethe *Wilhelm Meistere* a fejlődési regényt (Bildungsroman), Cooper a kalandosságot és egzotizmust. Bajza egy olyan típusú regényírást sürgetett, amelyben a scotti, nemzeti vonatkozásokban gazdag történelmi regény a goethei fejlődésregénnyel kapcsolódik össze (tehát nem azt a fajta regényírást, amelyet Jósika fog művelni).

Bajzáék idején az irodalom általános funkcióival kapcsolatos kérdésekkel is szembe kellett nézni a regény esetében is; ilyen például a célzatosság, irányzatosság kérdése. A tendencia Bajza szerint jelen van a költészetben, de közvetetten: a poézisnek és a regénynek tanítania kell, de a morálnak csakis a művészi ábrázolás, az esztétikum révén szabad érvényesülnie. Ez a szemléletmód végighalad a reformkoron, s a művészettel szembeni társadalmi igény sajátos újraformalmazása. A reformkori magyar regény egyik fontos jellemzője lesz az a fajta célzatosság, amely vagy közvetlenül, valamely politikai koncepcióhoz kapcsolódva jelenik meg (mint például Eötvösnél), vagy közvetett módon, valamely erkölcsi értéket hirdetve és példázatszerűen megvalósítva (ahogyan Jósikánál).

Bajza megvizsgálta a hősköltemény és a regény közötti különbségeket, s a herderi organikus fejlődélmélet szakaszait figyelembe véve megállapította, hogy az előbbi a nemzet ifjú korának, az utóbbi felnőtt korának terméke. A magyar irodalmat is szem előtt tartotta az eposz-történelem-regény viszonyainak tárgyalásakor, és sejtetően Vörösmartyra utalt az eposz jellemzésekor, anélkül, hogy a költő nevét leírta volna. Fontosnak érezte az eposzról a regényre való áttérést, ez utóbbit elhatárolta műfajilag, leírta célszerű technikai eszközeit (karakterfestés, a külső milió alapos, de nem kimerítő bemutatása, egyéniség és egyetemesség viszonya stb.). „A valódi románnak [...] nagy, nemes célja van, az emberiség karakterének ábrázolata. Azon regényíró, ki e célra híven és szerencsével dolgozott, nem kevésbé méltó a koszorúra, mint az eposz- és drámaíró.”¹³⁵ Ebben a szövegrészletben a regény céljának meghatározása mellett még egy dologra föl kell figyelniünk: arra, hogy a regényt immár a hagyományos műfajokkal egyenrangúnak tekintette. Ugyanakkor el is különítette a többi műfajtól abban a vonatkozásban, hogy tárgyának kibontása során számos olyan mozzanatot olvaszt magába, amelyek a hagyományos felfogás szerint nem tekinthetők szorosabban vett **költői** témának. Így lehetővé válik a tapasztalati szféra kiterjesztése, másrészt szükségszerűen redukálódik a poétai emelkedettség. Bajza

¹³² BAJZA 1833.

¹³³ Uo, 28.

¹³⁴ WÉBER ANTAL 1985. 569–570.

¹³⁵ BAJZA 1833. 28.

az eszményítés híve volt a regényben is, mint általában az irodalomban, ugyanakkor az újabb kor írójának kötelességévé tette, hogy az emberi karaktert a maga konkrétságában is igyekezzék ábrázolni.

A magyar szépprózáinak mindössze egy fejezetet szentelt dolgozatában, mivel nem hivatkozhatott magyar példákra. Fáy András *A Békely-ház* című regényét emelte ki, s legnagyobb érdemének a szituációk leleményét és a jellemfestést tartotta. Sajnálattal állapította meg, hogy „a román épülete hibás, nem teszen egybefüggő egészet, hanem egyvelegét számtalan biographiai töredékeknek, melyek csak külsőleg függnék össze s történetesen, nem belső szükségességéből”.¹³⁶ Mégis egyedül ezt a regényt tekintette ígéretesnek a műfaj további fejlődése szempontjából.

Jósika regényeiről Bajza nem írt bírálatot, mégis feltételezhető, hogy közvetve hatással volt azok fogadtatására a korabeli kritika elváráshorizontján, mivel regényelméleti tanulmánya olyan szempontokat nyújtott a műfaj vizsgálatához, amelyeket évtizedeken át fölhasználtak a kritikusok.

A Bajzáéhoz hasonló, regénnyel kapcsolatos nézeteket más egykorú íróknál is találunk. Lukács Móríc például a következőket írta a Társalkodó 1835. évfolyamában: „most az okoskodó román [...] a nemzeti élet, hiedelmek s intések tükre és vezére [...]. Hány olvas eposzt vagy lyrai költeményt? Ne magyar közönségünket vegyük, mert ez másnak híja miatt mást nem olvas s talán azért is oly csekély!”¹³⁷ Lukács megjegyzése mintegy előlegezi az 1830-as években a rugalmasabb Toldy és a konzervatívabb Szontagh között folyó vitát az eposzi és a drámai korról, amelynek vitapontjai közül a legfontosabbak Bajza értekezésében is föllelhetők. Ugyanakkor a műfaj és közönség egymásra hatása szempontjából tárgyalja a magyar irodalmi élet helyzetét, s megállapítja, hogy bár a líra és az eposz a legkedveltebb műfajok, azokat sem sokan olvassák. Ma már köztudott, hogy Vörösmarty munkáit is inkább író társai ismerték, mint a nagyközönség, jöllehet ő volt a kor ünnepe „költőfejedelme”. Az új idők új műfajaként Lukács a regényt nevezte meg, s ebben látta a magyar irodalom fölzárkózásának zálogát az európai irodalmakhoz. Ha tehát a magyar olvasóközönség mind számbelileg, mind műveltségét illetően jelentéktelen, annak okát a regény fejletlenségével vagy még inkább hiányával lehet magyarázni. Lukács véleménye nem volt egyedülálló a reformkorban; a Kritikai Lapok, a Társalkodó és más korabeli lapok hasábjain több hasonló fejtegetéssel találkozhatunk. Az eredeti magyar regény iránti elvárásoknak elsőként a Jósika *Abafija* felelt meg.

I.3.3. A kor neves kritikusainak Jósika-bírálatai

a. Szontagh Gusztáv

A legnagyobb lelkesedéssel Szontagh üdvözölte a regényt¹³⁸, s bírálatának első szavait azóta is szállóigeiként ismételteti az irodalomtörténet: „Uraim, le a kalapokkal!” Páratlan ez az elragadtatás az 1830-as, 1840-es évek legcéltudatosabb, filozófiai műveltségű kritikusától, aki a rendszeres műbíráló tevékenység úttörője volt a Figyelmező lapjain. Írásai azt igazolják, hogy jó érzékkel mutatta ki a korabeli regényírók műveinek erényeit és fogyatékoságait, ugyanakkor fölfigyelt a regényírás mint irodalmi folyamat kibontakozására is, és segítette annak minőségi alakulását. A regényt a legkorszerűbb és leghatásosabb műfajnak tekintette, mivel az felelt meg legjobban a világnézeti összetevőket nyújtó ábrázolási lehetőségnek. Kritikus koncepciójának középpontjában az erkölcsösnek, a jónak az ábrázolása állt, s a szépprózát a klasszicizáló doktrína értelmében az erkölcsi nemesítés eszközének tekintette. Megkövetelte az irodalmi műtől, hogy művészi módon érvényesüljön benne a morális célzat. Az *Abafija* írott

¹³⁶ BAJZA 1833. 63.

¹³⁷ FRIED 1986. 226.

¹³⁸ TORNAY 1837.

bírálatában ezt így fogalmazta meg: „a költészet főadatja általában eszmék érzékítésében áll: a szépet valósítania kell, embert és világot előtűntető rajzolataiban, a szépet összhangzásban az igazzal és a jóval.”¹³⁹ Emiatt találta szerencsésnek az *Abafi* fő eszméjét, az önnevelés fontosságát. S ugyanezen elvi megfontolásból vetette el a *Zólyom*-t, amely sikamlós történet, a negatív szereplő vonzó tulajdonságokkal is bír, s ráadásul nem bűnhődik tetteiért¹⁴⁰, és *A könnyelműeket*, amelyben Jósika hozzá nem illő ösvényre tévedt, mivel „dévajságból s a viszketegnek egy nemétől izgatva, átszőki e korlátokat, melyek közt minden időben, de nálunk kivált jelenben, a regénynek mozogni kellene”.¹⁴¹

Az erkölcsi követelménnyel összhangban állt Szontagh kritikai szemléletében az eszményítés igénye. A valóságból kell ugyan kiindulnia a művészi eszményítésnek, de a valóság fölé emelő élményt kell nyújtania. E cél megvalósítása érdekében hangsúlyozta az író személyes tapasztalatainak, életismeretének fontosságát, amelyeknek köszönhető, hogy Jósika az *Abafiban* „nemzeti életünk hív és szépen idealizált rajzolatát”-t¹⁴² tudta adni Báthori Zsigmond korának, a kunyhótól a palotáig minden társadalmi réteget átölelve.

Nagyon fontosnak tartotta a regényben a jellemrajzot, mivel (Goethehez hasonlóan) ő is azt vallotta, hogy a történet mozgatórugóinak a jellemekben kell gyökerezniük. Jósika első művének karakterfestését sokra értékelte, mivel abban egyéni, nemzeti és általános emberi vonások összeolvasztásából kristályosodik ki a hősök jelleme. Ugyanezt emelte ki *A könnyelműek* gazdag jellemfestésében, a *Zólyom*-t viszont elmarasztalta a szereplők erkölcsi rajzána fogyatékossága miatt. Bár a legkritikátlanabb méltatást az *Abafiról* írta (mindössze „egy pár csekély kívánságot” fogalmazott meg a bírálat végén), mégis a művészi kidolgozás, a regényszerkesztési technika és a színes leírások szempontjából *A könnyelműeket* sikerültebbnek találta. Szontagh elsőként mutatta ki Jósika cselekménybonyolításának lényegét: azt, hogy az érdeklődés fönntartása érdekében az események hátterét, a titokba burkolt személyeket fokozatosan leplezi le, s így a váratlan fölfedezések folyamatosan lekötik az olvasó figyelmét. S ő volt az első kritikus, aki megfogalmazta az *Abafi* kimagasló jelentőségét mind műfaj történeti szempontból, mind az olvasóközönség alakulását illetően: „[...] maradandó becse mellett [...] oly sikeres és tartós hatással kecsegtet”.¹⁴³ Felismerte benne az első olyan regényt, amely egyaránt kielégíti a széles publikum és a kritika elvárásait, s nemcsak élvezetes olvasmány, hanem a műfaj európai színvonalának hazai átültetése is.

b. Szalay László

Jósika írói tevékenységének legkorábbi említése Szalay László levélsorozat formájú bírálatában olvasható.¹⁴⁴ A nagy tárgyi tudású és európai látókörű polgári reformer a francia és az angol mintát tekintette követendőnek a társadalmi, politikai és művelődési életben egyaránt. Bár kritikusként nem volt olyan jelentős, mint a fentebb említett személyiségek, érdemes egy pillantást vetnünk Jósikáról alkotott véleményére, mivel az általa mércének tartott angol románhoz viszonyította a magyar író teljesítményét, s ebben a tekintetben Henszlmann Imre modern irodalomszemléletét előlegezte meg.

Harmadik levelében Jósika *Irány* és *Vázolatok* című röpiratait ismertette, szerkesztetlennek ítéelve azokat, de szerzőjüktől sokat várt a regény terén, mivel e két mű gondolkodó „psychologus fejre”¹⁴⁵ utal. Itt is egy olyan elvárás fogalmazódik meg a formálódó magyar regénykánon horizontján, amellyel már Bajza tanulmányában találkoztunk, s amely csak később válik követelménnyé: a lélekrajz szükségessége. A negyedik levél tanúsága szerint Szalay ek-

¹³⁹ TORNAY 1837. 127–128.

¹⁴⁰ Uő. 1837a.

¹⁴¹ Uő. 1837b. 160.

¹⁴² Uő. 1837. 128.

¹⁴³ Uo. 127.

¹⁴⁴ SZALAY 1836.

¹⁴⁵ Uo. 117.

kor már ismerte mind a *Zólyom*-t, mind az *Abafit*-t, s az előbbit elsietett, gondatlanul megalkotott munkának tartotta, csak a tájleírásokat s néhány mozgalmas jelenetet értékelt belőle. Az utóbbiban viszont dicsérte, hogy az író „a lélek abroszát” tárja ki az olvasók előtt, „s míg árad a lélek és míg apad, annak tükörén és szirtein ily szép utat tétet meg velünk”.¹⁴⁶ Úgy vélte, hogy Jósika hitelesen mutatta be a főhős lelki átváltozását, s emiatt „fényes reményekkel” nézett az író további pályájának alakulására. Különös, hogy Szalay épp azt látta Jósika érdemének, amit későbbi bírálói szinte kivétel nélkül hiányoltak belőle.

c. Henszlmann Imre

Henszlmann, aki jelentős művészet- és irodalomelméleti tevékenységet fejtett ki az 1840-es években, a korábbiakhoz képest új szemszögből közelítette meg Jósika műveit. Bajzával ellentétben elutasította az eszményítés esztétikáját, s azt vallotta, hogy művészi és nem művészi, költői és nem költői tárgy nem áll szemben egymással. A nemzeti művészet megteremtésének programját szorgalmazta, s ennek érdekében a lehető legnagyobb közönséghez kívánt szólni. Szerinte a művészetnek a tapasztalatból kell kiindulnia, az pedig a jelenkori és hazai tárgyakra kell hogy összpontosuljon.

A kritikának fontos nevelő funkciót tulajdonított. Az ideális kritikustól nagyfokú szakképzettséget követelt, s ehhez szerinte hozzátartozik a művészet egész történetének ismerete, amely nélkül a műítész hajlamos lesz mércévé emelni valamely korszakot (mint például Toldy, aki Vörösmartyban látta a fejlődés csúcsát). Henszlmann kritikusideálja a polihisztor volt, aki valamennyi szellemtudományban jártas – ez a magas mérce viszont gyakorlatilag megvalósíthatatlannak bizonyult. Az a megállapítása azonban, hogy a kritika a művészeti élet mindhárom fő tényezőjére, az alkotóra, a műalkotásra és a közönségre egyaránt kihat, és formálja az ízlésbeli öntudatot, nagyon is helyénvaló és modern a maga korában.

Sokoldalú tevékenységéből regénypoétikai nézeteit és kritikusi gyakorlatát emeljük ki a továbbiakban. A műveket elsősorban poétikai és alkotáslélektani szempontból közelítette meg. Drámaeszményéből következően (amely a jellemformálást elsődlegesnek tartotta a cselekményhez képest) regényideálja is a jellemek kifejtésére épült. Az irányköltészet létjogosultságát elismerte, de azt vallotta, hogy az irányzatosság árt a művésziességnak. Regénybírállataiban megvizsgálta, hogy a tárgy ábrázolásából mennyire szervesen következik az író állásfoglalása.

A *legújabb magyar regény-irodalom* című cikksorozatában¹⁴⁷ Kelmenfy László (Hazucha Ferenc) *Meghasonlott kedély*, Jósika *Akarat és hajlam* és Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című regényeit elemezte *A falu jegyzőjéhez* viszonyítva, amelyet mércének tekintett. Nem véletlen, hogy épp ezeket a munkákat hasonlította össze, ugyanis mindháromban központi jelentőségű a pszichológiai megközelítés. Ennek művészi kivitelezését az elsőben találta a legsikerültebbnek, mivel ott a lélekrajz esztétikailag kifejtett.

Jósika regényét, nem törődve az író tekintélyével és a kritikára való beteges érzékenységgel, kíméletlenül végigelemezte. Gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy „minden lehető anyag művészeti becsűvé emelhető a tárgyalás, de aztán csak a tárgyalás által”.¹⁴⁸ Bár a tematikai nyitottság elvét vallotta, kiengesztelő hatást is várt a tárgy művészi újjáteremtésétől. Az alantas, visszataszító téma szerinte csakis akkor válhat a művészi feldolgozás szempontjából hitelessé, ha az előzményekből szervesen fejlődik ki. Abban az esetben viszont, „ha a művész csattanó hatások után kapkod; [...] hogyan lehet ott kifejtteni s előkészíteni, hol mindennek előtt hirtelen az égből lehulló meglepetés után van törekvés, s ez tartatik a legfőbb feladatnak?”¹⁴⁹ Mind a drámától, mind a regénytől hiteles jellemrajzot és következetes cselekményszöveget várt el. Az angol irodalomban látta ezek mintaszerű megvalósítását, a franciát pedig „iszony-isko-

¹⁴⁶ SZALAY 1836. 119.

¹⁴⁷ HENSZLMANN 1846.

¹⁴⁸ Uo. 215.

¹⁴⁹ Uo. 216.

lá"-nak, „iszony-irodalom”-nak nevezte hatásvadászó megoldásai miatt. Jósika éppen francia mintát követett ebben a művében, de modorosságában és a megdöbbenésre való igyekezetében túltett azon. „Joggal kérde, merészelt-e valaha valamely francia az iszony-iskolából ennyi borzalmat mindjárt az első fejezetben felhozni? Valóban nem! mert habár a franciák a borzalomban keresik is főhatásukat, de éppen azért, mivel ez főeszközük, tudják a nyomasztót enyhíteni.”¹⁵⁰ A lélektani ábrázolást illetően elítélte Jósika írói gyakorlatában azt, hogy a különféle lelkiállapotokról reflexióiban elmélkedett, s nem a hősök cselekvésmódjával példázta, jöllehet „erre mégis minden felett szükség lett volna, azon egymással ellenkező, egymásnak ellentmondó sajátságokat, miket Jósika e bábukra, mint tarka színű öltönyöket aggat, egymásban és egymással egészzé olvasztani”.¹⁵¹ Henszlmann tehát kizárólag a lélektani regény követelményeit kérte számon Jósikától, s emiatt minősítette gyenge műnek az *Akarat és hajlamot*. Ilyen egyértelműen egyik 1848 előtti bíráló sem utasította el az író. Habár Henszlmann korának haladó, európai mércéhez viszonyító irodalomszemléletét képviselte, olyan elváráshorizonttal ütköztette Jósika műveit, amely attól idegen volt. Nem arról van tehát szó, hogy írónk képtelen volt megvalósítani egy önmaga számára kitűzött célt, hanem két, egymástól gyökeresen különböző irodalmi gondolkodásmód inkompatibilitásáról.

Kuthy regényét ugyanilyen elvek alapján utasította el. Kritikusi éleslátására vall, hogy a két regényírónál közös hibát fedezett föl: azt, hogy a francia mintákból csak a külsőségeket és a „mellékes körülményeket” vették át. Bár elismerte Jósika népszerűségét az olvasók körében, ezt egyáltalán nem tartotta értékmérőnek, hanem annak tulajdonította, hogy a magyar publikum francia munkák olvasásához szokott, s könnyebben befogadja a hasonló stílusú magyar műveket. Henszlmann elitista álláspontjáról tanúskodik az, hogy értéktelennek tartotta az alacsonyabb műveltségű olvasók elvárásait kielégítő irodalmat. „Közönségünk eddig egyáltalán inkább francia, mint angol ízlésű volt, az iszony-irodalom termékeit teljes huzamokban szíttá be a nemzeti színház legtöbb darabjaiban, ez okból *Jósika* a maga hatásaival elejétől fogva nagyobb tekintetben állott, mint *Eötvös*.”¹⁵² A magyar irodalmi élet helyes irányban való kibontakozásához feltétlenül szükségesnek látta a közönség ízlésének pallérozását, s e folyamatban kulcsfontosságú szerepet rótt a kritikára.

A történelmi regényről írott cikkéből¹⁵³ közvetett módon értesülhetünk arról, hogy miképp vélekedhetett Jósika történelmi regényeiről. A szorosabb értelemben vett történelmi műfaj három legfőbb jellemzőjének a korfestést, a történelmi személyek leírását és a korabeli viszonyok bemutatását tartotta. Walter Scott viszont ezek közül csak az első kettőre fektetett hangsúlyt, s Jósika, Scott módszerét követve, ugyanígy járt el. Henszlmann minden bizonnyal a magyar regényíró munkáit is fogyatékosaknak ítélte emiatt. Normáinak számonkérésében mégsem volt olyan szigorú, mint azok megfogalmazásában. Ennek legvalószínűbb oka az lehet, hogy egyik olvasmánya sem elégitette ki teljesen műeszményét, s még ha elméletileg nem is változtatott azon, bírálataiban pragmatikusabb szempontokat követett. Azt is fölismerte, hogy a történelmi kor tökéletes megrajzolása elérhetetlen, mivel nincsenek a múltra vonatkozó közvetlen tapasztalataink, amelyek a megismerés legfőbb feltételeit alkotják. A történelmi mű írója tehát kénytelen az adott korról szóló tanulmányokra hagyatkozni, s emiatt nagyon nehéz feladatot vállal az, aki szigorúan történelmi drámát vagy regényt kíván írni. Jósika ilyen műveit, legalábbis a történelmi hűség szempontjából, valószínűleg engedékenyebben ítélte volna meg, ha bírálatot írt volna róluk.

¹⁵⁰ HENSZLMANN 1846. 244.

¹⁵¹ Uo. 243.

¹⁵² Uo. 286.

¹⁵³ Uő. 1847.

I.3.4. A kritika másodvonala Jósika műveiről

A Jósika Miklós 1848-ig írott műveire vonatkozó korabeli másodlagos irodalmat tizenkét folyóiratból gyűjtöttem össze. Az egyes művekről szóló tudósítások és bírálatok lelőhelyét a következő táblázat foglalja össze:

	Elk	Figyelm	Hond	Hműv	LitL	Lombok	MSzSz	MTTE	NU	PDI	Rajz	TudGy
Ab		2										1
Zó		1										1
Akö	1	1									1	
AuB		1		1				1			1	
AéJ						1						
AcsM				1	1						1	
Eét		1										
Zrí			1									
Aéú	1								1			
AkB	1									1		
Aéh	1		1							2		
IBFk	1								1	1		
Szr										1		
Jl	1											
Kor	1						1			1		
Regk							1					
ált			2									

A vízszintes sor rövidítéseinek feloldása a dolgozat végén, a rövidítések jegyzékében olvasható.

A függőleges sor rövidítéseinek feloldása: Ab = Abafi, Zó = Zólyomi, Akö = A könnyelműek, AuB = Az utolsó Báthori, AéJ = Adóriának és Jenők, AcsM = A csehek Magyarországon, Eét = Élet és tündérhon, Zrí = Zrínyi a költő, Aéú = Az élet útjai, AkB = A két Barcsay, Aéh = Akarat és hajlam, IBFk = Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai, Szr = Szív rejtelvei, Jl = Jósika István, Kor = Kordokubász, Regk = Regényes képletek, ált = általában a regényirodalomról és Jósika műveiről.

A táblázat alapján megállapítható, hogy Jósikáról a legtöbb bírálat az Életképek, a Figyelmező és a Pesti Divatlap hasábjain jelent meg. Ezután a Honderű és a Rajzolatok, majd a Honművész, a Tudományos Gyűjtemény, a Magyar Szépirodalmi Szemle és a Nemzeti Ujság következik. Aombok és a Literatúrai Lapok csak egy-egy írást közölt róla. A Magyar Tudós Társaság Évkönyveit is ide soroltam, mivel arról tudósít, hogy az 1837. év szépirodalmi díját *Az utolsó Báthori* című regény nyerte el, s röviden méltatja a művet.

Ha az egyes művekről közölt kritikák száma alapján megfigyelhető, hogy a legtöbbet *Az utolsó Báthoriról*, valamint az *Akarat és hajlamról* írtak. A későbbiek során majd látni fogjuk, hogy e tény nem annak a bizonyítéka, hogy ez a két regény lett volna a legnépszerűbb a maga korában, mivel csak az előbbit dicsérték, az utóbbit inkább polémiaikat váltott ki. Általában 2–3

bírálat jelent meg a Jósika-művekről, s a *Visszhangok* című novelláskötet, valamint az *Egy kétemeletes ház Pesten* című társadalmi regény hatásának egyáltalán nincs korabeli nyoma.

A következőkben azokat a sajtóorgánumokat fogom kiemelni a felsoroltak közül (és irodalomszemléletükbe ágyazva tanulmányozni Jósika-bírázataikat), amelyek jelentősebb adatokat szolgáltatnak a reformkor kritikai elváráshorizontjának rekonstruálásához. A továbbiakban vizsgálандó kritikusok jelentősége kisebb a kérdéses kor irodalmi kánonjának alakulása szempontjából, mint az előző alfejezetben tárgyaltaké. Megjegyzéseikből alig következtethetünk többé-kevésbé kikristályosodott koncepcióra. Csak az irodalmi élet bizonyos problémáihoz szóltak hozzá (nem is mindig elméleti igényrel), vagy Jósika egyes műveire reflektáltak sokszor inkább az olvasóközönség, mint az igényesebb műbírálok elvárásaival egybehangzóan.

Az 1840-es évek sajtóorgánumai között fontos szerepet játszottak a divatlapok. Ezek jóval többet nyújtottak, mint amennyire nevük következtetni engedne, s a reformkor szemléleti jellegzetességeinek és ízlésváltozásainak fontos dokumentumai. A divatképek és irodalmi rovatok mellett a társas élet csiszolására és az olvasók általános tájékoztatására is nagy gondot fordítottak (többek között jeles mondásokat, szórakoztató történeteket, útleírásokat, híres férfiak és nők kalandjait tartalmazták). Helyet adtak az Athenaeum megszűnte (1843) után egyre változatosabbá váló irodalmi ízlésirányoknak, nem utasítva el az elavulóban levő régi szemléletet sem. A divatlap, „amelyet az átlagközönség és a nők igénye formált, valamint a szerkesztőknek az a szándéka, hogy az olvasást szélesebb körben is megkedveltessék, hogy nagyobb közönséget toborozzanak az irodalomnak”¹⁵⁴, a kor igen kedvelt laptípusa volt. A divatlapok körül kialakuló írói csoportosulások még nem alkottak zárt köröket, ugyanaz a szerző több lapban is írt, s így a versengés szelleme sem volt még köztük olyan erős, mint a későbbi időszakokban. T. Erdélyi Ilonát idézem ismét annak szemléltetésére, mennyire fontosak voltak divatlapjaink a 40-es évek művelődésében: „A divatlap [...] az a kulturális sajtóorgánium, amely a kor- és közönségigényt szolgálta ki, s amely minden egyes rovatával egy-egy önálló lapot pótol. A divatlap azt igazolja, hogy a hazai sajtó nem iktathatta ki a fejlődés egyes fázisait, mert ha töredékesen és megkésetten is, mégis megjelentek nálunk azok a laptípusok, amelyek szükséges velejárói egy átalakuló, a polgári felé haladó társadalmi és irodalmi életnek.”¹⁵⁵

1.3.4.1. Az Életképek: az eszményítéstől az egyénítő ábrázolásig

Frankenburg Adolf szerkesztése idején az Életképek az egyedüli olyan divatlap volt, amely közös publikációs lehetőséget teremtett a megszűnt Athenaeum szerkesztői számára. Frankenburgnak gondja volt arra, hogy lapja népszerűségének növelése érdekében jó írókat hívjon meg munkatársaknak, így Toldyt, Bajzát és Vörösmartyt is. E lapnál Toldy és Bajza már nem kritikusként, hanem irodalomtörténészként dolgozott. Az Életképek kezdetben teret adott a neoklasszicista művészetszemléletnek, de egyre határozottabban pártfogolta az egyénítő ábrázolást.

A költői tárgyak tekintetében a lap munkatársai közül sokan ragaszkodtak a neoklasszicista hagyományokhoz. Fáy András (Erdélyi Jánoshoz hasonlóan) elsősorban a női szívre ható regényideált támogatta, azt, amely egyrészt eszményíti a valós viszonyokat, másrészt szép, könnyed és illedelmes nyelven íródott. Császár Ferenc sem tartotta megengedhetőnek, hogy a költő bármiről írjon; csakis a felemelő tárgyakat hagyta jóvá.

Az időszak két legfelemelőbb tárgyának a hazát és a vallást tekintették. S mivel az olvasóközönséget úgy kívánták megnyerni az irodalomnak, hogy szórakoztatva neveljék, az irányregény volt e célnak legjobban megfelelő műforma. A Csátáry Ottó álnéven író Telegdy Kovács László így nyilatkozott ezzel kapcsolatban: „adjanak regényeket politikai lapjaink, de irányregényeket, a lapok céljával, jellemével egyezőket, s ez eljárásuknak bizonyosan kettős hasznát veendik: nagyobb közönség előtt és hatályosabban fognak elterjedni azon tanok, melyeket ez

¹⁵⁴ T. ERDÉLYI 1970. 6.

¹⁵⁵ Uo. 200.

úton is terjeszteni célszerűnek vélnek”.¹⁵⁶ A Kelmenfy László és Vas Andor álnéven közlő Hazucha Ferenc, noha elismerte, hogy az irányregény írója számára mindennél fontosabb cél a társadalmi bajok orvoslása, ezt a regénytípust a „tisztá költészetnél” alsóbbrendűnek ítélte. Az ő értékrendjének leginkább megfelelő költő Vörösmarty volt, a legelismertebb regényíró pedig Jósika. Ezzel a véleménnyel egybehangzó az -I- szignójú szerzőé is, aki szerint: „Ha Jósikánk nem volna, regényirodalmunk egészen parlagon heverne; most ő e meddőséget, utóbbi időben termékenyebbnek mutakozó tollával, némileg enyhíti.”¹⁵⁷ Két évvel később Telegdy Kovách már azt tapasztalta, hogy Jósika mellett más nevek is föltűntek e műfaj kibontakoztatása terén: „regényirodalom tér, melyen eddig csak Jósika mutogatott fel, szinte kizárólag, nagyobb műveket, mindinkább népesedik”.¹⁵⁸ Ebben az összefüggésben Nagy Ignác, Fáy András, Kelmenfy László és Eötvös József munkáit emelte ki.

Az Életképek kritikusai különböző nézeteket vallottak a szépirodalom gazdagításának módjáról. Ezeket nagyjából két pólus köré csoportosíthatjuk: az egyik Hazucha Ferenc véleménye, amely szerint sokoldalú írói tehetségekre van szükség, akik több műfajban is kipróbálják képességeiket. A másik véletlen Dobrossy István, Telegdy Kovách László és Eöttevényi Nagy Ferenc képviselték, azt állítva, hogy mindenkinek a tehetsége műfaj szerint korlátozott.¹⁵⁹ Ami a többi korabeli folyóirat kritikusaik szemléletét illeti ebben a kérdésben, megközelítőleg egyforma nagyságú a két említett álláspont híveinek táborára.

Jósika Miklóst, amint már az olvasóközönség preferenciái kapcsán említettem, történelmi regényírónak ismerték meg, és annak is könyvelték el, annyira mereven, hogy amint más regénytípussal (társadalmi regénnyel) vagy más műfajjal (drámával) kísérletezett, azonnal elhangzott egyesek részéről az az ítélet, hogy tévútra fordult. Telegdy Kovách a következőket írta az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjairól*: „Bármily kedves jelenet legyen Jósikának utóbb említett regénye, mi azonban őt a történelmi regényírás mezején látjuk csak valódi helyén.”¹⁶⁰ Dobrossy István (Szeverin álnéven) hasonlóképpen vélekedett a *Szív rejtelmek* című novella-gyűjteményről a Pesti Divatlap hasábjain: „Jósika csak akkor van igazi elemében, s csak akkor ír valódiilag jót, ha regénye tárgyát Magyarhon vagy Erdély hajdankorából meríti. [...] inkább óhajtanám azt, ha Jósika kizárólag olynemű regényeken dolgoznék, mint az Abafi, Utolsó Bátor, Zrínyi a költő stb.”¹⁶¹

Az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjainak* a Vahot Imre szerkesztette Pesti Divatlapban megjelent bírálata¹⁶² Kemény Zsigmondot mélyen fölháborította. A bírálat maróan gúnyos hangneme ezúttal is a „tévúton járó” Jósikának szólt: „mi Békési [igy!] Feri kalandjait korántsem tartjuk a magyar irodalomban oly rendkívüli tüneménynek, mint némely rövidlátó vagy hízogó urak. Alt Móricz¹⁶³ humora és jellemfestése – Boz Dickensétől oly távol esik, mint egy jelenkori ecsetelő genréképe, az ó-hollandi iskola e nemű remek képeihez.”¹⁶⁴ De nemcsak ezt a regényt ítélte el, hanem Jósika társadalmi regényeit általában. A Pesti Divatlap egy másik számában a következő szerkesztői megjegyzést találtuk: „Ha a tisztelt költő megmaradt volna azon a téren hol legerősebb, t.i. a régibb korból merített történelmi regények írásánál, s nem csapott volna át a jelenkori élet festésére, miben – valljuk meg az igazat – sokkal gyöngébb [...]; úgy mi soha nem emeltünk volna panaszt, s a közönség részvéte sem csökkent volna a tisztelt költő művei

¹⁵⁶ CSATÁRY 1845. 57. lábjegyzet.

¹⁵⁷ Éik 1844. 185.

¹⁵⁸ CSATÁRY 1846. 527.

¹⁵⁹ KOROMPAY 1998. 351.

¹⁶⁰ CSATÁRY 1846. 528.

¹⁶¹ SZEVERIN 1845.

¹⁶² Valószínűnek tartom, bár teljes bizonyossággal nem állíthatom, hogy Vahot Imre a szerzője annak a néhány soros, névalírással nélkül közölt bírálatnak, amely a PDI 1845. 11. sz. (jún. 12.) 339. oldalán, a Tárca rovatban jelent meg. A következőkben még hivatkozom olyan rövid kritikákra és megjegyzésekre, amelyek feltételezhetően a Vahot tollából származnak.

¹⁶³ Alt Móricz álnéven írta Jósika ezt a regényét.

¹⁶⁴ (VAHOT) 1845d.

íránt.”¹⁶⁵ Kemény Zsigmond, aki nem értett egyet a tehetség műfaj szerinti korlátozásával, s emellett Jósikának őszinte tisztelője és jó barátja volt, 1845. március 15-én írott levelében tiltakozott Vahot vádjai ellen. „Vahotnak minden szava – mit rólad ír – külön bárgyúság. Munkáid az ő törpe eszének látkörén, személyed rágalmazásain felül vannak. [...] alaptalan fecsegés történelmi regényeidnek magasztalása jelen korunkból merített műveid rovására. Vahotnál külön író is bajosan fogná bebizonyítani azoknak becsét ezek felett. Mindkét nemben hű jellem- és korfestő vagy s mester az események szövéseiben. *Békesinek* egy cikke többet ér, mint Nagy Ignác Magyar Titkainak 9 füzete. Ami hibáid vannak – hiszen foltoktól semmi munka nem ment – azok bizonyára nem mutatkoznak erősebb mértékben »Az élet utáiban«, »Békesiben«, az »Akarat és hajlamban«, mint »Báthoriban«, »Abafiban« stb. Ellenben egyik fényes tulajdonod, a humorról, B. kalandjai ösmertették meg a közönséget.”¹⁶⁶ Jósika munkáinak alaposabb vizsgálata valóban arról győzi meg a figyelmes és – a negatív értelemben vett – előítéleteit félretevéő olvasót, hogy ugyanazokat a hibákat követte el a szerző társadalmi regényeiben, mint a történelmi tárgyúakba. Az egykori vitában tehát Keménynek adhatunk igazat, bár túlzott az a feltétel nélküli lelkesedés, amelyet íróháza művei iránt érez.

Jósikának már 1841-ben szembesülnie kellett azzal, hogy ha nem olyasmit ír, amit elvár tőle olvasóközönsége, népszerűsége csökken. A Toldy Ferencnek 1841. február 16-án írott levelében beszámolt *Helione* című novellájának fogadtatásáról a Kisfaludy Társaság ülésén: „Hogy *Helione* nem nagy tetszést arat – azt nem csak gyanítottam, de tudtam is – van biz abban egy kis mysticismus s egy kis talányosság.” A levél folytatása szerint „a népszerűség csökkenése – pályámról soha sem fog elretenteni – mert hiszen nem népszerűség keresése vitt annak sikamló utaira”.¹⁶⁷ (Ísmertve azonban a népszerűség rendkívüli fontosságát Jósika számára, kételkednünk kell az itt állítottak őszinteségében. Ha az *Abafival* nem aratott volna akkora sikert, s újabb regényeit nem várta volna türelmetlenül az olvasóközönség, nem valószínű, hogy kitarott volna az írói pálya mellett.)

Nemcsak társadalmi regényeit, hanem drámáit is bírálta mind a kritika, mind a közvélemény. A *két Barcsay*-ról ironikus hangnemű bírálatot közölt az *Életképek*, elsősorban azt kifogásolva, hogy nincs drámai cselekmény a műben, „Apafi Mihály uram ő nagysága csak hisz, haragszik és iszik”.¹⁶⁸ Emiatt és a neves szerző iránti tiszteletből „irodalmunk érdekében arra kérjük őt, ne vesztegesse idejét drámai művekre, mert a mai színműről véve következtetést, [...] a múzsa éppen nem mosolygott rá ...”.¹⁶⁹ Jósika többi színművének előadásáról is olyan tudósításokat olvashatunk a korabeli sajtóban, amelyek szerint a közönség nem rajongott értük, s a taps nem maguknak a műveknek, hanem a jó színészek játékának szólt. Az utókor egyre változó elvárásainak azonos maradt e munkák pozíciója; aligha lehet drámáknak nevezni őket, mivel sem a hősök, sem a helyzetek, sem az események bonyolítása nem drámai bennük.

Az 1840-es évtized közepére váltás történt a kor irodalomszemléletében, s ez megfigyelhető az *Életképek* közleményeiben is. Az egyénítés és a jellem elsődlegességének követendő esztétikai normává emelése következtében egyre határozottabban érvényesült az eszményítés-ellenesség a különböző lapok műbírálataiban. S nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szinten is; gondoljunk csak a jellem vagy cselekmény elsődlegességének kérdésére, amely a Henszlmann és Bajza közötti vita egyik fő pontja volt, s amellyel kapcsolatban (többé-kevésbé kifejtett módon) a 40-es évek valamennyi divatlapja állást foglalt. Ezekre nem térek ki részletesen, csak annyiban, amennyiben Jósika műveinek megítélését befolyásolták. Henszlmanntól és Erdélyi-től eltérően, akik a dráma fő ismérveit (az egyénítést és a jellemekből kifejlesztett cselekményt) az elbeszélő műfajokon is számon kérték, és a „drámai regény” volt az ideáljuk, Hazucha Ferenc határozottan megkülönböztette egymástól a regény és a dráma műfaját. Emiatt nem tartot-

¹⁶⁵ (VAHOT) 1845a

¹⁶⁶ SZÁDECZKY 1910. 6. (Lásd Jósika lev.)

¹⁶⁷ WEBER 1911. 68. (Lásd Jósika lev.)

¹⁶⁸ Élk 1844a. 321.

¹⁶⁹ Uo. 353.

ta szerencsésnek a regények dramatizálását, így *A könnyelműekét* sem. Elméleti igénnyel fogalmazta meg a két műfaj alapvetően eltérő ismérveit: „A leglényegesebb különbség regény és színmű közt, hogy ez utóbbi cselekményt, egy, okaiban és következményeiben összefüggő, összegyökerező s ágazó cselekményt ad elő; amaz pedig egy embernek ábrázolja eseményeit, viszontagságait, természetesen (mert enélkül semmire sem megy) jellemfőstéssel ugyan, de azért különféle s egymástól egészen különbözhető cselekményekben.”¹⁷⁰ Regénykoncepciójának középpontjában tehát az ember, a hős áll, akivel különböző események történnek, s akinek jellemzése feltétlenül szükséges. A drámai kompozíció lényege viszont az egységes cselekmény, amely okaiban és következményeiben összefüggő. Jósika írói technikája alapvetően szétágazó eseményszálakat bonyolít, emiatt lehetetlen úgy átdolgozni regényeit, hogy azok megfeleljenek a színműírás követelményeinek.

Az Életképek szerkesztését 1847-ben Jókai Mór vette át, s a szerkesztőváltás visszaesést hozott a lap kritikai szemléletében. Jókai ellenezte a műveket behatóan elemző bírálatot, mivel úgy vélte, hogy ez gátolja a valódi befogadást. A Vahottal szakító Tizek Társaságának folyóirata lett az Életképek, s annyira heterogén ízlésirányoknak adott helyet, hogy nem tudta tisztázni esztétikai és irodalomkritikai felfogását. Ettől kezdve már nem jelentek meg benne említésre méltó Jósika-bírálatok.

1.3.4.2. A Honderü: az eszményítés hirdetője

A Petrichevich Horváth Lázár szerkesztette Honderüt az Athenaeum utódjának lehet tekinteni abból a szempontból, hogy az egyénítés jogait tagadó eszményítést hirdette mind bírálatában, mind a közölt szerzők megválogatásában. Minden költőietlen tárgyat, érzelmet és kifejezést mellőzendőnek ítélte, s az alkotást elsősorban erkölcsi feladatnak minősítette. A lap közismert Petőfi-ellenessége is abból eredt, hogy szerkesztői szerint a költő megsértette a fenti alapelveket. Zerffi Gusztáv (Severus) a Honderü esztétikai nézeteinek és értékrendjének leginkább megfelelő költőknek Garay Jánost, Erdélyi Jánost és Jámbor Pált (Hiadort), a prózaírók közül pedig Jósikát, Eötvös Józsefet és Kuthy Lajost tartotta.

A Honderünek koncepciója elvi meghatározásán kívül konkrét példákra is szüksége volt. Petrichevich Jósikában látta megtestesülni az ideális regényíró. Műveinek gyakori közlése mellett explicit módon is kifejezésre jutott az, hogy a Honderü számára Jósika volt a magyar irodalom csúcsa, az „erdélyi Scott”¹⁷¹, aki eredeti, önálló értéket képviselt. Petrichevich ugyanakkor önmaga érdemeit is igyekezett fölmutatni Jósika íróvá válásában, mintha az ő regényrészleteinek (*Az elbujdosott*) hatására írta volna meg első műveit (az *Irányt* és a *Vázolatokat*), majd pedig az ő ösztönzésére találta volna meg a tehetségének leginkább megfelelő területet, a történelmi regényt. Állítólag így buzdította: „Te jó historicus vagy. Erdély régiségeiben jártaságodat gyakran bámultam gyermekkoromban. Emlékszem mi részletesen ismerted néhai atyád dús fegyvertárának, az ős török szabályák, köves nyergek, skófiumos szerszámok [...], buzogányok, tegzek és tatár sisaknak oly regényes érdekű történeteit, hagyományait és legendáit: ird le nekünk azokat, nyiss Erdélynek egy új világot!”¹⁷² Nem tudjuk, mekkora szerepet játszott itt a legendásítás szándéka, de tény, hogy Jósika soha nem tiltakozott a Petrichevich állítása ellen, és Gyulai is kritikátlanul átvette azt.

A Honderü szerkesztője nem tartotta egyformán jelesnek Jósika valamennyi regényét, de sokra értékelte azt, hogy mindegyiknek erkölcsi iránya van. A legjobbnak *Zrínyi a költő*-t ítélte, mivel ebben több vezéreszme van jelen, s valamennyi kora embereinek lélekmesítését szolgálja. Ugyanezt a művet említette később Jókai is kedvenc Jósika-regényeként, részben alighanem a Petrichevichéhez hasonló indítékok miatt, másrészt pedig művészi leírásainál fogva.

¹⁷⁰ VAS 1846. 570.

¹⁷¹ P. HORVÁTH 1843. 331.

¹⁷² Uo. 362.

A Honderű több más bírálója számára is Jósika volt az eszménykép. Nádaskay Lajos szerint az 1844-ben megjelent Emlény legjobb darabját ő írta¹⁷³, Zerffi Gusztáv „Magyarhon legkitűnőbb regényírója”-nak nevezte egy helyen¹⁷⁴, máshol pedig így kiáltott föl: „Kétségtől legjobban regényíróknak!”¹⁷⁵ Állítását azzal indokolta, hogy Jósika nemcsak regényirodalmunk megteremtője, hanem fantáziája csillogó, hőseit valóban meg tudja eleveníteni, leírásai mesteri kézre vallanak, cselekményszövése kimeríthetetlen, s a múlt szellemét képes visszahozni a jelenkor számára. Értékét abban is látta, hogy „soha nem engedé magát a francia regényírók borzadályos, ízetlen törekvéseitől megmérgeztetni”¹⁷⁶. A befogadási folyamat szubjektív meghatározottságáról tanúskodik az a tény, hogy míg Zerffi nem érzékelte a francia irodalom hatását Jósika regényein, addig mások (például Henszlmann) éppen azt kifogásolták, hogy a francia divatnak hódol, s emiatt műveinek esztétikai értéke igencsak kétséges. A Honderű kritikusai egyértelműen Jósika-rajongók voltak. Említsük meg még közülük Ábrányi Emilt, aki, bár sokra becsülte Jósika „kedélyes s drága műremekeit”¹⁷⁷, vele egyenrangú írónak tekintette Eötvöst és Kuthyt, s az előbbi munkáiban a lélektani igényt, az utóbbiében a gyönyörű képeket, magasztos érzéseket és rejtelmességet dicsérte.

Korompay H. János magyarázatot keresett arra, hogy miért közölt a Honderű olyan gyakran magasztaló cikkeket Jósikáról. Ennek okát egyrészt abban látja, hogy állandóan más, nála szerényebb tehetségű szerzőkkel szembesítették, másrészt abban, hogy íróknak köztudottan érzékeny volt arra, amit róla írtak. (Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tekintélytisztlet még a 40-es években is jelentősen befolyásolta a kritikai szólásszabadságot.) A nagyszámú dicséret olvas-tán olyan érzése támad a kutatónak, mintha a lap előre is biztosítani kívánta volna Jósika sikerét (jellemző ebben a vonatkozásban az *Akarat és hajlam* című regény ajánlása).¹⁷⁸ Ugyanakkor azt a feltételezést sem zárhatjuk ki, hogy Petrichevich Horváth Lázár értékítéleteiben a Jósikával való távoli rokonsága is, mint személyes érdek, közrejátszott.

I.3.4.3. A Pesti Divatlap: szórakoztatás és személyeskedő polémiaiak

Az 1833-ban indult első magyar nyelvű divatlap, a Regélő-Honművész jogutódja és egyben a kor harmadik jelentős divatlapja volt. A Regélő közvetlen folytatásaként 1842 és 1844 között a Regélő Pesti Divatlap jelent meg, Garay János és Erdélyi János szerkesztésében. A két szerkesztőegyesítés jól kiegészítette egymást, együtt alakították ki a lap határozott arculatát és irányát. Három célt kívántak megvalósítani: 1. a kor szellemével és igényeivel lépést tartani; 2. bejutni a finomabb társasági körökbe; 3. a nemzetiséget szolgálni. Neves munkatársakat gyűjtöttek maguk köré, többek között Bajzát, Czuczort, Eötvöst, Henszlmant, Kuthy Lajost, Nagy Ignácot. 1844-től Erdélyi szerkesztette egyedül a lapot, amelynek új neve Pesti Divatlap lett. (A lapot ideiglenesen sógora, Vahot Imre gondjaira bízta, aki később nem volt hajlandó lemondani a vezetői szerepről, s így 1844 júliusától ő lett a lap hivatalos szerkesztője.)

Az 1840-es évek divatlapja tökéletesen megfelelt a Vahot Imre személyiségének. Ő már a szó modern értelmében vett, önmagát reklámozni tudó lapszerkesztő volt, aki fölismerte közönsége (elsősorban a hölgyek) igényeit, és kiszolgáltatta azokat. A divatlapot kizárólag szórakoztató műfajnak tekintette, amelyben a tudományosságnak nem lehet helye, mivel elijeszti az olvasóközönséget. A kritikát, mint az irodalom „száraz ágá”-t, lebecsülte, s az igényesen megírt, elemző bírálatok helyett csak rövid, egyszerű, világos műismertetéseket akart lapjában közölni. A gyakorlatban ezt szerencsére nem valósította meg maradéktalanul, s így tudományos megalapozottságú, hosszabb írások is megjelenhettek a Pesti Divatlapban. Következetlen és elentmondásos volt mind kritikusként, mind szerkesztőként.

¹⁷³ NÁDASKAY 1843.

¹⁷⁴ ZERFFI 1846.

¹⁷⁵ SEVERUS 1847. 154.

¹⁷⁶ Uo. 154–155.

¹⁷⁷ ÁBRÁNYI 1847. 186.

¹⁷⁸ KOROMPAY 1998. 379–380.

Vahot is a jellem elsődlegességét vallotta a drámában, s azokat a műveket becsülte a leg-
többre, amelyek történelmi tárgyat dolgoznak föl és a nemzeti jelleg kidomborítására töreked-
nek. A kritikáról vallott nézetei miatt értékrendjében mind az író, mind a közönség tekintélye
nagyobb volt, mint a kritikusé. Olyan kijelentései, mint például: „A költők a legnagyobb kriti-
kusok és philosophok”¹⁷⁹, arra engednek következtetni, hogy elképzelésében a szépirodalom és
a tudomány egyazon egység részei (a historia literaria régi gondolata tért így vissza nála). Ezért
mondhatta azt, hogy Jósika és Kemény Zsigmond Erdély történetének legkiválóbb bírálói.

Vahot polémikus alkatánál és rendkívüli érzékenységeinél fogva nem tűrte az ellene irányu-
ló kritikát, s személyeskedő, durva hangon vitatkozott vélt és valós ellenfeleivel. Emiatt sokak-
kal, többek között volt munkatársaival, Henszlmannal és Erdélyivel is megromlott kapcsolata.
A lapok közül a Honderűvel és az Életképekkel gúnyolódott a legtöbbet, mivel ez a kettő volt
tulajdonképpen vetélytársa.

Ami a lap Jósika műveihez való viszonyát illeti, Vahot Szinéri álnéven írt *A két Barcsay* cí-
mű drámáról egy meglehetősen jelentéktelen bírálatot, amelyben a színmű előadásáról és sze-
reposztálásáról számolt be, s a fogadtatásával kapcsolatban annyit jegyzett meg, hogy a közönség
jól mulatott.¹⁸⁰ A *Kordokubás*zról írott kritikájában már magát a művet is elemezte irodalmi al-
kotásként. Alapvető hibájának tartotta a drámai jellemek és helyzetek hiányát, amelyet semmi
más művészi érdem nem ellensúlyozhat: „Ezen mű tagadhatatlanul sok költői szépséggel, von-
zó regényes színezettel, nemes, szabad iránnyal bír; de a különben érdekes cselekvény nincs
megható helyzetek, szenvedélyek festésével annyira föllevenítve, hogy a lelket megragadná, s
a szívre maradandó benyomást eszközölne.”¹⁸¹ Ennek a számlájára írta, hogy nem volt jelen
népes közönség ezen az előadáson, mint ahogyan *A két Barcsay*-én sem.

Korábban már szóltunk arról, hogy Vahot milyen gúnyosan nyilatkozott az *Iffabb Békesi*
Ferenc kalandjairól s általában Jósika társadalmi regényeiről. A Pesti Divatlap egy másik kriti-
kusa, a Szeverin álnéven író Dobrossy István a *Szív rejtelmek*i miatt ítélte el Jósikát, mivel e
munkában mintegy „kalmári fogás”-sal régebbi munkáit összegyűjtve új címen jelentette meg
az író: „mi éppen olyan, mintha kegyed boltba menne, s egy vég egyszínű új kelmét akarna vá-
sárolni, s a kalmár helyett különféle színű, többnyire kopott apró kelmedarabokat göngyölte-
ne papírba, s kegyed kezébe oly szóbeli biztosítással nyomná azt, hogy az egész új és egyszín-
ű”¹⁸².

A Pesti Divatlap az *Akarat és hajlam* című regényt is keményen megbíráltá amiatt, hogy azt
tárcaregény formájában közölte a Budapesti Híradó. A Budapesti Szemle rovatban találtuk
a következőket: „– Emlékezetbe kell hoznunk azt – mert sokan már észre sem veszik – hogy je-
les regényírónk báró Jósika Miklós egy, apró hasábokra osztott regényt közöl a Budapesti Hí-
radó című politikai lapban. – A nemes báró alkalmasint meguntá már a nagy olvasóközönséget,
– mert bizony most igen kevesen olvassák érdekllett művét. Más az, midőn a Constitutionell
Suetől oly regényt közöl, melynek majd minden szakasza egy-egy kiegészített életképet s refle-
xiókat foglal magában; aztán nagy különbség van a francia és a magyar olvasóvilág között, és
talán az írók közt is.”¹⁸³ E rövid tudósításnak a szerzője nem közölte a nevét, de stílusa és
hangneme alapján valószínűsíthető, hogy Vahotról van szó. Nemcsak Jósikát marasztalta el ez
a gúnyos kis írás, hanem a magyar olvasóközönséget is, amely képtelen volt a modernebb nyu-
gati regényforma befogadására. Vahot Jósikában alighanem a Honderű regényíró-ideálját is tá-
madta, s ez fontosabb indítéka lehetett bírálatának, mint az, ahogyan az író műveiről véleke-
dett.

A vádakra Jósika nyilatkozatban válaszolt, amelyet a Pesti Divatlap néhány nappal később
közölt. Tisztázta, hogy regényének ilyen formában való publikálása nem az ő ötlete volt, ha-

¹⁷⁹ VAHOT 1847. 775.

¹⁸⁰ SZINÉRI 1847.

¹⁸¹ Uő. 1847a. 537.

¹⁸² SZEVERIN 1845.

¹⁸³ (VAHOT) 1845.

nem Dessewffy Emil, a Budapesti Híradó szerkesztője vette meg a művet Heckenast Gusztáv-tól, mint tulajdonostól. Érdeemes idéznünk ebből a közleményből, mivel jellemző példája annak a magatartásformának, ahogyan az író reagált az ő ért „sérelmekre”: „Miként lehet tehát egy íróról, ki egész élete munkásságát a hon olvasó részének szánta, – azt állítani, hogy az olvasóközönséget meguntta, – meg nem foghatom. Legyen a Pesti Divatlap szerkesztője tökéletesen meggyőződve arról, miképp egy ily kába és nevetséges elbizottsághoz nem bírok a szükséges hiúsággal; – sőt igen örülni fogok, ha a tisztelt olvasóközönség engemet meg nem un.”¹⁸⁴ Az írói attitűdnek ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulási formái érthetőbbé válnak a szerep és személyiség összefüggéseinek vizsgálata során. Ezzel a kérdéssel a III. fejezetben fogok bővebben foglalkozni, mivel Jósika önkultuszának kontextusába tartozik.

*

Az alfejezet kezdetén táblázatba foglalt sajtóorgánumok közül a három jelentősebb divatlap arculatának, irodalomszemléletének és a Jósika műveiről alkotott ítéletének ismertetését tartotam a legfontosabbnak. A többi korabeli lap és folyóirat, az Erdélyi János szerkesztette Magyar Szépirodalmi Szemle kivételével, olyan bírálatokat közölt, amelyeknek jó része kritikátörténetileg kevésbé jelentős, inkább Jósika kultuszának szempontjából hasznosítható. Említettem korábban, hogy a reformkori olvasóközönség regénnyel szembeni elváráshorizontja sok esetben alig különbözött a névtelenül vagy olyan betűjellel közölt kritikák, ismertetések szerzőitől, akiknek szignóját nem tudtam megfejtani. Sem a lélekrajz, sem a tettek belső motiválása, sem a korhűség iránt nem volt igénye a korabeli írónak, de az olvasónak sem. Jósika regényeit (pontosabban történelmi regényeit) egyértelműen szerették, és ha népszerűségi sorrendet állítunk föl e művek között, az *Abafi*, *A csehek Magyarországon* és *Az utolsó Báthori* áll az élen. Ezen érdemes elgondolkodnia a mai irodalomtörténésznek, hiszen e művek megjelenése óta legalább két nagy ízlésbeli forradalom játszódott le (az avantgarde a XX. sz. elején és a posztmodern az 1960-as években), mégis mind a mai napig ezeket tartjuk a legsikerültebb Jósika-regényeknek.

A Magyar Tudós Társaság *Az utolsó Báthorit* méltatta kitüntetésre az 1837-ben megjelent magyar szépirodalmi munkák közül, s döntését a következőképpen indokolta: „Mert ezen regény nem csak minden kor- és rangbeliekre egyaránt gyakorlott hatása által rendkívüli tünelemény a magyar szépliteratúrában, hanem belső érdemeivel is az első rangú m. munkák sorában áll. Benne ember és idő sajátságaiakkal híven felfogva, egy nagyszerű compositio tanulságosan históriai alapra állítva; a bonyolódások érdekesen szöve s meglepőleg kifejtve; az egész saját, festői nyelven előadva.”¹⁸⁵ Az értékelési szempont tehát kettős: első helyen szerepel a széleskörű olvasottság, másodikon az esztétikai szempont, a mű szerkezete, nyelve, de, a korra jellemző módon, az esztétikai érték nem önmagában mérvadó, hanem a mű történeti tárgyválasztása motiválja.

A Honművész és a Rajzolatok *A csehek Magyarországon* című regényt dicsérte, lélektani igényét emlegetve, amelyet, úgy tűnik, csak a Kemény Zsigmond műveinek megjelenéséig tartott a kritikusok egy része Jósikára jellemzőnek. „A gondolkozó olvasó nem tudja meghatározni, mit bámuljon e becsülhetlen munkában inkább, a képzelmény és eszmék dússágát, a cselekvény bonyolítását s magából folyó kifejlését, a karakterekhez hű maradást, a virágos, folyvást tisztultabb nyelvet, vagy a meglepő képek tömérdekségét?”¹⁸⁶

Noha Jósika műveinek német fogadtatásával nem foglalkoztam alaposabban, említésre érdemes a Literaturai Lapokban olvasható német nyelvű bírálat *A csehek Magyarországon* című regény Herman Klein-féle fordításáról.¹⁸⁷ (Eredetije a lipcei Blätter für literarische Unterhaltung nevű lapban jelent meg, a Literaturai Lapok pedig újraközölte.) Ez a kritika azért

¹⁸⁴ JÓSIKA 1845.

¹⁸⁵ MTTÉ 1840.

¹⁸⁶ Hműv 1839. és Rajz 1839.

¹⁸⁷ LitL 1841.

érdemel figyelmet, mert egészen másképp viszonyul a regényhez (s az író egész munkásságához), mint ahogyan a magyarországi német olvasóközönség. Főként műfajpoétikai szempontból vizsgálja, s olyan észrevételeket is megfogalmaz (pl. a lélektani hitelesség hiánya, túlzott hatásvadászat), amelyekkel egyrészt már találkoztunk a magyar kritikák némelyikében, másrészt végigkísérik a több mint másfél évszázados Jósika-recepciót. Elejétől kezdve fölényesen elutasító, Jósikát olyan Walter Scott-utánzónak tekinti, aki a mester példája nélkül képtelen lenne alkotni. Úgy véli, hogy *A csehek* megdöbbenően hasonlít az *Ivanhoe*-ra, de ugyanilyen mértékben emlékeztet a német lovag- és rablórománokra is. Arisztotelész poétikájára hivatkozva kifogásolja azt, hogy a jellemelek túlságosan polarizáltak (pl. Elemér vagy Mátyás király abszolút jó, míg Komoróczy elvetemült gonosz), jóllehet mind a dráma, mind a regény hőisének valahol a két véglet között van a helye. Ezt a szabályt csak a rendhagyó tehetségnek áll jogában megszegni, a középserűnek (mint amilyennek Jósikát is tekinti) kizárólag középserű témákat és jellemekeket lenne szabad földolgoznia, máskülönben olyan gyengére sikerül a jellemekek és az események pszichológiai megalapozása, mint *A csehek*ben. Bár elismeri, hogy Jósika remekül ábrázolja a külsőségeket, ez semmit sem változtat alapvetően lesújtó ítéletén. Bírálatát azzal zárja, hogy ha valamelyik harmad- vagy negyedrangú német romantikus írta volna ezt a regényt, nem is tartaná szóra érdemesnek, a hírneves magyar bárónak viszont úgy érezte, alaposabb indoklással tartozik. Mivel ilyen irányú irodalomszociológiai kutatásokat nem végeztem, nem tudhatom, hogy ez a fajta viszonyulás írónk műveihez általános volt-e a német olvasók körében, vagy e bírálatban egyedi esettel állunk szemben. Mégis megkockázatom azt a föltevést, hogy az elit és a populáris irodalom német olvasóközönségének aránya a magyaréhoz hasonló lehetett, s míg az előbbi elvárásait Jósika csak részben (vagy egyáltalán nem) elégitette ki, addig az utóbbi ízlésének nagymértékben megfelelt. Olyan sikernek azonban, mint itthon, sehol nem örvendhetett, s ennek legfőbb oka munkáinak nemzeti és hazafias utalásaiban keresendő, amelyeket csakis a reformkor magyar olvasója érthetett meg teljesen.

I.3.5. A siker időszakának mérlege

Miután részletesen tárgyaltam Jósika 1836–1848 között írott munkáinak korabeli fogadtatását, az összefoglalás szándékával megismételek és röviden megválaszolok néhány kérdést azok közül, amelyeket a fejezet elején tettem föl.

Mit várt el a reformkori olvasóközönség és kritika Jósika regényeitől? Ugyanazt, amit általában az irodalmtól: a kor szociokulturális és történelmi kontextusának megfelelően nem tisztán esztétikai gyönyört, hanem szórakoztatva tanítást, erkölcsi normák élvezetes formában való terjesztését, a nemzeti öntudat és a magyar polgári társadalom jövője iránti elkötelezettség növelését. E probléma természetesen sokkal árnyaltabban jelentkezik, hiszen a kor nagy kritikusaí csakis a mű esztétikai értékének elsődlegessége mellett, azzal szoros összefüggésben tudták elfogadni annak erkölcsi, világnézeti, politikai, emocionális stb. értékeit. Ez nyilvánvaló, mivel lényegében a művészi alkotás esztétikai értéke az, amely megteremtí a kapcsolatot a műben rejlő értékek együttese és a befogadó közösség értékrendszere között.

Kinek ajánlották a bírálók Jósika műveit? Történelmi regényeit minden rendű, rangú és műveltségű magyar embernek, ugyanis e munkák széles körű elvárásoknak feleltek meg, s nemcsak egyéni, hanem közösségi hatásuk is volt. Társadalmi regényeit és novelláit viszont kevésbé értékelték, színműveit pedig egyenesen gyengének tartották. Azok a műbírálók, akik egységében tekintették Jósika alkotói tevékenységét, fenntartások nélkül ajánlották azt az olvasóközönség figyelmébe.

Milyen olvasási modellek részeinek tekinthetők az egyedi olvasatok?

A korabeli egyedi befogadásokat tükröző recepciódokumentumok alapján átfogóbb olvasási modelleket lehet felvázolni. Ezek lényegében olyan hipotetikus formációk, amelyek segítségével megragadhatóak az egyedi olvasatok bizonyos csoportjaiban észlelt hasonlóságok. Nem fogom tehát statisztikai pontossággal körülhatárolni a Jósika regényeit más-más módon receptáló olvasói rétegeket, hanem e modelleket absztrahálás és általánosítás révén alkotom meg, azzal a céllal, hogy áttekinthetőbbek legyenek a korábbiakban elemzett konkretizációleírások.

Eszményítő olvasási modellnek nevezem el azt, amely a legtöbb egyedi olvasatra kiterjeszthető, mivel azok leírásában gyakran ismétlődik az eszményítés fogalma. E modellre jellemző, hogy Jósika műveiben a valóság megszépített mását és az életből hiányzó igazságszolgáltatás költői gyakorlását kereste és fedezte föl. Kiemelte, hogy ezek a munkák ébren tartották és fokozták a nemzetiség és hazafiság érzését, s példaképek fölmutatásával igyekeztek nevelni a közönséget. A nevelés célját mindenekelőtt az ideális magyar ember megteremtésében látta, amely egybecsengett a kor politikai-társadalmi törekvéseivel. A nyelvápolás szempontja szintén helyet kapott ebben a modellben: számon kérte a szép stílust, a gördülékeny nyelvezetet és a helyes nyelvhasználatot (ez utóbbi tekintetében már a 40-es évek igényesebb kritikusi elmarasztalták néha Jósikát). Ritkábban ugyan, de érvényre jutott itt a vallási szemlélet is, amely csak a keresztény elvek követésére buzdító szépirodalmat tekintette értékesnek. Ilyen jellegű olvasatokkal az író ama novelláinak fogadtatásában találkoztunk, amelyeket vallásos almanachok és lapok közöltek.

A reformkori Jósika-recepcióra az eszményítő olvasási modell túlsúlya, majd hogy nem egyeduralma volt jellemző. De már ekkor tapasztalhatunk más, későbbi időszakokban kiteljesedő modelleket is. Az egyiket **irányzatos olvasási modellnek** nevezhetjük, mivel az irodalomtól a valóság kritikai ábrázolását várta el, s a társadalom megváltoztatására alkalmas eszköznek tekintette. E modell létrejötté kétségtelenül kapcsolatban állt az 1840-es évek irányköltészetről szóló vitájával. Jósika regényeiben a vezéreszmét és a tettekre serkentő célzatosságot tartotta a legfontosabbnak, amely nemcsak a műbe ágyazva, hanem az elő- és utószavakban kifejtett formában is megtalálható. E modell szempontjából a kevésbé értékelt *Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai* is figyelmet érdemelt, mivel a korabeli viszonyokat humorosan bár, de érezhető kritikai szándékkal írta le.

A **pszichológiai olvasási modell** csírái szintén föllelhetőek már a reformkorban. Ennek lényege az volt, hogy az egyént állította a típus és a közösség helyére, s megkövetelte az irodalomtól hőseinek lélektani hitelességét. A Jósika-recepció szintjén főleg negatív formában érvényesült ez a modell, ugyanis néhány kritikus hiányolta az író munkáiban a szereplők jellemrajzát, főleg az alakuló, fejlődő jellemek ábrázolását. 1848 után meghatározóbbá vált e modell, s erősödésével egy időben Jósika művei egyre jobban háttérbe szorultak a preferenciák síkján.

A **realisztikus olvasási modell** a valósághoz való hűséget igényelte az irodalomtól, azaz alapos kor- és helyismeretet, a mindennapi életben elfogadható figurákat, valamint azt, hogy a szerző személyes tapasztalataira alapozza szépirodalmi alkotásának egészét. Jósika 1848 előtti fogadtatásában viszonylag csekély szerepe volt ennek a modellnek, és, az előbbihez hasonlóan, inkább a kritika horizontján figyelhető meg szórványos jelentkezése.

Bár a fenti föl sorolás könnyen azt a benyomást keltheti, mintha e modellek tisztán, egymástól egyértelműen elkülöníthető módon jelentkeztek volna az egyedi befogadáskonkretizációkban, a valóságban ez egészen másként működött. Egyrészt az egyén pszichikai és társadalmi meghatározottsága, másrészt a befogadás szituációjának kontextusa jelentős hatást gyakorolt arra, hogy a lehetséges modellek közül mikor melyik (melyek) lép(tek) előtérbe, s hogyan kombinálódtak. Egymással való dinamikus kapcsolatukból építhetjük fel végső soron a kor olvasóközönségének és kritikájának irodalmi elváráshorizontját, amelyek egymást kölcsönösen befolyásolva alkotnak egy állandó mozgásban, változásban levő viszonyrendszert.

I.4. Két lehetséges vetélytárs: Eötvös és Kemény

Az eddig tárgyalt kérdések során kizárólag Jósika fogadtatásáról volt szó. A megvizsgált recepciódokumentumokban azonban föl-föltűnt két olyan író neve, akiket az utókor (különösképpen a XX. század) érdemben Jósika elé helyez.

„Mivel az elmúlt évszázadok kultúrtörténeti folyamatai csak nagyobb távlatból ítéltetők meg, az irodalom története is az újabb és újabb művészi korszakok felől nézve nyeri el, ha nem is végső, de legalábbis újabb és újabb értelmezését.”¹⁸⁸ – írja Imre László. E szemlélettel egyetértve vessünk egy pillantást a pályakezdő Eötvös József és Kemény Zsigmond egykorú fogadtatására. A korabeli dokumentumok tanulmányozása során egyértelműen arra a következtetésre lehet jutni, hogy az 1836–1848 közötti időszak központi íróalakja Jósika volt (ezt csak Henszlmann kérdőjelezte meg). A történelmi távlat viszont lehetővé teszi a mai kutató számára, hogy fölfedezze Eötvösben és Keményben Jósika potenciális vetélytársait, s ez a tény már a XIX. század második felének kritikai horizontján igazolódni látszik.

A regényműfajnak sokféle változata alakult ki a XIX. század középső harmadában, s a Walter Scott-i típust fölhasználó Jósikához viszonyítva Eötvös és Kemény más-más úton indult el: egyrészt más nyugati minták felé tájékozódtak, másrészt a hazai műfajok jellemző vonásai közül nem ugyanazokat olvasztották be műveikbe, mint Jósika (Kemény pl. a balladaiságot és tragikumot, Eötvös *A karthausi*ban a líraiságot és gondolatiságot).

Eötvös József első regénye, *A karthausi*, amely a Budapesti Árvízkönyv (1839–41) kötetében, majd 1842-ben önálló regényként jelent meg, „a magyar romantika másik nagy hatású ősmoddellje”¹⁸⁹ az *Abafi* mellett. Ennél viszont jóval komplexebb műfaji tekintetben. Gyulai Pál állapította meg először, hogy a regény, az elmélkedés és az emlékirat műfaja keveredik benne, egyszerre költői vallomás, szenvedélyes korbírálat és romantikus elégia. Sőtér István szerint az első igényes társadalmi regény a magyar irodalomban¹⁹⁰, Szinnyei Ferenc pedig első nagy lélekrajzi regényünknek tekintette¹⁹¹. Megjelenése idején annyira különös volt mind tartalma, mind formája tekintetében (az én-regényt és az esszeregényt ötvözte, stílusa emelkedett volt a körmondatos szerkesztésmód miatt), hogy nem is kelthetett nagyobb feltűnést. Nehezen lehetett megközelíteni mind az olvasóközönség, mind a kritika elváráshorizontja felől, emiatt irodalmi folytatása sem volt, jóllehet a műfaj története szempontjából az utókor figyelemre méltónak tartja. A korabeli kritikák közül azonban egy sem emelkedett a bírálat tárgyának színvonalára. Szontagh Gusztáv a következőképpen nyilatkozott a mű első részének elolvasása után: „Kölcey halála után hamarjában alig tudnék magyar íróit nevezni, kinek proszájában annyi gondolat-, érzés- és képzelődés-gazdagság mutatkoznék, s az illy bő s magával ragadó ömlésbe egyesülne.”¹⁹² Kifogásolta ugyanakkor a mű szkepticizmusát, és remélte, hogy a jövőben a szerző „derültebb világnézetre” fog térni, illetve nem ez lesz utolsó regénye.¹⁹³ Az Athenaeum lapjain Haraszthy Samu nagy általánosságban dicsérte, de részleteiben csupa kifogást írt róla (többek között bírálta a sok valószínűtlenséget és a szereplők rajzát).¹⁹⁴ A Regélő Pesti Divatlap is elutasítóan viszonyult a regényhez: elítélte világfájdalmát, hőseit, nyelvi megalkotottságát.¹⁹⁵

Eötvös következő regénye, *A falu jegyzője* (1845) ugyanilyen egyedülálló irodalmi próbálkozás volt. Előző regényéhez képest az író itt már széles sodrású epikus cselekményt formált, s érdekes mesével kívánta ellensúlyozni az irányzatosságot, a politikai reflexiót és fejtegetést.

¹⁸⁸ IMRE 1996. 13.

¹⁸⁹ Uo. 197.

¹⁹⁰ SÓTÉR 1967. 76.

¹⁹¹ SZINNYEI 1926. 308.

¹⁹² TORNAY 1839. 116.

¹⁹³ Uo. 117–118.

¹⁹⁴ HARASZTHY 1841.

¹⁹⁵ RPDÍ 1842.

Jósikához hasonlóan ő is több ágon futtatta a cselekményt, a gonoszság és a jóság, a bűn és az ártatlanság erőit ütköztette egymással, s a mű végén költői igazságszolgáltatást gyakorolt. Míg azonban Jósikánál a romantikus motívumok (titkok, véletlenek, valószerűtlenségek) szinte önálló életre kelnek, s csupán az olvasó érdeklődését hivatottak fönntartani, Eötvösnél a realista írói szándék megvalósítását szolgálják. Mindkét író élt a leírás eszközével a *couleur locale* megteremtésében, Eötvös azonban jóval kevesebb leírással, mégis művészien rajzolta meg a magyar vidéket és annak társadalmi életét. Különösebben finom vagy mély lélekrajzot nála sem találunk. Bár *A falu jegyzőjének* kompozíciója tudatos és következetes, az egyes fejezeteket indító hosszadalmas, elmélkedő, leíró vagy reflexív részek meglehetősen fárasztóak lehetnek a korabeli olvasók számára. Jósika ebben a tekintetben összehasonlíthatatlanul gördülékesebb volt.

A regényt sok dicsérettel és ugyanakkor sok bírálattal illette az egykorú kritika. Általában ironiáját, magyarságát, a magyar köz- és magánélet rajzát méltatta benne, de elmarasztalta amiatt, hogy az alsóbb néposztályt túlságosan idealizálta, a megyerendszer gonoszságait pedig halmozta és ferdítette. Az *Életképek Irodalmi Őrében* két nagyobb bírálat jelent meg róla, a Hazucháé (Kelmenfy álnéven)¹⁹⁶ és a Henszlmanné¹⁹⁷. Hazucha első irányregényünknek, azaz „egy nyolc kötetből álló vezércikk”-nek tartotta *A falu jegyzőjét*. Szerinte épp emiatt nem lehet pusztán esztétikai szempontból megvizsgálni, hiszen például az igazságszolgáltatáshoz is kapcsolódik az elbeszélésbe szőtt értekezéseivel és cselekményével. Bár nem vetette el egészében az irányzatos műveket, a „tisztá költészet”-et, amely független a kor érdekeitől, többre értékelte. Eötvös munkájában élethűeknek találta a megyei alakokat, de kifogásolta a túl sok elmélkedést. Vitatta, hogy Viola lenne a regény hőse, s rámutatott arra, hogy az író nyelve sok helyen darabos, pongyola és magyartalan.

Henszlmann Eötvösnek ama elvi álláspontjából indult ki, amely szerint a költészet legfőbb célja a társadalmi hibák orvoslása, s ha ennek nem tesz eleget, „kedves játékká aljasul”. Elfogadta ugyan, hogy a művészet hatása nemcsak esztétikai lehet, de szilárdan hitte, hogy elsősorban sajátos széptani követelményeinek kell eleget tennie. Eötvös regényét poétikai és alkotáslélektani szempontból elemezte, mivel bármely mű értékmérője az volt számára, hogy mennyire következik az író állásfoglalása tárgyának ábrázolásából. Úgy vélte, túl sok a reflexió és kevés a tárgyszerűség *A falu jegyzőjében*, s a mű esztétikumának sokat árt, hogy a reflexiókban a politikus kerekedik fölül az írón, tételesen fejtve ki nézőpontját. Az ő narrátorideálja hátérbe szorítja saját érzelmeit és gondolatait, a személytelenségig tárgyias, és az olvasóra bízva műve értelmezését. Egyetlen jelenetet talált a regényben, amely megközelítette ezt az eszményt: a statárium bemutatását, amelyben „a költő [...] politikai célját nem mondja ki, mint másutt, nem reflectál, mint másutt, és mégis a dolgot költői ihlettel és friss étellel adván elő, biztos lehet arról, miképp előadása éppen a kívánt hatással van”.¹⁹⁸

Henszlmann Eötvöstől is számon kérte a hiteles jellemábrázolást, nemcsak Jósikától. Lényegében ugyanazt a hibát róta föl mindkettőjüknek: a hősök felosztását két, egymástól mereven elkülönülő csoportra. Ehelyett jobbnak tartotta volna kevesebb alak szerepeltetését, s azok elmélyültebb, alaposabb festését. Mindazt, amit elmarasztalt a regényben, a tendencia érvényesítésének tulajdonította, de alapjában véve korszakalkotó műnek minősítette *A falu jegyzőjét*, s ehhez mérten bíralt más munkákat, például Jósika *Akarat és hajlamát*.

A harmadik jelentősebb kritikát, a Pulszky Ferencét, a Magyar Szépirodalmi Szemle közölte. Ő sem értett egyet az irányköltészettel, mivel „a költészet önmagában végcél, s valahányszor eszköznek használtatik, nemes természete ellenszegül e szolgaságnak, nem engedvén, hogy a kitűzött cél eléérhessék”.¹⁹⁹ Eötvös regényében, akárcsak Henszlmann, kifogásolta, hogy

¹⁹⁶ KELMENFY 1846.

¹⁹⁷ HENSZLMANN 1846a.

¹⁹⁸ Uo. 15.

¹⁹⁹ PULSZKY 1847. 4.

az alapeszme és a művészi kivitel nem mindig alkot szerves egységet, mivel a publicista gyakran fölülkerekedik a szépirón. Sikerültnek minősítette viszont a befejezést, mivel érvényre jut benne a költői igazságszolgáltatás, s ez végül is biztosítja a mű esztétikai hatását. Szintén Henszlmannhoz hasonlóan Pulszky ellentétet érzett az ábrázolás szenvedélyessége (lényegében Eötvös egyénisége) és a szatirikus regény műfaja között, amely „jéghideg kebel”-t igényelne. A felsorolt hibák ellenére esztétikai értékítélete pozitív volt, s ezt Viola történetével alapozta meg, amelyet a mű legszebb, valóban költői részének tartott. Itt látta megvalósulni a jellem és a cselekmény lélektani hitelességét és következetességét, s ez avatta szerinte *A falu jegyzőjét* „minden tekintetben regényirodalmunknak legkitűnőbb gyöngyé”-vé.²⁰⁰

Egy évvel a szabadságharc előtt két olyan szépirodalmi alkotás jelent meg, amely a történelmi regény műfaját a Jósikáénál magasabb színvonalra emelte: egyik az Eötvösé (*Magyarország 1514-ben*), másik a Kemény Zsigmondé (*Gyulai Pál*).

Eötvösnek a történelmi regényről vallott nézete lényegesen eltért az akkor szokványos romantikus típustól (így a Jósikáétól is), amely számára a történelem „szívdobogató példaképek tárháza, a nagyszerű erények iskolája”²⁰¹, s a jó és a rossz küzdelmében az előbbi győzelme eleve eldöntetett. Műve előszavában az író elutasította a történelem regényes festését, s számára a múlt súlyos társadalmi és emberi konfliktusok, tragikus meghasonlások sorozata volt, amelyekből tanulni kellett, hogy a jelent jobban megérthessük. Míg Jósikánál minden csupa fennkölttség, Eötvös legfőbb szempontja a hitelesség. Jósika (Scott hatására) azt vallotta, hogy a lazan kötött történeti keretek között szabadon szárnyalhat a képzelet, Eötvösnél viszont a legnagyobb hangsúlyt a múlt általános viszonyai kapták, s a fantázia szerepe mindössze annyi volt, hogy a tényleges történelmi alakokat életre keltse a kútfők dokumentumaiból. Eötvös tehát realista írói programot hirdetett, amely szerint minél hitelesebb a múlt megelevenítése, annál hasznosabb tanulságokat kínálhat a jelen számára. Ebben a regényben is van még némi szentimentalizmus és romantikus hatásra törekvés (elsősorban a szerelmi történetben), de a mese maga soha nem öncél számára. Korrajza jóval mélyebb és valósághuebb, mint a Jósika regényeié. Rendkívül gazdag és heterogén anyagot halmozott föl ennek érdekében: történeti leírásokat, értekezéseket, hely- és családtörténeti tudnivalókat, lélektani kitérőket, sokféle eseményt. Korábbi munkáihoz viszonyítva stílusa valamivel egyszerűbbé vált, előadásmódja pedig, tárgyához igazodva, objektívebbé. A regény leíró és értékelő részei rövidebbek, és jelentős funkciót kapnak: a korviszonyokat föltáró történetíró szólal meg bennük. Akármilyen jól látta Eötvös a regényben ábrázolt társadalmi osztálytagozódást, a stílusrétegek szintjén ezt nem tudta tükrözni: stílusa túlságosan egynemű, hősei szinte mind egyformán beszélnek. Ebből a szempontból nem haladta meg az *Abafi* szerzőjének teljesítményét.

A tömegjelenetek rajza viszont hitelesebb és kidolgozottabb nála, mint Jósikánál. A magyar irodalomban Eötvösnek sikerült először úgy megelevenítenie a sokaságot, hogy azt érzelmeinek hullámzásával, indulatai kitörésével és megtorpanásával együtt ábrázolni tudta. A perspektíva-váltogatás módszerét alkalmazta, tekintetével hol az egész tömeget fogta át, hol egy-egy csoportot vagy személyt emelt ki. Ehhez viszonyítva Jósika tömegleírásai minden dinamizmusuk ellenére szürkék és állóképszerűek.

Jóllehet az utókor egyértelműen megállapította, hogy a regény sok szempontból újat hozott a korabeli alkotásokhoz képest, megjelenése idején nem figyeltek föl erre, s érdemleges bírálatot sem közöltek róla. Henszlmann Imre éppen csak megemlítette *A történelmi regény* című cikkében, hogy a *Magyarország 1514-ben* végre egy olyan munka, amely eleget tesz a történeti hűség követelményének. Obernyik Károly azonban szembeszállt Eötvössel a történeti igazság és a költői valószínűség kérdésében²⁰², mivel egyrészt úgy vélte, hogy a kútfők nem minden esetben megbízhatóak, s így nem lehet azok tanulmányozásából meríteni a múltra vo-

²⁰⁰ PULSZKY 1847. 8.

²⁰¹ RÓNAY 1973. 155.

²⁰² O[BERNYIK] 1847.

natkozó igazságot, másrészt a költői munka fikció, nem történetírás, ezért nem lehet szigorú valósághűséget követelni az írótól. Ami az olvasóközönséget illeti, nem találtam arra vonatkozó adatokat, hogy miként fogadta a művet. A Jósika-regények népszerűségéből viszont arra lehet következtetni, hogy az alapjában másféle szempontokra építő történelmi regény nem keltett különösebb érdeklődést.

A valódi korrajz megteremtésében nem Eötvösé, hanem Kemény Zsigmondé az elsőség. Három kisebb regénykísérlete után, amelyeknek nem volt visszhangjuk, 1845-ben nagy kompozícióba kezdett: a *Gyulai Pál* megírásába. A Jósika-recepció dokumentumainak tanulmányozása során a két író kapcsolatára vonatkozóan is találtam adatokat. Az 1840-es évek közepén bensőséges viszony fűzte őket egymáshoz. Kemény, az irodalmi életben tájékozatlan kezdő író szerény tanítványként fordult Jósikához, tanácsokat és támogatást kérve tőle. A tekintélyes pályatárs szívesen segített is neki. Leveleztek egymással, s mivel egy időben írtak regényt ugyanarról a történelmi korról, Báthori Zsigmond uralkodásáról (a *Gyulai Pált* illetve a *Jósika Istvánt*), megbeszélték egymással, hogy melyikük hogyan közelíti meg tárgyát. Kemény 1846 elején kelt leveléből értesülhetünk a két, egymással párhuzamosan készülő munkáról, és szép tanúbizonyosságát is találjuk ebben a fiatal író Jósika iránti nagyfokú tiszteletének és megbecsülésének.²⁰³ Akárcsak 1844-ben *Élet és ábrándját*, ezt a regényét is Eötvösnek és Jósikának küldte megmutatni, mivel az ő véleményük mindenki másénál fontosabb volt számára. Közölte művéről, hogy bár „kevésbé kor- mint lélekrajz”, lényegesnek tartotta az alapos történelmi tájékozódást, „kitelhetőleg igyekeztem Báthori Zsigmond idejével megösmernedni, s hol az események és egyéniségek nem krónikáink szerint lépnek föl, ott szántszándékból változtaték, s nem tudatlanságból botlottam”.²⁰⁴ Kemény felfogása a történelmi regényről sok hasonlóságot mutatott az Eötvösével. A történelem hétköznapijai, az élet bensősége érdekelt, de, Eötvöstől eltérően, hangsúlyozta a történelmi hűség határait is. Noha a forrásokhoz való folyamodás szükségességét vallotta, nagymértékű szabadságot engedett az írónak anyaga megformálásában. Beszámolt Jósikának arról, hogy kik regénye hősei, s melyiküknek mekkora szerepet kívánt juttatni. Arra kérte, hogy ha lehet, mellőzze saját művében Gengát és Veresmarty Gergelyt, mivel az ő munkájában sokszor lépnek színre. Számított arra, hogy a *Gyulai Pál* nem lesz népszerű, mert főhőse nem érdekes személy (itt nyilvánvalóan Jósika közkedvelt alkotásaihoz mérte sajátját); mégis reménykedett abban, hogy ha nem is a nyersanyag, de a földolgozásnak köszönhetően esetleg olvasni fogják művét. Kemény, aki sokkal lassabban dolgozott, mint Jósika, 1847 februárjában írta barátjának, hogy regénye elkészült. Félelme beigazolódt: sem a nagyközönség, sem a kritika körében nem aratott sikert, noha megjelent róla néhány elismerő bírálat is. A Pesti Divatlap munkatársa az első két kötet elolvasása után azt írta, hogy regényirodalmunk „egyik kitűnő gyöngye leend”²⁰⁵, dicsérte eleven képzeletét, mély pszichológiáját, jellemrajzát és korfestését. A Honderű szintén elismerően nyilatkozott róla.²⁰⁶

Jósika történelmi regényeihez viszonyítva a *Gyulai Pál* lényegesen más volt: tárgyának megközelítése, narratív sémája, egész kompozíciója, a szereplők leírása és funkciója terén egyaránt. Papp Ferenc végzett először igényesebb összehasonlító vizsgálatot a két író munkássága között, s észrevételeinek helyességét a későbbi kutatások is alátámasztották.²⁰⁷ Megállapította például azt, hogy Keménynél a belső cselekményességnek fontosabb szerepe volt, mint a külsőnek. Emiatt hősei jóval passzívabbak, mint a Jósikáiéi, s bár lélekrajz művészibb, a nagyközönség ezt nem értékeli. A korrajzot illetően is egészen más volt a felfogása: a történelmi személyek jellemzését, a hajdani emberek gondolkodásmódjának, eszmevilágának hű ábrázolását értette ezen. Jellemei árnyaltabbak és valószerűbbek, mint Jósika egyoldalú és polarizált (jó vagy rossz) hősei. Abban is újat hozott pályatársához képest, hogy szereplőit nemcsak közvet-

²⁰³ SZÁDECZKY 1910. 8–11. (Lásd Jósika lev.)

²⁰⁴ Uo. 9.

²⁰⁵ PDI 1847.

²⁰⁶ SEVERUS 1847a.

²⁰⁷ PAPP 1909.

lenül, hanem közvetetten is jellemezte, s ennek egyik gyakori módjaként a monológot alkalmazta. A különböző belső nézőpontok alkalmazása modern eljárás volt a maga korában, s azt a benyomást tudta kelteni, hogy a hősök mind külön világban élnek, és értékrendjük különbözik egymástól.²⁰⁸ Jóllehet mindketten majdnem ugyanazt a tárgyat dolgozták föl, Jósika hőse Jósika István, Keményé Gyulai Pál. A két író közötti különbség a központi figura kiválasztásában is megmutatkozik: míg az előbbié ambiciózus, hatalomra és elismerésre törő személyiség, az utóbbié nyugalomra, költői ábrándokra vágyik, de a bűnös fejedelmi udvar tönkreteszi belső békéjét. Kemény hőseire általában jellemző, hogy ködképek után szaladnak, és csalódníuk kell.

Hasonlóság figyelhető meg a *Gyulai Pál* és *Az utolsó Báthori* között is: az előbbi Báthori Zsigmondja érzékiségében és kegyetlenségében rokon az utóbbi címszereplőjével. A két hős jellemzésének módja azonban lényegesen eltér egymástól: míg Jósika csak megállapítja a Báthori tehetetlenségét, addig Kemény alkotó elemeire bontja azt. A cselekmény és a jellem összefüggésében más-más nézetet vall a két író: Jósikánál a jellemek a cselekmény eszközei, Keménynél pedig azok kibontakozása hozza létre emezt. Már a *Gyulai Pál*ban nyilvánvaló, hogy az író számára (Jósikával ellentétben) nem volt fontos a hősök külsejének aprólékos leírása. A részletek csak annyiban voltak érdekesek az ő szemszögéből, amennyiben a belső életre világítottak rá. A belsőt mindig a külsővel egységben, általában egy-egy jellemző mozzanatban ragadta meg, s a környezet változásai gyakran a lelki küzdelmeket vagy átalakulásokat sugallták nála.

Kemény Zsigmond életműve a szabadságharc után teljesedett ki. Népszerű íróvá akkor sem vált, de az igényes kritika fölfigyelt arra, hogy a regény számára olyan utat nyitott, amelyen haladva korszerűbbé és színvonalasabbá lehetett tenni ezt a folyton változó, rugalmas műfajt.

Jósika sokkal jobban ismerte közönségét, s nem becsülte túl olvasóinak elváráshorizontját. Ügyes fogásaival mindig arra törekedett, hogy biztosítsa a hatást: ezért volt alapvető számára az érdekfeszítő cselekménybonyolítás, amelynek mindent alárendelt. Mikszáth Jókai-élettrajzában annak tulajdonította Jósika sikerét, hogy 1848-ig bármelyik kortársánál tehetségesebb mesélő volt: „több híve volt az olvasók közt, mint a többinek összesen, mert tisztelet az analízisnek, a bölcselkedésnek, az irányeszméknek, de a meséléshez mégis a mese a legszükségesebb”.²⁰⁹ Ebbe az elképzelésbe valóban nem fért bele a lelki élet reális rajza, de ez semmit sem vont le műveinek népszerűségéből. Jósika széles körű elismertségét és értékelését 1848-ig nem veszélyeztette sem Eötvös, sem Kemény. Ugyancsak Mikszáth fogalmazta meg röviden és találoán, hogy miért nem válhatott sem Eötvös, sem Kemény népszerűvé az olvasók körében, bár esztétikai teljesítményük a Jósikaénál magasabb szintű volt: „[...] Eötvös ugyan fölírta a közönséget »A falu jegyzőjé«-vel, mely a jobbágyság szörnyű sorsát rajzolja, Kemény Zsigmond elbeszélései egy nagy komprehenzív elmének gondolatvilágát tárják elé, de ezek bármekkora nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum.”²¹⁰ Tehát egyrészt nem voltak eléggé olvasmányosak, másrészt túl nagy volt az esztétikai distancia műveik és koruk elváráshorizontja között. Ekkor még nemcsak az olvasóközönség, de a kritika általa sem nőtt fel arra az intellektuális szintre, amelyről belátható lett volna a Walter Scott-i regénytípustól eltérő kísérletek termékenyebb volta.

²⁰⁸ SZEGEDY-MASZÁK 1989. 69–88.

²⁰⁹ MIKSZÁTH 1973. 137.

²¹⁰ Uo. 136–137.

II. Küzdelme az elfeledtetéssel (1850–1900)

„hazátlan koszorús író”²¹¹

Az előző fejezetben Jósika sikeres irodalmi fellépését és rendkívüli népszerűségét tanulmányoztam, s okainak föltárásához kísérletet tettem a reformkori olvasóközönség és kritika elváráshorizontjának újraalkotására. E rekonstrukció során kiemeltem a korabeli irodalmi kánon fontosabb jellemzőit, s megnéztem, milyen értékek rendszereként épült föl.

Nemcsak a kritikus, hanem az átlagolvasó is bizonyos értékelvárással közeledik az irodalmi műhöz. Az, hogy milyen értéke(ke)t fedez föl benne, több tényező függvénye: az értékelő nézőpontjáé, az értékelés kontextusáé és az alapjául szolgáló értékrendszere. A tradicionális (első sorban az ókori görög) társadalom viszonylag zárt értékrendjétől eltérően a modern társadalmat (a romantika korával kezdődően) nyitottság és értékluralitás jellemzi, megvan tehát annak a lehetősége, hogy az ember egy-egy létszférában (erkölcs, politikum, gazdaság stb.) különféleképpen rendszerezze és hierarchizálja az értékeket.²¹² A polgári társadalomban élő egyén számára az értékproblémák értelmezéséhez a kanti kérdésfelvetés jelenti a viszonyítási alapot, amely szerint az erkölcsi érték kitüntetett helyet foglal el a többi között, mert levezethetetlen a valóságból, amelyben káosz uralkodik. Emellett az esztétikai érték megítélésében fontos szerepet játszott a XIX. században a történetfilozófiai nézőpont is, amelynek megfelelően az egyes művek, életművek és műfajok minősítése azon alapult, hogy mit reprezentáltak és milyen hatást gyakoroltak a történelemre. Jósika regényei közül emiatt kedvelték legjobban a múltbeli tárgyat földolgozó munkákat. A korabeli szépirodalmi alkotások befogadásában annyira keveredett a szociológiai és az esztétikai értékesség megítélése, hogy csak az utókor szemszögéből lehet a kettőt szétválasztani egymástól. Ez az utólagos elkülönítés teszi nyilvánvalóvá, hogy a szociológiai értékesség (az olvasókra mint a társadalom tagjaira gyakorolt hatás és a széles körű népszerűség) az esztétikainál fontosabb volt.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése azonnali, traumatikus hatása mellett egy olyan történelmi-társadalmi folyamat kiindulópontjává is vált, amelynek következményeként a magyar szociokulturális (s ezen belül az irodalmi) rendszer sok összetevője átvértékelődött. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy e változások során milyen mértékben módosult a magyar szépirodalom (s közelebbről a regényirodalom) értékszemlélete 1848 után, milyen értékek nyertek uralkodó pozíciót, és Jósika Miklósnak (illetve az „Eszther szerzőjé”-nek) presztízsértéke (mint befogadástörténeti szempont) hogyan befolyásolta művei megítélését.

A vizsgálandó időszak jóval nagyobb, mint az előző fejezetben: 1850–1900. Jóllehet a magyar társadalom, politikum, mentalitás és művelődés szempontjából két periódusra szokás osztani ezt, s a kettő közötti határnak a kiegyezést tekintik, a Jósika-recepcióra vonatkozó dokumentumokat illetően az 1867. év nem választóvonal. Műveinek megítélése nem változott lényegesen a XIX. század utolsó harmadában, csak a bírálatok mennyiségében figyelhetünk meg fokozatos csökkenést. A kritikai szemlélet és gondolkodásmód lassanként átalakult, de ennek közvetlen nyomaival elvélve lehet találkozni a Jósikáról szóló cikkekben, tanulmányokban. E jelenség magyarázata abban keresendő, hogy a kiemelkedőbb kritikusegységek közül a kiegyezés után is többnyire azok írtak róla, akik az abszolutizmus korában, s az újabb, modernebb irodalomszemlélet hívei nem méltatták Jósika műveit figyelemre. A reformkor ünnepeit írójának fogadtatástörténetéhez azonban ez a tény is közvetett adalékokat nyújt: arról tanúsko-

²¹¹ VU 1864.

²¹² VERES 1992. 242–243., 247.

dik, hogy a Nyugat-Európa felé nyitott kritikai elváráshorizont szémszögéből Jósika már elavultnak minősült.

A közvéleményt tükröző sajtóbeli dokumentumok elemzése során kiderül, hogy mennyiben változott az olvasóközönség viszonyulása írónkhoz. Mindenekelőtt azonban szükséges áttekin-tenünk a kérdéses időszak mentalitásának fontosabb mozzanatait. Nem célom a probléma ki-merítő vizsgálata, hanem csak ama vonatkozásainak kiemelése, amelyek leginkább befolyásol-ták az irodalmi elváráshorizont alakulását.

II.1. A művelődés és mentalitás néhány jellemzője az önkényuralom korában

A forradalom és szabadságharc leverése után Magyarország politikai és történelmi jogai megszűntek, s a szellemi életre ránehezedett a cenzúra. Az Alexander Bach osztrák belügymi-niszter nevéhez fűződő rendszer hivatalnokai szigorúan ellenőrizték az 1848-as tevékenységük miatt „gyanús” magyar hazafiak minden mozdulatát. Az önkényuralom legsúlyosabb következménye az volt, hogy megbénította a 48-as nemzedék lendületét, azét, amely azonosítani tudta saját érdekét a nemzetével, és volt bátorsága cselekedni. Tagjai tömegesen jutottak vérpadra vagy börtönbe, és sokan emigráltak. E nemzedék már nem tudott olyan utódot nevelni, amely szellemiségének folytatója lett volna. Az elnyomás idején felnövő fiatalok számára a hazafiság egyre inkább a külsőségekben: a nemzeti zászlóban, öltözetben és verbunkosban nyert kifeje-zést. Az a polgárosodási folyamat, amely a reformkorban kezdődött el, a forradalom és a ki-egyezés közötti majdnem két évtized alatt jelentősen lelassult, s csak a dualizmus idején vett is-mét nagyobb lendületet, bár még ekkor is ellentmondásosan alakult.

Az önkényuralom idejének politikai gondolkodása három nagyobb csoportosulás köré kris-tályosodott ki. Ezek közül kettő az országban működött (az ún. „ókonzervatívak” és Deák Fe-renc hívei), a harmadik (Kossuth Lajos és hívei) külföldön fejtette ki tevékenységét. Jósika közéleti tevékenysége szempontjából az utóbbira érdemes jobban odafigyelnünk. Kossuthék-nak, miután a forradalom bukását követően emigráltak, fontos szerepük volt abban, hogy a ma-gyar szabadságtörekvések véres megtorlása visszhangot keltett Európa-szerte és Amerikában. A magyar kérdés iránt több mint egy évtizeden át sikerült fönntartaniuk az érdeklődést. Ebben oroszlanrészt vállalt a magyar emigránsok 1859-ben alakult központi sajtóirodája, amelynek az volt a célja, hogy a magyar helyzetről értesítse a nyugati sajtót. Az iroda vezetésével Jósikát bízta meg Kossuth.²¹³

A kiegyezés utáni időszak politikai gondolkodásával nem foglalkozom részletesebben, mi-vel aligha volt érezhető hatása Jósika műveinek fogadtatására. A mentalitás alakulása szem-pontjából Németh G. Bélát idézem föl, aki szerint a dualizmus egyik tudati és lelki alapvonása a szkizoidtság volt.²¹⁴ A rendszer fő haszonélvezője, a politizáló birtokosság nem vallotta be, hogy az ország területi integritása tarthatatlan lenne Ausztria nélkül. Azt a hamis tudatot táplál-ta intézményesen is, hogy a magyar hősiesség vívta ki az államnemzeti létet az osztrák fél elle-nére, s ezzel az önámítással hozható kapcsolatba az ország területén élő más etnikumok önkor-mányzati törekvéseivel szembeni értetlenség.

²¹³ Erről lásd még a kultusz-fejezet Jósika 1848 utáni tevékenységét tárgyaló részét.

²¹⁴ NÉMETH G. 1988. 17–18.

II.2. Az irodalomról való gondolkozás

Az önkényuralom első évtizede az irodalmi gondolkodás terén is átmeneti kor volt. Jelentős mértékben meghatározta a nemzeti konszenzus és a „politikai nemzet” eszméjéhez való ragaszkodás, s csak az 1850-es évek végén indult meg az írói csoportok politikai színezetű elkülönülése. Nemeskürty István rámutatott arra, hogy ebben az időszakban milyen központi szerep hárult a nyelvre.²¹⁵ A függetlenség, a szabadság jelképévé vált a germanizáló és központosító törekvések ellenében, sőt, védelme egy ideig a Monarchia többféle nyelvet beszélő népeinek közös érdeke volt. A nyelvnek, mint a politikai cselekvés módjának felértékelődése maga után vonta az irodalom jelentőségének megnövekedését is.

A művelődés s ezen belül az irodalom képviselői, akik nagyrészt a reformkor mérsékelt liberálismusának szellemét kívánták folytatni, számvetést készítettek a meglevő örökségről és a jövő feladatairól. Jelentősebb íróink szinte valamennyien megkíséreltek válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen erkölcsi magatartás, milyen történeti cselekvés helyes a sajátjukhoz hasonló korszakokban. Tették ezt történelmi tárgyú művekben (pl. Arany János a *Buda halálában*, Szigligeti Ede szindarabjaiban), publicisztikában (pl. Kemény Zsigmond), Madách Imre pedig általános filozófiai síkra vetítette a kérdést *Az ember tragédiájában*. Úgy vélték, hogy a jelen vizsgálatából kiindulva, reális nevelő célzatú szépirodalomnak még nincsenek adva a lehetőségei. Jókai Mór, aki *Az új földesúrban* az 50-es évek magyar valóságából merítette tárgyát, meséi, anekdotizáló és poentírozó módon dolgozta föl anyagát. Az irodalom, különösen a regénytermés, fáziseltolódásba került nemcsak a nyugati, de az orosz nagyepikával szemben is.

Németh G. Béla az új helyzetre való „számvető felkészülés” idejének nevezte ezt a kort.²¹⁶ Ami a múlttal való számvetést illeti, az irodalmi gondolkodásban tovább öröklődött több „nemzeti”-nek tekintett vonás (ezek közül jó néhány olyan mélyen gyökeret vert, hogy nyomait a mai napig megtaláljuk). Ilyen például az a meggyőződés, hogy a magyar irodalomnak szükség-szerűen kötődnie kell az időszérű, konkrét nemzeti problémákhoz, tudatosan vállalnia kell a nevelő hivatást, mérsékletet kell mutatnia az irányzati szélsőségekkel szemben, és a nemzeti karakter kérdését előtérbe állítania (emiatt találunk olyan sok „ideális magyart” a XIX. század irodalmában). Mindezek hatására létrejött a magyar irodalom első nagy újkori hagyományteremtő virágkorában a romantika és a realizmus népies színezetű egyesítése.

Dávidházi Péter a „tényfelülbírlás” magatartását látja e korra leginkább jellemzőnek a társadalmi élet valamennyi jelentős tartományában.²¹⁷ Ennek megfelelően a létezőt feltétlenül meg kell ismerni, de nem szükséges jóvá is hagyni. A tényfelülbírlás követelményének világképszerző ereje volt a legkülönbözőbb kontextusokban: az esztétikában például az a meggyőződés került középpontba, hogy a művészetnek nem a közvetlen valóságot kell visszaadnia, hanem eszmét kell kifejeznie.

Világos és a kiegyezés közötti szorongató politikai légkör nem tudta megakadályozni a kritika fölvirágzását. Mivel a külső körülményeken nem lehetett változtatni, a kor értelmisége számára nyilvánvaló lett a tény és érték logikai kettőssége. A kritika politikai és irodalmi funkciójának szerkezete analógnak bizonyult, mivel minden irodalmi bírlat egy már elkészült „tény” értékelése, amelyet azonban pusztán létezése nem igazolt az ítéssz szemében. Elsősorban Csengery Antal és az általa szerkesztett Budapesti Szemle köre tűzte ki céljává a „bevégzett tények” értékelő meghaladását. Ennek az elvnek a nevében szállt szembe a XIX. század közepének kritikai gondolkodása az adaptáció és az érték bizonyítékának tekintett siker kultuszával, s utasította el a népiességné azt a formáját, amely a költészet lényegét a tájjellegű külsőségek utánzásában vélte megtalálni.

²¹⁵ NEMESKÜRTY 1998. 293–299.

²¹⁶ NÉMETH G. 1988. 31.

²¹⁷ DÁVIDHÁZI 1988. 81.

A korszak esztétái közül sem Arany, sem Gyulai, sem Erdélyi nem mondott le a való és az egyedi érvényesítéséről, csak Salamon és főképp Greguss hajlott az egyoldalú eszményítésre. Arany és Gyulai olyan költészetet szorgalmaztak, amelyben az ideál játszaná ugyan a főszerepet, de elvetették mind a feltétlen eszményítést, mind az „eszménytelen” materializmust. Az idealizálásra mégis szükség volt, hogy kirekessze az irodalomból a nyugtalanító társadalmi kérdéseket, vagy erkölcsi síkra vitette azokat (mint pl. Kemény műveiben).

A kiegyezéssel véget ért a tény és az érték korábbi megkülönböztetése, a tényekben értéket kezdtek látni, s a létező rendben annak igazolását. Ráadásul tény és érdek egybeesett, mivel az új helyzet fenntartása egyrészt a birtokosság osztályérdekének, másrészt a nemzetnek az ország területén lakó többi nemzetiséggel szembeni érdekének megőrzését jelentette. Dávidházi Péter szerint 1867-tel vette kezdetét az „**érdekigazoló ténykihasználás**” kora.²¹⁸

A kiegyezés utáni irodalomszemléletet és kritikai gondolkodást a korábbihoz képest feltűnő széttagolódás jellemezte. Az írók egyre inkább politikai csoportokhoz szegődtek, s érdeklődésük előterében a folyton módosuló közélet állt. A politikai-társadalmi eszmeiség terén a liberalizmus örökségéről és válságáról folyt a vita, s ennek irodalmi vetületeként a „népnemzeti” irány értelmezése, védelme vagy elutasítása körül dúlt a küzdelem. A népiesség ekkora már idejétműlttá vált, nem volt képes a kiegyezés utáni új élet- és magatartásformákat ábrázolni s a régieket bírálat tárgyává tenni. Az idősebb nemzedék legjelentősebb alakjai közül Gyulai védelmezte kitartóan ezt az irányt, s vagy nem érzékelte az érdeklődés megszűntét törekvései iránt, vagy nem értette meg azt. Arany János már korábban megérezte a válság jeleit, s költészete egy időre elhallgatott. Az 1870-es évtized végén szólalt meg újra, saját törekvésein belül megújulva, de az irány, amelynek központi alakja volt, már végképp a múlté vált. A fiatalabb nemzedék még világosabban látta a népies stílus elavulását. Számára az útkeresés korszaka volt a XIX. század utolsó harmada. Tagjait általában az jellemezte, hogy a természetelvűség (a külső és belső világ egzakt módszerekkel való vizsgálata) és a személyesség jogának érvényesítése nevében foglalt el ellenzéki pozíciót.

A hetvenes évek négy irányzati csoportja (az etatisták, a Figyelő köre, a Reform köre és Gyulaiék) közül valamennyinek központi követelménye volt, hogy az irodalom a maga eszközei és törvényei alapján segítse létrehozni azt a polgári-értelmiségi középréteget, amely feltétlenül szükséges a magyar polgári állam megteremtéséhez. E cél megvalósítását, mint tudjuk, mindegyikük más-más módon képzelte el.

Az 1875-ös restauráció fontos művelődési, irodalmi és irodalomkritikai következményekkel járt. A nyugati eszmei irányzatok (elsősorban a materializmus, a pozitívizmus és a schopenhaueri filozófia) magyar áthonosítása lecsökkentette a 40-es évek ideáinak korszerűsítését. A közönség érdeklődése az irodalom iránt jelentősen megcsappant, s a kor kimagasló íróit (pl. Jókait, Mikszáthot) is lektürként kezelte. Fontos előrelépést jelentett az irodalmi műveltség nagyarányú iskolai kiterjedése, és megindult az irodalom múltjával való rendszeres, intézményes és módszeres foglalkozás. Az 1875 utáni évtizedben lépett fel az a nemzedék (szemléleti és irányzati azonosság értelemben), amely az irodalom jelleg- és szerepváltozásainak tudata jegyében akart a romantikus és népies iskolához hasonló rangú és funkciójú, de másfajta irodalmat létrehozni. Az irodalomkritika és az irodalmi közírás terén majd csak 90-es évek elején meginduló A Hét köré csoportosuló gárda közölt korszakos anyagot.

Az 1850-től 1900-ig terjedő időszak mentalitásának nagy vonalakban való áttekintése után térjünk vissza az abszolutizmus korába, amely a Jósikára vonatkozó recepciódokumentumok mennyiségét illetően jelentősebb, mint a dualizmus évtizedei. Vizsgáljuk meg, hogy a művelődési életben történt változások függvényében miként alakult az olvasóközönség irodalmi elváráshorizontja.

²¹⁸ DÁVIDHÁZI 1988. 97.

II.3. Jósika műveinek fogadtatása a XIX. század második felében

Jósika írói termékenysége az emigráció idején sem csökkent, sőt, ekkor született meg életművének mintegy kétharmada. Az írás számára a megélhetés eszközüvé is vált, s emiatt már nem csak passzióból alkotta műveit. Mivel Heckenast, akivel korábban szerződést kötött magyar nyelvű munkáinak kiadásáról, nem választott leveleire, kénytelen volt németül írni. Már Lipcsében megismerkedett több tekintélyes kiadóval, s az Arnold cég 1850-ben megjelentette *Die Familie Mailly* című regényét. Ugyanabban az évben a Nordischer Wanderer nevű lap tárcaregény formájában közölte az *Alter Hass, neue Liebe* (Régi gyűlölet, új szerelem) című munkáját. Szintén az Arnold cég gondozásában jelent meg a *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes* (A magyar szabadságharc történetéhez) című kétkötetes műve, névtelenül. Eközben novelláit is közölték a különböző német lapok.

Megkísérelte művei francia nyelvű lefordíttatását és azok kiadását is, Liszt Ferenc, Irányi Dániel és mások közbenjárása révén, de terve nem sikerült.²¹⁹ Meghiúsult az az angol nyelvű fordítássorozat is, amelynek első darabja *A csehek Magyarországon* lett volna (s amelyet barátja, az Amerikába kivándorolt Fejérváry Miklós anyagilag is támogatott), mivel a fordító, Montague megszőkött az előleggel.²²⁰

Itthon a Hölgyfutár durván megátadta német irodalmi munkásságáért. Kivonatossan közölte a bécsi Lloyd című folyóirat kiemelt kritikáját is Jósika német regényeiről.²²¹ Írónk értesült a magyar hírlapok folháborodásának okáról: azt állították, hogy egyik munkáját három nyelven, angolul, németül és franciául jelentette meg (ami különben nem volt igaz), de magyarul már nem írt. Válaszolt a támadásra, beszámolt a Heckenastnál tett sikertelen kísérletéről, és közölte, hogy *A Mailly család* és az *Egy fiatal özvegy* című novellája magyar átdolgozásban kiadásra vár, magyarul írta az *Ara a halottas ágyánál* című novelláját, s éppen az *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényén dolgozik. Sértett büszkeségének szemléltetésére idézzünk leveléből: „Nem mentségül, mert szomorú volna, ha egy honi író, ki 1834 óta több mint 50 kötetre menő magyar munkát írt, kénytelen lenne magát éppen azok előtt igazolni, kik rokonszenv s részvét helyett, mikre szerencsétlenség mindig igényt tarthat, nem tudnak jobbat s nemesebbet tenni, mint őt nyelve s annak irodalma iránti hidegséggel vádolni.” „S igaz az is, hogy csehül vagy éppen tatárul vagyunk, ha távoli honfitársainkat vigasz helyett – sárral dobáljuk. Én részemről biztosíthatom az ily hírek s az azokhoz függesztett elménckedések íróit – mi képpen nem vagyok és nem is voltam soha csehül – hanem igen tisztában magammal.”²²²

A történelmi tematikához az emigráció idején is hű maradt. Társadalmi regényt csak hatot írt: *A gordiusi csomó* (1853), *Pygmalion, vagy egy magyar család Párizsban* (1856), *Az első lépés veszélyei* (1860), *Egy magyar család a forradalom alatt* (1861–62; bár ez inkább történeti, mint társadalmi regénynek tekinthető, mivel a forradalom történetét írta le, noha saját korából merítette tárgyát), *Két élet* (1862) és *A szegény ember dolga csupa komédia* (1864). Ebben az időszakban történelmi regényeinek száma tizenkilencel gyarapodott: *Eszther* és *A nagyszombi királybíró* (1853), *A zöld vadász* és *A szegedi boszorkányok* (1854), *A tudós leánya*

²¹⁹ Lásd Zerdahelyi Ede (Weimar 1851. febr. 4.), Liszt Ferenc (1851. márc. 9.), Irányi Dániel (Párizs, 1851. márc. 23.), Czecz János (Párizs, 1855. febr. 24.), Charles Louis Chassin (Párizs, 1855. ápr. 30.) és Országh Antal (Párizs, 1855. aug. 14.) levelét a Jósika Emlékalbumában. KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 567–568., 552–553., 482–483., 447–448., 474–475., 621–623. (Lásd Jósika lev.)

²²⁰ Lásd Jósika 1852. júl. 1., szept. 1., 1853. jan. 10., febr. 1., márc. 1., 9., ápr. 1. keltezésű leveleit Fejérváry Miklóshoz és Fejérvárynak 1853. márc. 25-i, valamint Montague és felesége 1853. máj. 15-i és dec. 6-i Jósikához írott leveleit. Uo. 42., 51., 64–65., 66–67., 72–73., 77., 82., 458–459., 625–626.

²²¹ SZAÁK 1888. 218.

²²² Jósika 1850. nov. 28-i levelének másolata az Emlékalbumban, „Tisztelt Szerkesztő Úr!” megszólítással, ismeretlen szerkesztőhöz. Lásd KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 468–469. (Jósika lev.)

(1855), *Jó a tatár!* és *A rom titkai* (1856), *A rejtett seb* és *Két királynő* (1857), *A hat Uderszki leány* (1858), *A két barát* (1860), *II. Rákóczi Ferenc* (1861; 1847-ben kezdte írni), *A két mostoha*, *A végváriak*, valamint *Klára és Klári* (1863), *A magyar kényurak*, *Sziklarózsa* és *Ami késik, nem múlik* (1864), *Várt leány várat nyer* (1865). Regényein kívül négy kötet novellája jelent meg *Régi és újabb novellák* címen (1859), egy népszerű, szépirodalmi modorban írott életrajza *Hunyadi Mátyás király* címen (1856), egy vígjátéka, *A vándorkérő* (1857), a regényről és a kritikáról való nézeteit összefoglaló munka, a *Regény és regény-ítesztet* (1858), *A magyarok őstörténelme* (1860) című történelem-népszerűsítő mű és az *Emlékirat* (1865).²²³ Szinnyei Ferenc szerint 25 év alatt (1836–47, 1853–65) 127 kötet regénye és novellája jelent meg, s ha az említett időszakot munkáinak mennyiségével összevetjük, Jósika termékenyebb írónak bizonyul, mint Jókai.²²⁴ Ferenczi Zoltán adatainak megfelelően Jósika 31 évi pályája során (1834–65) 52 művet írt 165 kötetben.²²⁵

Mielőtt részletezném, miként fogadta a magyar publikum Jósika újabb regényeit, vessünk egy pillantást az olvasók társadalmi megoszlására és az irodalommal szembeni elvárásaira. Mivel általános képet nyújtok erről, nem különítem el egymástól az egyes társadalmi-műveltségi csoportok elváráshorizontjait, hanem arra összpontosítok, hogy a reformkori olvasóközönség igényeihez képest 1848 után mi bizonyult maradandó értéknek és milyen új preferenciák mutatkoztak meg.

II.3.1. Az olvasóközönség elváráshorizontja a XIX. század második felében

II.3.1.1. Az olvasóközönség társadalmi megoszlása és műveltsége

A reformkori mozgalmakban fontos szerepet játszó arisztokrácia cselekvési tere beszűkült (főként a nyelv védelmének területére korlátozódott) az önkényuralom idején, de kivette részét a nemzeti függetlenségért folytatott titkos szervezkedésből.²²⁶ 1859–61-től kezdődően újra nyíltan a közélet színterére léphetett és politizálhatott, s ezzel párhuzamosan csökkent az irodalom iránti érdeklődése. Ez a jelenség azonban csak a kiegyezés után vált szembetűnőbbé, amikor is egyre inkább az osztályon belüli hatalmi részesedés körül folyt a vita, s nem a nemzeti célok és irányok tisztázásáról. A közép- és kisnemesség számarányához képest keveseknek volt magas iskolázottságuk. 1867 után a középbirtokosság lett az ország aktív politikai vezető rétege, s kerültek ki belőle jelentős szervezők, irányítók, de ennek a rétegnek a gondolkodásmódja és ízlése vidékies-patriarchális színezetű volt.

A városi polgárság jelentős része még mindig német volt, és közvetítőként működött a német és a magyar kultúra között. Tagjai közül sokan elmagyarosodtak, s az akadémia magyar értelmiségének jelentékeny része került ki közülük. Pest és Buda lakosságának több mint fele idegen ajkú volt a kiegyezés utáni években (német és rác), de csak a magyar irodalom számított minősített, intézményessé vált irodalomnak, noha német, szlovák, szerb és román könyvek is elhagyták a nyomdákat. 1867-ben a város kb. 72%-a beszélt, s mintegy 85–90%-a értett magyarul,²²⁷ a kiegyezés után pedig fokozódott a teljes hasonulás vágya főleg az értelmiségi körökben. Ezek két új etnikai összetevővel gyarapodtak a korábbiakhoz képest: az önkényuralom idején ide telepített, németül beszélő hivatalnokréteggel és a polgárjogokat nyert zsidósággal. Mindkettő jelentősen szaporította a városi olvasóréteget, amely az újságokat, képes- és élelappokat sokkal jobban kedvelte, mint a szépirodalmat. A fővárosnak már 1867 után voltak olyan ol-

²²³ Jósika műveinek legteljesebb számbavételét lásd SZINNYEI F. 1915. és DÉZSI 1916. Hiányos ebben a tekintetben KÓKAY 1975.

²²⁴ SZINNYEI F. 1915. 42.

²²⁵ ErdIT emlékkönyve. 21.

²²⁶ Lásd NEMESKÜRTHY 1998. 54–75., 214–217.

²²⁷ NÉMETH G. 1981. 31.

vasórétegei, amelyek nem tartoztak az értelmiséghez: például az iparosok, kereskedők és munkások. A század második felében általában jellemző volt Budapest lakosságára a sokszínűség a szociális és etnikai eredet szempontjából. Ezek közül egyik rétegnek sem volt olyan magától értetődő vezető szerepe, irányt és ízlést meghatározó hatása, mint a reformkori és az ötvenes évekbeli literátus értelmiségnek.

Budapestnek majdnem kizárólagos szerepe volt a városias irodalom és közönség, a városias életforma és az esztétikai érték alapján ítélő kritika kialakulásában. Egy olyan korban, amikor az irodalmi lapok támogatása már nem számított hazafias tetteknek, a főváros funkciója nagyon fontos volt, a vidéki olvasóközönség ugyanis többnyire csak az ún. családi lapokra (a reformkori divatlapok utódaira) fizetett elő. A vidéki olvasók közül a mezővárosok lakossága túlnyomórészt magyar és kálvinista volt, s értelmisége másoknál magasabb rendűnek tartotta magát nemzeti érzésében és jellegében. Ami pedig a parasztságot illeti, vidékenként nagyon eltérő gazdálkodási kultúrát, jóléti és művelődési szintet ért el. Már a forradalom előtt is származtak ebből a társadalmi osztályból értelmiségiek, akik a legjelentősebb olvasóréteget alkották.

Az értelmiség alakulásának vizsgálata alapján megállapítható, hogy ennek magvát a honrációról réteg alkotta, amely részben a megyei és községi közigazgatás, közművelődés és közjólét tisztviselői szükségleteit elégítette ki, részben magyar családoknál dolgozott nevelőként, a földbirtokosság gazdaságában tevékenykedett, vagy egyházi feladatokat látott el. Ez a réteg volt a liberális társadalmi eszmék egyik fő szószólója. A XIX. század első felében a szellemi feladatokat végző csoportok még elsősorban a feudális társadalmi szervezetekhez kötődtek. Az 1840-es években már az induló polgárosodás egyes elemei is éreztették hatásukat az értelmiségi funkció alakulásában, például jelentőssé vált számszerűleg is a hivatali fizetésükből élő tisztviselők csoportja, és a sajtó, a könyvkiadók lehetővé tették, hogy a művészek alkotásaikból megélhessenek. Röviden úgy jellemezhetnénk ezt a folyamatot, hogy formálódni kezdett a modern értelmiség, amely hivatásszerűen látta el az intellektuális feladatokat.

Mazsu János szerint²²⁸ 1850-től a kiegyezésig három mozzanat volt jellemző e társadalmi rétegre. Egyrészt a hagyományos arisztokráta és nemesi értelmiségiek háttérbe szorultak mind jelentőségükben mind számarányukban a professzionális értelmiségiek növekedő csoportjával szemben. Másrészt az uralmi és tárgyi szakszerűség intézményeinek rendszeres kiépülésével együtt elkezdődött az intellektuális feladatokat betöltő értelmiségiek megszervezése. Harmadszor, az értelmiségi csoportok szakmai-érdekképviseleti jellegű szerveződése is megindult. Ekkor azonban a polgári társadalom még nem tudta új rendszerre egyesíteni a felbomló társadalmi elemeket, s az értelmiség még a kiegyezés éveiben is meglehetősen széttagolt volt. A XIX. század második felében, az oktatási rendszer fokozatos kiépülésével, az értelmiséggé válás kizárólagos eszköze az iskola lett. A dualizmus utolsó évtizedében az értelmiségiek túlnyomó többsége legalább négy középiskolai osztályos végzettséggel rendelkezett.

A szorosabban vett értelmiségen kívüli olvasórétegek nem befolyásolták közvetlenül a kritikát, s csak közvetetten fejezték ki az irodalommal szembeni igényeiket is (egyrészt értelmiségi szószólóik révén, másrészt lap- és könyvvásárlásaik által gyakoroltak hatást az üzleti és gazdasági életre). A számbelileg egyre gyarapodó publikum sokkal inkább újság- mint irodalomolvasó volt. A kiegyezés utáni másfél évtizedben több lapot alapítottak, mint az előtte eltelt fél-században, s ez a növekedés jóval jelentősebb volt, mint az olvasást igénylőké. A korszak lapjai közül a politikai és az élelápok voltak a legolvasottabbak. Az előbbieken a hír- és pletykarovatot, a humorizáló vagy „kibeszélő” fürdői leveleket, a tárcában közölt távoli egzotikumokat, a hazai és külföldi horror híreket kedvelte leginkább a publikum. Az utóbbiak közül Ágai Adolf Borsszem Jankóját emelném ki, amely a legnagyobb népszerűségnek örvendett. Ágai gyenge elbeszélő volt, de felismerte a fővárosi társadalom szervesen sokszínűségéből adódó komikus, sőt groteszk helyzetet, s ez kiváló parodisztikus imitációkra ihlette. Arany László és Asbóth János, e periódus két legélesebb szemű irodalmi figyelője azt vallotta, hogy ez a kor a

²²⁸ MAZSU 1988.

társadalmi bírálat, a komikum, a humor és a szatíra időszaka kell, hogy legyen. (A későbbiekben majd beszélni fogok arról, hogy Jósika *Iffabb Békesi Ferenc kalandjairól* írott regénye épp ekkor válik jóval népszerűbbé, mint a reformkorban.) Az irodalom jó része nem volt felkészülve ezek művészi ábrázolására, s a közönség még kevésbé tudta befogadni a magas művészi megvalósításokat. Az a mód, ahogyan Agai megközelítette a problémát, reális szociológiai mércéje volt a kor széles olvasói igényeinek.

Németh G. Béla szerint a 67 utáni első szakasz pesti publikumának világából hiányzott a „mélykultúrák” folyamatos támogatása. Ezen ő azt érti, hogy „a főváros olvasóközönsége, jól-lehet immár egyértelműen az ország első számú olvasóközönsége volt, túlnyomó többségében a kritikát irodalmi ízlésével, esztétikai igényeivel, társadalmi követelményeivel még alig volt képes befolyásolni, vagy éppen a világirodalmi korszerűség felé kormányozni, kényszeríteni”²²⁹ Lényegében arról beszél itt a kutató, hogy a fővárosi publikum, bár lélekszámát illetően jelentős volt, az irodalomnak nem az elit, hanem sokkal inkább a populáris válfaját fogyasztotta.

II.3.1.2. Íróink és kritikusaink az olvasók irodalmi elvárásairól

Az olvasóközönség irodalmi elváráshorizontjának számbavételéhez a konkrét statisztikai adatok hiányában a korabeli írók és kritikusok megállapításaira támaszkodhatunk. Az így nyert kép természetesen egyszerűsített lesz, hiszen nem terjed ki külön-külön minden olvasói csoport igényeire. Az irodalmi élet személyiségei egyetértettek abban, hogy kevesen olvasnak magyar könyveket, s még kisebb a magas műveltségű értelmiség számaránya, amely színvonalas munkákat igényel. Ami a lírát illeti, a közönség túlnyomó többsége egyrészt közvetlen politikai, hazafiás lírát kívánt és kapott is, alacsony színvonalú, öndicsőítő, sérelmeket soroló verseket, másrészt érzelmes vagy humoros helyzetdal- és életképlírárt, a maga népies-kosztümös, derűs, egyszerű világával. A regényben még mindig népszerű volt a scotti modor, de ennél is jobban kedvelték a francia romantika hajmeresztő rémtörténeteit. A magyar regényírók közül Jósika és Jókai művei voltak a legolvasottabbak, majd egyre inkább Jókai vált egyeduralkodóvá kimeríthetetlen fantáziájával, könnyed, fordulatos elbeszélő modorával, ízes, magyaros, népies stílusával, remek hazai életképeivel és anekdotizáló hajlamával. Olvasóközönségét derűs, de nem harsány egyedi és nemzeti optimizmussal tudta eltölteni. Még Jósika is elismerte róla *Emlékiratában*, hogy „Egyike a legkitűnőbb írói képességeknek a hazában [...]. Szorgalomban és sokoldalúságban senki sem tesz túl rajta.”²³⁰ Bármennyire fájdalmas volt írónk számára, már néhány évvel korábban, a *Regény és regény-íteszerben* kénytelen volt bevallani, hogy nem ő, hanem Jókai az olvasóközönség kedvence. „Ki most a legnépszerűbb magyar író? Erre könnyű felelni: ez nem más, mint Jókay. Ha van valaki más, ki ezzel magának hízeleg vagy talán ezt *mondja is magáról*, sajnáljuk! Roppant tévedésben van.”²³¹ Kemény Zsigmond regényei viszont sorra ráfizetést hoztak kiadójának, mivel a publikum fásztónak, unalmasnak tartotta lélektani boncolgatásait. Jósika sem kedvelte Kemény műveit, akármilyen jó barátok voltak is a reformkor idején, és az idősebb, sikeres pályatárs tanácsokkal látta el a kezdőt. A Fejérváry Miklóshoz címzett egyik levelében ez olvasható: „Most Kemény Zsigának egy regényét olvassuk [ti. feleségével] este – köztünk maradt szó legyen –, borzasztó unalmas és komisz, mint a bagaria [erős bór].”²³²

Kemény tudta, hogy a közönség mit vár el az irodalomtól, de annak pallérozatlan ízléséhez nem volt hajlandó idomulni. *Eszmé a regény és a dráma körül*²³³ című munkájában fogalmazta meg, hogy a közönség a változó politikai-társadalmi körülmények között mindenütt romokat

²²⁹ NÉMETH G. 1981. 48.

²³⁰ JÓSIKA 1865. IV. 138.

²³¹ Uő. 1859. 159–160.

²³² Jósika levele Fejérváry Miklóshoz. Brüsszel, 1854. jan. 1. KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 117. (Lásd Jósika lev.) A kötet szerkesztői szerint Kemény említett regénye vagy a *Ködképek a kedély láthatárán* vagy a *Férj és nő* lehet.

²³³ KEMÉNY 1906.

lát maga körül, s emiatt letűnt korok, szokások és erkölcsök légkörét kívánja a regénytől. Elvárja az írótól, hogy támassza fel a múltat, s abban nemcsak az általános emberit, hanem azt is, ami sajátos, egyedi. A tárgyukat a jelenből merítő művektől pedig a meghasonlott társadalom széles körű bírálatát óhajtja. Kemény valójában a művelt olvasóközönség igényeit fogalmazza itt meg. Egy másik tanulmányában²³⁴ három csoportba sorolja a magyar publikumot: 1. európai értelemben művelt, de a nyelv mélyebb titkait és a stílus finomságait nem értőkre, 2. „közgyűlések által kigyalult egyének”-re, akik a dagályosságot, az ömlengéseket, a sallangokat kedvelik, és kártékonyan hatnak az irodalmi termésre, 3. olyan olvasókra, akik kellő szakismerettel bírnak, s képesek élvezni a nyelv szépségeit is, ez a csoport viszont a legcsekélyebb számú.

Kemény tisztán látja, hogy minden kornak megvannak a maga irodalmi igényei. Mivel 1831 után uralkodó téma lett a politikum a magyar irodalomban, az írók is igyekeztek ehhez alkalmazkodni. A forradalom leverése viszont új helyzetet teremtett, s az új irodalomnak, ha sikert akart, ezt kellett ábrázolnia. A legsürgetőbb feladatnak még ekkor is azt tartotta, hogy a magyar nyelvű olvasóközönséget magyar könyvek olvasásához szoktassa az irodalom. Ehhez viszont minél több magas színvonalú munkára volt szükség, amelyek ne csak hasznosak, de „kellemesek” (azaz szórakoztatóak) is legyenek. Ugyanazt fogalmazta meg ő is, mint az előző fejezetben tárgyalt írók és kritikusok némelyike: az arisztokráciát és a nővilágot kell elsősorban meghódítania az írónak, mivel az előbbi alig olvas magyar könyvet (jórészt nem is tud annyira magyarul, hogy valóban élvezhesse az irodalmat), az utóbbi pedig nem eléggé művelt. Hogy mennyire fontosnak látta a hölgypublikum szerepét, azt jól tükrözi a virágzó irodalomról adott meghatározása: „virágzó irodalomnak tulajdonképp csak azt lehet nevezni, melyben folytonosan annyi szépirodalmi mű jelenik meg, hogy az új termények egy olvasáshoz szokott nőnek üres idejét egészen elfoglalhatják”.²³⁵ Szomorúan tapasztalta, hogy noha sokan vásárolnak könyvet, csak hazafias kötelességből teszik, de nem olvassák el. Éppen ezeknek a körében kell szerinte állandó érdeklődést ébreszteni és fenntartani az irodalom iránt. Kemény arra is rámutatott, hogy a forradalom után sokkal több könyv jelent meg, mint korábban, s a közönségnek nehezebb megítélnie, hogy ki a valóban tehetséges író. Éppen ezért a szakavatott kritika fontos szerepet vállalhat abban, hogy gondolkodásra készítse az olvasókat és mûgondra az írókat.

Gyulai Pál a történelmi regényről értekezve kiemelte, hogy miképpen várja el az olvasóközönség a történelem Keménytől is említett fölélesztését az irodalomban. „A közönség nem azt várja a költőtől, hogy meghamisítsa a történelmet, hanem éppen az ellenkezőt, hogy kiegészítse, pótolja hézagait s a megadott alapon azzal a szabadsággal, mellyel a történelemíró nem élhet, elevenebbé, teljesebbé, egységesebbé alakítsa át a viszonyok, személyek s az egész cselekvény rajzát.”²³⁶ Az 1872. év irodalmi termését számba véve Gyulai megállapította, hogy a közönség kedvence még mindig Jókai. Népszerűségének okait kutatva úgy vélte, hogy sikerül mindig olyan tárgyakat kiválasztania, melyek leginkább érdeklik a publikumot. Szerinte Jókai nem eszményíti az életet, hanem meghamisítja azt, s az embereket és viszonyaikat külsőségeikben ábrázolja.²³⁷ Gyulai itt ellentmondásba került a fentiekben idézett szavaival, de más korabeli kritikusok véleményével összehasonlítva nyilvánvaló, hogy a közönség igényeit akkor mérte föl helyesen, amikor Jókai népszerűségéről írt.

Másfél évtizeddel korábban Greguss Ágost Jósikát és Jókait tekintette a publikum kedvencének.²³⁸ Jósikát szerinte a közönség műveltebb része is kedvelte, s nemcsak tehetsége miatt, hanem annak köszönhetően, hogy a hazai történelemből merítette tárgyát. Jókai közkedveltségének okát elsősorban „igéző, szellemdús előadásá”-ban²³⁹ látta, amely úgy elbűvöli az olvasót, hogy meg is feledkezik a valóságról, s nem törődik a hősök élethűségével. Ugyanakkor az

²³⁴ KEMÉNY 1906a.

²³⁵ Uo. 245.

²³⁶ GYULAI 1895. 7.

²³⁷ Uő. 1911. 101–102.

²³⁸ GREGUSS 1856a.

²³⁹ Uo. 217.

író humora az, amely egyedülállóvá teszi őt, és feledteti nagyobb műveinek szerkezeti hiányosságait és az egyes alakok valószínűtlen rajzát. Kemény Zsigmond műveit viszont nemcsak a nagyközönség, de a művelt olvasók egy része is unalmasnak és fárasztónak tartotta, mivel hiányzott belőlük az érdekesítő események halmozása.

Greguss Ágost²⁴⁰, Salamon Ferenc²⁴¹ és Bérczy Károly²⁴² egyaránt hangsúlyozták, hogy a közönség a rendkívüli eseményeket és jellemeket, az izgalmat fölcsigázó dolgokat kedveli a prózai művekben. Greguss is, Bérczy is egyrészt a francia modort, másrészt a tárcaregény divatját kárhóztatta emiatt, mivel mindkettő pongyolaságra neveli az írókat és sekélyes ízlésre a közönséget. Bérczy szerint különösen káros az, hogy nálunk a tárcaregény lendülete épp arra a korra esett, amikor a közönség „idegfeszítő nagy dolgokról vágyott olvasni”²⁴³, a lap minden számától valami izgatót várt (rendkívüli alakot, jelenetet vagy eseményt). Az írók pedig, népszerűségüket biztosítandó, alkalmazkodtak ehhez az igényhez, s a kiadók is a közönség ínyére való munkákat adtak a tárcában. Bérczy részben az avatott, lelkiismeretes, műbecsre tekintő kritika hiányának a számlájára írta a publikum ízlésének elferdülését.

Fölmerül itt egy másik probléma is, amelynek gyökerei a reformkor kezdetéig nyúlnak vissza, s amely összefügg a populáris irodalom olvasóinak kritikával szembeni ellenszenvével. Már az előző fejezetben szó volt arról, hogy a közönség rossz néven vette kedvenc íróinak megrovását, s olykor nyíltan szót is emelt a kritikusok ellen. Gyulai például megállapította, hogy Jókait bírálni „majdnem annyi, mint a politikai pártszenvedély vagy irodalmi cselszövény gyanújába keveredni”.²⁴⁴ Jellemző ebben a tekintetben a Jósika körüli egyik vita is. Gyulai Pál 1860-ban kritikát akart közölni Jósika *Regény és regény-ítéset* című munkájáról a Budapesti Szemlében. Csengery Antal, a lap szerkesztője, a következőképpen számolt be erről: „Kiszedtem már félig, midőn említést tévék róla Keménynek. Ő azt mondá, Jósika ellen nem tanácsol oly heves megtámadást. Tekintetbe kell vennünk úgy mond, állását, mely minden esetre kíméletet érdemel, s aztán regényírói érdemeit, s mint embernek rendkívüli érzékenységet, mely most már szinte betegesséig ment.”²⁴⁵ Kemény tehát nem tartotta ajánlatosnak a közvéleménnyel való szembeszállást, Jósika ugyanis mind íróként, mind közéleti személyiségként igen nagy tiszteletnek és népszerűségnek örvendett, s felháborodást keltett volna, ha az egyik legolvasottabb és legszínvonalasabb lap szigorú kritikát közölt volna róla. Deák Ferenc véleményét is kikérték ebben az ügyben (ugyanis az ő támogatásával indította meg Csengery lapját), s ő sem tartotta tanácsosnak a bírálat megjelentetését, főleg politikai tapintatból, és a „súlyegyen” elvének nevében: „a közönség rokonszenve mindig mellette lenne az erős megtámadás ellen. S aztán, nagy ok nélkül tanácsos-e azt a nemzeti egyetértést, mely annyira imponál, még irodalmi erősebb polémia előidézésével is megzavarni?”²⁴⁶

A Jósika Miklós név presztízskérdése igen magas volt tehát még az abszolutizmus korában is (az „Eszther sat. Szerzője” fedőnév nem zavarta a művek írójának azonosítását). Ha a szerzőn nem pusztán egy magánszemélyt értünk, aki bizonyos műveket alkot, hanem foucault-i értelemben egy funkciót, amely „azt a módot jellemzi, ahogyan bizonyos diskurzusok a társadalmon belül léteznek, cirkulálnak és működnek”²⁴⁷, jobban megvilágíthatjuk ezt a problémát. A szerzői név (esetünkben a Jósikáé) lehetővé teszi bizonyos számú szöveg (a Jósika-művek) csoportosítását, elhatárolását és más szövegekkel való szembeállítását. A Jósika nevet viselő diskurzus (mint egy konkrét alkotói tevékenységhez hozzárendelhető sajátos nyelvhasználati mód) nemcsak közömbös és elfelejthető szavakból áll, hanem olyan beszéd, amelyet a XIX.

²⁴⁰ GREGUSS 1856 és GREGUSS 1856a.

²⁴¹ S. F. [SALAMON] 1861.

²⁴² BÉRCZY 1858.

²⁴³ Uo. 128.

²⁴⁴ GYULAI 1911. 101.

²⁴⁵ Csengery Antal levele Gyulaihoz. Pest, 1860. febr. 11. Lásd GYULAI lev. 1961. 399.

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ FOUCAULT 1981. 30.

századi magyar kultúrában (legalábbis az 1830-as évek derekától az 1870-es évekig) meghatározott státusz és befogadási mód illet meg. Amit Jósika alkotott, ahhoz egy jól megszilárdult értékkelvárással (elsősorban az erkölcsi értékekre orientáltan) közeledtek a magyar olvasók akkor is, amikor az író már külföldről küldte haza regényeit, novelláit, s egy jól meghatározott olvasási stratégiával fogadták be azokat. Tudták, hogy miként kell viszonyulniuk a Jósika nevét viselő diskurzushoz, az emigráns író pedig, aki még mindig reformkori népszerűségének mámorában élt, ragaszkodott a sikerét megalapozó diskurzusformához. Ez a kölcsönösség működött is addig, amíg a közönség megtalálta Jókaiiban a Jósika-stílus korszerűbb, kifinomultabb változatát.

II.3.2. Jósika művei az olvasóközönség elváráshorizontján

Mielőtt megállapítanám, hogy milyen helye volt Jósika műveinek a korabeli olvasóközönség elváráshorizontján, táblázatban foglalom össze azokat a sajtóban megjelent recepciódokumentumokat, amelyek írónk újabb alkotásainak fogadtatására, valamint régebbi írásainak újrafelfedezésére vonatkoznak. E dokumentumok terjedelme és kritikai jelentősége meglehetősen változó. A későbbiekben kiemelem a nevesebb bírálók (Gyulai, Greguss, Salamon stb.) nyilatkozatait, s felhasználom azokat a kritika elváráshorizontjának rekonstruálásához. A többi (mennyiségileg jóval nagyobb) anyag szerzői általában nem tüntették fel nevüket vagy azonosíthatatlan betűjeleket alkalmaztak. Ezek nyilatkozatait úgy tekintem, mint amelyek a nagyközönség irodalmi igényeit fogalmazzák meg.

A Jósika-művek rövidítéseinek föloldása: Ab = Abafi, Éét = Élet és tündérhon, Zri = Zrínyi a költő, AkB = A két Barcsay, IBFk = Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai, Esz = Eszther, Agcs = A gordiusi csomó, Ank = A nagyszebeni királybíró, Aszb = A szegedi boszorkányok, Azv = A zöld vadász, Pyg = Pygmaeon, vagy egy magyar család Párizsban, Atl = A tudós leánya, HMk = Hunyadi Mátyás király, Art = A rom titkai, Ars = A rejtett seb, A6Ul = A hat Uderszky leány, Reg = Regény és regény-ítészet, Aelv = Az első lépés veszélyei, Akb = A két barát, II.RF = II. Rákóczi Ferenc, Emcs = Egy magyar család a forradalom alatt, 2é = Két élet, Szik = Sziklarózsa. A táblázat utolsó sora általában a Jósika-életműre vonatkozó sajtóbeli dokumentumokat jelöli. Az emigráció idején írott munkái közül kettőnek nem találtam visszhangját a korabeli sajtóban: *A végváriak* című történelmi regénynek és az *Emlékiratok*nak. Az áttanulmányozott 23 lap és folyóirat közül a legtöbbet a Kemény Zsigmond szerkesztette Pesti Napló cikkezett Jósikáról, s az író művei közül *A tudós leánya* és az *Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai* szerepelt a legtöbbet a sajtóban. Az előbbi nagyrészt szigorú bírálatok, az utóbbi az újrafelfedezés lelkesedésének tárgyaként.

Ezúttal, az előző fejezettől eltérően, nem az egyes lapok irodalomszemléletének tükrében vizsgálom meg a Jósika-recepció dokumentumait, hanem az olvasóközönség elvárásait rekonstruálom ezek alapján.

Nézzük meg először, hogyan viszonyul a 48 utáni publikum Jósika reformkori műveihez. Történelmi regényei közül az *Abafiról*²⁴⁸ és *Zrínyi a költőről*²⁴⁹ találtam bírálatot, továbbá az *Ifjabb Békesi Ferenc kalandjairól*,²⁵⁰ *A két Barcsayról*²⁵¹ és az *Élet és tündérhorról*.²⁵² Ezekből az az általános következtetés vonható le, hogy részben továbbélnek az 1848 előtti irodalmi elvárások (pl. az erkölcsi vezéreszme értékelése Jósika regényeiben, a történeti tárgy iránti vonzalom, az érdekes események váltogatása), de sok mindenben változás is tapasztalható. Az *Abafinak* 1882-ben már más üzenete volt az olvasó számára, mint korábban: míg az abszolutizmus kora a szigorú igazságtételt, a lélektani következetességet és a jellemfejlődést emelte ki, a

²⁴⁸ -ss [GREGUSS] 1854. és VERSÉNYI 1882.

²⁴⁹ BpH 1857a.

²⁵⁰ Egy 1881., Egy 1885., Ko 1881., BADICS 1881.

²⁵¹ PN 1854a és FL 1880.

²⁵² SzK 1858 és Növ 1858a.

XIX. század utolsó negyedében azt a lélektani problémát tekintették a regény alapeszméjének, hogy miként fér meg egy szívben három vagy négy szerelem (Abafi ugyanis négy nőt szeret egyszerre: Mikola Margitot, Izidorát, Christiernát és Gizellát). Az érdeklődés pszichológiai irány felé fordulása érthető egy olyan korban, amelyben fokozatosan megindul az egyén előtérbe helyezése a közösség helyett. *Zrínyi a költőt*, bár a közönség „kedves olvasmánya” az 1850-es években, helyenként visszafogottabbnak, higgadtabbnak óhajtották volna. Ebben az igényben egy olyan időszak szellemisége szólalt meg, amely a reményeket letörő forradalom után józanabbá, realistábbá vált.

A Szépirodalmi Közlöny Jósika gyengeségének tartotta a lélektani szempont elhanyagolását. Ezt már korábban is, bár kisebb hangsúllyal, számon kérték tőle, itt viszont új mozzanat az, hogy a cikk szerzője differenciálja az olvasóközönséget elvárásai alapján: „Műveinek méltatása az olvasóra nézve attól függ: ki mit tart a költészet anyagának – az emberi szív érzéseit-e, vagy a természet és történet külső tárgyait? Mi azt tartjuk, hogy a nagy természet sem érne semmit az azt fenntartó csudás erő belegondolása nélkül.”²⁵³ Tulajdonképpen az alacsonyabb és magasabb műveltségű publikum megkülönböztetésének egyik szempontját találjuk itt.

Ami *A két Barcsay* című dráma fogadtatását illeti, úgy tűnik, nagyobb sikere volt, mint a reformkorban. A Fővárosi Lapok szerint az 50-es években azért volt sokkal nagyobb hatása, mint megjelenése idején, mert ekkor már a száműzött hazafit is tapsolták a mű szerzőjében. Lényeges kultikus mozzanatot figyelhetünk meg itt: a száműzöttség, a szülőföldről való kényszerű távollét miatt fölértékelődik az író munkássága.²⁵⁴ A darab esztétikai megítélése azonban nem változott: csak részértékeket fedeztek föl benne (pl. a kulcsár ittasságának helyzetkomikumát, a „kancsódal”-t, a román néptáncot), egészben véve viszont éppen a lényeget hiányolták, ugyanis a cselszövés nem a nézők előtt történt.

A legnagyobb különbség a reformkori fogadtatáshoz képest az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjai* esetében tapasztalható. 1881-ben, a regény 2. kiadása kapcsán (az első kiadás 1845-ben volt!) négy bírálatot találtam a korabeli sajtóban (ebből a legterjedelmesebb Badics Ferenc előszava). Közel négy évtizednek kellett eltelnie, hogy a publikum fölfedezze Jósika humorát és satíráirói tehetségét. A reformkorban a regény két tekintetben is ellenszenvet váltott ki: egyrészt amiatt, hogy a „magyar történelmi regény atyja” más műfajjal kísérletezett (erről már az előző fejezetben volt szó), másrészt a korabeli nemesség személyes sértésnek érzett ostromozása miatt. 1881-ben már mindez a múlté, s a társadalmi indulatok elültével és a lezárt életmű felől vizsgálva tisztábban látszott a mű értéke. Itt sem pusztán esztétikai megítélésről van szó (hiszen esztétikailag ekkor sem állja a helyét a lazán egymáshoz kapcsolt epizódokból fölépített mű), hanem korrajzi, kortörténeti szempontú megközelítésről is. Elsősorban azt értékelték benne, hogy a negyvenes évek magyar társadalmát széleskörűen ábrázolja, hol humorosan, hol csípős satírával, és nagyszerűen ráirányítja a figyelmet a korabeli visszasságokra, hibákra és félzségségekre. Jóllehet élvezetes olvasmánynak minősítették a regényt, a Dickens *Pickwick Klubjához* képest a művelt olvasók jóval gyengébbnek tartották.

Jósika újabb regényeinek sorát az *Eszther* nyitotta meg. Míg a kritika durván élcelődött az íróval német nyelvű munkássága miatt, addig az olvasóközönség türelmetlenül várta kedvenc szerzőjének újbóli megszólalását. Nagyon jól tükrözi a várakozás feszültségének földoldódását az a mód, ahogyan az Új Magyar Múzeumnak az *Eszther*-ről írott bírálat kezdődik: „Végre valahára ismét egy szem azon nemes regényfáról, mely a jobb időben annyi édes gyümölcssel táplált köztünk szívet, lelket, ízlést; egy újabb remek a magyar regény halhatatlan nagymesterétől!”²⁵⁵ A kultikus nyelvezet túlzásaitól eltekintve jelentős ez a dokumentum, mivel arról tanúskodik, hogy a magyar publikum a forradalom után is igényelte Jósika műveit.

²⁵³ SzK 1858.

²⁵⁴ Ugyanez a jelenség más írók (pl. Barcsay Ábrahám, Márai Sándor vagy Wass Albert) fogadtatásában is szerepet játszott.

²⁵⁵ UMM 1853.

	BpH	CrL	CsaIL	Db	Dcs	Egy	ÉLit	FL	Haz	Hölgyf	Ko	KorT	MKr	MNyr	MoNv	MS	Nef	Növ	PN	PNA	SzK	ÜMM	VU
Ab															1				1				
Éét																		1			1		
Zrí	1																						
AkB								1											1				
IBFk					2		1	1		1													
Esz								1											1			1	
Agcs																			1				
Ank																			1			1	
Aszb																			1				1
Azv																			1				
Pyg										1						1							
Atl		1	1		1											1							
HMK																1							
Art	1															1							
Ars	1																						
A6UJ																		1	1				1
Reg				1																			
Aelv																	1						
Akb																	1	1					
II.RF																		1					
Emcs											1												
2é																			1				
Szik																							1
ált				1		1	1	1			1		1										

Lássuk ezután, mit értékelt változatlanul a XIX. század második felének olvasóközönsége írónk munkáiban. Esztétikai szempontból a mesteri cselekménybonyolítást²⁵⁶, amely most is talányosságokra és azok föloldására épült, a hősök lelkiállapotának ábrázolását²⁵⁷, az érzéketes leírásokat²⁵⁸, a költői igazságszolgáltatás alkalmazását²⁵⁹ és vonzó, sajátos nyelvét²⁶⁰.

Természetleírásai között a mai olvasó is talál olyanokat, amelyek láttató erőben a 48 előtti sikerregényekével vetekednek: „Valódi rengeteget képeztek ennek oldalai; mert aminő sziklásak voltak a bércek az agg torony felől, oly dús erdőtenyészet borította innen a harántékos lejtőket. Alant a völgyfenék bársony szőnyeggel kínálkozott, mely még késő őszkor, sőt forró nyári napokban is megtartotta üde, nedvteljes zöld zománcát. Itt-ott egy-egy fa állt, tágas sátorrt képező koronával, s a hegység erdős oldalaiiban hűs kebelkék nyíltak, rejtekeikben ezüst susogó forrásokkal.”²⁶¹ Egy személyleírást is idézünk, amely nagyszerűen ötvözi a megelevenítés és a humor eszközeit: „Sajátos jelenet volt ezen úriember! – Lehetetlen valami ügyetlenebbet képzelni – mind járásban, mind tartásban, s az egyszerű magyar öltöny, széles karamú kalappal fővegűl, úgy állt rajta, mintha valami botokudot az ismeretes paradicsomi jelmezben egyszerre felöltöztetnének. Főleg az új kordovány csizma jobbra-balra lóbitázó bojtjal díszesítve, sehogy sem látszott kibékülni tudni az alkalmasint tágasabb és szellősebb szálláshoz szokott – első méretű talapokkal, melyek a jövevény kiaszott természetét biztosították.”²⁶²

A Magyar Sajtó és a Pesti Napló egy-egy bírálata kiemelte, hogy mit kedvel a „közönséges olvasó” és mit a „gondolkodó” (tehát a művelt) Jósika műveiben. Az előbbit az események vonzzák, és szereti a fejezetekre osztott regényt, amelyben minden epizódot lezárt egységként olvashat, az utóbbi leginkább a jellemrajzokat értékeli. Jósika pedig azért tud széles körű ígényeknek eleget tenni, mert összhangot teremt az események és a jellemek között.²⁶³

Az esztétikai szempont mellett változatlanul fontosnak bizonyult az erkölcsi irány, a hazafias szellem és az életismeret megléte Jósika újabb műveiben is. A bonyodalomban az erkölcsi értékek ütköztetését látták, amelyből természetesen a jó került ki győztesen, s az eszményített hősökben követendő példákat (pl. Eszther, aki népéért áldozatot vállal, Mátyás király, Uderszki Bruna, Kémény János és Zádor Irma stb.). A magyar történelem megelevenítésével az író a forradalom bukása után is a hazafiúi érzést kívánta táplálni, s ennek a befogadókra gyakorolt hatását fokozta az a tény, hogy az emigrációba kényszerült alkotó bátorította az itthon maradtakat. A Magyar Sajtó bírálója a következő személyes vallomással zárta cikkét: „»Nagy Isten!« e szóval tettem le a könyvet: »mennyre szeretheti szép hazáját és népét az, ki ily szép könyvet tudott írni számára – a távolban!«”²⁶⁴

A tisztelet és kegyelet érzése azonban nem akadályozta meg az olvasóközönséget abban, hogy kifejezésre juttassa elégedetlenségét a Jósika-művekben észlelt „romlás” miatt. Azok a kifogások, amelyeket minden valószínűség szerint a műveltebb publikum emelt, elsősorban esztétikaiak. A leggyakrabban elhangzó vád az elhamarkodottság, amelynek következtében felületessé vagy éppen elhanyagolttá vált a jellemrajz, s ehelyett az eseményeket halmozta és csak az érdekesítésre volt gondja²⁶⁵, a mozaikszerű regényszerkezet²⁶⁶, bizonyos esemény-szálak befejezetlensége²⁶⁷, a rapszodikus, szaggatott előadásmód²⁶⁸, a nyelvi pongyolaság és

²⁵⁶ ÚMM 1853a, Nef 1860., Dcs 1855., PN 1854.

²⁵⁷ BpH 1857., PN 1853.

²⁵⁸ Nef 1860., Dcs 1855.

²⁵⁹ (sz.) 1856.

²⁶⁰ Növ 1858.

²⁶¹ JÓSIKA 1871a. I. 114.

²⁶² Uő. 1882. I. 61.

²⁶³ PN 1853. és MS 1856.

²⁶⁴ MS 1856.

²⁶⁵ SZEGFI 1856. 129. sz. 525., PN 1854b.

²⁶⁶ PN 1854.

²⁶⁷ ÚMM 1853.

²⁶⁸ BpH 1857.

magyartalanság²⁶⁹. Bár az esztétikai vétségek nem befolyásolták az alacsonyabb műveltségű olvasók műélvezetét, ők is tiltakoztak amiatt, hogy Jósika újabb regényeiben feslett női alakokat szerepeltetett, és abnormis, patológiai jelenségeket írt le (pl. Szász János, a nagyszebeni királybíró altatószerrel elkábított lányokat vitet háza rejtékszobájába, *A gordiusi csomó* külön Szentesy Kálmánja és rablója, *A tudós leánya* című regényben Cillei Borbála erkölcstelensége és bosszúvágya stb.). A főszmét nem domborította ki eléggé, és regényeinek vége nem felelt meg mindig a várákozásnak, mivel költői igazságszolgáltatás helyett kegyelmet gyakorolt (pl. *A gordiusi csomó*ban Johanna megbocsát a múltját bevalló Wanovszkynak, és Amerikában kezdenek új életet, Szentesy pedig régi ideáljával, egy kreol hölgygel Ausztráliában telepedik le).

Ha a Jósika 1848 utáni műveit szeretnénk elhelyezni a korabeli olvasóközönség elvárás-horizontján, meg kell állapítanunk, hogy az abszolutizmus idején (legalábbis az 1860-as évek közepéig) még mindig a preferenciák élvonalában álltak. Török János *Községi könyvtáraink* című írásából idézünk annak igazolására, hogy Jósika a prózáírók között a legolvasottabbak közé tartozott: „Vannak irodalmi szakok [ti. a községi könyvtárakban] (s ilyenek például a szépirodalom, főleg remekírók: Berzsenyi, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Bajza, azután Jósika, Eötvös, Jókai stb.)”²⁷⁰ A felsorolás mégsem jelent közkedveltségi sorrendet is, mivel Jósika munkái ekkor már egyre jobban elmaradtak Jókai regényei mögött. A legsúlyosabb (és a legvalószínűbb) vád, amely elhangzott ellene, a fokozódó nyelvi romlás, ami az anyanyelvi környezetből való kiszakíttasság következménye volt. S ezt annál is jobban érzékelte a publikum, minél több művet olvashatott a nagy vetélytársától, akinek ízes magyar nyelve, könnyed stílusa páratlannak bizonyult a korabeli hazai prózában. Jókainak volt egy hatalmas előnye Jósikához képest: a Tizek társaságához tartozott, és közvetlen ihletet kapott a negyvenes évek költészetének stílusújító törekvéseitől. Mikszáth érzékletes metaforával fejezte ki ezt hatást: „két óriás szárnyú madár” repült előtte, „A két óriás madár Petőfi volt és Arany János, kik elementáris erővel vitték diadalra fonséges költészetükben az egyszerű népiességet s ezáltal utat nyitottak Jókainak is.”²⁷¹ Tőlük tanulta egyszerű, természetes előadásmódját (amely merőben más volt, mint első irodalmi kísérleteinek vadromantikája és hatásvadászata). Ők ihlették a népiesség kamatoztatására is stílusában, életközelségében és narratív szerkezeteiben egyaránt (az utóbbi vonatkozásában gondoljunk például a népmesei hármasságon alapuló *A kőszívű ember fiára*).

Jósika továbbelő népszerűségét bizonyítja, hogy Heckenast és Hartleben ekkor is vállalkozott munkáinak kiadására, márpedig ők csak a biztos haszonért dolgoztak. A Franklin Társulat pedig érdemesnek tartotta a XIX. század utolsó negyedében újra kiadni az író műveit, ami ismét arról tanúskodik, hogy volt még érdeklődés a szerző iránt, bár a sajtóban ennek csak elvétve találtam nyomait. Álljon még itt bizonyítéku Zakar Lajos *A szakegyesületi könyvtár* című 1899-ben megjelent cikke, amely 6000 kötetes egyesületi könyvtár létesítéséről értesít, s a könyvtár állományából föl sorolja a legkeresettebb szépirodalmi munkák szerzőinek nevét. „Aki szereti az irodalmat, annak ott vannak azok a korábbi művek, amelyek nem a napilapokban gyárilag jelentek meg, hanem mint önálló regények. Megvan Vas Gereben, Jókai, Jósika, Eötvös, Kemény stb.”²⁷² Ezek szerint még a századfordulón is reklámozni lehetett egy könyvtárat azzal, hogy más népszerű íróké mellett a Jósika regényeit is tartalmazza.

Nézzük meg a továbbiakban, miként viszonyult a kritika a regény műfajához és konkrétan Jósika regényeihez.

²⁶⁹ Uo., SZEGFI 1856. 129. sz. 525–526., Des 1855. 1375. stb.

²⁷⁰ Idézi KOVÁCS M. 1970. 66.

²⁷¹ MIKSZÁTH 1973. 21.

²⁷² Idézi KOVÁCS M. 1970. 176.

II.3.3. A regény műfaja: kritikai elvárások

II.3.3.1. Mi a regény feladata?

Ebben az alfejezetben ismét az abszolutizmus korára fogok elsősorban összpontosítani, s a dualizmus időszakát csak annyiban érintem, amennyiben a Jósikáról érkező néhány kritikus munkássága átnyúlik 1867 utánra is.

Az önkényuralom idején kidolgozott, rendszeres regényelmélet nem született. Nagy íróinknak és kritikusainknak nyilatkozataiból azonban kiszűrhető, hogy mit vártak a korabeli regénytől. Ezen a téren **Kemény Zsigmond** az elsők között volt, akik elméletileg is reflektáltak a modern regény (pontosabban az utolsó három évtized francia és angol regényeinek) fő vonásaira és fejlődésére. Esszéyszerű írásaiban fejtette ki nézeteit, de ő sem épített föl összefüggő, modern regényelméletet.²⁷³ Gondolatmentének két sarkpontja van: egyik a regény műfaji elválasztása a drámától, másik a modern regény sajátossága. Kemény számára a dráma az élet irodalmi tükrözésének példája volt, s műfaji kánonja szigorúan kikristályosodott. Ezzel szemben számára a regény mozgékony, alkalmazkodni képes, s emiatt lehetetlen a maga teljességében megragadni, és jellemzőit merev szabályrendszerbe foglalni. A regénytémák drámai keretek közötti feldolgozását nem is tartotta szerencsésnek, mert míg a drámai cselekmény egyenes vonalúan halad a végkifejlet felé, a regény a részletek kidolgozását, korfestést, jellemrajzot, azaz lépten-nyomon kitérőket igényel. Ábrázolási módja tehát „közelebb” áll a valóság közvetlenül szemlélhető formáihoz, mint a drámáé, s emiatt a modern világot leginkább ez képes bemutatni, de a múltat is elevenné tudja tenni részleteiben. Kemény szerint a regény a drámától leginkább „a körülményesség, a detailok varázsa, az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében” különbözik.²⁷⁴

A regény műfajának sajátosságait a modern ember és életviszonyainak sajátosságaiból eredeztette. A modern regény majdnem mindent a művészi földolgozás anyagává tehet, még kiélezett helyzeteket, a konfliktusok kirobbanásának szakaszát is, mint a dráma, de, attól eltérően, nem szorítkozhat csak erre. Korrajzot adhat, s szerepeltethet passzív jellemeket, amelyek nem hatnak lényegesen a cselekményre, de létükkel az életet tükrözik. Az angol és francia írók példáját állította a hazai alkotók elé, s a modern polgári regény által vélte leküzdhetőnek a művészi eszményítést és a valóságtól való romantikus elszakadást. Jóllehet Kemény tagadta a romantika világnézeti tartalmát, és elvetette az ezen alapuló történetírást, regényeinek történelemképe romantikus fogantatású volt. Az írótól a részletek alapos ismeretét és hű ábrázolását kívánta, másrészt az ihletettség mellett filozófiai mélységet is. A részleteken a lényeges tartalmak hordozóit értette, amelyek ugyanakkor az ábrázolt élet jellegzetes viszonyait, atmoszféráját hozzák a műbe. Véleménye szerint a regény feladata annak a bemutatása, hogy az ember fejlődése a külső hatások belsővé válása útján halad. A drámával szemben a regény meg tudja jeleníteni a folyamatok kialakulását és elhalását, ezért a modern írótól „mese helyett valódi életet, [...] a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket, [...] hűn rajzolt emberi természetet” kívánt.²⁷⁵

Kemény jól látta a történelmi regény XIX. századi fejlődésének döntő eredményeit, mindekelőtt a modern értelemben vett történetiséget. Ugyanakkor elevenen élt benne az a tudat, hogy Világos után új irányításra van szüksége az irodalomnak, mivel megváltozott az a társadalmi kontextus, amelybe az beleépült. Felismerte ugyan a modern regény ama tendenciáját, hogy folyamatok, emberi viszonyok egészét igyekszik ábrázolni, de – a nemesi polgárosodás híveként – nem tudta maradéktalanul érvényesíteni ezt a szempontot a magyar íróknak adott javaslatában. Helyeslően nyilatkozott az irodalom irányzatosságáról; nála ez a valóság hű rajza,

²⁷³ KEMÉNY 1906. és 1906a.

²⁷⁴ Uő. 1906. 205.

²⁷⁵ Uő. 1906a. 263.

az emberi cselekvés külső és belső motívumainak pontos leírása mellett az írói aktivitást, „meggyőződöttséget” is jelentette, ami szintén politikai koncepciójával hangzott egybe.

Altalános elismert korabeli vélemény volt az, hogy a regény a modern világ legnépszerűbb műfaja. Feladatát legtöbbször a korszerű vagy a hajdani viszonyok megjelenítésében, a hiteles emberábrázolásban és (főként az abszolutizmus korában) az eszményítésben, a költői igazságszolgáltatásban látták. Kemény szerint: „a szépízlési élvezet mellett, nyújtson valami más resultatumot is, melyet világnézetnek, vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalom feletti kritikának, vagy a létező viszonyok művészi utánképzésének, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, vagy egy szenvedély eddig még jól ki nem lesett mozzanatának [...] nevezhessünk.”²⁷⁶ Gyulai Pál is hasonlóképpen vélekedett (és most tekintünk el attól, hogy nézőpontjának kifejtésekor Jókai-ellenességének is hangot adott): „A regény, melynek történelmi és társadalmi feladatokkal kell megküzdeni, mely kedveli a viszonyok és szenvedélyek részletes rajzát, több ember- és világismeretet, behatóbb szellemet s alapjában több komolyságot kíván, mint amennyi Jókaiiban van.”²⁷⁷ Azt ajánlotta a regényíróknak, hogy teremtsenek összhangot a sajátos és az általános, a nemzeti és az emberi között. Azt a Bajzával kezdődő, majd Henszlmannál és Erdélyinél kiteljesedő esztétikai gondolatot vitte tovább, hogy az irodalomnak az életre, a valóságra, s benne az ember belső világára kell irányulnia. A költői felkészülés alapjának elsősorban az élet tanulmányozását tartotta, ezenkívül a világirodalom nagy példáinak és az esztétika szabályainak ismeretét. A művészi alkotáshoz szerinte érzés, képzelőerő és tudatosság szükséges – mindezek a követelmények a 40-es években nálunk használt esztétikák és poétikák anyagából származtak, s Gyulai nem alkotott belőlük rendszert. Azt kívánta a regényíróktól, hogy: „Tartsátok előnkbe a magyar társadalom tükrét, rajzoljátok erényeinket, bűneinket, bohóságainkat, az arisztokrácia, a középosztály, a polgárság, az írói s művészi világ, nép és nemzetségek sajátosságait, beléletét; az örök emberi szenvedélyeket vegyítsétek az új helyzetek és törekvések elemeivel. Legyetek valódi regényírók, a társadalom bírálói, erkölcsrajzolók, s az eszmény örei.”²⁷⁸ Sok mindent elárul ez a szövegrészlet Gyulai irodalom-felfogásáról. A már említetteken túl megtaláljuk benne a „súlyegyen” megvalósításának igényét az irodalomban is, továbbá az erkölcsiség fontosságát a műalkotás terén. A költészetet az erkölcsi tökéletesedés végső állapotának tekintette, amelyre nemcsak a költők képesek, hanem bárki, aki nemesen éli végig az életét. Noha Gyulai nyitottan fogadta a regény műfajának hazai terjedését, úgy vélte, hogy a költői nagyepikára a magyaroknak nagyobb szükségük van, mint bármely más európai nemzetnek.

P. Szathmáry Károly szerint „Bármely aesthetikai mű bírhat egyszersmind mellékintentiókkal, s ha a regény nem bírna, bármily szabatosan lenne írva különben, a dajkamese fokára szállna alá; de ezen intentio vagy intentióknak nem áldozhatja fel a mű lényegét.”²⁷⁹ Bár elismerte, hogy általában az irodalmi műnek és konkrétan a regénynek nem csak esztétikai hatása lehet, mégis ezt tartotta a legfontosabbnak. Ezt jelölte meg a regény elsőrendű feladatának is, de nem tagadta egyéb feladatainak létjogosultságát. „A regény feladata: olvasó körének nemes érzelmeire és értelmére minél több irányban hatni. De első és fő feladata a széptani hatás, melyet a többiek sem bel-, sem külterjileg (extensive és intensive) el nem nyomhatnak.”²⁸⁰

Salamon Ferenc az idealizálás híveként vallotta, hogy „Az eszmény teszi a művészet lelkét és csak általa él.”²⁸¹ Jó író kizárólag az lehet, akinek erkölcsi érzete ép, mert csak így képes olyannak festeni az embert, amilyen az valójában. A lélektani igazság és hűség sajátos felfogása mellett az elbeszélő mű formai tökélyét vélte a legfontosabbnak.

²⁷⁶ KEMÉNY 1906. 263.

²⁷⁷ GYULAI 1911. 104–105.

²⁷⁸ Uo. 130–131.

²⁷⁹ P. SZATHMÁRY 1871. 69.

²⁸⁰ Uo. 73.

²⁸¹ SALAMON 1852. 422.

Császár Ferenc az irodalmat önmagában való célnak tekintette, ezért elítélte az irányregényeket, kivéve azokat az eseteket, amikor az irány a regényhősök jelleméből természetesen fejlődik. Szerinte téves valamely irány miatt elferdíteni vagy meghamisítani a történelmi eseményeket és szereplőket, illetve azok jellemét. Úgy vélte, hogy a regénynek nem szabad a művészet kizárólagos érdekében korlátlanul kiaknáznia a történelmet, sem önkényesen megváltoztatnia hőse hagyományos jellegét vagy a kor uralkodó eszméit. Mindezek mellett az írónak a művészi kompozícióra is ügyelnie kell. Szabad keze van mellékeseményeket, hatásos jeleneteket, meglepő fordulatokat alkalmazni, de ezeknek az előzményekből logikusan kell következniük. Ami a jellemalkotást illeti, Császár hangsúlyozta, hogy az író nem „fotográfus”, hanem művész, ezért az érzéki és a szellemi világból együttesen kell megfestenie az örököt és az igazat, mégpedig egyénítve, hogy az olvasó számára megfoghatóbbá tegye. Emberi alak ábrázolásakor ezt a jellemzéssel érheti el – oly módon, hogy az élő és mozgó, művészileg „bevégzett” legyen.²⁸²

Idézzük végül **Jósika Miklóst**, aki a jó regényt az „érdekes, erkölcsi tant magában foglaló, feszítően s mulattatva előadott és tanulságos történet”-ben látta. A szerző kötelességeként írta elő azt a követelményt, hogy „a különböző motívumokból valami egészséges morált [kell] levonni, s szigorú költői igazságtételt gyakorolni”.²⁸³

Általánosan elterjedt ebben a korban az egészséges erkölcsi érzék hangsúlyozása a jó regényíró tulajdonságai között, s ez a francia romantika túlzásai elleni tiltakozást is magában foglalja. E túlzásoktól azonban nagyjaink, Jókai és Jósika sem mentesek. Ezért ajánlották többen (pl. Greguss, Bérczy) az angol minták (Dickens, Thackeray) követését a franciák és németek helyett. Ennek az állásfoglalásnak a gyökerei jóval mélyebbre nyúlnak. A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszak kritikai és irodalomelméleti gondolkodásának alaphangulatát a szorongás, a veszélyérzet táplálta. Emiatt volt meghatározó mind a korszak legnagyobb kritikusainál (Arany, Kemény, Erdélyi, Gyulai), mind a kiváló másodvonalnál (Salamon, Greguss, Csengery, Szász) a rendteremtés óhaja, a határok keresése. Az ember veszélyeztetettségét a külső, politikai helyzeten kívül önnön gyengeségeinek tudata is növelte: erői végességének tapasztalata értelmi, erkölcsi és esztétikai teljesítményeiben egyaránt. Az önkorlátozás követelményének gyakorlati következményei voltak a korabeli kritikusok művészetfelfogásában, értékrendjében és normahasználatában. Elsősorban az, hogy az irodalmi műnek nem szabad olyan egyéni vagy társadalmi problémát feszegetnie, amelyet nem tud megnyugtatóan feloldani (az irányregényt is emiatt kezelte fenntartásokkal a korabeli kritika). Kiengesztelődést vártak az irodalomtól, az önmagával, világával és Istenével meghasonlott ember megbékéltetését. Nem véletlen, hogy éppen a szabadságharc leverése után vált ez a követelmény hallgatólagosan elfogadott közös normává, amikor is erőforrást kerestek az emberek a mindennapi életben. Dávidházi Péter erre vezeti vissza „a szellemi alkotások eszközértékre beállított, főként hatás-kritikai mérlegelésé”-t is az adott korban.²⁸⁴

Arany kritikusai elvei, jóllehet nem kimondottan a regényre, hanem általában az irodalomra vonatkoznak, olyan problémákat vetettek föl, amelyek reprezentatívak voltak az abszolutizmus korában, mivel a határok szükségességének érzetéből fakadnak. Célrányos költői nyelvhasználatot igényelt, mivel a költői nyelv a szerzőtől az olvasóhoz eljuttatandó tartalmak hordozójaként a pontos jelentésátvitelt kell hogy szolgálja. A művésznek szerinte csak azt és annyit kell felidéznie a világból, ami és amennyi feltétlenül szükséges az eszme érzékeltetésére. Nemcsak Arany, de Erdélyi is határozottan föllépett az ún. kelmeiség ellen, ami az 1849–67 közötti irodalomban az öncélú anyagi részletek elburjánzását és a tájjellegű helyi különlegességek túltengését jelentette. Szükségesnek érezték ugyanakkor a határtalan képzelet megfékezését egy, klassziczálónak tekinthető világnézet nevében. Arany feszes kompozíciót követelt a művektől,

²⁸² CSÁSZÁR F. 1858.

²⁸³ JÓSIKA 1859. 45.

²⁸⁴ DÁVIDHÁZI 1992. 228.

amelyben a részleteknek az egészet kell szolgálniuk, és beilleszkedniük egy olyan szerkezetbe, amely minden ízében szükségszerű. Ezek a követelmények a korabeli regénybírálatokban is tetten érhetők, s még visszatérek rájuk Jósika műveinek kritikai fogadtatásánál.

II.3.3.2. A „történelmi hűség” határai

A korlátok keresése a történelmi hűség kérdésének felvetésében is megnyilvánult. Valamiféle kompromisszumra való törekvés mutatkozott meg ebben is, akárcsak az eszményítés-valóságábrázolás problémája esetében. Egyöntetű vélemény volt az, hogy a történelmi hűség elengedhetetlen ismérve a jó történelmi regénynek. Ennek a követelménynek a szigorán azonban ki-kí a maga ízlésének megfelelően enyhített.

Kemény egyrészt általános regényelméleti elveit alkalmazta a történelmi regényre, másrészt saját követelményeket állított elébe. Szerinte „a történelmi regénynek nem csak művészi-
leg szép és igaznak, de [...] történetileg hűnek és igaznak kell lennie”.²⁸⁵ Elvetette azokat a regényeket és drámákat, amelyekben a múlt és eseményei csupán háttérkulisszaként szerepelnek, és azokat is, amelyek számára a történelem csak ismert hősök tárháza. Úgy vélte, hogy az írónak nem kész jellemeket és különálló történelmi adatokat kell az olvasó elé tárnia, hanem az események láncolatát és összefüggéseit. A források iránti hűségnek viszont vannak határai, ugyanis a történelem a múltból a jövőbe vezető be nem fejezett folyamat, és soha nem művészi, a regénynek viszont kerek egésznek és művészinak kell lennie. Emiatt az írónak joga van tudatosan hűtlennek lenni, hogy láthatóvá tegye a különböző események mélyebb egybekapcsoltságát, amelyet a történelem maga nem mutat meg, csak az utókor ismerheti föl. Akárcsak Jósika, ő is azt vallotta, hogy minél ismertebb történelmi személyről ír valaki, annál jobban kell törekednie arra, hogy jellemét pontosan visszaadja, de ez nem jelenthet szolgálai „utánképzést”. Kemény szerint a legnagyobb gondot az okozza, hogy ezek a jellemek többnyire nem eléggé motiváltak, emiatt a regényírónak joga van valamennyit változtatni rajtuk, hogy ne csak a történelmi indítókokok szerint cselekedjenek, mert így motiválatlanoknak tűnnek az olvasó szemében.

Gyulai Pál álláspontja is az volt, hogy noha a múlt tanulmányozása nélkül nem lehet sikerült történelmi regényt írni, költői tehetség hiányában nem sokat ér a források ismerete. A túlzásba vitt történelmi hűség megbénítja a költői szárnyalást, és árthat a történelmi szellem hatékony kifejezésének. Ezért a két tényező helyes arányát ajánlotta: „a költő csak az illető kor viszonyai, eszméi és szenvedélyei szellemében alakíthat szabadon”.²⁸⁶

P. Szathmáry Károly szerint a történelmi anyag költői földolgozásában már eleve benne foglaltatik a hűtlenség mozzanata: „Mi például igen dicsérendőnek tartjuk egy történelmi regényíróban, ha a történelmi események körül lehető hűséggel jár el, sőt ez eljárást nagyjában követeljük is tőle; de vajon már maga a regényes alak nem jogosítja-e föl arra, hogy azon cselekvényeket vagy egyéneket, melyekről és akikről szól, művészeti céljai szerint kijebb domborítsa vagy háttérbe tolja?”²⁸⁷ Ha nem így járna el az író, műve a történelem szolgálai másolata lenne. Kompromisszumra törekvő, de végső soron föloldatlan ellentét van itt is: bár elismeri, hogy a szépíró szükségszerűen „hamisítja” a történelmet, elvárja tőle, hogy lehetőleg hűen adja vissza az elmúlt korok eseményeit.

Jósika Miklósnál szintén ellentmondást találunk elméleti igényű nyilatkozatai és írói gyakorlatok között. Úgy vélte, hogy a történelmi kor tanulmányozása elengedhetetlenül fontos a valószínűség biztosítása érdekében. „Történelmi regényekben alig követhet el valaki gonoszabb hibát, mint aki szándékos vagy szándéktalan ferdítéseit által a történelmet főértékétől, tanulságot magukba foglaló eseményeitől fosztja meg.”²⁸⁸ A történelmi személyiségek festésekor kü-

²⁸⁵ KEMÉNY 1906a. 265.

²⁸⁶ GYULAI 1895. 8.

²⁸⁷ P. SZATHMÁRY 1871. 67.

²⁸⁸ JÓSIKA 1895. 51.

lönösen hangsúlyozta a hűség követelményét. Írói gyakorlatában viszont nem kedvelte a kötött-ségeket, s emiatt állított szívesebben költött alakot műve középpontjába.

II.3.3.3. Az eszményítés esztétái

A regényről, illetve általában az irodalomról való nyilatkozatokban gyakran felmerült az eszményítés és/vagy valóság-hűség kérdése is. Az eszményítés feltétlen hívei közül **Greguss Ágost** és **Salamon Ferenc** voltak a legjelentősebbek. Greguss szerint az igazi művésznak korát és nemzetét eszményítve kell ábrázolnia, és ehhez ízlése, világnézete és erkölce szilárd kell hogy legyen. Az esztétikai apologetizmus híveként azt kívánta, hogy az irodalom nyújtson kárpótlást az olvasónak a valóság sivárságáért és rútságáért, s tiltakozott minden hétköznapi, közönséges, azaz reális ellen. Az eszményítés esztétikája igen szigorúan megkövetelte bizonyos (szociálisan vagy erkölcsileg nyugtalanító) témák, érzelmek és embertípusok művészi földolgozásának kerülését, és kijelölte a valóság szelektív ábrázolásának megengedett módszereit is. Greguss határozottan elutasította a materializmus és a determinizmus elvét, amely szerinte lehetetlenné teszi a jellemzést, mivel az „anyagelviség” nem ismeri el a lélek létezését. Márpedig jellemzés, egyénítés nélkül a mű sohasem lehet igazán szépmű. Az irányregényeket is elvetette, mivel szintén az „anyagelvi” fölfogással hozta kapcsolatba azokat. A Világos utáni magyar irodalomban a gyűjtés és tájékozódás szándékát látta a legjellemzőbbnek. Úgy vélte, hogy ennek irányt kell mutatni, mert máris felülkerekedett a népszerű irodalom, amelyben a „Köznapiság és dagály, merő prózaiság és érzélgés, frivolság és erkölcstelenség, szerkezethiány és elhamarkodottság” uralkodik.²⁸⁹ Részben a tárcaregény divatjában, részben Balzac regényeinek hatásában látta ennek az okait, s a francia író helyett, akit az erkölcstelenség és a materializmus egyik legnagyobb képviselőjének tartott, az angol regényt ajánlotta követésre.

Salamon Ferenc is harcosan Balzac-ellenes volt, az egyoldalú eszményítés nevében. „Kellemes és kedves”, apologetikus műveket szorgalmazott: „A költészet egyik hivatása, hogy közvetve javítsa az élet erkölcsseit.”²⁹⁰ A nemzetet megtestesült egységnek tekintette, amelyben nincsenek osztálykülönbségek, s erre a nemzetszemléletre építette „nemzeti irodalom”-koncepcióját is. A művészet céljaul az eszményített hazai valóság bemutatását tűzte ki, és társadalmi típusok helyett ideáltípusok ábrázolását. A valóság-hűség nála a jellemeken alapult, s csak azt tartotta realitásnak, ami szép és nemes. Az ő műfaji hierarchiájában a dráma (a tragédia) állt a csúcson (ez logikusan következik erkölcsi orientáltságából), utána következett az eposz, mint a drámát és a regényt egybeolvasztó „nemzeti műfaj”. Értérendjében csak a harmadik helyen állt a regény, amelyet, Gyulaitól, Erdélyitől és Gregusstól eltérően, „keverék műfajnak” tartott. A regény feladatát csak arra korlátozta, hogy a magánéletet (lehetőleg a falusi családéletet) és ennek „szellemibb viszonyait” mutassa be eszményeivel, szenvedélyeivel együtt. Szerkezetében háttérbe utalta a külső környezetet, mivel „A költőnek inkább a lelket, az indulatokat kell festenie”²⁹¹ morális felfogáson alapuló, képzeletünket megragadó módon.

A későbbiekben, Jósika kritikai fogadtatásának vizsgálatakor majd látni fogjuk, hogy valamennyi korabeli bírálója közül Greguss viszonyult a legellenzőbben 1848 utáni regényeihez, elsősorban amiatt, hogy az író is ragaszkodott az eszményítéshez a maga gyakorlatában.

II.3.3.4. Eszményítés helyett: valóság-hűség

Az 1870-es évekkel kezdődően, a Gyulaitól kitartóan védelmezett népnemzeti elv mellett egyre inkább teret nyert a fiatalabb nemzedék ellenállása a konzervatív lett irányzattal és a hatalom által támogatott esztétikával (Gyulai, Greguss) szemben. A Figyelő köréhez tartozók (György Aladár, György Endre, Endrődi Sándor, Hegedüs István, Szana Tamás) meg voltak győződve arról, hogy a kiegészítés a művészetben is korszakváltást kell hogy jelentsen, s ezért

²⁸⁹ GREGUSS 1856. 100.

²⁹⁰ SÖTÉR 1981. 539.

²⁹¹ SALAMON 1852. 417.

új irányok, új elméletek felé tájékozódtak. A népnemzeti iskola tételeivel a kozmopolitizmust állították szembe, és a nemzeti bezárkózás helyett az európai művészet felé nyitottak. Küzdöttek az irodalom tematikai, ideológiai és ízlésbeli beszűkítése ellen. A kozmopolitizmus mellett a világfájdalom volt a másik jelszavuk. Jogosnak tartották a művészetben a jelenségek pesszimizma bemutatását, s szembeszálltak az eszményítés elvével. A modern nyugati esztétikák felé tájékozódtak ugyan, de nem volt végig gondolt, részletesen kimunkált elvrendszerük. Elképzeléseikben sok ellentmondás is volt, például az eszményítésselvet elutasították ugyan, s a valóság tükröztetését követelték az írótól, de valóságon inkább készen vett és nagyon általánosan tárgyalta eszméket értettek.

A század utolsó negyedének regény- (és általában próza-) irodalmában az egyén sorsa került a középpontba. A nemzet, az állam, a társadalom képének átfarmálása oly módon tűnt megvalósíthatónak, ha előbb az egyént állítják előtérbe új helyzetében, a maga egyedi és egyetemes mivoltában. Ebből az időszakból egyetlen kritikust emelünk ki, **Péterfy Jenőt**, részben amiatt, hogy kortársai közül csak ő írt Jósikáról (igaz, mindössze egy rövid drámapíratot), részben a XX. század felé mutató, modern gondolkodása miatt. Műfaji hierarchiájának csúcán a dráma és a regény állt. A magyar regény korszerűsítésének alapját az objektivitásra törekvő valóságsszemléletben találta meg. A valóság alapkategóriája viszont számára nem társadalmi, hanem a szociális kontextusától el nem szakítható lélektani realitás, amely a jellemben ölt formát. Azt követelte a regényírótól, hogy alakjai sorsának dialektikáját, törvényszerűségeit mutassa meg. Ideálja a lélektani analitikus regény volt. Akárcsak Gyulai, ő is központi elemnek tekintette a szilárd cselekményt, de a regényben inkább a váz funkcióját tulajdonította neki, amely tartást biztosít egy lelki folyamat elemzéséhez. Nála a lélektani helyzetek nagyobb autonómiát kaptak, mint Gyulainál. Úgy vélte, hogy minden folyamatrajznak hitele és értelme van, ha kimutatható reális lélektani törvénye és dialektikája.

Esztétikai elveiből logikusan következik Jókai regényeinek kemény bírálata. A lélektani kifogások mellett azzal is vádolta, hogy kiméri tehetségét, sokkötetes műveket ír, mert azokat jobban megfizetik. S ugyanakkor azt adja vevőinek, amire azok leginkább vágynak, s amire józan megfontolás alapján a legkevésbé van szükségük: a nemzeti illúziót. Alakjainak pszichológiai lehetetlenségét a magyar életből vett tipikus vonásokkal fedte el, azaz minél kisebb erkölcsi munkabefektetéssel kívánt népszerű és kelendő lenni. Akár Jósika hőseiről is leírhatta volna azt, amit Jókai alakjaira tartott jellemzőnek: „Az természetes dolog, hogy mindnyájan érdekes emberek, nagyobbára szépek, fiatalok, házasuló regényhősök. – Éppoly természetes, hogy arcuk, hajzatuk, magok tartása közös eszményi típusra vall; csak abban különböznek, hogy vagy szőkék, vagy barnák.”²⁹² Feltételezésem alapján a „nagynevű regényíró”²⁹³ jelzős szerkezet szolgál, amellyel *A két Barcsay*-ról írott drámapíratában nevezte Jósikát, mivel láthattuk a fentiekben, milyen kétes értéke volt számára a népszerűségnek és közkedveltségnek.

Péterfy jól tudta, hogy Jókai az ötvenes években hivatást töltött be, s elismerte műveinek részletértékeit, de a kortárs Jókaiiban a provinciális és nacionalista igények kielégítőjét látta. (Kétségtelen, hogy egyoldalúan ítélte meg, mivel nem vette észre, hogy az író szolgálta is közönségét, nemcsak kiszolgáltta azt, s a Jókai kultusza 1848 eszméi bukásának következménye volt.)

A reformkor és az önkényuralom idejének nagyjai közül legtöbbször Keményt értékelte, mivel egyénisége középpontjában a drámaiságot érezte, az önmagát elemző és emésztő lelket. Úgy látta, hogy ebben a belső forrongásban mégsem volt valódi dialektika, csak antagonizmus, s Keményt világnézetének „beteges” romantikussága megakadályozta abban, hogy az egyén önmagával vívott küzdelmének értelmet tudjon adni.

A XIX. század második felének regénykritikai elváráshorizontja sokkal differenciáltabb volt, mint a reformkoré. Nem vállalkoztam arra, hogy a maga teljességében rekonstruáljam,

²⁹² SÖTÉR 1981. 177.

²⁹³ PÉTERFY [1931] 70.

csak ama vonásait emeltem ki, amelyek összefüggésében jobban megérthetjük Jósika műveinek 1848 utáni fogadtatását.

II.3.3.5. Jósika szabadságharc utáni regényeinek kritikai fogadtatása

Jósika emigráció idején írott alkotásainak kritikai visszhangja jóval sokszínűbb volt, mint a korábbiaké. A reformkorban a fő szölam az elismerése volt, s aki apróbb kifogásokat emelt egyes művek bizonyos vonatkozásait illetően, az is szinte bocsánatkérően és mintegy mellékeesen említette meg azokat. A szabadságharc utáni művek értékelésének skálája viszont a magasztaló dicsőítmuszoktól a gúnyos elutasításig sokféle fokozatot mutat.

A kor jelentősebb ítései közül **Greguss** viszonyult a legelnézőbbben Jósikához, s ő is nyilatkozott a legtöbbször róla. Az író legújabb regényeit általában az egész addigi életműhöz mérte, s emiatt majdnem mindegyik bírálatában hangsúlyozta, hogy „nemcsak ő teremtett újabb korunkban olvasóközönséget a magyar regénynek, de ő volt egyszersmind, ki ritka termékenységgel és sikerrel a magyar történeti regények sorát nyitotta meg”.³⁹ Valamennyi kritikájában köszönetet mondott a magyar olvasóközönség nevében Jósikának lankadatlan munkakedvéért. Az *Eszther* című regényt például így üdvözölte: „örömmel nyilatkoztatjuk ki, hogy az előttünk fekvő regényt még akkor is, ha el volnánk [...] árasztva regényekkel, eseménynek kellene tekintenünk: oly becses az tartalmában és kivitelében. A szerző nem nevezé meg magát a címlapon, de munkája elárulja őt”.⁴⁰ Gregussnál is ugyanazt figyelhető meg, amit az olvasóközönség esetében már említettem: az emigráns hazafi státusa növelte Jósika műveinek vonzerejét. A *rom titkairól* írott bírálatában például a következőképpen: „nem mulaszthatjuk el hazafiúi köszönetünket – hisszük, hogy a haza nevében – kifejezni a szorgalmas szerzőnek, ki a távolban sem szűnik folyvást működni honfitársai és a hazai irodalom érdekében, ki elméje gyümölcseit mindig csak hazája oltárán teszi le áldozatul, s ernyedetlen munkásságát egész szívvel-lellekkel azon szép honnak szenteli [...]”.⁴¹

Jósika műveinek megítélését tehát már eleve megszabta Gregussnál a tisztelet és hála érzése, amely engedékennyé tette az esztétikai vétségekkel szemben. Bírálatait az eszményítő olvasási modell beszédes bizonyítékának tekinthetjük. Dicsérte Jósika újabb műveiben az „eleven és hű történelmi korrajz”-ot⁴², a következetesen festett alakokat, akiknek belső küzdelmeit lélektanilag részletezte⁴³, az érdekfeszítő cselekménybonyolítást, valamint a valódi és költött alakok helyes arányát: „a valódi alakokhoz természetihven és arányosan sorakoznak a költöttek, teljes egészé kerekítve a regényes képet”.⁴⁴ Mivel az eszményítés esztétikája nem engedte meg az erkölcstelennek tekintett témák tárgyalását, *A tudós leányában* pedig Cillei Borbála morális süllyedése áll a középpontban, Greguss kiemelte az író tapintatosságát abban, hogy szerencsétlen körülmények áldozatává vált gyenge nőként ábrázolta a hösnőt, s így szánalmat ébresztett iránta az olvasóban.

Jósika forradalom előtti és utáni munkásságát összevetve megállapította, hogy az író utóbbi regényeiben valamelyest leszokott a bőséges leírásokról. Ezt jónak vélte abból a szempontból, hogy előadása tömörebbé vált, de elítélte a jellemrajz leszűkítése miatt. Miközben így háttérbe szorult a szereplők jellemének árnyalása, előtérbe kerültek az egymásra torlódó események. Az emigráció idején írott művekben kifogásolta az „érdekfeszítés” gépiességét, és azt, hogy Jósika önkényesen meg-megszakította az elbeszélés természetes folyamatát, hogy az olvasó kíváncsiságát fölcsigázza. Ez az eljárás mozaikszerű, egységgé össze nem álló regénykompozícióhoz vezet, Greguss viszont, minden más Jósika-bírálotól eltérően, pozitívumot is látott benne: az életszerűség benyomásának keltését. „E széthányt rendű elbeszélési modor, az ugrások egy

³⁹ GREGUSS 1856a. 215.

⁴⁰ G[GREGUSS] 1853.

⁴¹ -ss [Uő.] 1856.

⁴² Uo. és G[Uő.] 1853.

⁴³ Uo. és -ss [Uő.] 1855.

⁴⁴ -ss [Uő.] 1855a.

tárgyról más tárgyra, az események folyamatának szinte fejezetenkénti megszakítása egy részből oly szint kölcsönöznek az egésznek, mintha csupa töredékből, mozaikszerűen volna összeállítva, más részből pedig nem kis mértékben csökkentik a szükséges csalódást, melynél fogva az olvasó azt hihesse, hogy amit olvas, az nem a szerző kigondolása, de valóság.”³⁰⁰ Újdonságként említette, hogy ezekben a regényekben drámai alakokat is szerepeltet (Eszthert, Johannát *A gordiusi csomóban*, Szász Jánost *A nagyszebeni királybíróban* stb.). Eszthert különösen sokra méltatta, mivel a kétségbeesett, önfeláldozó nemzeti érzelmek megtestesítőjét látta benne. Kifogásolta viszont a stílus pongyolaságát, a nyelvtani és szófüzési hibák elszaporodását, amelyeket Jósika magyar nyelvi környezetből való kiszakadásának tulajdonított. Figyelemre méltó, hogy Jókaival egyenrangúnak tekintette hatását az olvasóközönségre, amelynek mindkét író kedvence volt.

Gyulai Pál már kritikusabb szemmel vizsgálta Jósikát, de elismerte nagy érdemét a történelmi regény megteremtésében, amelyet egyúttal a magyar regényirodalom kezdetének is tekintett. „Jósika ugyan inkább külsőségeiben fogta föl a magyar történelmet, mint benső lényegében, de annyi érdekelt tudott elbeszélni a régi magyar állam és társadalom életéből, kivált az erdélyi fejedelmek idejéből, melynek emlékét híven megőrizték az erdélyi régibb családok, hogy néhány évig a legnépszerűbb magyar íróvá emelkedett.”³⁰¹ A történelmi témaválasztásnak azonban nemcsak a múlt emlékeinek ébren tartásában volt szerepe, hanem, mintegy a Vörösmartyu hatását kiegészítve „a régi el nem korszosult társadalmat festve, egy újabb, nemzetibb társadalom mellett izgatott”.³⁰² Gyulai Pál Jósika-olvasatában központi helyet foglalt el egy olyan olvasási modell, amelyet pedagógiainak vagy hazafiasnak nevezhetnénk, ez viszont nem akadályozta meg az esztétikai hiányosságok észrevételében. Dicsérte változatos jellemrajzait, a régi magyar társadalom különböző típusainak föltárását, de nem tartotta elég mélynek a lélektani ábrázolást. „A sötétebb jellemek és a nagy bűnök iránt nem tud elég érdeket gerjeszteni, a bonyolultabb jellemek rajzában pedig éppen nem szerencsés. Ismeri az életet és az embereket, de nem legbensőbb lényegökben; szelleme és phantasiája sokkal nyughataatlanabb, mintsem mélyebben lásson, és biztosan rajzolhasson.”³⁰³ Nem történelmi alakjait sikerültebbeknek ítélte, mint a történeteket, s a kevésbé eszményített női és férfi hőseit jobbaknak, élethűebbeknek. Korábban már utaltam arra, hogy Jósika szabadabban és könnyedebben alkotott, mikor nem kötötte a történelmi hagyomány, és, tegyük hozzá, a minden áron való tanítás szándéka sem. *A nagyszebeni királybíró* Advigia például „shakespearai nemes hölgyalak”³⁰⁴, de rajza nem tökéletes, mivel igen sok férfias vonással ruházta föl az író, és csak vázlatosan jellemezte. Gyulai értékelte Jósika leleményes cselekménybonyolítását, élénk, folyamatos elbeszélői modorát, amely a helyenkénti sztereotípiák, modorosság és dagályosság ellenére sem bizonyul unalmasnak. Gregusshoz hasonlóan ő is drámaiságot észlelt az *Esztherben* és *A nagyszebeni királybíróban*, ami hiányzott az író korábbi műveiből. Romlást állapított meg azokhoz képest a stílus, a mesterséges szógyártás és a nyelvhelyesség tekintetében. Végso következtetése mégis az volt, hogy Jósika újabb művei alapján véve nem mutatnak olyan hanyatlást, mint amelyet egyes kritikusok és a közvélemény emleget, csak az idők és az elvárások változtak meg a regénnyel szemben, illetve Jósikánál (egyik vagy másik vonatkozásban) tehetségesebb írók léptek föl. Az olvasóközönség viszont úgy érzékelte ezt, mintha egykori kedvencének tehetsége lankadt volna el. Elgondolkodtató az a tény, hogy Gyulai, aki köztudottan Jókai-ellenes volt, sokkal megértőbben viszonyult a szintén romantikus Jósikához. Talán nincs is más olyan kritikus, aki nyíltan kijelentette volna, hogy az író műveinek esztétikumát illetően 1848 nem jelent korszakhatárt, s aki egyértelműen külső okokra vezette volna vissza Jósika népszerűségének csökkenését.

³⁰⁰ GREGUSS. 1856a. 216.

³⁰¹ GYULAI 1895. 4.

³⁰² Uő. 1879. 237.

³⁰³ Uo. 234.

³⁰⁴ G [GYULAI] 1853.

A fiatalon elhunyt, tehetséges **Zilahy Károly** Gyulaihoz hasonlóan, viszonylag objektív szemmel vizsgálta írónk munkáit. Elsőként fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy Jósika „Egészen fölfogva, igényt tarthat az úttörők minden mentségére és dicsőségére.”³⁰⁵ Ő sem osztotta mereven két részre az író életművét a művészi teljesítmény szempontjából, hanem a maga egységében nyilatkozott róla. A scotti mintát követő regényeit sokkal sikerültebbeknek ítélte, mint a francia romanticizmus hatása alatt írottakat, s bár úgy vélte, hogy legtöbb alakja sablonos és nem fejlődő jellem, a korfestés és tájrajz hűsége, valamint a staffázs változatossága tekintetében egyedülállónak tartotta az író tehetségét. Ha irodalomtörténeti előzményei és a reformkori széppróza felől közelítjük meg Jósika munkáit, igazat kell adnunk Zilahynak: „Jósika az volt, ami az akkori viszonyok közt és önmagától kitelhetőleg lehetett, és aminek lennie kellett, hogy feladatát teljesítse”.³⁰⁶ Ez a feladat pedig, amint már többször láthattuk a korabeli kritikákban, a magyar olvasók táborának gyarapítása és a növekedő olvasási igénynek színvonalas regényekkel való kielégítése volt.

Ezzel szemben **Salamon Ferenc** hanyatlást állapított meg Jósika 48 utáni regényeiben. Sok olyan kifogást emel, amelyeket majd több mint egy évszázad múlva Nagy Miklósnál is megtalálunk. A kettő között mégis lényeges különbség az, hogy míg az előbbinél viszonylagos egyensúlyt figyelhetünk meg a bírálat és a dicséret között, addig az utóbbi egyértelműen gyengének minősíti Jósika 48 utáni műveit. Salamon kifogásai majdnem mind esztétikai jellegűek. Elmarasztalta a műgond hiánya, a „rendetlenség” miatt³⁰⁷, ami szerinte az olvasók meglepetését, a váratlan fordulatok halmozását szolgálja. Bírálta ugyanakkor, hogy az elbeszélés gyakran félbeszakad, az író valamely régebbi eseményre tér vissza, s túlterheli műveit lélektani, életfilozófiai, politikai, esztétikai vagy általános reflexiókkal.³⁰⁸ Méltányolta viszont, hogy Jósika az események indokait az emberi lélekben kívánta kimutatni. Inkább a lélektani analízisben látta az író erős oldalát, jóllehet a drámai jelenetek festése fontosabb lett volna. „Mi a lélektani, erkölcsi igazságot a képzelet által meglevelelt alakokban, azok tetteiben, lelki küzdelmeiben kívánjuk látni, s legszebb örömtől foszt meg, aki nem engedi, hogy magunk lássuk az igazságot.”³⁰⁹ Az „Eszther szerzője” gyakran magyarázatokba bocsátkozott, s hangja ilyenkor tanáriassá vált. Ugyanakkor újabb regényeiben is érvényesült a titokzatosságra való törekvés. Salamon meglehetősen gúnyosan vélekedett erről: „különös előszeretete legkevésbé sem csökkent a rejtett ajtók, mélységébe vezető csigalépcsők, barlangok, földalatti menedékek iránt, de amily gyakran vezet a rejtekekbe, épp oly gyakran nyitja fel a szív titkos ajtaját, melyek gyakran egyetlen érintésre fölpattannak, a lélek rejtélyeit s a gondolatok tömkelegét, melyben nehéz tekervényes utakon vezet el”.³¹⁰ Stílusát is modorosnak tartotta, s ezt elsősorban a hősök beszédmódjában figyelte meg, amely került a kifejezés közvetlen, konkrét formáját. Tiltakozott az ellen, hogy bármely író külön szótárt és nyelvtant alkosson magának, mert az közmegegyezően alapul. „Szerzőnk régi dátumú szócsinálási hajlamában is van valami jellemző stíljére nézve. Van stíljében bizonyos választékossági hajlam, mely sokszor megy a keresettségig. Gyakran találunk nála oly konkrét tárgyú új szót, melyet a profanum vulgus régóta másképp szokott nevezni.”³¹¹ A kitalált szavak és a modorosság ellenére Jósika előadásmódját folyékonyknak, ügyesnek nevezte.

³⁰⁵ ZILAHY 1961. 206.

³⁰⁶ Uo.

³⁰⁷ SALAMON 1856. 2.

³⁰⁸ Mikszáth néhány évtizeddel később remek humorrall foglalta össze a Jósika-regények eme vonását: „Ha három lovag halad a budai úton (mondjuk, ha úgy kezdődik a regény), következik a három lovag leírása, a lovag ruhájáé és a lóé, aztán a három lovag élettörténete a bölcsőtől kezdve (vagy még korábbról) addig a pillanatig, míg a budai úton haladnak.” Lásd MIKSZÁTH 1973. 137.

³⁰⁹ SALAMON 1907. 416.

³¹⁰ Uo. 1856. 2.

³¹¹ Uo. 1907. 427.

Brassai Sámuel azonban minden szempontból elutasította Jósika *A tudós leánya* című regényét. Joggal érezhetjük úgy, a bírálat nem csak ennek az egy műnek szól. Kutatásaim során nem találtam magyarázatot arra, mi indokolhatta Brassai mélységes ellenszenvét és ebből fakadó maróan gúnyos hangnemt. Bírálatának már a kezdete határozottan mítoszromboló: „»Le a kalappal, Uraim!« így kiálta reánk egy szózat ezelőtt körülbelül húsz évvel, midőn egy bizonyos regénysorozat kolomposa megjelenék. És e hatalmas vezényszóra nem csak hogy mindnyájan lekapok kalapunkat; némelyikünk [...] máig sem tette fel, s azon attitude-ban maradt.” Ezzel lényegében gúnyt űzött azokból a kritikusokból is (Szontaghgal kezdve), akik sokra értékelték Jósika föllépését a magyar regényirodalomban. Az íróról pedig a következőképpen szólt: „minden kaján indulat nélkül elmondhatjuk, hogy a bitorlott tisztelet s az álbecs elébb-utóbb elkoptatja magát”.³¹² Elsősorban nyelvészként támadta Jósika regényét, és olyan túlzásra ragadtatta magát, hogy éppen az a „kaján indulat” fedezhető fel szavaiban, amit ő maga tagadott bírálatának indítékaként: „oly sokasággal hemzsegnek a hibák, a nyelvellemi hibák, hogy némelek arra a véleményre bukkantak, miszerint e munka tán nincs is eredetileg magyarul írva, hanem magyarra csak fordítva, még pedig rosszul fordítva”.³¹³ Miután a szógyártást a nyelv „pusztító mételyének” nevezte, hosszú listát közölt Jósika hibáiról, amelyeket a szerző nyelvfeljtésének számlájára írt. S nem mulasztott el minden vétséggel külön-külön gúnyolódni. Jóllehet sok esetben igaza volt, a mai olvasó nem érhet mindenben egyet vele, már csak azért sem, mert jó néhány sajtóhibát is Jósikának tulajdonított. Ezután, ugyanolyan hangnemben, elvetette a regény előadásmódját, tárgyválasztását, cselekménybonyolítását, irányát, jellemrajzát, szerkezetét; mindent. „Előadása talán mindezek dacára elragadó? Meséje talán mesterileg van tervezve? Az érdek talán folytonosan fokozva feljebb és feljebb benne? Jellemei talán híven, élesen rajzoltak? Iránya talán szent és magasztos, vagy legalább életbölcsségre vezet? – Sajnálva mondjuk, hogy annyi »nem«-mel kell felelnünk, ahány kérdést feltevünk.” „Terve? Ha epizodok halmazát tervelt bonyolodásnak nevezzük, akkor szólhatunk e regény tervéről is.”³¹⁴ E kérdések föltevésének módja ismét azt a gyanút erősíti meg, hogy Brassai fullánkja nemcsak Jósika, hanem az őt értékelő kritikusok ellen is irányult, hiszen általában az itt felsorolt esztétikai összetevőket emelték ki, mint sikeres megvalósításokat.

Brassai azonban egyedül állt a maga elutasító Jósika-bírálatával a XIX. század második felében. Láthattuk, hogy a jelentősebb kritikusok találtak méltatnivalót írónk 48 utáni műveiben is, noha nem mulasztották el kimutatni a hibáit. Brassai lesújtó véleményének ellensúlyozásaként **Erdélyi Pál** álláspontja említhető meg. Azért tartom érdemesnek éppen őt kiemelni, mivel bírálatát a század végén írta, amikor Jósika művei iránt már alig érdeklődött a kritika. Erdélyi, Gregusshoz és Gyulaihoz hasonlóan, elnézően nyilatkozott róla. Jókaival egyenrangúnak tekintette, és sok hasonlóságot talált kettejük munkásságában – nemcsak érdemeikben, de hibáikban is. Életműveik terjedelmességét azzal magyarázta, hogy sokat kellett írniuk olvasók igényeinek kielégítésére, mivel korukban majdnem egyedül képviselték a regényirodalmat (a „majdnem” egy sor olyan íróra vonatkozik, akiknek hatása jóval csekélyebb volt). Emellett megélhetési eszköz volt számukra az írás, s a folyamatos gyors munka kényszere háttérbe szorította a műgondot. Erdélyi apologetikusan viszonyult a Jósika és Jókai esztétikai mulasztásaihoz: „Meg lehet érteni, miért találunk regényeikben laza szerkezetet, egyenlőtlen kidolgozást, jellemrajzaikban egyoldalúságot vagy következtelenséget, meséjükben henye részleteket, előadásukban köznapi helyeket, nyelvükben szórakozottságot vagy gondatlanságot.”³¹⁵ Erdélyi nagyfokú elfogultsággal közelítette meg Jósika életművét, s ezt alapvetően meghatározta az az előfeltevése, hogy a legtöbb „nemzeti tartalom” az ő munkáiban található. Az utókor egyértelmű-

³¹² BRASSAI 1855. 27–28.

³¹³ Uo. 30.

³¹⁴ Uo. 35., 36.

³¹⁵ E. P. [ERDÉLYI] 1894. 3.

en nagyobb elbeszélő tehetségnek tartja Jókait, de a XIX–XX. század fordulóján ez még nem volt ennyire nyilvánvaló.

Ezek után nézzük meg, miként viszonyult Jósika saját népszerűségének fokozatos, de tagadhatatlan csökkenéséhez.

II.4. Jósika (az író, az ember) magatartása a megváltozott helyzetben

Jósika Miklós, aki megszokta, hogy 1836 után ő volt a magyar regényíró, nehezen viselte el az olvasóközönség és a kritika fokozatos hűtlenné válását. A támadásokra íróként egyértelmű fölényrel válaszolt, egyre többet írt, mintegy azt bizonyítva, hogy sem kedve, sem munkabírása nem csökkent. Levelezéséből viszont egy másik Jósika-kép bontakozik ki a kutató előtt: a sérült lelkű emberé, aki szélmalomharcot folytat a megváltozott körülmények ellen, s noha általában magabiztosnak igyekszik látszani, kétségei, vívódásai, olykor éppen rezignációja ki-
csendül a sorok közül.

Az emigráció idején létszükséglet volt számára az, hogy művei megjelenjenek. A szorongató helyzet ellenére derűs könnyedséggel írta barátjának, Fejérváry Miklósnak, hogy Kemény Zsigmond „reméli, hogy Ő magassága – ki a tudós társaság halhatatlan gremiumába [kebelébe] törekedik, – rábíratandja magát s engemet is, mint e tudós bűzű társulatnak befeketetáblázott tagját – kivonhatni az interdictum nominis [a név eltiltása] alól. Ennyi a malaszt in spe [a reménybeli ígéret] ama árva földről.”³¹⁶ Itt lényegében arról van szó, hogy Jósika az Akadémia („tudós bűzű társulat”) tagjaként reménykedhetett abban, hogy művei megjelennek Magyarországon. Az is figyelmet érdemel ebben az idézetben, ahogyan önmaga lelkiállapotát az ország helyzetére ruházza át, hiszen ő az, aki „árva” az idegen földön. Habár megalázó lehetett számára névtelenül megjelentetni munkáit, azok sikere megerősítette önbizalmát. Ugyanakkor nem látott félelmetes vetélytársakat a Magyarországon alkotó írókban: „Most, Istennek hála, munkáim már kelnek, s mivel 9 kötet jelenik meg Pesten egyszerre, remélem, hogy ezek majd hitelt adnak az anonymus Scribensnek [a névtelen jegyzőnek]. Ami az ottani irodalomból kezemhez jött, attól nemigen épültem, s nemigen félek. – [...] te nem is tudod, kik most Magyarországon a fő-fő nagy emberek; megmondom neked: *Kemény Zsigmond, Eötvös József és Irinyi József*. Két rémítő nagy József – egy Jósika ellen – brrrrrr!”³¹⁷ Az igazi vetélytársat, Jókait, itt még nem említette. Egy évvel később, 1854-ben azt írta róla, hogy a hazai lapok őt dicsérték a legjobban, 1857-ben pedig a következőket: „Nagy publikuma van. Van talentuma elég – hanem iszonyú betyár!”³¹⁸ Feltűnően rövidke Jókairól való nyilatkozatai, és általában mások véleményét említi, nem a sajátját. Hogy mit értett az „iszonyú betyár”-on, azt talán egy másik, 1858. május 31-én szintén Fejérvárynak címzett levele alapján érthetjük meg: „[...] a most legolvasottabb s népszerűbb Jókaitól küldök néhány kötetet. *Lehet*, hogy azokban kedves Amerikára is találsz, s tapasztalni fogod, hogy az tulajdonképpen a Hortobágyon van; csak az embereknek van más nevök – amint illő.”³¹⁹ Azt veti tehát a Jókai szemére, hogy más országokról írva hazájának viszonyait és embereit telepíti át idegen környezetbe. (S éppen Jósika teszi szavá ezt, aki hasonló módon járt el például *A könnyelműek* című regényében.)

A felsorolt hazai írókon kívül semmi említésre méltót nem látott a Világos utáni magyar irodalomban. „Soha annyi ostobaságot és sületlenséget össze nem firkáltak az emberek, mint most. Főleg novellista annyi van, mint a tarka kutya; mindezekben a novellákban semmi egyéb nincsen, mint 2–3 Lump [korhely] mágnás és 2–3 Aristides et Metellus a középrendből; a

³¹⁶ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 34. (Lásd Jósika lev.)

³¹⁷ Uo. 84.

³¹⁸ Uo. 209.

³¹⁹ Uo. 248.

kásztecher [kasmírhímző] kisasszonyok mind grófokhoz és hercegekhez mennek, a notárius [jegyző] és tisztele[te]s fiai pedig mind bárónékat vesznek feleségül. Ha pedig szomorút írnak, a catasztrófá mindig abból áll, hogy vagy strichnint vesznek, vagy hozzátok futnak Amerikába – szívtartó árulni.”³²⁰ Vadnai Károlynak írott egyik levelében a világirodalom bizonyos vonulatainak utánpótlásában tárta föl ennek az okát. Saját álláspontját is tisztázta ezzel a kérdéssel kapcsolatban: „mert aminő igaz az: hogy a polgáriasszóságot, a jellemek kifejlését, az elvek szilárdságát s a valódi férfiaságot – mint szintén a valódi nőiséget – semmi (sem) terjeszti inkább – mint a jó irányú irodalom: úgy igaz az is – hogy nincs ártalmasabb, rothasztóbb, korán elvénytőbb – és kárhóztosabb – azon rossz irodalomnál, mely éppen mivel rossz, gyenge és könnyen kezelhető – kezd – mint a dudva, elszaporodni.”³²¹ Élete végéig kitartott ama meggyőződése mellett, hogy az irodalomnak követendő erkölcsi példákat kell fölmutatnia, mert csak így szolgálhatja a nemzetet és a hont.

Barátainak, ismerőseinek írott leveleiben soha nem mulasztotta el megjegyezni, hogy folyton dolgozik, újabb és újabb műveken. Ennek valódi okát ritkán tárta föl, s akkor is csak a hozzá legközelebb állóknak. Az írás, amint már említettük, egyrészt (nagyobbrészt?) kenyérkereseti lehetőség számára: „mennyit kell egy simplex magyar tentavesztegetőnek összepingálni, hogy éhen le ne feküdjék, és rongyos nadrágban ne járjon”.³²² Olykor azonban menedéket jelent számára a nyomasztó gondok és a való világ sivársága elől. A következő, Düringsfeld Ida bárónőhöz címzett leveléből a rezignáció hangját halljuk ki, amely rendkívül ritka jelenség Jósika leveleiben: „Nagyon örvendek, hogy a valóságos világból ismét az én képzeleti világomba vitorlázhatsz. Ez nekem jobbnak tetszik, mint a másik, a mi négy falunk világát kivéve.”³²³ Két nyugvópont maradt tehát az örökké tennivágyó közéleti férfi és a magabiztos író számára: a csendes alkotómunka és az otthon. Valószínű, hogy ez az igazi emigráns Jósika Miklós, és minden másfajta megnyilatkozása egy önmaga számára kiszabott szerep makacs végigjátszása.

Konokul ragaszkodott ahhoz is, hogy idegen földön élje le az életét, s anyagi helyzetének javulása után ezt még természetesnek is gondolhatnánk. Brüsszeli levelei azonban, amelyeket a Magyar Hírlap közölt 1851-ben, egy Mikes Kelemenhez hasonló, sérült lélekről tanúskodnak, aki úgy szerette Brüsszelt, hogy el nem felejtette Kolozsvárt, Szurdukot és Pestet. Élvezetes, színes körképet nyújtott e levelekben a belga fővárosról, politikai és társadalmi viszonyairól, lakóiról, de gondolatban mindig összehasonlította az otthoni megfelelőekkel. „Magyar ember nehezen szokja meg itt a lakást, a politikai s alkotmányi légnek minden szabadsága mellett is. – Hasztalan! más szövetség, redőjű minden e vidéken.”³²⁴ Egy másik levelében, a brüsszeli sugárutak leírása kapcsán jutott eszébe a magyar főváros: „Képzeld ön a pompás Duna partjait eggyel a legszebb homlokzatok közül Európában, a felséges lánchíddal, s az elragadó kilátással a Duna szigeteire s a Budai hegyekre; az új-épület mögötti tér egy részét, az országutakat stb., ily boulevarddá alakulva, s ami nálunk mulhatatlanul kísérné e hasznos szépítést, a szép kioszkokkal itt-ott, s az eleven, deli pesti közönséggel: – s kénytelen lenne megvallani, hogy annak hiánya nagy fogyatkozás.”³²⁵

Ami a műveit ért bírálatokat illeti, határozottan tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy újabb regényei a régebbieknél gyengébbek lennének. Álláspontjának alátámasztására még statisztikai adatokat is említett (amelyekről nem sikerült kiderítenem, honnan származnak): „számtalan magánítéletet bírok, melyekben újabb regényeim közül a *jobbak s első helyen* a «Rákóczi» nem tűz, hanem ötven perccel jobbaknak állítatnak a régieknél, már csak ama szabad, nyílt irány-

³²⁰ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 415.

³²¹ KÉKY 1942b. 49. (Lásd Jósika lev.)

³²² ABAFI 1884. 395. (Lásd Jósika lev.)

³²³ SZÁSZ 1916. 172. (Lásd Jósika lev.)

³²⁴ JÓSIKA 1851. 492. sz.

³²⁵ Uo. 505. sz.

nál fogva is, melyben íratlak.”³²⁶ Ezt döntő bizonyítéknak tekintette, mivel amikor az *Abafit* írta, egyedül volt, az 1850-es években pedig már mások is alkottak regényeket és novellákat.

A műveit ért bírálatokra általában nem válaszolt, s meg sem fogadta a kritikusok jó tanácsait noha egy helyen így nyilatkozott: „Munkáimat az újabb időkben is avatott tollú ítések bírálták, – s hallgattam; mert ítéshöz illő komolysággal s személyes sértések nélküli bírálatokra – nem felelni; hanem azokból tanulni szeretek.”³²⁷ Jósika tulajdonképpen mindig érzékeny volt a kritika megrovásaira, ezért is nevezte már 1845-ben a *Magyarkák* című röpirat szerzője „ne-bántsdka”-nak. Nézzük csak azt a szövegösszefüggést is, amelyben ez szerepel: „»Irány« című munkáját megsózta a kritika, miután az élet kinevette; regényeit mohón olvassák a magyar szépek. Mint író valóságos »ne-bántsdka«. A kritikát csak úgy szereti, ha magasztal. Kár így – hiúskodnia!”³²⁸ Ezt a gunyoros hangú jellemzést nem kell maradéktalanul elfogadnunk, de abban igaz van szerzőjének, amit Jósikának a kritikához való viszonyáról írt.

Brassai bírálat különösen bántotta Jósikát, s ezen valójában nem is csodálkozhatunk. A Magyar Sajtó közzétett egy nyilatkozatot, amelyben erre a kritikára válaszolt, s a sértett ember személyeskedésével, meglehetősen pongyola stílusban utasította el a vádakat. Fölhívta a figyelmet arra, hogy Brassai oktatta, aki maga is vétett lapjában a nyelvhelyesség ellen; a szedő által összezavart sorokért és a sajtóhibákért is Jósikát marasztalta el, rosszul javított ki helyesen mondottakat stb. Véleménye szerint nem is olvasta el a regényt, vagy ha igen, akkor nem értette meg. Saját szóalkotásait azzal védelmezte, hogy: „*Szavaimat* a legjelesebb *hírlapok*, a legkitűnőbb írók: *Eötvös*, *Kemény*, *Toldy*, *Hegedűs*, sat., még mindnyájunk kedvence, a genialis *Jókay Mór*, is használják, sőt m. tudós Br. Sámuel is, és mégis visszaajándékozza azokat nekem!” A legjobban az fájt neki, hogy Brassai írói jellemét és jól megalapozott hírnevét támadta meg: „Ha B. S. úr engemet nem nevezett volna *mérgezőnek* és *bítorlónak*, fel sem vettem volna a dolgot. *De ez írói jellememet támadja meg*. Aki eladja munkáját, s azt a publicum veszi s olvassa – mégpedig 22 évi tapasztalás után – az nem bítorol semmit.”³²⁹

Egy hónappal később, ugyancsak a Magyar Sajtó hasábjain egy másik nyilatkozata is megjelent. Ebben tisztázta, hogy az első közlése tévedésen alapult, mert egy magánlevél része volt, s már stílusánál fogva sem lett volna szabad a nagyközönség előtt megjelennie, mivel nem annak szánta. Nem kívánt „lándzsát törni” Brassaival, s kijelentette, hogy ha az egy kötetnyi rosszal toldaná is meg az eddig mondottakat, akkor sem fog válaszolni rá. Mindazáltal sértett önértzetéért legalább a zárszó erejéig elégtételt vett: „Végre, engedje ön kinyilatkoztatnom, hogy első találkozásunk alkalmával egész ünnepélyességgel viszonzni fogom azon *elfelejthetlen kalap*-emelés, melyet ön nekem sehogysen tud megbocsátani.”³³⁰

A szaporodó bírálatok arra készítették Jósikát, hogy külön műben feleljen a támadásokra, s így született a *Regény és regény-ítészet* című munkája 1858-ban. Ebben a vékony füzetkében három célt kívánt megvalósítani: elkülöníteni egymástól a valódi és a kontár ítésetet, elméletileg összegezni a jó regény megírásának követelményeit továbbá támogatni egy részrehajlatlan kritikai lap megindítását és fenntartását. Véleménye szerint a kritikusnak a társadalmi életben kötelező etikett-szabályokhoz kell igazodnia a bírálat terén is, s olyan kritikai folyóiratot óhajtott, amelyben különböző nézetű munkatársak dolgoznak majd egy „illelmes” szerkesztő irányításával. Gyulai kimutatta egy ilyen vállalkozás teljességgel fölösleges és kivihetetlen voltát.³³¹ Szerinte aki mindent akar képviselni, az végül semmit sem képvisel, s feltétlenül szükségesnek tartotta a különböző pártok meglétét nemcsak a politikában, hanem az irodalomban is, mivel a nézetek ütköztetése nélkül nem létezhet egészséges társadalmi-művelődési élet. Jósikának a jó regényről szóló fejtegetései kiterjedtek a műfaj feladatára, a történelmi hűség és való-

³²⁶ (Sz.) [SZANA] 1891. 647. (Lásd Jósika lev.)

³²⁷ „ESZTER STB. SZERZŐJE” 1856a.

³²⁸ DÉZSI 1916. 329.

³²⁹ „ESZTER” SZERZŐJE 1856.

³³⁰ „ESZTER STB. SZERZŐJE” 1856a.

³³¹ GYULAI 1908. 356.

színűség követelményére, a kor- és jellemrajzra, az irányzatosságra stb. Mindezeket a korábbiakban már tárgyaltam, ezért nem térek ki újra rájuk. Amikor az író a nyelvi kérdésekhez ért, műve szinte védirtattá vált mintegy feleletként bírálói kifogásaira. Nem véletlen, hogy ez a munkája nem keltett visszhangot, hiszen elméleti megalapozása gyenge, s az ideális regény ismerveit saját gyakorlatából szűrte le.

Emlékirata sem volt egyáltalán népszerű megjelenése idején. Dézsi Lajos szerint Jósika 1864 februárjában kapott felszólítást Heckenasttól, hogy írja meg emlékiratait. Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy 1862 júliusában Heckenastnak írott levele az első olyan dokumentum, amelyben az író önéletrajzi tervével foglalkozott. Ugyanazon év októberében már véleményét is kifejtette e műfajjal kapcsolatban: „Gyűlölöm azokat az önéletrajzokat, ahol a szerző magát szinte a világeseemények központjává teszi, és ahol ő egyre mint vezérek szerepel. Ezért a nagy élményeimről csak itt-ott és csak közvetve fogok beszélni, de a kort, melyet átéltem, társadalmi és politikai vonatkozásban annál inkább fogom *amennyire lehetséges* éles bírálattal, de tárgyilagosan ecsetelni.”³³² Ennek érdekében forrásműveket kért Heckenasttól az 1804–1863 közötti időszakra vonatkozóan. Emlékiratának mind a négy kötete (I. gyermekkora, II. katonasága, III. bécsi tartózkodása, IV. házassága) egyszerre jelent meg 1865-ben.

Kertbeny Károly (eredeti nevén Karl Benkert) műfordító és bibliográfus, akinek életcélja a magyar irodalom külföldi megismertetése volt (többek között Arany és Jókai munkáit fordította németre), melegen üdvözölte a művet. Ő volt különben az egyetlen, aki a XIX. században Jósika többi alkotásával egyenrangúnak (sőt, azoknál jobbnak) tekintette. „Ez egy olyan könyv, melyben a sok tárgyilagos történelmi ábrázolás szerzője végre egyszer szubjektíve is megmutatkozik, mégpedig a karakter és a kedély elbűvölő szeretetreméltóságával, úgyhogy szilárdul meg vagyok győződve arról, hogy ez a mű sokkal melegebb fogadtatásban kell hogy részesüljön, és fog is részesülni, mint bármely más ugyanebből a híres tollból származó alkotás.”³³³ Meggyőződését ugyan nem igazolta a korabeli fogadtatás, de olyan értéket látott a műben, amelyet az utókor igazolni látszik (erről majd a XX. századi recepciónál lesz bővebben szó). Azt is ő fogalmazta meg először, hogy Jósika vezette be a modern emlékiratformát. „Ha az ember meggondolja, hogy milyen korszakokat élt át Ön, és mindezt miféle pozíciókban és szerepekben, akkor még 15 kötetet is remélhet, melyek nem is lennének fárasztóak, olyan könnyed és folyékony, olyan szubjektív és szeretetreméltó elbeszélő modorban megírt, kellemesen és sokszorosan élenkítő csevegést olvashatunk. Épp azért, hogy Ön nem száraz objektív hangvétellel ad elő egy kortörténetet, hanem azzal a mesteri causerie-val [csevegéssel], mit különben csak a francia stílus ad, s hogy nyílt szívű szubjektivitás tükrében reflektál a legfontosabb történelmi momentumokra, épp ezáltal válik ez a könyv kötetről kötetre izgalmasabbá, és lesz egyúttal valódi kincsévé nemzeti irodalmunknak. Ebben pedig már azáltal is unikum az Ön műve, mert Ön az első nemzetiségünk regenerációja óta, aki bevezeti a modern emlékiratformát.”³³⁴ Különös, hogy éppen egy német értelmiségi figyelte föl először az *Emlékirat* kortörténeti jelentőségére és az író életművében elfoglalt sajátos helyére.

Jelentősebb életrajzi eseményeinek bemutatása mellett Jósika még egyszer számot vetett irodalmi munkásságával (noha ez a mű kisebb részét teszi ki, s elszórt megjegyzéseiből állíthatjuk össze önmagáról alkotott képét). Egészében véve elégedett volt teljesítményével, és büszke megvalósításaira. Itt is említette, hogy újabb regényeiben hanyatlásról beszélnek, de ezt annak tulajdonította, hogy ezeket a műveit nem ismerik. A IV. kötetben már valósággal kérkedett irodalmi sikereivel, és rosszindulatnak, pártérdeknek megnyilvánulásának vélt minden elle-

³³² RADÓ 1944. 116. (Lásd Jósika lev.)

³³³ Kertbeny Károly levele Jósikához. Brüsszel, 1864. 12. 5. Lásd KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 556–557. (Lásd Jósika lev.)

³³⁴ Uő. Jósikához. Brüsszel, 1864. 12. 10. Lásd Uo. 560.

ne irányuló kifogást. Brassait minősíthetetlen hangnemben támadta, mintegy élő példajaként annak a kritikus magatartásnak, amelyet ő maga ítél el *Regény és regényírást*ében.

Gyulai szerencsétlenségnek tartotta, hogy az *Emlékirat* utolsó kötete megjelent, s emiatt nem annyira Jósikát, mint inkább a kiadókat hibáztatta.³³⁵ Valóban, az író itt a túlérzékeny, idős ember megkeseredettségével idézett föl minden sérelmet, ami a kritikusok részéről érte élete során, s átoltvasni, kifejezőmódját finomítani súlyos betegsége miatt már nem volt ideje. Véleményem szerint azonban e kötet nélkül csonka lenne a Jósikáról alkotott képünk. Ebből tudjuk meg például azt, hogy élete végén a csendes rezignáció gesztusával hajtott fejet vetélytársai, Jókai, Kemény és Eötvös előtt. Mégis nehéz eldöntenünk, hogy mennyire őszinték Jósika elismerő szavai róluk. Lehet, hogy a helyzet reális fölméréséből, fokozatos népszerűtlenné válásának elismeréséből fakadtak, de az is lehet, hogy a megfáradt, öreg író csak a közvéleményt visszhangozta. Az *Emlékirat* IV. kötetét már be sem tudta fejezni, halála megakadályozta ebben.

Egy apró, jelentéktelennek tűnő mozzanatnál időzőm el egy gondolat erejéig Jósika életének utolsó heteiből. Egy olyan mozzanatnál, amely szintén a rezignált, megtört ember portréját egészíti ki. 1865. február 14-én, halála előtt 13 nappal levelet küldött Kubinyi Ferencnek, amelyben közölte, hogy két hónapja eltöltötték az orvosok a szellemi munkától, tétlenül viszont nem tud élni, ezért régi emlékeit rendezí albumokba. Arra kérte barátját, hogy küldjön neki valami „csekélységet”, ami levélben elfér, például pillangót, rovar, bogarat, madártollat, részvagy ezüstpénzt, szalagot, régi levélkét aláírással, festett medalliont, szárított falevelet vagy virágot stb. Azzal is megbízta, hogy „rég jó emberei”-től szintén szerezzen ilyen apróságokat.³³⁶ Ebben a levélben az döbbeneti meg leginkább a Jósika-kutatót, hogy a szigorú, folyamatos munkához szokott író még nagybetegen sem tudott belenyugodni a tétlenségbe. Alkotnia már nem volt szabad, s ő, aki egy életen át műveihez gyűjtött anyagot, most a tárgyi világ töredékeiből készült albumot összeállítani önmaga számára. Volt neki már korábban is emlékalbuma, de ez kéziratokat tartalmazott, nagyrészt hozzá írt leveleket, amelyekben azonban kortörténeti jelentőségüknél fogva mások is – így az utókor – találnak érdekes adatokat. Jósika utolsó albuma már nem készülhetett el. De ez amúgy is annyira személyes lett volna, hogy csak az író számára bírhatott volna fontossággal, hogy ki milyen tárgyi emléket küldött neki. A tervről viszont fennmaradt dokumentumként az említett levél, s ennek alapján jobban árnyalható Jósikának, az embernek a jelleme. Ennek a mozzanatnak ugyanakkor kultikus jellege is van, és átvezet a III. fejezet témaköréhez.

II.5. A korszak Jósika-recepciójának mérlege

A XIX. század második felének Jósika-recepcióját áttekintve arra a következtetésre jutottam, hogy a 48 előtti időszakhoz képest nem vázolhatók föl újabb olvasási modellek, a régiek egymáshoz való viszonyában azonban átrendeződés történt. Már a reformkori olvasási modellek kialakításakor is hangsúlyoztam, hogy nem valamiféle statikus képződményekre kell gondolni, hanem egymással versengő, olykor bizonyos mértékig összeolvadó olvasat-típusokra. Az elvárás horizont sem formálódik statikusan a körébe tartozó olvasási modellekből, hanem ezek rivalizálása közben egyesek másodrendűvé válnak, elfelejtődnek, mások pedig előtérbe kerülnek. Ugyanakkor az egyes olvasási modellek különböző elváráshorizontok részei lehetnek, de ezek súlya változik a kérdéses horizont szerkezetétől függően.

Az abszolutizmus korának Jósika-recepciójában még mindig az **eszményítő** s mellette az **irányzatos olvasási modell** volt a meghatározó, s az olvasók az esztétikai elvárások mellett világnézeti, politikai, kulturális és etikai elvárásokkal is fordultak az író műveihez. Arra való te-

³³⁵ GYULAI 1879. 238–242.

³³⁶ NYÁRY 1912. (Lásd Jósika lev.)

kintettel, hogy ebben az időszakban igen fontos helyet foglalt el az irodalom nevelő, erkölcsileg nemesítő funkciójának gondolata, jogosnak vélem a **pedagógiai olvasási modell** kiemelését (de nem kiszakítását!) az eszményítő modellből. A Világos utáni megváltozott politikai helyzetben a korábbiaknál nagyobb szükség volt a helytálló, szellemi-lelki képességeit a lehető legjobban kamatoztatni tudó magyar hazafi kinevelésére, s a politikai cselekvés terének beszűkülése miatt az irodalomtól várták ezt el. A pedagógiai modellben az erkölcsiségre való összpontosítás mellett a hazafiasság követelményei megfogalmazásának és konkrét esetekkel való példázásának is központi szerepe volt.

A **realisztikus és a pszichológiai olvasás modell** is egyre nagyobb teret foglalt el az időszak vége felé haladva, de csak a század utolsó negyedében vált uralkodóvá, amikor is a szűkebb körben továbbélő eszményítő modell a konzervatív gondolkodású olvasókra volt jellemző. Emiatt **konzervatív olvasási modellről** is beszélhetünk, amely szerint a szépirodalom erkölcsös, szép és igaz kell hogy legyen. A konzervatív kritika erkölcstelennek és veszélyesnek ítélte a francia naturalistákat, dekadenseket és szimbolistákat. E modell értékalapját az idealisztikus poétika mellett a népnemzeti iskola gondolkodásmódja, valamint a keresztény-morális szellem alkotta. Lényegében már az abszolutizmus korában föllelhetjük e modell csiráit, első sorban néhány kritikus Balzac-ellenességében.

Jósika műveinek 1848 utáni fogadtatása a magyar irodalmi élet alakulásának új szakaszáról tanúskodik. Amikor egyes olvasói csoportok elkezdnek új típusú műveket kedvelni, akkor ez kiindulópontul szolgál a régi olvasási modellek átalakításához vagy szétzúzásához. A kibontakozó irodalmi intézmény megkísérelti körülhatárolni és elfogadtatni, hogy mi a jó irodalom. A reformkorban még viszonylag homogén irodalmi intézménnyel volt dolgunk, s a Toldy-féle kánonnak nem volt hasonló súlyú vetélytársa. A század második felében azonban (különösen az 1870-es évekkel kezdődően) egyre több csoport lépett föl eme irodalmi intézmény ellen, elkezdte megszervezni a maga sajátját, és megteremteti irodalmi kánonjait. Az új kánonokat az írókon kívül azok az értelmezések és jelentések is meghatározták, amelyeket az ellenmozgalom a műveknek és az íróknak tulajdonított új irodalom-felfogásának megfelelően.

A Jósika műveihez való ellentmondásos viszonyulás az önkényuralom korával kezdődött. 1848 törést hozott az író életébe, s ez kétségtelenül hatást gyakorolt műveire is. Irodalmi termésében nem történt változás egyik napról a másikra, s az olvasóközönség és a kritika sem fordult el tőle látványos gyorsasággal. Nem állíthatjuk azt, hogy Jósika az emigráció idején rosszabb regényeket kezdett írni (legfennebb pályájának vége felé). Az viszont tény, hogy megmaradt korábbi színvonalán, s nem érzékelte a távoli Brüsszelben a rohamosan változó magyar társadalmi-politikai-kulturális helyzetet, amely új elvárásokkal lépett fel az irodalommal szemben is. Fokozatosan elavult szerzővé vált, mert ugyanazzal és ugyanúgy kívánta népszerűségét fönntartani, mint amivel és ahogyan a reformkorban páratlan sikert aratott.

1865 után, az írói életmű lezártaival kritikusai (még egy-egy mű bírálata kapcsán is) arra törekedtek, hogy kijelöljék helyét a magyar irodalom történetében. Valamennyien egyetértettek abban, hogy úttörő volt: a magyar történelmi regény és egyúttal az élvezhető magyar regény „atyja”. Ez a sztereotípiaként ismétlődő megnevezés lényegében egy nagyon kényes és ellentmondásos szerepet takar, amint ezt Dávidházi Péter „a magyar kritika atyjá”-ról, Arany Jánosról értekezve kifejtette: „az apa szerepe még a mesterénél is sokszorta kényesebb, az örökség mellett többek közt az öröklődés problémáit is fölveti, ami atavisztikus szenvedélyeket válthat ki az önálló egyéniségüket féltő leszármazottakból”.³³⁷ Jósikával is ez történt: amikor már alig írtak róla, akkor is üresen csengő szólamként elismerték érdemét a magyar regényirodalom megindítása terén, de amikor Keménnyel összehasonlítva lélekelemzését, Jókaival összevetve fantáziáját, stílusát, nyelvét nehézkesnek vagy éppen esetlennek találták, nem éreztek rá, hogy Jósika nélkül a két író sem jutott volna el oda, ahonnan az elődre le lehetett nézni. Nem azt állítom, hogy Jósika lett volna az abszolút kezdet a magyar regényírás terén, hiszen ő is a nagy-

³³⁷ DÁVIDHÁZI 1992. 354.

részt fordításokban és átültetésekben kibontakozó, körülbelül hét évtizedes románirodalom folytatójaként lépett a színre, de tagadhatatlan, hogy jogos helyét sokan elvitták tőle.

Monográfiák az íróról

Nagyobb lélegzetű, monografikus mű először a XIX. század végén jelent meg róla, Szaák Lujza tollából.³³⁸ Már az előszóban leszögezte a szerző: „A gyorsan haladó idő nem volt képes túlszárnyalni azon szellemet, melyet báró Jósika Miklós szépirodalmi műveiben örökített át az ifjabb olvasó nemzedékre”.³³⁹ Megállapította, hogy Jósikát már nem olvassák, s ennek okát abban vélte megtalálni, hogy nem ismerik az író életét és annak a kornak a viszonyait, amelyben munkáit megalkotta. A monográfia az író halálának 25. évfordulójára készült, a kor divatos pozitívista szellemében. (Jellemző, hogy a XIX. század utolsó negyedétől kezdődően egészen napjainkig Jósikáról már csak valamilyen évforduló alkalmával jelennek meg írások.)

Szaák Lujza könyve, bevallott céljához híven, elsősorban az életrajzi adatokra fektette a hangsúlyt, s ezeket megkísérelte közvetlen kapcsolatba hozni az író munkásságával. Mindössze egy példát idézek ennek szemléltetésére. Jósika első házasságának boldogtalanságával magyarázta az író bizonyos regénytémáinak gyakoriságát: „Élete ezen részének kimerítő ismerete megfejtí azt, hogy miért foglalkozott Jósika műveiben s főleg azon műveiben, melyek legjobban sikerültek, azaz szívből írottak: a nők lélektana ábrázolásával és elemzésével, a hűség megtántorodásával, a nő önbecsülésének elenyészésével s a férfi, azaz a férj, ezerszeres kínjaival, melyet eltitkolva magába rejt s önszívébe zár, bárha tudatával bír annak, hogy a hölgyön, kit szépnek, jónak és nemesnek vélt: közelebbi s bensőbb ismeretség után az apró szeplőcskék miként tűnedeznek elő, melyekből az idők élvei s viszontagságai közben nagy rút szömölcsök válnak.”³⁴⁰ Részletes tartalmi kivonatot nyújtott az író regényeiről, de azok értékelésénél nem követte az esztétikai szempontot. Egyértelműen pozitívan és meglehetősen elfogultsággal nyilatkozott valamennyi műről. Monográfiájának hangneme túlságosan szubjektív, stílusa érzелgős, s tartalmi fogyatékosága mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy már a XX. század második évtizedében elavultnak érezték.

Szinnyei Ferenc 1914-ben tartott akadémiai székfoglaló beszédének Jósika irodalmi munkássága volt a témája. Ez az előadás 1915-ben jelent meg önálló füzet formájában. Sinnyei munkája, amint az előszóból kiderül, a szabadságharcig elkészült Jósika-műveket vizsgálta részletesebben, mivel szerinte „igazi nagy hatása csak ekkor volt”.³⁴¹ A teljesség kedvéért a 48 utáni alkotásait is áttekintette, de felületesen. Jósika azonban életművének kétharmadát az emigráció idején írta, s mivel Sinnyei csak néhány lapnyi ismertetést nyújtott erről, munkájának szerkezete aránytalanul tűnik. Lényegében koncepciója egészével nehéz egyetérteni, mert az író népszerűségének csökkenése nem fordulatszerűen történt, s így téves azt állítani, hogy 1848 után Jósika tehetsége megszűnt. Érdemes lett volna nagyobb teret szentelni legalább e második pályaszakasz jelentősebb darabjainak, amelyek meglétét egyik irodalomkutató sem tagadhatja. A Jósika-művek ismertetése után, amelyeket (a hagyománynak megfelelően) történeti és társadalmi regényekre, illetve novellákra osztott, az értekezés több mint felét az életmű általános, nagyrészt esztétikai jellemzőinek vizsgálata teszi ki. Olyan problémákat tárgyal, mint a regényíró technikája, leírásai, korrajza, jellemei, lélekrajza, valamint azok a külföldi minták, amelyek hatottak Jósikára.

Szinnyei munkáját haszonnal forgathatja a mai irodalomkutató is. Egyik nagy érdeme az, hogy Dézsi Lajos mellett Jósika irodalmi termésének legpontosabb föltérképezője, az életmű általános jellemzésének szakavatottságában pedig föltűnik bármelyik kortársát.

³³⁸ SZAÁK 1891.

³³⁹ Uo. V.

³⁴⁰ Uo. 53.

³⁴¹ SZINNYEI F. 1915. 4.

Dézsi Lajos Jósika-monográfiája mind a mai napig a legteljesebb és legalaposabb alkotás ezen a téren.³⁴² Aprólékos filológiai dokumentáció áll mögötte mind az életrajzi, mind a művekre vonatkozó adatok tekintetében, s jóllehet ihletője a pozitívista szellem volt, a mai Jósika-kutató éppen emiatt lehet hálás a szerzőnek. Helytelen lenne egyoldalú módon ok-okozati kapcsolatot feltételezni az író élete és alkotásai között, kétségtelen azonban, hogy megbízható életrajz nélkül, csak a recepciódokumentumokra támaszkodva meglehetősen ingatag talajra épülne az író műveinek fogadtatástörténete.

Dézsi Lajos monográfiájának legértékesebb része éppen Jósika életének tárgyalása. Azért bizonyul különösen sikerültnek ez, mert egy olyan társadalmi, politikai és kulturális összkép részeként mutatja be, amely az 1794–1865 közötti időszak magyar (és néha nemzetközi) viszonyaiba is betekintést nyújt. Jósika személyiségét és az irodalom, valamint a művelődés terén betöltött szerepét nem minden elfogultságtól mentesen, de általában helyesen látja. Műveinek megközelítése azonban nem a legszerencsésebb, mivel Szaákhoz hasonlóan, a tartalomra koncentrálna, a cselekmények kivonatát adja, s hiányolható belőle az esztétikai szempontú elemzés, illetve az összefoglaló értékelés. Nagy érdeme viszont, hogy a jegyzetanyagban feltünteteti (még ha a teljesség igénye nélkül is) az egyes Jósika-művek fogadtatására vonatkozó kritikák lelőhelyét, s némelyikről röviden beszámol. Az író recepciótörténetének első (bár interpretálatlan) vázlatát is megtaláljuk tehát e monográfiában.

Dézsi munkáját, annak ellenére, hogy a XX. században keletkezett, a Jósika-recepció második szakasza zárókövének tekinthetjük. Összegezte mindazt, ami az író életéről és irodalmi tevékenységéről korábban elhangzott, s olyan teljes képet nyújtott róla, amelyet a későbbi kutatók nem tudtak lényegesen gazdagítani vagy módosítani, csak néhány részletében finomítani.

³⁴² DÉZSI 1916.

III. A kultuszképződés útjai

„regényirodalmunk dicső Nesztora”³⁴³

A Jósika-regények fogadtatástörténetének további vizsgálata előtt több szempontból is indokoltnak vélek egy kis kitérőt tenni. Egyrészt a századforduló táján látványosan megnőtt azoknak a publikációknak a száma, amelyek magasztaló hangnemben emlékeztek meg a 100 éve született íróról, hamvainak hazahozatalát kitörő lelkesedéssel üdvözltek, s olyan frazeológiát használtak, amely rendkívül nagy érzelmi telítettségéről tanúskodott. Mivel olyan időszakban történt ez, amikor a kritika már szinte egyáltalán nem foglalkozott az íróval, s a közönség is egyre kevésbé olvasta, érdemesnek gondoltam felkutatni a Jósika iránti felfokozottan pozitív viszonyulás okait. Másrészt, a több mint 150 év recepciódokumentumaiban gyakran felfigyeltem bizonyos kifejezésbeli formák, sztereotip nyelvi alakzatok ismétlődésére, amelyek az író kiválóságára vonatkoznak. Íme néhány ezek közül: „mi örvendetes érzés, minő fénytéljes jelenet [...] a regényirodalom mezején egy Jósika Miklós meglepő feltűnése”³⁴⁴, „olly jeles, olly tökéletes egészen és részekben, hogy minden házhoz megszerzendőnek és [...] figyelemre méltatandónak ajánlanók”³⁴⁵, „szellemdús toll”³⁴⁶, „magyar Walter Scott”³⁴⁷, „az igazi magyar regényirodalom megalapítója”³⁴⁸, „tűnémenyszerű volt”³⁴⁹, „neve örökké azok sorában lesz olvasható, kik helyöket fénnel és becsülettel betöltötték”³⁵⁰. Az ilyenszerű frazeológia túlmutat az elismerés nyelvi kifejezésformáján, és a Jósika tiszteletének **kultuszkénti** értelmezése felé irányítja a kutatót. Mielőtt igazolnám ezt a feltevést, talán nem érdektelen tisztáznom a kultusz fogalmát, mivel ennek részeként fogom értelmezni a Jósikát övező nagyfokú tiszteletet.

III.1. A kultusz fogalmának jelentésköre

Induljunk ki tehát a 'kultusz' fogalmából, amelyet **eredetileg vallási** értelemben használtak. A Haag-féle *Bibliai lexikon* szerint a terminus ószövetségi jelentése „a közösség Istentől rendelt és megkívánt szent szolgálata Isten tiszteletére”. A szolgálatot csakis az erre hivatott személyek (papok) végezhették, meghatározott alkalmakhoz (ünnepekhez) kötődve. Az Isten és ember közötti szövetségi viszony nyilvánult meg ebben látható módon, és rendeltetése az volt, hogy a népet szent, azaz kultikus közösséggé formálja Ura szolgálatára.³⁵¹ Ezt a mozzanatot lényeges hangsúlyoznunk, mivel a szekularizált (pl. irodalmi) kultuszok esetében is központi helyet kap a kultikus tárgy/személy tiszteletében osztozók közösségi tudata. Az újszövetségi kultusz alapvető újítása az ószövetségihez képest az, hogy nem bizonyos alkalmakhoz kötött, hanem az emberi élet egészére kiterjed: „a kereszténynek és a keresztény közösségnek egész léte az Úr áldozatába való bekapcsolódással folyamatos istentisztelet”. Ezáltal nemcsak lelki és erkölcsi síkra tevődik át az ószövetségi kultusz, „hanem alapjában az egész életnek krisztusivá, lelkivé és eszkatologikussá tétele”-ről van szó.³⁵² Ugyancsak az újszövetségi korhoz kötődik a szentek és vértanúk kultusza, amelyet a keresztény egyház a II. század végétől kezdve gyako-

³⁴³ TIÖE-emléklap 1905. 5.

³⁴⁴ P. HORVÁTH 1843. 9. sz. 261.

³⁴⁵ Hműv 1837.

³⁴⁶ Hond 1846.

³⁴⁷ SEVERUS 1847. 154.

³⁴⁸ VERSÉNYI 1882.

³⁴⁹ JÓSIKA 1905. 5. Mikszáth előszava.

³⁵⁰ ZILAHY 1961. 206.

³⁵¹ HAAG 1989. 1073.

³⁵² Uo. 1076.

rolt. A vértanúk kultusza sajátos helyet foglalt el a halottakról való megemlékezés hagyományában, mivel olyan szertartásban mutatkozott meg, amely az egész keresztény közösséget érintette. A vértanúk ugyanis, akik Krisztusért áldozták föl életüket, túllépték az emberi lét határait, egyszerre voltak Isten mellett, az égben, és itt a földön. Sírjaikat és ereklyéiket is csodátevő erővel ruházták föl a hívők, s olyan helyeknek tekintették, ahol az Ég és a Föld találkozik egymással.³⁵³

Vallási műszóként úgy foglalthatjuk össze a kultusz jelentését, mint „szertartásokban kifejeződő vallásos tisztelet”-et. A kultusz jelenségével azonban a **világi szférában** is találkozunk, ahol „valaki, valami iránti nagyfokú, gyakran túlzott tisztelet”-et jelent.³⁵⁴ Az irodalom nagyjára való áhítatos föltekintés és ennek megannyi megnyilvánulási formája izgalmas területnek bizonyult a kultusz kutatás számára. A vizsgálandó anyag új értelmezői szempontot igényelt, ez pedig lehetővé tette olyan dokumentumok feldolgozását, amelyekkel a kritikátörténet nem tudott mit kezdeni, mivel a tisztán irodalomtudományi megközelítés számára értéktelennek bizonyultak. Szakszerű tanulmányozásuk tudományközi diskurzust igényelt, s mindenekelőtt **kulturális antropológiai megalapozottságot**. E kutatások első reprezentatív mozzanata Dávidházi Péternek a Shakespeare-kultuszról írott könyve volt, amelynek elméleti alapvetése magában foglalja a kultusz körébe sorolható jelenségek hármass felosztását. „A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből, és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll; mint nyelvhasználat pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.”³⁵⁵ A későbbiekben megvizsgálom, hogy ez a hármass modell mennyiben alkalmazható a Jósika-fogadtatás bizonyos dokumentumainak értelmezésére.

Dávidházi munkája mellett Margócsy István elmélete is jól hasznosítható szempontokat nyújtott számomra.³⁵⁶ Könnyű észrevenni, hogy a másodlagos irodalmi műfajokban igen gyakran merülnek föl kultikus képzetekre utaló kijelentések. Elfogadom Margócsy ama feltevését, hogy ezek nem tekinthetők pusztán ornamentális eszközöknek, mivel a mögöttük álló képzetkörök implicite rendszerré állnak össze, s meghatározzák az irodalomról való gondolkodást. Nemcsak arról van itt szó, hogy egyes alkotókat emberfölötti magasságba emel a kultikus megközelítésmód, hanem a Magyarországon honos irodalomszemléletek között van olyan, amely egészében kultikus. Az a kategóriarendszer, amelyre az ilyen irodalomszemlélet épül, „csupa olyan axiómára támaszkodik, olyan külső garanciákat használ föl önmaga legitimálására és folyamatos megerősítésére, melyek önmagukban, egyediségükben is, s egymáshoz fűződő viszonyaikban is kultikus tiszteletnek tárgyai”.³⁵⁷ A kultikus megközelítés számára a kutatás tárgya **szakrális jellegű**, s az emberfölötti, transzcendens szférával érintkezik. Mivel a tárgyat isteni tulajdonságokkal ruházza fel, nemcsak hogy vallásos terminológiával írja le, hanem apologetikusan is viszonyul hozzá, s egyetlen céljának azt tekinti, hogy bizonyítsa a szakralitás tényleges jelenlétét. A kultikus attitűd minden kritikai szempontot felfüggeszt, s azt „fedezi föl” tárgyában, amit már előre feltételezett, emiatt teljesen fölösleges számára a tárgy sajátosságainak analízise.

Margócsy megfigyelése szerint a magyar kultikus irodalmi leírások többnyire nem az egyházi vallásosság alapkategóriáival dolgoznak, hanem tárgyukat olyan viszonyítási rendszerben helyezik el, amelynek kategóriái nem szorulnak bizonyításra, mivel az adott közösségben két-

³⁵³ ELIADE 1996. 46.

³⁵⁴ Mindkét meghatározást lásd a *Magyar értelmező kéziszótár*-ban 1992. I. 799–800.

³⁵⁵ DÁVIDHÁZI 1989. 5.

³⁵⁶ MARGÓCSY 1990.

³⁵⁷ Uo. 289.

ségbevonhatatlan értékeket képviselnek. A XIX. század legnépszerűbb irodalomszemlélete az egész magyar irodalmat „szolgáló irodalom”-nak tekintette, amely csak annyiban léjtogosult, amennyiben önmagánál magasabb rendű szféráknak felel meg: a nemzetnek, népnek, népköltészetnek és a mindezek alapját alkotó magyar nyelvnek. A szolgálat maga is szakrális jellegű: a mű kizárólag akkor legitimálódik, ha „az esztétikai jelenség belesimul a szolgálat rituális rendjébe”.³⁵⁸

A magyar irodalom fölmagasztosításának alapjánál az a meggyőződés állt, hogy a nemzet szolgálata lényegében a nemzet létének továbbvitelét biztosítja. Ebben az összefüggésben a magyar irodalom megszakítatlan egységnek tekintett, s a magyar írók valamennyien ugyanannak a nemzetépítő szertartásnak a résztvevői. Az írónak, költőnek prófétai szerepet kell vállalnia, az embertársai közül kiemelkedő emberét, aki egyben a transzcendens szféra kiválasztottja. Munkáját ennél fogva nem esztétikai, hanem „kultikusan hirdetett erkölcsi” elvek alapján ítélik meg³⁵⁹, vagyis aszerint, hogy betölti-e küldetését, a transzcendens szféra képviselését. Hász-Fehér Katalin megállapítja a reformkori emlékkönyvekről szóló tanulmányában³⁶⁰, hogy nemcsak az írók, hanem a közéleti személyiségek is, akik a nemzet jövőjén munkálkodtak, mitikus magasságokba emelkedtek honfitársaik szemében. A velük való kapcsolat, műveik olvasása és a szellemi, erkölcsi tökéletesedésre való egyéni törekvés révén a mindennapi ember is beléphetett ebbe a magasabb rendű életbe. Alkotó és közönsége együtt alakították a mindennapok mítoszát, amelyet a szebb, jobb jövő reménye világított meg. Az ilyen író bevonta művészi világába a mindennapok eseményeit, a magánélet tárgyait, a köznapiekból embereket. És elképzelése szerint a közönség föl akart nőni ehhez a mitikus jelenhez, hajlandó volt anyagi és szellemi áldozatokat hozni: művelődni, olvasni, nyelveket tanulni. Követendő példának tekintette az írók által fölmutatott szellemi és erkölcsi ideálokat, s háláját kultikus tiszteletben juttatta kifejezésre.

Praznovszky Mihály a magyar irodalmi kultusz megjelenését az 1855–1865 közötti időszakra teszi, s legfőbb sajátosságát politikai eredetében és motiváltságában látja. A politikai cselekvés lehetőségétől megfosztott nemzet számára egyfajta öngazoló pótcselekvés volt az irodalmi események (megemlékezések, ünnepi évfordulók) szervezése, amint erre már az előbbi fejezetben is utaltunk. Az a politikai indíttatás állt ezek mögött, hogy a dicsőség csak részben az ünnepelté, részben a népé, a nemzeté, „amely soha nem feledkezhet meg önmaga erkölcsi erejéről”³⁶¹, s ha alkalma lenne rá, ugyanolyan lelkesen cselekednék a politika terén is, mint az irodalomén.

III.2. Jósika dicsőítése mint a XIX. század irodalomszemléleti kultuszának része

Dávidházi Péter kutatásai feltárták azt, hogy Shakespeare kultusza igazolt és részleteiben elemzett mentalitástörténeti tény. Ha ezt tekintjük modellnek a Jósika-tisztelet vizsgálatakor, egyrészt jól hasznosítható szempontokra támaszkodhatunk, másrészt bizonyításra szorul az a feltevés, amely szerint a magyar író megbecsülése kultuszként értelmezhető. A továbbiakban ezt fogom bebizonyítani. Nyilvánvaló, hogy az angol drámaíró kultusza világirodalmi méretű jelenség, míg a Jósikáé jóval szerényebb, csak Magyarországra és Erdélyre korlátozódik, s hatása is lényegesen rövidebb ideig mutatkozott meg. Kutatásaim során azonban arra a következtetésre jutottam, hogy ha nem is olyan mértékben és olyan egyértelműen, mint Shakespeare esetében, de a Jósika-fogadtatásban is találni a retorikai stratégiák és sajátos nyelvhasználat

³⁵⁸ MARGÓCSY 1990. 290.

³⁵⁹ Uo. 292.

³⁶⁰ KALLA 1997. 11–21.

³⁶¹ PRAZNOVSZKY 1998. 126.

mellett kultikus beállítódást (az író műveinek és személyiségének rajongó tiszteletét és a különféle vádak alóli feltétlen fölmentését), továbbá bizonyos szertartásrendhez való igazodást (első sorban a jeles évfordulók megünneplését). Jósika kultuszában megfigyelhető még egy alapvető eltérést a Shakespeare-étől: a recepciódokumentumok egy része (valójában többsége) nem a költői génuszt választja a kultikus tisztelet tárgyául, hanem a hazafit, a kezdeményezőt (a magyar történelmi regény megalapítóját).³⁶² Ennek okára az előző fejezetben, más összefüggések között már utaltam: a másodlagos irodalmi szövegek megállapították ugyan az életmű esztétikai hullámszámát, de a kultusz, mintegy az életmű ellenében, úgy alakította tárgyát, hogy az valóban magasztalásra méltó maradjon.

A Jósika-kultusznak két fő **forrását** fedeztem föl: egyik a magánember és közéleti férfi élete, másik az író sikere, műveinek rajongó fogadtatása. Jóllehet a kultusz első látványos megnyilvánulási formája az *Abafi* maximálisan pozitív fogadtatásában figyelhető meg, s tovább erősödött az azt követő regényekre való reagálással, mégsem állíthatjuk, hogy az író műveinek befogadása játszott volna a nagyobb szerepet a kultusz megerősödésében. Már az *Abafi* megjelenésekor érdeklődni kezdtek az olvasók az iránt, hogy ki a szerző, mint magánember, hiszen korábban ismeretlen volt a neve, s már első fellépésekor meghódította a publikumot. Jósika, a magánember élete legalább olyan érdekesnek bizonyult, mint regényei, s a két feltétel egymást kölcsönösen kiegészítve és erősítve vált a kultusz mozgatójává.

Dávidházitól eltérően nem tekintem céloknak a Jósika-kultusz „természetrájának” és fejlődéstörténetének teljes feltárását, hanem azt vizsgálom meg, hogy miként épül bele a XIX. századi általános magyar irodalmi kultuszba, melyek jelentősebb megnyilvánulási formái, s ezek hogyan élnek tovább a XX. században. (Nem térek ki részletesen az író műveinek fogadtatására, hiszen azt már részben tárgyaltam a korábbiakban, részben még kiegészítem a következő fejezetben.) Először a Jósika-kultusz életrajzi forrásait mutatom be, mivel ezek nélkül nem lehet megérteni a jelenség egészének struktúráját és működését. Azután kísérletet teszek a kultusz-jelenség megnyilvánulási formáinak tipologizálására a megtapasztalt olvasói reagálások és a szerzőhöz való társadalmi viszonyulás értelmezése céljából. Tipológiám az alábbi szempontokra épül:

1. az írói önkultusz (szerep és személyiség összefonódása);
2. Jósika kultuszának kezdetei;
3. halálának híre a korabeli sajtóban;
4. születésének 100. évfordulója;
5. kultuszának XX. századi formái.

III.2.1. Egy regényes élet

Jósika életrajzához ismertetéséhez különféle források állnak a kutató rendelkezésére. Elsőként Eötvös Lajos³⁶³, majd Toldy³⁶⁴, a XIX. század utolsó évtizedében Szaák Lujza és Szinnyei József³⁶⁵ dolgozták föl viszonylagos alapossággal az író életének eseményeit, a legteljesebb munka pedig Dézsi Lajos monográfiája ezen a téren. Mégsem ezekre támaszkodom elsődlegesen, hanem Jósika *Emlékiratára*, egyrészt mivel tiszteletben tartom az író önbeállítását, másrészt amiatt, hogy életrajzírói is alapvető forrásuként kezelték ezt a művet. Figyelembe veszek továbbá olyan anekdotákat, amelyek a recepciódokumentumok vizsgálata során bukkantak föl, s amelyek gazdagítják az író életének kultikus értelmezését.

³⁶² Ugyanez elmondható Kisfaludy Károly kultuszáról is. Lásd GOSZTONYI 1997.

³⁶³ EÖTVÖS L. 1866.

³⁶⁴ TOLDY 1871. 348–365.

³⁶⁵ SZINNYEI J. 1897. V. 565–671.

Családi eredet

A Jósikáké Erdély egyik legrégibb nemesi családja volt.³⁶⁶ Az író Jósika Miklós érdeklődéssel fordult származása felé. Emlékiratában említi, hogy többféle hagyomány élt családja eredetéről. Az egyik szerint Kantakuzeno János görög császártól származott, a másik szerint román eredetű volt, a harmadik pedig egy derűs kis legenda, amely azt beszéli el, hogy a család Zsigmond királytól kapta a nevét, aki egy katonásdit játszó gyermekcsoport vezetőjétől megkérdezte a nevét, s mivel az bátran felelt, hogy „Jósika”, a király nemességet adományozott neki.³⁶⁷

A család eredetére vonatkozó hagyományt amiatt tartom fontosnak kiemelni, hogy része annak a történelmi önismeretnek, amely elevenen élt az erdélyi nemesség körében, s nemzedékről nemzedékre hagyományozódva Jósika szellemi fejlődésében és íróvá válásában is fontos szerepet játszott. Ezt aényt sokan hangsúlyozták, nemcsak életrajzírói (Toldy, Szaák, Dézsi stb.), hanem kritikusai közül is azok, akik történelmi regényeivel foglalkoztak (pl. Gyulai, Jancsó Elemér, Radnóti).

Gyermekkori élményhátter

A regényíró 1794. április 28-án született Tordán. Élete első 17 esztendejének eseményei többnyire sablonszerűen térnek vissza életrajzíróinál, bár kétségtelenül kultikusan is ki lehet aknázni ezeket. Először is korai árvaságát (édesanyját ötévesen veszítette el), majd a gyermekkor élményháttereként egyrészt a női (nagyanyai) gondoskodást, másrészt az apa szerepét. Az előbbivel kapcsolatban Szaák és Dézsi emelte ki a Jósika-nagyanya 1804-ben bekövetkezett halálát, mint a boldog gyermekkort lezáró mozzanatot Miklós életében. Az apa alakjának autoritása egyrészt a nevelők gondos megválasztásában (a francia nyelvet például anyanyelvi beszélőktől sajátíthatta el)³⁶⁸, másrészt a társadalmi beavatás „ritusában” érvényesült. Jó kedélyű, mulatozást kedvelő ember lévén korán bevezette gyermekeit is a főúri társaságba, így Miklós-nak alkalmá volt megismerni a XVIII–XIX. század fordulójának erdélyi előkelő köreit, azok életvitelét és jellegzetes alakjait. És, tegyük hozzá, a kultikus értelmezésnek megfelelően a majdani regényíró már ekkor, öntudatlanul „elraktározta” a művészi alkotáshoz szükséges tapasztalatokat. Ugyanilyen fontosságot tulajdonítottak többen (elsőként Petrichevich Horváth Lázár) id. Jósika Miklós gazdag könyv- és fegyvertárának, amely mintegy „kézzelfoghatóvá tette” fia számára a történelmi múltat.

Iskolai tanulmányok

Nagyanyja halála után, 1804-ben Miklós a kolozsvári piarista gimnázium diákja lett. Ő is, biográfusai is kiemelték, hogy másfajta, szigorú rendhez kötött életforma kezdődött ekkor számára. Apja egykori nevelője, Gull János felügyelete alatt végzett el két grammatikai, két humanista és két filozófiai osztályt.³⁶⁹ Az iskolai évek tényszerű leírásai között is fölbukkan néhány kultikus mozzanat: bár osztályában a két legfiatalabb tanuló egyike volt, mégis a legjobbak közé tartozott tanulmányi eredményei alapján. Erre az időszakra esik első szépirodalmi kísérlete is: képzeletbeli szökését írta le a convictus szigora elől, de mielőtt munkáját befejezhette volna, nevelője megsemmisítette azt. Úgy tűnik, mindkét mozzanat arra hivatott, hogy az eljövendő regényíró kiválasztottságát igazolja visszamenőleg.

Katonai önkéntesség

Az 1809/10-es tanév lezárása után Jósika úgy döntött, hogy nem folytatja iskolai tanulmányait. Ezzel kezdetét veszi tulajdonképpeni „regényes” élete, amelynek legapróbb eseményei is

³⁶⁶ Lásd többek között NAGY I. 1860. 357–361., KÖVÁRI 1854. 131–134. és GUDFENUS 1990. 611–618.

³⁶⁷ JÓSIKA 1865. I. 13–19.

³⁶⁸ Uo. 61–63.

³⁶⁹ DÉZSI 1916. 40–52.

a kultikus érdeklődés középpontjába kerültek. Az új életszakasz első lépése a katonai önkéntesség. Jóllehet nemesi mivolta fölmentette volna a katonai szolgálat alól, kalandvágyból és a változatosság iránti igényének kielégítése végett 1811-ben beállt katonának a Savoyai Eugen dragonyosrezredbe. Így alkalmat nyílt utazni, világot látni: eljutott többek között Szászországba, Galíciába, Olaszországba, és Franciaországba. Szép sikereket ért el a különböző hadműveletek során, s vitézsége elismeréseként főhadnaggyá, majd kapitánnyá nevezték ki.

A Jósika-életmű méltatói közül sokan említik katonai előléptetéseit, Mikszáth Kálmán például éppen egy anekdotaszerű életrajzi eseménnyel indítja Jósika *A csehek Magyarországon* című regényének 1905-ös előszavát: „A Mincio melletti ütközetben 1814. február 8-án a csatatéren ott melegiben nevezték ki a szavojai dragonyos-ezred egy formás hadnagyát, ki magát vitézsége által kitüntette, főhadnagynak. A tábornagyszereplő így szólt hozzá: – Ön nagy dolgokra van hivatva, főhadnagy.”³⁷⁰

Mivel az ezred ritkán vett részt hadműveletekben, Jósikának bőven volt ideje olvasásra és nyelvtanulásra (ekkor tanult meg spanyolul). Mindenfélét olvasott, amihez hozzájutott, német költőket, filozófiát, népszerű regényeket, bármiféle rendszer nélkül. Emlékiratából tudjuk, hogy legjobban az útleírásokat és a történeti műveket kedvelte.³⁷¹

Bécsi évek

Apja közbenjárására, aki féltette az ütközetekben való részvételtől, Bécsbe helyezték át kapitánnyá a Colloredo-Mansfeld gyalogezredbe. A Bécsi Kongresszus idején is a Monarchia fővárosában tartózkodott, könnyelmű és fényűző életet élt, bálókra, színi előadásokra és hangversenyekre járt. Kamarásként az udvari bálokon is rendszeresen részt vett. Saját bevallása szerint később, regényíróként nagy hasznát vette annak, hogy nyílt szemmel járt a világban, és sok emberrel találkozott.³⁷²

A császárvárosba fűződnek első felnőttkori irodalmi kísérletei is. Három „keserves” drámát (szomorújátékot) írt, s ezeket megmutatta Raimund Ferdinándnak, a híres bécsi színésznek és színművésznek, akivel személyes ismeretséget kötött. Raimund dicsérte a darabokban megrajzolt nemes érzelmeket, de irodalmi alkotásként mindhármát értéktelennek ítélte. Állítólag azt nyilatkozta, hogy: „Lássa ön, [...] egy van darabjában, mi nekem nagyon feltűnt, a leleménység, önből jó regényíró lehetne, de arra még igen fiatal.”³⁷³ Hogy ez valóban így történt-e, nem tudjuk. Kétségtelen azonban, hogy Jósika biztató előjelként értelmezte a neves színésszel való beszélgetést, bár a kérdéses darabokat megsemmisítette.³⁷⁴

Első házasság – magánéleti kudarc és írói érlelődés

Bécsben ismerkedett meg Kállay Erzsébettel, akit 1818-ban, katonai rangjáról lemondva, feleségül vett. Ezután életének színtere megváltozott: részint a Szabolcs megyei Napkoron, apósa birtokán, részint Erdélyben élt. A családi élet nem hozott számára boldogságot, bár négy fiúgyermekük született. Felesége ugyanis szeszélyes, kiszámíthatatlan nő volt, s nem érezte jól magát Erdélyben, amely Jósikának létté vált. Apósának, Nagykovácsi Kállai Leó földesúrnak műveletlen, csak a maga kényelmével törődő rokonsága is kiábrándította.

Kárpótlást az irodalommal való további kísérletezésben keresett. 1827 körül írt egy *Átok* című verses elbeszélést, amely Kisfaludy Sándor regéire emlékeztetett. Kisfaludy Károly udvariasan visszautasította a mű közlését, így az csak 1840-ben jelent meg nyomtatásban.³⁷⁵ Első irodalmi publikációit (kilenc költeményt a Felső-Magyarországi Minervában) F. Marosközi Gábor névvel jegyezte 1828-ban és 1829-ben. Szerény művek voltak ezek, Jósika maga is gyengének

³⁷⁰ JÓSIKA 1905. Előszó 5.

³⁷¹ Uő. 1865. II. 187.

³⁷² Uo. 199.

³⁷³ Uo. III. 140.

³⁷⁴ Dézsi szerint Szurdukon elégette őket. Lásd DÉZSI 1916. 110.

³⁷⁵ WEBER 1910. és Uő. 1914.

minősítette őket. Egy Toldynak címzett levelében (1842. március 5.) nem kis önkritikával írta, hogy e kísérleteit „el lehet bátran hallgatni, hogy nyugalmuk sírjokban [...] ne háboríttassék”.³⁷⁶

Első közéleti szereplésére az 1834-es erdélyi országgyűlésen került sor, amikor barátja, Wesselényi Miklós biztatására előadta a *Közvéleményről* írott eszmefuttatását, amellyel némi figyelmet keltett. Sikerén felbuzdulva, többször felszólalt az 1835. évbe is átnyúló országgyűlésen, majd megírta az *Irány és Vázlatok* című társadalmi-politikai röpiratát, amelyek 1835-ben megjelentek Kolozsváron, és volt valamelyes visszhangjuk.³⁷⁷ Ezután egyre több időt szentelt irodalmi és közéleti munkásságának, s egyetérthetünk életrajzíróival abban, hogy ez menekedést nyújtott számára családi gondjai elől.

Második házasság – magánéleti beteljesülés

Valamikor 1836 és 1839 között ismerkedett meg báró Podmaniczky Júliával, aki 19 évvel fiatalabb volt nála, s akinek, a kultikus értelmezés egyik beszédes példáját idézve, „finom, gyöngéd, művelt nő lelke volt hivatva kárpótlást nyújtani egy elhibázott házasság sokévi lelki gyötrelmeiért”.³⁷⁸ Júlia tanult, nyelveket beszélő, szépirodalmi tehetségű nő volt, ideális élet- és szellemi társnak ígérkezett Jósika számára. Az író valópert indított első felesége ellen, de a tárgyalások egy évtizeden át tartottak. Végül Jósika 1847-ben áttért a református vallásra, s annak törvényei szerint kimondták a válást. Még ugyanabban az évben feleségül is vette Júliát, és az író szurduki birtokára költöztek. A kultusz működése szempontjából tipikus az a tény, hogy egyik életrajzírója sem ítélte el amiatt, hogy vallást cserélt (mint ahogy a katonaságból való kilépését sem minősítették „dezertálásnak”), mivel ez a kultuszrombolás irányában hathatott volna.³⁷⁹ Jósika, mintegy önmaga mítoszát építve, azt állította, hogy ősei vallásához tért vissza (a negatív értékű gesztust pozitívként tüntette föl a gyökerekhez való hűséggel indokolva tettét). Biográfusai pedig, alighanem a Liszt Ferenc- és Széchenyi-szerű személyiségek legendás nagy szerelmeinek és a beteljesülésre való áldozatkész várakozásának mintájára csodálatra méltónak tartották mindazt, amit az író Júliáért megtett. Nyugodt életük azonban rövid ideig tartott, ugyanis az író 1848-ban tevékenyen bekapcsolódott a politikai élet eseményeibe.

Erdély első jobbágyszabadítója

A Jósika-kultusz nem aknázza ki azt a fontos életrajzi mozzanatot, hogy 1848 tavaszán írónk volt az első nemes Erdélyben, aki jobbágyságait (legnagyobb részét románokat) még a törvény meghozatala előtt felszabadította.³⁸⁰ E dokumentumot, *A szurduki uradalomhoz tartozó minden helységek földművelőiehez* című levél szövegét érdemes idéznem.

„Ezen soraim által együtt és egyszerre felszabadítlak ezennel mindnyájatokat minden úrbéri tartozásoktól, robotaktól, dézmáktól, s kívánom, hogy addig is, míg az erdélyi országgyűlésben ez törvény által szentesítettet fog, legyetek ti az elsők Erdélyben, kik minden fillérezés nélkül, önkényes jóindulatomból, erőszak és kényszerítés nélkül élvezhessétek a szabadság malasztit. Adja az ég, hogy az Isten legszebb és legnemesebb ajándékát, a szabadságot, keresztényekhez s jó és szorgalmatos polgárokhoz illő módon érteni és használni tudjátok. Ha szükség, baj s kedvetlenség ér, melyben rajtatok segítni tehetségemben áll, jöjjetek hozzám, s amit tehetek érteket, meg fogom tenni. Legyetek szorgalmatosak, Isten félők és józanok, és az Isten, kitől e szabadság jó, el nem fog benneteket hagyni. Valamint én földeitek határait tisztelendem s jogaitokat sérteni sohasem fogom, úgy ti is tiszteljétek az én határaitam és az én jogaimat, mert köl-

³⁷⁶ WEBER 1911. 74. (Lásd Jósika lev.)

³⁷⁷ EÖTVÖS L. 1866. 1002., VUTKOVICH 1883. 166., SZAMOSY 1836.

³⁷⁸ DÉZSI 1916. 205.

³⁷⁹ Ezzel szemben Bessenyeit is, Barcsayt is megvetette Kazinczy a jellembeli gyengeségnek minősített vallásváltoztatás miatt.

³⁸⁰ Ez a tény csak 1994-ben válik rendkívül jelentőssé, amikor a román hatóságok el akarják távolítani a Jósika-emléktáblát a tordai szülőházáról, románellenes nyilatkozatokkal vádolva az író. Az esetről bővebben Jósika XX. századi kultuszánál.

sönös becsületesség legjobb örje a jólétnek és lépesedésnek. Szurduk április 23. napján 1848. Jósika Miklós.³⁸¹ Nagylelkűsége fölött nemcsak a történelem siklott el, de felszabadított jobbagyai durván rácsáfoltak a megelőlegezett bizalomra: 1848 decemberében a Binder százados sztrák seregéhez csatlakozott román felkelők szédülták szurduki kastélyát.³⁸²

1848-as politikai tevékenysége

Az utolsó erdélyi országgyűlésen Jósika Közép-Szolnok megye követeként vett részt. Tagja lett annak az országos bizottmánynak, amely gróf Teleki József elnöklete alatt az unió részleteit volt hivatott kidolgozni, és a Pesti Hírlap erdélyi ügyekről való tudósítójaként is működött.³⁸³

Az első népképviselői országgyűlésen a főrendi ház tagjaként volt jelen Pesten. Később a Honvédelmi Bizottmány tagjává választották, s a kormányt ebben a minőségben követte Debrecenbe, Szegedre, majd Aradra. Felesége mindenütt vele tartott. A kormány lapjának, a *Közlöny*-nek a felügyeletével is Jósikát bízták meg.

Kalandos menekülés az országból

A világozi fegyverletétel után el kellett hagynia az országot a forradalom és a szabadságharc idején vállalt tevékenysége miatt. Menekülése regényes életének külön fejezetét alkotja. Meggyőzte feleségét, hogy más-más úton menjenek külföldre, és Lipcsében találkozzanak. Jósika vadászának ruhájában és irataival, kerülő utakon jutott ki az országból, Debrecenen, Gömörön és a Szepességen át igyekezett Galícia felé. A Magas-Tátrában rablók támadták meg és fosztották ki, s mindössze ötven császári aranyat tudott elrejtetni. Magyarország és Galícia határán jó emberek segítségével átjutott, s Boroszlóban (ma Wrocław) vonatra szállva utazott Lipcsébe. Egy hónappal később felesége is követte.³⁸⁴

Lipcséből, ahol Wehowsky álnéven molnármesternek adta ki magát, távoznia kellett a rendőrök gyanakvása miatt, aki angol kémnek gondolta. Egy időre felesége thüringiai rokonánál, Bülow bárónénál húzódtak meg, majd barátai segítségével szerzett egy Nicolas Winkler névre szóló útlevelet, s 1850-ben Brüsszelben telepedtek le. Itt éltek 1864-ig, amikor is átköltöztek Drezdába.

Szabad hazában hontalan

Hazatérésük reménye 1850-ben foszlott szét, amikor a rendkívüli hadi törvényszék felség-sértéssel és lázadással vádolta Jósikát, és kimondta rá a halálos ítéletet. 1851-ben a pesti hírhedt Újépület mögötti téren jelképesen végre is hajtották ezt: 35 társáéval együtt nevét kifüggesztették a bitófára.³⁸⁵

1857 után már nem volt politikai akadálya hazatérésüknek, de Jósika nem tudta elfogadni az otthoni helyzetet, mivel számára megalkuvás lett volna visszatérni a levert szabadságharc földjére. Barátjának, Fejérváry Miklósnak így írt erről: „– Mi – makacs, konok, entétirt [önfeű], bikfic bumlerek [kőborgók] és demagógok elhatároztuk *végképpen*, hogy künn maradunk! – hijában, édes druszácskám, elszoktunk a boldogságtól! – s félünk nagyon, hogy meg nem bírjuk azon paradicsomi existenciát, mely ott a hazamenendőkre vár! – Ennek azonban csak a mi ossz ízlésünk az oka. Tudom, hogy majd vartyognak otthon a békák, majd mondják, hogy büszkék vagyunk, nem szeretjük hazánkat etc. etc. etc. és még etc. – Hanem mi, bizony kuyába sem vesszük a Bach-nvalogatók, Kún Márk-hánde-z-modes [divatcikkárusok] és pesti handabandások kiabálá[s]it!”³⁸⁶

³⁸¹ KÁDÁR 1890. 32–33.

³⁸² Uő. 1903. 515.

³⁸³ JÓSIKA 1848.

³⁸⁴ Jósika 1848-as tevékenységéről és meneküléséről lásd SZAÁK 1891. 78–93., DÉZSI 1916. 262–282.

³⁸⁵ A jelképesen kivégzettek névsorát lásd többek között NEMESKÚRTY 1998. 81–83.

³⁸⁶ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 218. (Lásd Jósika lev.)

Névvesztés: a megbélyegzettség ideje

Az emigráció idején Jósika egyre többet írt, hogy megélhetésüket biztosítani tudja. Nehéz helyzetbe került amiatt, hogy tisztességesen kitartott a Heckenasttal kötött szerződése mellett, amelynek értelmében magyar nyelvű munkáit más kiadónál nem jelentethette meg. Levelet írt Heckenastnak, megerősítve egyességükhöz való ragaszkodását, de választ hosszú ideig nem kapott. (A II. fejezetben szó volt arról, hogy emiatt volt kénytelen németül írni munkáit.) 1852. február 12-én érkezett meg a várva várt visszajelzés, amelyben kiadója közölte, hogy a rendőrhatalóságok kedvezően ítélték meg *Eszther* című regényét, s engedélyezték kinyomatását azzal a szigorú feltétellel, hogy a szerző nevét nem lehetett sem leírni, sem utalni rá. Azt a megkötést is közvetítette a levél, hogy „elkerülendő az eddigi kalamitásokat cenzori pontossággal mellőzze és tartsa távol mindazt, ami a mégoly szigorú történelmi ábrázolásnál is kapcsolatba és párhuzamba hozható az 1848/49-es eseményekkel. Ugyancsak kérem Önt, hogy a nemzeti gyűlölködés mindenféle kifejezését hagyja el, még ha a régmúlt korok is szolgálnának alapjául. Kerüljön olyan ábrázolásokat és frázisokat is, melyek a tömeget egy gyakran oly siralmasan félreértett szabadságérzésre biztatják és izgatják fel.”³⁸⁷ Jósikát csapásként érte, hogy közkedvelt író létére újra nevet kellett szereznie magának, és megnyernie az olvasóközönség érdeklődését. „Szomorú tréfa biz az: miután több mint 80 kötetnyi vagy Dumas-féle dimension [kötetméretben] 300 kötetnél többet összefirkáltam, most új nevet szerezni magamnak.”³⁸⁸ Mégis remélte, hogy publikuma ráismer a névtelenül megjelent *Eszther* szerzőjére. Várakozásában nem csalatkozott. Ennek szemléltetésére visszaütne az előző fejezetben már idézett, Új Magyar Múzeumbeli rajongó üdvözletre: „Végre valahára ismét egy szem azon nemes regényfáról [...] egy újabb remek a magyar regény halhatatlan nagymesterétől!”³⁸⁹

Álnév: az enigmatikusság vonzereje

Mivel emigrációja idején megjelent első magyar nyelvű regénye valamelyes kárpótlást jelentett nevétől való megfosztásáért, következő munkáit „Eszther szerzője”, illetve „Eszther sat. szerzője” álnévvel jegyezte.³⁹⁰ Az álnév használatával járó enigmatikusság növelte műveinek vonzerejét, az író számára pedig olyan szerepjátékot nyújtott, amellyel minden bizonnyal azonosulni tudott. Egyrészt, amint a korábbiakban kimutattam, művei cselekményében és szerkezeti felépítésében is a titokzatosságot kedvelte, másrészt a negyvenes évek derekán önszántából vállalta egyik regényének (az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjainak*) Alt Móricz álnéven való publikálását, és Toldy Ferencsel cinkosan összemosolyogva várta, hogy felismerik-e olvasói.³⁹¹ Kétségtelen azonban, hogy a kényszerű névfosztás idején jóval nagyobb volt a szerepjátszás tétje: az esetleges kudarc nemcsak írói, de magánemberi meghasonlást is hozott volna számára. Anonimitásának korszaka 1860-ig tartott, amikor *A két barát* című regényét ismét Jósika Miklósként írhatta alá.

Az emigráció tevékeny mindennapjai

Jósika emigráns élete gazdag volt eseményekben. Megmaradt írónak, s emellett közéleti funkciót is vállalt. Említettem korábban, hogy Kossuth őt nevezte ki a magyar emigránsok központi sajtóirodájának vezetőjévé 1859-ben. Döntését egyrészt Jósika jellemének megbízhatóságával, másrészt az otthoniakkal való jó kapcsolataival indokolta: „Tehetsége, szilárd jelleme, fáradhatatlan buzgalma, összeköttetései a hazában és a hazával, s az, hogy Brüsszelben lakván,

³⁸⁷ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 536–37.

³⁸⁸ Uo. 73.

³⁸⁹ ÜMM 1853.

³⁹⁰ Valószínűtlennek tartom Eötvös Lajosnak azt a (különben egyedülálló) feltételezését, amely szerint Jósika érezte, hogy 1850 utáni regényei a korábbiaknál gyengébbek, s emiatt jegyezte azokat „Eszther szerzője” álnévvel. Lásd EÖTVÖS L. 1866. 1010. Egyrészt külső kényszer miatt tette ezt az író, másrészt nem találni nyilatkozatai között egyet sem, amely arra utalna, hogy elismerte volna az emigráció idején írott művei esztétikai színvonalának csökkenését.

³⁹¹ WEBER 1911. 70. (Lásd Jósika lev.)

az otthoniakkal könnyen és biztosan közlekedhetett: mindnyájunk között őt jelölték ki e fontos feladat megoldására.”³⁹² Megbízatásának mindaddig eleget is tett, amíg az anyagi források végleges kiapadása miatt be kellett szüntetni a vállalkozást 1861-ben.

Eközben Júlia németre fordította férje regényeit (ezek közül a *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes* – csak németül –, a *Jósika István, A szegedi boszorkányok* és a *II. Rákóczi Ferenc* jelent meg³⁹³), s különféle tudósításokat és elbeszéléseket írt a pesti lapoknak. Mivel Jósikáék, a többi menekülthöz hasonlóan, állandó anyagi gondokkal küszködtek, Júlia polgári foglalkozásba is kezdett: csipkekereskedést nyitott. Ez annyira sikeres vállalkozásnak bizonyult, hogy az 1860-as évek elejére saját, tágas otthonukba költözhetek.

A belgák viszonyulása

Brüsszelben jó kapcsolataik voltak mind a középosztály, mind az arisztokrácia tagjaival. Valószínűleg kuriózunak tekintették az emigráns magyar író és feleségét a belgák, és, amint Vadnai Károlynak, a Hölgyfutár munkatársának 1862. szeptember 14-i leveléből értesülhetünk, mindenki ismerte és tisztelte őket. Saját tapasztalatáról a következőket írta: „A vendéglőben, hol szállva valék, csak a nevét kelle kiejtenem, azonnal mindegyik pincér meg tudá mondani lakását, s midőn egy bérkocsiba ültem, s mondám: »rue de la Commune, nro. 25«, a bérkocsis azt felelte rá: ahol báró Jósika (az ő kiejtésük szerint Zsozsika) lakik.”³⁹⁴

Az otthoniak viszonyulása

Jósika alakja, személyisége rendkívül vonzotta mind a belga fővárosban letelepedő mind az ott átutazó magyar honfitársait. Vadnai Károly említett levelében beszámolt arról, hogy milyen kellemesen csalódott az írnál tett látogatása során: „egy, a száműzetés fájdalmai alatt megtört embert képzeltem találni, s íme találtam egy derült arcú férfit, ki akkor is érdekes alak lenne, ha nem is volna oly kitűnő költő”. Fornet Kornél, 1848–49-es honvéddörnyag számára hasonló élményt jelentett az íróval történt találkozás. Beszámolójában felfigyelhetünk egy lényeges kultuszképző mozzanatra: nem említi, hogy mikor járt Jósikáéknál, így a megörökített látogatás időtlenné, mitikussá válik, s az író képe a kultikus tisztelet változatlanul merevedett tárgyaként jelenik meg: „bő alkalmam volt a kiváló tisztelettel körülvelt házaspár mind irodalmi munkásságát, mind fennkölt szellemességét és a benső lelki egyensúlyból kiáradó kedélyességét csodálni és megszeretni. Délig mindketten az íróasztalnál dolgoztak és senkit sem fogadtak, a délutáni időt azonban (többen összegyűlvén) az öreg úr tapasztalatainak, életbölcseiségi és szellemi kincseinek gazdag tárházából merített történetkéi elbeszéléssel, vagy egyik-másik élményének előadásával töltöttük”.³⁹⁵

A konkrét tényekhez visszatérve: 1864-ben Jósikáék eladták brüsszeli házukat, és átköltöztek Drezdába, ahol egyrészt olcsóbb volt az élet, másrészt Júliát ott lakó rokonai segíthették beteg férje ápolásában. A regényíró élete itt ért véget 1865. február 27-én.

Nem véletlen, hogy egy ilyen kalandos, nem mindennapi eseményekben gazdag élet **kultusz forrásává válhatott**. Alig találunk a Jósikáról írott cikkek, tanulmányok között olyant, amely ne említene legalább egyet-kettőt a fentiek közül. A legérdekesebbnek bizonyuló mozzanatok **erdélyi származása** (az országrész viszonylag csekély ismertsége miatt), **katonaévei** (**nagy térbeli távolságok integrálása** egy személy tapasztalataiban), **mártíriuma** (boldogtalan első házassága és száműzetése), valamint az **őrangyalként** mellette álló második feleség alakja. Ezek az élettrajzi elemek a XX. század sajtójában is föl-fölbukkannak, s csak a Jósika-kultusz lehanyaglásával veszítenek vonzerejükből.

³⁹² KOSSUTH 1881. 82–83.

³⁹³ SZINNYEI 1915. 71., 99., 100., 101.

³⁹⁴ VADNAY 1862.

³⁹⁵ FORNET 1892. 105.

III.2.2. Az írói önkultusz – szerep és személyiség összefonódása

Az előző alfejezet lényegében Jósika emberi és írói önbeállítását tanulmányozta főként emlékiratára alapozva. Önbeállításával azonban szorosan összefügg önkultusza, az, ahogyan reflektált a saját magáról felállított képre, és jellemét, magatartását, tetteit értékelte. Mindennek alapját az képezte, hogy különböző szerepeket élt át, s meggyőződése szerint valamennyit magas színvonalon valósította meg. Vallomásai arra engednek következtetni, hogy meglehetősen sokat foglalkozott szerepeivel és fontosságával. Írói értékének tudata első regénye megjelenésekor alakult ki benne, annak az osztatlan sikernek köszönhetően, amelyet aratott. Újabb regényeinek kedvező fogadtatása fokozta önbecsülését, olyannyira, hogy a kritikák egyszerűen leperegtek róla, vagy rosszindulatot látott mögöttük. Értékébe vetett hitéhez hiúsága is társult, s egyetérthetünk azzal a megállapítással, amely szerint önkritikai érzékének hiánya miatt nem tett személyiségére jó hatást olvasóközönségének hódolata.

Kultuszának tanulmányozása nem lehet teljes a Jósika-alkotta énkép nélkül, mivel ez kétségtelenül befolyásolta azt, ahogyan mások vélekedtek róla. Az ilyenfajta vizsgálathoz jól használható szempontokat nyújt Szerdahelyi Zoltánnak az a tanulmánya, amelyben Hajnóczy Péter önkultuszának jeleit egyrészt az író műveiben, másrészt viselkedésében mutatta ki.³⁹⁶

Jósika Miklós viselkedéséről viszonylag kevés és közvetett adat áll rendelkezésünkre. Dézsi Lajos monográfiájára, Jósika eddig feltárt levelezésére és azokra az újságcikkekre támaszkodhatunk, amelyek egy-egy elszórt megjegyzést tesznek Jósika magatartásáról. A mindennapi életben rokonszenves, barátságos embernek bizonyult. Noha ez még önmagában nem tűnik kultuszképző mozzanatoknak, jelentőséget nyer abban a kontextusban, hogy közvetlensége révén betekínthetett mások életébe, alapos emberismerete pedig írói sikerének egyik alapfeltétele volt.

Magánemberi énkép

Példás családapai voltának kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak, különösen az őt meg nem értő és meg nem érdemlő feleség alakjával összehasonlítva. Jósika is házassága áldozatának tekintette magát, s emlékiratában mártíriumát hangsúlyozva idézte fel hajdani helyzetét: „Olyan voltam, mint akit a növekedő víz egy szigetre szorít s látja miként növekedik az ár s miként készülnek a hullámok őt elnyelni.”³⁹⁷ Ezzel a hasonlattal mintegy természeti katasztrófává növelte boldogtalanságát, tápot adva a kultikus értelmezésnek. Életrajzírói tovább bővítették ezt a gondolatot, s egy kompenzációs gesztussal íróvá válásának közvetlen okát látták családi boldogsága hiányában.

Szociális énkép

Közéleti emberként „kitűnő elvszilárd hazafi”³⁹⁸ hírében állt, aki valóban szívesen vállalta ezt a szerepet, és teljesen azonosulni tudott vele. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez is egyfajta kultikus szerepjáték volt számára, amelyben megélhette regényeinek nemzet- és hazaszolgáló erkölcsi normáit. Ugyanakkor részévé válhatott a reformkor szóban és tettben egyaránt megnyilvánuló, a polgári nemzet kialakítását célzó küzdelmeinek. A forradalom és szabadságharc idején kivívta Kossuth megbecsülését, s barátságuk az emigrációs évek idején sem szakadt meg. A nagy politikusi aurájának kisugárzása még magasabbra emelte a közismert írói hazafiként kortársai szemében.

Írói énkép

Az írói önkultusz vizsgálatának másik fontos kérdése az, hogy miként látta, illetve mutatta be önmagát Jósika Miklós regényíróként. Közvetlenségéből eredendően sok mindent elárult

³⁹⁶ KALLA [1994.] 163–172.

³⁹⁷ JÓSIKA 1865. IV. 49.

³⁹⁸ EII 1894.

magáról elsősorban leveleiben, *Regény és regényírtészet* című munkájában és emlékiratában. Az ön maga köré épített kultusz egyik jelentős mozzanata az a kijelentése, amely szerint nem készült írói pályára. Ezzel, mintegy a zsenielmélet hatására, a **sorsszerűséget** hangsúlyozta íróvá válásában: „Ha nekem valaki azt jósolta volna, hogy *híres író leendek*, talán széttéptem volna a tollamat.”³⁹⁹ A korabeli, egymás ellen áskálódó írócsoportok riasztották el ettől a pályától – állította, pedig valószínűbbnek látszik, hogy az **eleve íróvá rendeltetés mítoszá**t kívánta megalapozni ezzel a kijelentéssel. Ezt a feltevést megerősíti Jósikának az az állítása is, amely szerint „ha *előttem* soha senki sem írt volna regényt, én írtam volna az *első*”.⁴⁰⁰ Ráth Mór kiadónak címzett levelében szintén büszkén vallotta, hogy ő írta „az első élvezhető magyar regényt”, amelynek visszhangja egy életen át elkísérte.⁴⁰¹ Az *Abafi* erdélyi fogadtatás is beépítette ebbe a mítoszba: néhányan azt állították, hogy a regényt egy okos román pópa írta Szurdukon. Jósika tiltakozása ez ellen a vád ellen önbecsülésének beszédes példája is: „hogy európai műveltséggel bíró, sokat élt és tapasztalt ember ily regényt írhasson, ez hihetetlen volt előttük!”⁴⁰² Önjellemzéséből a „sokat élt és tapasztalt ember” gyakran fölbukkan a róla írott munkákban, az „európai műveltséggel bíró” azonban nem. Ehelyett csak azt a tényszerű megállapítást találjuk, hogy több idegen nyelven olvasott. Az európai elismertségre máshol is utalt Jósika, ezúttal a szerénység látszatába burkolva büszkeségét: „Mi igen szerény helyet foglalunk el az európai irodalomban, s mégis négy különböző nyelven tudunk felszólításokat előmutatni oly munkákra is, melyek egészen túl esnek képességeinken.”⁴⁰³ Ugyanezzel a retorikus szerénységgel találkozunk a Budapesti Híradó szerkesztőjének, Dessewffy Emilnek ama kérésére adott válaszában, amelyben Jósika *Akarat és hajlam* című regényét kívánta lapjában közölni, mielőtt az könyv formában megjelenik. Dessewffy nyílt levélben fogalmazta meg óháját, s Jósika ugyanolyan formában válaszolt⁴⁰⁴, beleegyezett a felkérésbe, de aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy vajon „szárnypróbálgatásai” képesek lesznek-e megfelelő élvezetet nyújtani az olvasóknak. S írta ezt 1844-ben, mikor még felhőtlen népszerűségének idejét élte.

Érdemes idéznem azt is, ahogyan a Walter Scotthoz való hasonlításáról nyilatkozott: „Erdélyben szokás az embereknek egy-egy melléknevecskét adni; *engemet a Walter Scott névvel tiszteltek meg*. Őszintén megvallom, hogy jóízűen nevettem, mikor *e colossalis auxesist* [óriási nagyítást] először halottam. Hanem aztán megnyugtatótt azon meggyőződés, hogy idegen talán igen, *de magyar ember* alig akad, ki rólam föltehetné, hogy *ezt készpénz gyanánt veszem*.”⁴⁰⁵ Lényegében nem lehetett ellenére, hogy a nagy skót íróval helyezte egy szintre olvasóközönsége. Ennek az azonosításnak a kialakulásában neki is szerepe volt, ugyanis mindig hódolattal és magasztalással említette Scott nevét. Amikor Erdélyben magyar Walter Scottként kezdték emlegetni, valószínűleg azért hátrította el ezt a megtiszteltetést, mert túlzottnak érezte, vagy mert szerette volna, hogy gesztusát szerénységének tulajdonítsa a közvélemény. Akkor azonban, amikor regényei érdeméből vontak le valamit a Scott hatására hivatkozva (pl. fárasztóan hosszú leírásait említették), ingerülten tiltakozott az összehasonlítás ellen.

Kommunikáció az olvasókkal

Akár Scott hatásának tulajdonítjuk⁴⁰⁶, akár a romantikus korszellemnek, Jósika számára az olvasóközönség véleménye volt az írói megmérettetés döntő fóruma. A népszerűség mindennél fontosabb volt neki, s valószínűleg önmagából indult ki, amikor a népszerű író fogalmát meghatározta: „Népszerű író az, kit a nép – itt a nagy olvasóközönséget értve – leginkább *kegyel*.

³⁹⁹ JÓSIKA 1865. IV. 112.

⁴⁰⁰ Uo. 119.

⁴⁰¹ (Sz.) [SZANA] 1891. 647. (Lásd Jósika lev.)

⁴⁰² JÓSIKA 1865. IV. 121.

⁴⁰³ Uo. 1859. 79.

⁴⁰⁴ Mindkét levelet lásd DESSEWFFY 1844.

⁴⁰⁵ JÓSIKA 1859. 123.

⁴⁰⁶ ZSIGMOND F. 1913.

Ki annyit ír, hogy olvasóközönségét folytonosan tudja mulattatni, ki változatosan és soha sem ír unalmasan; ki olvasóközönségét tökéletesen ismeri, s azzal egy színvonalon van, vagy egy színvonalra ereszkedik vagy emelkedik; ki a könyvárusok ígéretföldje, s kin hírlapok, folyóiratok vetekedve kapnak.”⁴⁰⁷ Nagyszerűen példázza a fenti idézet azt is, hogy mennyire meghatározták Jósika írói önbeállítását az olvasói elvárásokkal kapcsolatos felismerései. Egyrészt a lektűr műfajának hozzávetőleges definícióját olvashatjuk itt, másrészt az „írófejedelmét”, akit közönsége azért istenít, mert sokat, változatosan és szórakoztatót ír. Munkáinak színvonalát elsődlegesen az minősíti, hogy mennyire tud „összekacsintani” olvasóival, milyen mértékben igazodik annak igényeihez. (E kapcsolat fontosságáról bővebben írtam az I. fejezetben, amikor az író szépirodalmi munkáiból idéztem kapcsolattartó szerepű „kiszólásokat”). Emlékirata is arról tanúskodik, hogy számára a művészi teljesítmény mutatója nem az esztétikai kivitelezés, hanem a mennyiség volt: „nincs okom oly életem szégyenleni, melynek minden évét több mint egy-egy kötetnyi munkával földhetem be.”⁴⁰⁸

Az olvasóközönség egészéből a hölgyeket becsülte a legtöbbre Jósika. Jól tudta, hogy a regény műfaja elsősorban őket érdekli, több időt is szentelnek a szépirodalom olvasására, ezért rájuk gondolva alkotta meg műveinek legnagyobb részét. Előszavaiban, regénybeli reflexióiban gyakran szólt női publikumához. Íme néhány példa: „A hölgy szívét Isten arra teremtette, hogy boldogítson; kedélyét azért árasztotta el gazdagsággal, hogy örömet s üdvöt terjesszen el maga körül [...]. Szerencsére honunknak a legrégibb kortól a jelen időkig, nincs oka pirulni hölgyeiért.”⁴⁰⁹ „Ah, ki találja el a hölgy szív rejtelseinek kulcsát?”⁴¹⁰ „Ott Enyed, melyet bájos leányaiért a világ közepének neveznek, melyet a jóltevő természet – kedves Évá kedvéért – paradicsomi völgygel övezett körül.”⁴¹¹ „Vannak hölgyek, kik talán szerencséjükre fel nem tűnnek, ki nem válnak a nagy szám közül, s így életük inkább önmagukra s belvilágukra, ábrándjaikra, s álmaikra szorítkozik, a világ velök nem foglalatosskodik.”⁴¹² Az olvasónők részéről nem maradt viszonzatlan ez a gyöngéd figyelmesség. Hogy miként fejezték ki az író iránti hálájukat és tiszteletüket, a Jósika-kultusz kezdeteiről szóló alfejezetben fogom részletezni.

Kommunikáció a kritikusokkal

Említettem már, hogy Jósika bármiféle bírálatot nehezen viselt el. Érezhette ő is, hogy egyik-másik kritikusának igaza lehet, s bár ezt nyíltan soha nem vallotta be, *Regény és regényítészet* című munkája a „támadásokra” adott válaszként értelmezhető. Itt az önbírálatot is tetten érjük helyenként (az *Abafiról*, az „Eszther szerzője” néven írott regényekről szólva), de ennek mindig mentegetőző színezete van, mivel e hibákat más íróknál is fölfedezi (aránytalan-ságok az epizódok között, nyelvhelyességi hibák, bizonyos szavak túlzott kedvelése és igen gyakori használata stb.).

A kritikákra kétféleképpen reagált: vagy egyáltalán nem válaszolt rájuk, vagy felháborodva utasította el, az irigység és rosszindulat megnyilvánulásának tekintve őket. Különösen bosszantotta az, amikor újabb regényeit a korábbiaknál gyengébbeknek ítélték. Wesselényi Miklóshoz írott egyik levelében így fakadt ki: „De higyd el barátom ilyenek vagyunk mi magyarok, nálunk ha valaki egy bizonyos pontot elért, fellebb nem eresztik – s ha saját erején mégis fellebb megy –, lerántják a magasból. Az Életképek s Divatlap szerkesztői – kiknek goromba lapjaikban írni nem akartam – nem tudván egyebet mondani – azt fogták reám, hogy munkáimat elharmakodom, s ez nálunk – hol gyönyör a kegyetek porba tiprása – terjed – s ennek hitelt adnak: Hány papolta ezt Frankenburg s Vachott után – *anélkül*, hogy munkáimat *átolvasta vol-*

⁴⁰⁷ JÓSIKA 1859. 159–160.

⁴⁰⁸ Uő. 1865. I. 6.

⁴⁰⁹ Uő. 1877a. I. 4.

⁴¹⁰ Uő. 1877. II. 92.

⁴¹¹ Uő. 1871. IV. 26.

⁴¹² Uő. 1884. I. 186–187.

na.”⁴¹³ Az önmitizálás jeleként értelmezhető sérelmeinek olyan méretű fölnagyítása, hogy magyar nemzeti vonásnak minősíti a kiválóságok eltiprására tett kísérleteket. Ebben az összefüggésben is a mártír szerepét játszva számít rajongóinak megértő együttérzésére.

A pedáns szerző

Rendkívüli figyelemmel kísérte művei megjelentetésének munkafázisait. Leveleinek túlnyomó többségében beszámolt arról, amin éppen dolgozott, s azt is közölte, hogy melyik legutóbb befejezett munkája van sajtó alatt. Olvasóját ilyen úton is beavatta műhelytitkaiba, hogy erősítse a vele való kommunikációt.

Kiadóihoz írott leveleinek hangneme a keresettségig választékos és szinte a gyöngédségig figyelmes. Heckenastnak például a következőket írta *A csehek Magyarországbán* című regényének elkészültekor: „Ich bitte daher recht sehr in eine unserer ungarischen Zeitschriften eine kurze Anmerkung einrücken zu lassen: dass das Werk zwar fertig ist, aber weil ich nicht in Pest seyn kann, es erst gegen Janner zum Druck befördert werden kann. Auch das einzelne Band Fessler's werde ich (wenn es nicht zu spät ist) in December selbst hinauf bringen.”⁴¹⁴

Hartlebenhez pedig az *Egy magyar család a forradalom alatt* című regénye kapcsán így fordult: „Ha önnek vállalatái szükségessé teszik a késedelmet, ez ellen semmi kifogásom nincsen. Hanem igen szívesen venném, ha ön oly jó volna, s engemet vagy levele által, vagy fiammal közölve a dolgot, tudósítana, hogy *à peu-près* mikor foghat a nyomtatáshoz? Ön megbocsájt nekem úgy-e? Annál is inkább pedig, mert láthatja, hogy itt nincsen sürgetésről szó, főleg a honoráriumra nézve, miben, ha ön akarja, *hosszabb terminust is* kész vagyok adni.”⁴¹⁵ Jellemző Jósikának kiadóihoz címzett leveleire ez a fajta, alázatosság leplebe burkolt leereszkedő magatartás. Egyfelől ő, a főnemes, ünnepektől írófejedelem és közeleti férfi, határozott követelésekkel léphetett volna föl munkái megjelentetését illetően, másfelől elég jó emberismerő volt ahhoz, hogy tudja: gáláns viselkedésével hamarabb célt ér, mint jogainak hangoztatásával. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy a művei népszerűsége szerezte lelki elégtétel mellett szüksége volt a honoráriumokra is, bár ezt nyíltan nem vallotta be. Udvariasan távolgató megnyilatkozásai mögött ott rejlik tehát a kiadóktól való kényszerű függőség tudata.

Jósika írói énképének legfontosabb összetevője a saját értékebe és irodalomtörténeti szerepébe vetett hit, s ebből adódik az a korában szokatlan éberség, amellyel munkáinak útját végigkövette egészen az olvasóig. Láthattuk, hogy állandó tájékoztatást igényelt művei kiadásának minden fázisáról, s megjelenésük után változatlan figyelemmel kísérte az olvasók reakcióját. Önbecsülésének olyan kézzelfogható tanúbizonysága is maradt ránk, mint *Emlékalbuma*, amelyet 1848-ban, a szétdúlt szurduki kastélyból mentett ki Herepei Károly köztűzér.⁴¹⁶

Az önkultusz tárgyi emléke

Jósika *Emlékalbuma*, amelynek eredetije a kolozsvári Állami Levéltárban található⁴¹⁷, „sajátos átmenetet képez a hagyományos és a lassan autográf-gyűjteménnyé váló XIX. századi albumok között.”⁴¹⁸ Úgy tűnik, az 1830-as évek elején hagyományos emlékkönyvként indította Jósika, s ennek megfelelően emléksorokat tartalmaz rokonaitól, ismerőseitől. Idővel azonban felerősödött az *Album* autográf-gyűjtemény jellege, ugyanis az író, bármiféle válogatási szem

⁴¹³ PAP K. 1906. 476. (Lásd Jósika lev.)

⁴¹⁴ ESZTEGAR 1901. 210. (Lásd Jósika lev.) A levélrészlet magyar fordítása: Ezért nagyon szépen kérem, hogy valamelyik magyar folyóiratunkban egy rövid hírt közöltesse: hogy a mű ugyan készen van, de mivel nem lehetek Pesten, leghamarabb január táján tudom elküldeni nyomtatásra. Fessler kötetet is (ha nem túl késő) decemberben magam viszem fel. (Fordítás tőlem – M. B. E.)

⁴¹⁵ Uo. 211.

⁴¹⁶ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 25. (Lásd Jósika lev.)

⁴¹⁷ Fondul Jósika 255/84. Album de corespondență aparținător lui Jósika Miklós II.

⁴¹⁸ Uo. 27.

pont nélkül, beleragasztott olyan leveleket, amelyeket legnagyobbbárást neki címeztek, s emellett a kor néhány fontos személyiségének másokhoz írott leveleit is. Jósika önkultuszának vizsgálata szempontjából különös figyelmet érdemel ez a gyűjtemény (még akkor is, ha divatos korjelenség volt az albumvezetés egészen a XIX. század közepéig). Egyrészt önmaga számára állította össze, mintegy tetszelegve a körülrajongott, többé vagy kevésbé neves kortársaktól számon tartott író személyében. (A későbbiekben más összefüggésben idézni fogok a lapszerkesztők, kiadók, az irodalmi élet közismert alakjainak leveleiből.) Másrészt az utókornak is szánta *Albumát*, erre utalnak a levelekhez fűzött szél- és lábjegyzetek, amelyek információtartalma (pl. a levél szerzőjének kiléte) önmaga számára kevésbé, az eljövendő olvasók szempontjából viszont annál lényegesebb. Ugyanúgy, mint ahogy műveiben irányítani kívánta a befogadás folyamatát, a másoknak róla alkotott képét is fontosnak tartotta alapjaiban meghatározni. Eljárása nem írható kizárólag hiúsága számlájára, hanem inkább szerepeinek (író, közéleti férfi, mártír) és személyiségének olyan komplex összefonódására kell gondolnunk, amely nem mindig teszi lehetővé a közöttük levő határok hajszálpontos megvonását.

Önmagáról alkotott képe kétségtelenül részévé vált a köré kiépített kultusznak. Hogy milyen mértékben, azt a továbbiakban vizsgálom meg.

III.2.3. Kultuszának története. A kezdetek

A közéleti pálya nyitánya

Az 1836–1848 közötti recepciódokumentumok tanúsága szerint a Jósika-kultusznak már az 1830-as évek derekától megfigyelhetőek a nyomai. Az író első műveinek rajongó fogadtatására most nem térek vissza, hanem a recepciótörténet olyan, eddig még nem tárgyalt mozzanataival foglalkozom, amelyek a kultusz genézisével is kapcsolatba hozhatók. Kutatásaim során egy olyan adatra bukkantam, amely alapján az *Abafi* megjelenésénél korábban tehetjük az íróhoz – pontosabban a pályakezdő közéleti személyiséghez – való felfokozottan pozitív viszonyulás gyökereit. Az erdélyi ifjúság körében már akkor ismert volt Jósika, mikor az anyaország még nem hallott (nem is hallhatott) róla. Az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés fontosabb eseményeit és jelesebb szereplőit fennhangon ünnepelte a diákság. Antal Árpád említi Szentiványi Mihályról írott monográfiájában, hogy: „Augusztusban zenével köszöntik Beöthy Ödönt, a bihari ellenzéki követet, december 6-án fáklyásmenettel kísérik szállására Wesselényit, és beszédekben üdvözik. Ugyanaznap köszöntik az ellenzékhez tartozó Jósika Miklóst, a későbbi regényíró, ilyen felkiáltásokkal a tömegből: »Éljen a jóféle egyetlenegy Jósika.«”⁴¹⁹ Akik a leírás szerint hangos szóval ünnepelnek, a kolozsvári unitárius kollégium diákjai, „a jóféle egyetlenegy Jósika” kifejezésben pedig arra történik utalás, hogy báró Jósika Samu erdélyi alkancellárral és környezetével, a legitimista tábor fő képviselőivel szemben ő az ellenzéki tábor oldalán állt. Wesselényi biztatására tartotta meg első nyilvános beszédét is az országgyűlésen, s ennek visszhangjaként értelmezhető az idézett mozzanat. Ekkor még természetesen nem beszélhetünk kultuszról, csak arról, hogy Jósika írói sikerét mintegy megelőlegezte Erdélyben közéleti tevékenysége. Ez utóbbi termékének tekinthetők *Irány* és *Vázolatok* című munkái is, amelyeket, Bodolay Géza kutatásai szerint, meg lehetett találni az anyaországi és erdélyi irodalmi diáktársaságok könyvtáraiban.⁴²⁰ Olvasottságukról nincsenek pontos adataink, de már az a tény is sokatmondó, hogy a tanulóifjúság igényt tartott ezek beszerzésére.

Az író intézményes elismerése

Jósika írói munkásságának hivatalos, intézményes elismerése 1835-ben vette kezdetét. A „kiválasztottak” közé került először azzal, hogy az Akadémia, a magyar tudományosság leg-

⁴¹⁹ ANTAL Á. 1958. 34.

⁴²⁰ BODOLAY 1963. 425–426.

rangosabb fóruma dicséretre méltatta az *Irány és Vázolatok* című munkáit⁴²¹, s 1835. szeptember 14-én levelező tagjává választotta. A reformkori magyar irodalmi élet másik jelentős intézménye, a Kisfaludy Társaság már megalakulásakor, 1836. november 12-én fölvette soraiba, olyan neves személyiségek mellé, mint Vörösmarty, Bajza, Schedel (Toldy), Szontagh, Stettner György, Szalay László, Kölcsey vagy Fáy (a Társaság első igazgatója). Nagy megtiszteltetést jelentett számára ez a tagság, mivel a Társaság megalakulásakor csak 20 tagot hagyott jóvá az alapszabályzat, s ezek kétségkívül a magyar irodalom legkiválóbb személyiségeinek számítottak. 1840. február 1-én Fáy András lemondása után „titkos voksolás útján”, „köz értelemmel”⁴²² Jósikát választották igazgatóul. A következő évben, 1841. október 12-én új szabálytervet dolgoztak ki. Schedel levélben értesítette Jósikát a megváltozott szabályokról, amelyek egyrészt a Társaság tudományos tevékenységét, másrészt tagságát és vezetőségének szervezetét érintették, s azt is közölte, hogy „Elnökké egy értelemmel Méltóságod emeltetett; [...] S nekem hagyatott meg, jelentenem a társaság ez újabb intézkedését Méltóságodnak, kérvén egyszerűsmind, hogy azt szívesen fogadni, s társaságunkat ezentúl is hozzájárulásával díszesíteni méltóztassék.”⁴²³ Azzal a gondolattal, hogy Jósika valamely közösség (társaság, folyóirat vagy akár a nemzet) dísze, gyakran találkoztam az áttanulmányozott dokumentumokban, s a későbbiekben még visszatérek különböző kontextusokban való megfogalmazására. A Kisfaludy Társaság elnöki tisztségében az 1845-ös választáson újra megerősítették, s ő ez alkalommal is szívesen vállalta a megbízatást.

Művészi teljesítménye elismeréséről tanúskodik az a tény is, hogy *A csehek Magyarorszában* alapján állította össze egy esztétá, Gondol Dániel a műfaj legfontosabb szabályait. *Regény és dráma párhuzamban* című elméleti munkáját a Kisfaludy Társaság jutalomra méltatta.⁴²⁴

Akadémiai elismerésének csak első lépése volt levelező taggá választása. 1837-ben, amikor megjelent *Az utolsó Báthori* című regénye, ő nyerte el az Akadémia azon évi nagyjutalmát, kétszáz aranyat és egy ezüst billikomot. Schedel Ferenc értesítette a kitüntetésről: „Van szerencsém jelenthetni Nagyságodnak, hogy a magyar tudós társaság tegnapelőtt tartott nagy gyűlésében, végig menvén a múlt évben megjelent minden ágbeli magyar munkák során: azok közt sem becsesbet, sem szebb hatással munkálót s édes hazánknek inkább dicsőségére valót nem talált, mint mellyel literaturánkat Nagyságod ajándékozta meg, regényei koronája – : Az utolsó Báthoryval!”⁴²⁵ Ugyanebben az évben még egy kitüntetés érte: az Akadémia igazgatótanácsának tagjává választották.

A lapszerkesztők „ígéretföldje”

A 40-es években már a kultikus viszonyulás tanújeleként értelmezhető az a mód, ahogyan a lapszerkesztők megkísérelték munkatársuknak megnyerni Jósikát. Mielőtt ezt néhány példával szemléltetném, meg kell említenem Tilsch és Fia kolozsvári könyvtárosok ajánlatát, amely az író iránti feltétlen rajongást igazolja. De nemcsak ezt, hanem azt az alázatos odaadást is, ahogyan a tiszteletadó minél közelebbi kapcsolatba kíván lépni tisztelete tárgyával. A könyvtárosok 1842-ben azzal a kéréssel fordultak Jósikához, hogy éppen készülöben levő regényét, amelyről jóformán semmit nem tudnak, engedje át nekik megjelentetés végett. „Közelebbről arról értesítettünk, hogy Nagyságod .... – még pedig – nagy munkán dolgozik, melynek cím[éről és] tartalmáról nem értesítettünk ugyan, de mégis igen hajla[ndók] lennénk – hogy ha Nagyságod el nem ígérte már – sajátunkká tenni.”⁴²⁶ Bármennyire sikeres íróról legyen is szó, nem mindennapi egy ilyen ajánlat. Objektív szemmel vizsgálva a helyzetet, nagy merészség és kockázatvállalás szükséges hozzá. A kultuszkutató számára azonban nyilvánvaló, hogy a Jósika-rajongó-

⁴²¹ MTTÉ III. köt. 144.

⁴²² KisfTÉ 1839/40. 152.

⁴²³ SZÁDECZKY 1910. 15. (Lásd Jósika lev.)

⁴²⁴ GONDOL 1845.

⁴²⁵ Uo. 14.

⁴²⁶ Uo. 29.

ban föl sem merül a kétely az író teljesítményét illetően, mivel szerinte bármi, ami a híres toll alól kikerül, csakis tökéletes lehet. Az ereklgyűjtés megnyilvánulási formájának tekinthető a Tilschek kérése, s magában foglalja az „ereklgye” elnyerésére való intenzív lelki felkészülés mozzanatát is. A várakozás és megelőlegezett szellemi kielégülés feszültsége érhető itt tetten, s avatja a Jósika-kultusz értékes dokumentumává ezt a levelet.

Hasonló tartalmú, szerkesztőktől írott leveleket bőven találni a 40-es évek recepcióanyagában. Említettem a Dessewffy Emil nyílt levelét, amelyre most azért térek vissza, hogy megvilágítsam azt a kontextust, amelyben kérése elhangzott. Először is figyelemre méltó az a tény, hogy a Budapesti Híradó első oldalán, a legfeltűnőbb helyen közölte levelét, s mondanivalója ennek megfelelően közérdekű volt. Girardinnek, a párizsi La Presse szerkesztőjének példájára hivatkozott, aki az újságírásba bevitte az irodalmat, s a *legjobb* írókat szerződtette munkatársaknak. A francia szerkesztőhöz hasonlóan Dessewffy is megnyitotta lapját az irodalom számára, azzal a céllal, hogy növelje olvasóinak számát, s életszükségletté tegye a magyar szellemi művek élvezetét. Ennek megvalósítására először „a magyar regényirodalom corypheusához”, Jósikához fordult, s a Szontagh *Abafi*-méltatásában meghonosított kultikus nyelvezeten szőlt hozzá: „Megjegyzésedtől függ tehát csak, hogy új év után, mesterileg avatott tollad, és az aestheticailag szépet az erkölcsileg nemessel oly kellemesen és delien egyesíteni tudó képzeleti tehetséged legújabb művét nyújthassam élvezetül az olvasónak.”⁴²⁷ Egy ilyen kérést természetesen nem utasíthatott vissza Jósika, még akkor sem, ha válaszában szükségesnek vélte egy kis udvarias álszerénykedést.

Vahot Imre, akiről e könyv első fejezetében említettem, hogy 1845-ben meglehetősen sokat gúnyolódott Jósikával, egy évvel korábban együttműködést ajánlott neki a Pesti Divatlap hasábjain. „Miután a Pesti Divatlap a közméltánylás szerencsésével dicsekedhetik, lehet talán némi igényem oly jeles író is munkás részvételre felhívnom, mint Ön. Minél fogva tisztelettel kérem nagyságodat, szíveskedjék a Pesti Divatlap számára – még a következő évnegyedben – legalább egy novellát küldeni, s az általam készséggel fizetendő díjt tetszése szerint meghatározni.”⁴²⁸ Bár itt is történik utalás Jósika kiválóságára, Vahot ugyanakkor saját lapszerkesztői érdemeit szükségesnek tartja hangsúlyozni, s ezzel valamiképpen azt sugallja, hogy már-már egyenrangúként igényelheti az ünneplést író együttműködését. Ennek ellenére viszonyulása ekkor még pozitív, s védelmébe veszi Jósikát egy, az Életképekben megjelent, igazságtalannak és kíméletlennek ítélt bírálattal szemben.

Jósika írói érdemeinek feltétlen elismeréséről tanúskodik az a levél, amelyet 1844-ben a magyar irodalmi élet olyan jeles személyiségei címeztek neki, mint Vörösmarty, Czuczor, dr. Kovács Pál, Kuthy Lajos, Beöthy Zsigmond és Tóth Lőrinc. Ebben a *Szépek könyve* címmel tervezett irodalmi vállalkozás kiadásához részvénytársnak hívták meg az író, nemcsak szépirodalmi tehetségére hivatkozva, hanem „hazafiúi érzelmei”-re s „minden szép és jó iránt lángoló lelkeleté”-re.⁴²⁹

A nagyszámú együttműködési ajánlat közül hadd említsem meg végül Sulyánszky Antal Pest-Lipótvárosi segédlelkész, az Őrangyal szerkesztőjének ama kérését, hogy a neves regényíró tisztelje meg egy vallásos beszélyel vállalkozását. A Jósika-kultusz vizsgálata szempontjából jelentéktelen az a tény, hogy Sulyánszky lapjának volt-e valamelyes irodalmi vagy művelődéstörténeti szerepe; ami bennünket érdekel, az kizárólag a kultusz tárgyához való viszonyulás. Jóllehet az író nem a vallási munkák terén nyert hírnevet, mégis a levél szerzője meg van győződve arról, hogy bármilyen témában csakis kiválót tud alkotni. Jósika nevét garanciának tekintette arra, hogy a tőle származó munkát az első oldalon közölje, „kiszámíthatatlan nyereség”-nek tartva lapját „az író országszerte csodálva tisztelt és szeretett nevével ékesíthetni”.⁴³⁰

⁴²⁷ DESSEWFFY 1844.

⁴²⁸ SZÁDECZKY 1910. 14. (Lásd Jósika lev.)

⁴²⁹ Uo. 33.

⁴³⁰ Uo. 31.

Még egy levele áll a kutató rendelkezésére: ebben köszönetet mondott a beszélőért, s szavait a kultikus nyelvhasználat érzékletes példájaként idézhetjük: „Mik az én hálaszavaim, azon benső és boldogító öntudathoz, mely Méltóságod keblét kell, hogy öröm- és szent gyönyörrel árássza el, ha megemlékezik, hogy lángesze és nemes szíve kincseiből megint egy gyöngyöt nyújt nekünk, felfüzendőt tiszta ragyogványa miatt a többihez, melyek szellemi életünknek annyi édes órákat, any[ny]i kellemes élvét készítenek.”⁴³¹

Emigrációja idején is fel-felkeresték megrendeléseikkel a hazai lapszerkesztők. Az elsők között jelentkezett Szilágyi Sándor, 1851. április 19-én, és a Nagyenyedi Album című zsebkönyv számára kért erdélyi történeti novellát, vagy bármi egyebet, ha ilyen nincs készen. Szükségesnek tartotta indokolni azt, hogy a hírneves írók kérésével „megzavarta” – ebben kétségtelenül a kultikus szféra képviselőivel szembeni alázat érhető tetten: „Kemény, Eötvös, Garay, Arany stb. stb. műveikből lesz nagyrészt a zsebkönyv kiállítva. [...] Fölötte sajnálnám, ha ez írók közül kegyed kimaradna[...].”⁴³² Jósika elküldte az *Ara a halottas ágyánál* című novelláját, de az album megjelenését a cenzúra betiltotta hazafias érzelmi hangoltsága miatt.

A Magyar Hírlap is felkérte munkatársnak, s Jósika ennek hasábjain kezdte el újra hírlapírói tevékenységét. Már jó néhány „brüsszeli levelét” publikálta a lap, amikor az 1851. szeptember 23-i számban megjelent az a haditörvényszéki ítélet, amely kimondta Jósikának és 35 társának halálos ítéletét. A lap, mintegy szembeszállva a hivatalos rendelkezéssel, tovább közölte (bár név nélkül) a brüsszeli leveleket október 9-ig, amíg azok teljesen elmaradtak.

Láthatjuk tehát, hogy valamennyi szerkesztő lapja színvonaláért kívánt kezkeskedni Jósika munkáival. Emiatt szabad kezét adott neki közlendő műve tartalmát és többnyire terjedelmét illetően is, hajlandó volt akkora honoráriumot fizetni, amekkorát az író igényelt. Lényegében bármilyen „áldozatra” képes volt azért, hogy Jósika nevével dicsekedhessék vállalkozásában. Kiemelek még néhány példát ennek szemléltetésére. Arany János a Szépirodalmi Figyelő, majd a Koszorú számára akarta megnyerni Jósikát és nejét (a kultikus tisztelet ebben az esetben a feleségre is kiárad). Egyik levelében olvastam a következőket: „Méltóságod neve s ottan-ottan egy munkája oly auspicium volna e lapra nézve, mely igazolná a program azon ígéretét, hogy e folyóiratnál legjelesebbjeink »egy koszorúban« egyesülnek. S bár tudom, hogy nagyobb művekkel jobban el van foglalva, hogysem novellákra s egyéb apróságokra sok időt áldozhasson, mindazonáltal bátor vagyok reményleni, s alázatosan föl is kérem.”⁴³³ Szabó Richárd a Divatcsarnokban szeretné közölni Jósika munkáit: „Bármilyen tárgy és tér az, melyet Méltóságod el fogna foglalni, szívesen látott vendég a Divatcsarnok-ban, mert tudom, hogy neve olyan garancia, melyben tökéletesen megbízhatom.”⁴³⁴ Végül Bulyovszky Gyulának, a Nefejejts szerkesztőjének néhány sorát idézem: „nélkülözhetetlen egy olyan mindenütt emlegetett s minden körben kedves író hozzájárulása, mint Báró úr [...]. Kegyed szelleme és tolla hamar talál tárgyat, melyet élvezetes olvasmányul feldolgozhat, miután a fő vonzerőt művészete adja meg neki.”⁴³⁵

Írói elismerésének tárgyi emléke

Jósikát huszonöt éves írói jubileumán ezüst koszorúval díszített albummal lepték meg olvasónői. A koszorú valamennyi levelére egy-egy regényének címe volt írva, és az albumban 1775 rajongójának aláírása szerepelt. Az ajándékot az 1865. év elején kapta kézhez, de a tervről már 1863-ban értesítette a magyar olvasónők két képviselője. E levélből bővebben fogok idézni, mivel, a kultikus nyelvhasználat szemléltetésén túl, kortörténeti dokumentumnak tekinthető, amely a korabeli magyar nők olvasmánypreferenciáiról és olvasási technikájáról is tanúskodik. „És a szeretet- és tisztelethez még a hála is járul a magyar hölgyek részéről, azon halhatatlan költő iránt, aki huszonöt év óta a női szív leghatalmasabb művelési eszközét: a hazai regényt

⁴³¹ SZÁDECZKY 1910. 34.

⁴³² KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 566. (Lásd Jósika lev.)

⁴³³ Uo. 489.

⁴³⁴ Uo. 540.

⁴³⁵ Uo. 541.

olyan fényesen, olyan nagy számmal, annyi lángelmével és olyan dicsőséges sikerrel előteremté, mint soha senki sem előtte, sem utána. Nincs e hazának olyan leánya, aki nemesebb gondolkodásának és nemesebb érzésének egy nagy részét e halhatatlan műveknek ne köszönne, ezekből tanult hű leánya lenni a hazának, szerető és szeretett tagja lenni családjának és becsületet hozni nemének. Ami szép és nemes a magyar nők által a magyar hazában létrejön, mindannak Kegyed hintette el a mennyből nyert magszemeket, minden szép gondolatunk a Kegyed fényes lelkének egy sugára, minden jó érzésünk a Kegyed nemes szívének egy hajtása. Hogyan lehetne tehát mindezt méltólag meghálálni! [...] kérjük, ha búbanat akarna érezkedni nemes szívére, lapozgassa az albumot, melyet ez alkalommal szerencsénk van Kegyednek megküldeni, és e nevek olvasására jusson eszébe azon nagy tisztelet és kegyeletteljes szeretet, mellyel hazánk hölgyei nagy költőjük emlékének csüggnének.”⁴³⁶ E szöveg beszédes példája az alázatos (már-már megalázkodó) kultikus attitűdnek, amelynek alapján az a meggyőződés áll, hogy a hívő szemlélő kizárólag apologetikus módon viszonyulhat szemlélete tárgyához, s akkor lehet valamiképp méltó hozzá, ha átértzi a transzcendens szféra kegyelmére való méltatlanságát. A levélírók hiperbolikus megnyilatkozása azt hangsúlyozza, hogy valamennyi magyar hölgy csakis a Jósika-művek nyújtotta erkölcsi példának köszönheti lelki nemességét. Tettenérhető e kijelentésben a vallási utalás: a teremtmény önmagában értéktelen porszem, s kizárólag Teremtőjének ingyen kegyelméből válhat valakivé. S ebben az összefüggésben a közvetítő motívuma is megjelenik: a Teremtő mennyből elhintett magszemei (azaz a regények) által munkálja kegyeltjeinek üdvözülését.

Jósika, az istenített író nagy örömmel vette az ajándékot. Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy szerette azt a fajta udvariaskodási procedúrát, amelynek szereplői igyekeznek túllícitálni egymást a tisztelet és köszönet kinyilvánításában. Ezzel magyarázható az is, hogy halála jeleként a magyar hölgyeknek ajánlotta *Sziklarózsa* című regényét.⁴³⁷

Nyilvánvaló tehát, hogy Jósika még életében megtapasztalhatta a kultikus tisztelet megnyilvánulásának formáit, amelyekre mind jellemző az író szellemi kisugárzásában való részesülés óhaja, s konkrétan munkái (mint ereklyék) birtoklásának vágya. Halála után nem szűnt meg kultusza, s a következőkben azt vizsgálom, hogy ez mennyit őrzött meg korábbi összetevőiből, s miképpen módosult azokhoz képest.

Először nézzük meg, hogyan reagáltak kortársai az író halálának hírére, majd a tiszteletére tartott *irodalmi emlékünnepek* (mint a Jósika-kultusz szokásrendje leglátványosabb elemének) forgatókönyvét és művelődéstörténeti kontextusát fogom tanulmányozni.

III.2.4. Gyász hírek és nekrológok

A rendelkezésünkre álló sajtóbeli dokumentáció alapján az állapítható meg, hogy Jósika Miklós 1865. február 27-én bekövetkezett halála nem keltett olyan országos gyászt, mint más korabeli nagyok (pl. Vörösmarty, Madách) elvesztése. Temetésén nem vett részt nemzeti delegáció (magyar politikai és írói küldöttség), s a sajtóban is csak néhány gyász hírt jelent meg. Bár lehetséges, hogy újabb adatok feltárása teljesebbé teszi a Jósika halála fölötti gyász képét, mégsem tartom valószínűnek, hogy lényegesen változtatna feltevésemen.

A nemzet nagyjainak kijáró országos gyász hiányának oka főként abban keresendő, hogy az író 1849-től haláláig külföldön élt, s noha lélekben soha nem szakadt el hazájától, művei itthoni kiadókknál jelentek meg, különböző folyóiratok és almanachok igényelték publikációit, mégis kiszakadt a magyar irodalmi és művelődési élet vérkeringéséből, s a közvélemény sem foglalkozott már vele annyit, mint az otthon alkotó írókkal. Ugyanakkor az 1860-as években más volt a politikai atmoszféra is Magyarországon, mint egy évtizeddel korábban, amikor a nemzeti

⁴³⁶ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 513.

⁴³⁷ (Sz.) [SZANA] 1891. 648. (Lásd Jósika lev.)

sérelmek kompenzálására létszükséglet volt olyan tüntetésszerű megmozdulásokat szervezni, mint Vörösmarty 1855-ös temetése vagy az 1859-es országos Kazinczy-ünnep. Ezek egyértelműen a magyar nemzet életerejét, önmegnemadását voltak hivatva bizonyítani, emlékeztetni a levert forradalom áldozataira, s figyelmeztetni a hatalom képviselőit arra, hogy a szabadság eszméjét nem tiporhatják el.

III.2.4.1. A periodikák gyász hírei

Jósika halálának híre lassan vált köztudottá. A Fővárosi Lapok 1865. március 1-i, 2-i és 8-i számában találtam erre vonatkozó tudósításokat. A március 1-i szám még nem támaszkodik biztos forrásra a halál bekövetkeztét illetően: „Egy gyász-sürgönyről beszélnek, mely tegnapelőtt este érkezvén, nagynevű regényírónk, Jósika Miklós halálát jelentette volna.” „Mi, kik ez ünnepelt íróval folyvást levelezési érintkezésben valánk, magas szellemű nejeének hozzánk intézett utolsó szavaiból legkevésbé sem gondolhattuk a férjénél beállt betegség veszélyes voltát.”⁴³⁸

A március 3-i szám már a bizonyosság okozta döbbenet hangján szól: „E gyász hírt, melyet pár nappal [ez]előtt még oly örömetst vontunk kétségbe, egy újabban érkezett távsürgöny – fájdalom! – megerősíté. Többé nem lehet kételkednünk, hogy irodalmunknak ismét oly vesztesége van, amely minden szívben a részvét és szomorúság élénk visszhangjait fogja ébreszteni.”⁴³⁹

E tudósítás szövegében megtaláljuk egyrészt a kultikus gyász hírek általános jellemzőit, másrészt a Jósika-kultusz nyelvhasználatának sajátosságait. Általános jellemzőként említhető az, hogy nemcsak a halott fölötti bánatot fejezi ki, hanem gyászolja a vesztes is, ezúttal a magyar irodalmat. A két mozzanatnak egyforma súlya van, hiszen az író műve nem önmagában, hanem a kultikusan fölfogott irodalom részeként jelent értéket. A gyászoló magyar irodalom metonímiája hiperbolikus funkciót nyer, ugyanis az egész irodalmi intézmény (író, olvasók, a szövegek összességéként értelmezett irodalom) szegényebbé vált egy író halálával. A cikk névtelen szerzője csak ezután említi, hogy a lap szerkesztősége „természetes és nemes önzésből, különösen fájlatlhatja e nagy veszteséget”, mivel az elhunyt munkatársa volt.

A nekrológ műfajának alkotóelemei⁴⁴⁰ közül szinte valamennyit megtaláljuk már e kis terjedelmű tudósításban, még ha nem is teljesen kifejtve. Az idézet passzus a *megindítást*, az olvasók érzelmeinek felébresztését szolgálja. Ezután a *laudáció* következik, a halott dicsérete. Itt figyelhetjük meg legjobban a Jósika-kultusz tipikus nyelvi fordulatait, amelyeket hasonlatok tesznek érzékletesebbé: „A regényirodalom első zászlóvivője, ki sok évvel [ez]előtt *Abaffy*-jával egyszerre tűnt föl egész fényében, mint egy benső mozgalmak által fölemelt mosolygó sziget a pusztá tengeren; a fáradatlan munkás, ki élte legvégső koráig mindig a költőiség frissességével s a tevékeny lélek buzgalmaival működött azon a pályán, melynek félszázadon át fődíszje volt, a nemes szív, mely hit, remény és szeretetben oly gazdag vala; a kitűnő jellem, mely erős volt, mint a szikla; a nyájas, vidám kedélyű nesztor, ki szeretetét bírta mindazoknak, akik csak egy percig is közelében lehettek.”⁴⁴¹

Ellentéteket használ a szerző a halott nagyságának kidomborítására (a pusztá tengerből kiemelkedő mosolygó sziget, az élete végén is frissen és tevékenyen alkotó író), és a bibliai nyelvvezetből is merít, amikor egyrészt a hit, remény és szeretet imperatívuszának beteljesítőjét látja az elhunytban, másrészt sziklaszilárd jellemére hivatkozik. A hiperbolisztikus beszédmódra két példát emelhetünk ki a szövegből: egyik az írónak a magyar irodalom fél évszázados „fődíszje”-ként való említése, másik a Nesztor névvel valóilletése, s ezáltal a bölcsesség és tapasztalat megtestesítőjévé avatása.

⁴³⁸ Idézi GAAL 1994a. 16.

⁴³⁹ FL 1865.

⁴⁴⁰ TVERDOTA 1998. 104–106.

⁴⁴¹ FL 1865.

A laudáció mellett a *lamentáció* funkciója a fájdalom, a veszteség érzésének kiteljesítése. A lamentáció (a halál fölötti panasz) három mozzanatban ragadható meg szövegszinten: legnagyobb intenzitással a tudósítás elején, amikor a magyar irodalom siratja dicső képviselőjét, másodsor a laudációt záró „fájdalom, nincs többé!” felkiáltásban, harmadszor pedig akkor, amikor a lap szerkesztősége nevében búcsúzik a cikk szerzője az elhunytól.

A nekrológ alkotóelemei közül a *konszoláció*, a gyászolók vigasztalása az, amely nem ragadható meg szövegszinten. Kapcsolatba hozhatjuk viszont a laudáció mozzanatával, hiszen a halott élete során, tetteinek és jellemvonásainak köszönhetően örökre beépült mindazok szívébe, akik közvetlenül vagy művei révén érintkezhettek vele. A vigasztalás tehát kimondatlanul is nyilvánvaló: emléke örökké élni fog.

A Jósika haláláról szóló első fontosabb tudósítás abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy utalás történik benne egy kultikusan értelmezhető életrajzi elemre: megemléttek benne az özvegy, aki „szeretetével és áldozatkészségeivel mindenütt és minden körülmény közt paradicsommá változtatta e nagy író életét”. Az író életében betöltött szerepe mellett később még nagyobb súlyt ad a kultuszba való beépítésének az a tény, hogy férje halála után is mellette maradt Drezdában, s 28 évi özvegyiség után ugyanott temették el.

A Hazánk s a Külföld március 5-i számában Vadnai Károly búcsúzik az írótól, s vigaszt számára is az a kép nyújt, amely az élő Jósikáról maradt meg emlékezetében: „Távol élvén tölünk, mi nem láttuk őt aggnak, betegesnek és halálra szántak, mi csak szellemével érintkezünk, mely mindig ifjú, vidám és erőteljes maradt.”⁴⁴² Vadnai itt is, mint korábban említett levelében, felidéző gesztusával az időtlenség szférájában rögzít egy olyan emlékképet, amelyet méltó megőrizni a nagy íróról.

III.2.4.2. A temetés: kultikus mozzanat

A Fővárosi Lapok március 8-i számának Külföld rovata tudósít röviden Jósika temetéséről. Valószínűleg szűk körű temetés volt, hiszen a család tagjai közül csak felesége, Gyula nevű fia, báró Podmaniczky Frigyes és báró Podmaniczky Ármin, felesége fivérei és a drezdai rokonok álltak körül a sírt. A gyászbeszédet egy protestáns lelkész tartotta s a tudósítás névtelen szerzője hangsúlyozza, hogy nagyon jól esett a jelenlevő magyaroknak „idegen földön, idegen emberektől hallani az elismerés szavait, egy kitűnő magyar fölött”.⁴⁴³ Ez a néhány soros értesítés több tekintetben értelmezést igényel. Először is terjedelme ellentétben áll tárgyának nagyságával: a magyar történelmi regény megalapítója, akit már életében rajongva tiszteltek, egyrészt látványosabb temetést, másrészt hosszabb írott megemlékezést érdemelt volna. Ha Jósika temetését összehasonlítjuk a több mint egy félszázaddal későbbi József Attiláéval, bár közös vonásuk a szertartás szűkkörűsége, mégis az utóbbi esetében a temetésről írott beszámoló nem pusztán tényközlés, hanem reprezentáció, amely kiveszi részét a nemzet nagy halottjáról alkotott kép megalkotásából.⁴⁴⁴ Jósika esetében semmi nem kompenzálja a temetési beszámoló szövegszintjén a reprezentáció hiányát. A tudósító is névtelen, s ez összhangban van azzal, hogy kívülállóként, idegenként viszonyul a leírtakhoz.

III.2.4.3. Nekrológok

A nekrológok szerény sorát a **Gyulai Pálé** nyitotta meg 1865. március 4-én. Megemlékezésének legjellemzőbb vonása az, hogy hol a kritikus, hol a kultuszűző hangján szólal meg, s ennek megfelelően váltakozik írásában a tényközlés és az apológia. Meleg, elismerő hangon nyilatkozott Jósikáról, kiemelve a magyar irodalom és egyben a nemzetépítés történetében elfoglalt helyét. „Nemzeti újjászületésünk mind inkább erősülő küzdelmében az irodalmi bajnokok

⁴⁴² Idézi GAAL 1994a. 16.

⁴⁴³ FL 1865a.

⁴⁴⁴ TVERDOTA 1998. 100.

első sorában találjuk őt, egy el nem foglalt állást töltve be, a siker öntudata s a nemzet tapsai közt.”⁴⁴⁵

Jóllehet Gyulai kritikáiban sok szempontból bírálta Jósika műveit, a nemzet nagyjai fölötti nekrológ szabályainak megfelelően ő is hiperbolisztikusan indítja szövegét. S itt fel kell figyel-nünk egy olyan sajátosságra, amely jellemző a kultikus képzetkört megjelenítő szövegek for-májára. Még ha a másodlagos irodalom nem is akar lemondani tárgyának szakszerű, elfogulat-lan elemzéséről, úgy érzi, vállalkozásának létjogosultságát igazolnia kell a kultikus képzetkör mozgósításával. Ez az igazolási szándék többnyire az írások elején és végén jut kifejezésre, mintegy keretbe foglalva a fő szöveget.

Gyulai nem széptí meg olyan mértékben a valót, hogy ne tegyen kritikai megjegyzéseket Jósika műveinek legfőbb hibáiról (stílusbeli fogyatékoságok, felületes jellemrajzok, túlzott eszményítés). Ugyanakkor, nekrológról lévén szó, ezeket kiegyensúlyozza dicsérő szavaival. Valószínű azonban, hogy nemcsak a műfaj követelményei miatt, hanem meggyőződésből is ír-ta, hogy: „a modern regényt körülményességével, széles epikai menetével, a történeti jártasság és világban forgottság látkörével ő alapította meg irodalmunkban”.⁴⁴⁶ A kijelentés hangnemé-ből ítélve a kritikus szólal itt meg, s nem az apologeta.

Akkor viszont, amikor a Jósika-életrajz fontosabb mozzanatainak írói pályájára gyakorolt hatását vizsgálja, a kultikus attitűd is tetten érhető következtetéseiben. Jósika sikerének okát több körülmény (tehetsége, hajlamai, erdélyi származása, kora és életviszonyai) szerencsés egybeesésében látja. Átveszi és ezáltal beépíti a Jósika-kultuszba azt a Petrichevich Horváth Lázár-féle legendát, amely szerint Jósika akkor szánta el magát regényírásra, mikor rokona, Petrichevich *Az elbujdosott* című készülő regényéből egy részt elolvasva úgy döntött, megmu-tatja, hogy ő is tud regényt írni.

Gyulai nekrológiájából még egy lényeges, apologetikusan ható, de alapjában helytálló megál-lapítást emelek ki. Korábban már utaltam rá, hogy Gyulai volt az első kritikus, aki Jósika nép-szerűségének csökkenését nem egyértelműen (és talán nem is elsősorban) pályája hanyatlásá-ban látta, hanem abban a külső körülményben, hogy Jósika fellépte és kezdeti sikerei után so-kat változott az irodalom és az olvasóközönség. „Ami Jósikában szép és új volt, már megszo-kottá vált, s újabb regényírók állottak elő. Eötvös és Kemény a történeti felfogás, kor- és jel-lemrajzban felülmúlták Jósikát, Jókai pedig elbeszélni és írni tudott sokkal jobban s leleménye is több volt. Jósika lassanként háttérbe szorult, s avulni kezdő író lőn.”⁴⁴⁷

Valamennyi XIX. századi Jósikáról írott megemlékezés közül, amelyet olvastam, a Gyulaié bizonyult a legkevésbé kultikusnak és a legkevésbé elfogultnak. Ez a tény kritikusí magatartá-sának tulajdonítható, s jóllehet a Jósika-kultusz áttekintésekor nem mellőzhető nekrológja, szö-vege előre mutat az író XX. századi kritikai megítélésére.

A Koszorú március 5-i száma is közölt, **névtelenül**, egy megemlékezést Jósika Miklós-ról.⁴⁴⁸ Van, aki Arany Jánosnak tulajdonítja a szerzőséget⁴⁴⁹, de szövegszinten olyan egyezése-ket találtam Gyulai nekrológiájával, hogy kizárható ez a lehetőség.⁴⁵⁰ Vagy Gyulai maga dolgoz-ta át egy kissé szövegét, s jelentette meg újra, vagy valaki más plagizálta őt, itt viszont Arany János nem jöhet szóba.

⁴⁴⁵ GYULAI 1879. 223.

⁴⁴⁶ Uo. 235.

⁴⁴⁷ Uo. 236.

⁴⁴⁸ Ko 1865.

⁴⁴⁹ GAAL 1994. 16.

⁴⁵⁰ Pl. „Jósika nem ifjan lépett az írói pályára, de éppen alkalmas időpontban mind magára, mind irodalmi viszo-nyainkra nézve.” (Ko 236.) Vö. „Jósika nem ifjan lépett az írói pályára, de éppen alkalmas időpontban mind magára, mind hazai viszonyainkra nézve.” (Gyulai 223.); „O nem tartozik ugyan legkitűnőbb stilsztáink közé, de az első ma-gyar író volt, ki regényeiben a fensőbb körök társalgását fesztelenebb és nemzetiesb hangon szólaltatta meg, s az iroda-lom nyelvét közelebb hozta az élethez.” (Ko 237.) Vö. „O nem tartozik ugyan kitűnőbb stilsztáink közé, de az első ma-gyar író volt, aki regényeiben a fensőbb körök társalgását fesztelenebb és nemzetiesb hangon szólaltatta meg, s az irodalom nyelvét közelebb hozta az élethez.” (Gyulai 230.) stb.

Salamon Ferenc nekrológja a Pesti Naplóban jelent meg.⁴⁵¹ A szöveg egészében a feltétlen elismerés dominál, s már eleve abból az alaptételből indul ki a szerző, hogy Jósika ama kevesek közé tartozik, akik hazájuk történetében korszakot alkottak. A továbbiakban a szövegnek csak azokra a mozzanataira összpontosítok, amelyek valami újat hoztak a korábban elemzett nekrológokhoz képest. Elsősorban a Gyulaiéval vetem össze, mivel mindkettőjükre jellemző, hogy hol a kultuszápoló, hol a kritikus magatartásával viszonyulnak Jósikához, Salamonnál azonban az előbbi a meghatározó. Mindketten szükségesnek vélik megmagyarázni Jósika késői pályakezdését. Gyulai szerint mind a saját, mind az irodalom viszonyaira nézve éppen alkalmas időben lett íróvá, Salamon pedig éppen sikerének kulcsát látta abban, hogy több évtizednyi tapasztalat és tanulmány után alkotta meg első regényét. Egyértelműen a kultikus irodalomszemlélet érvényesül abban a kijelentésében, hogy Jósika a nemzetet szolgáló megszakítatlan irodalmi hagyomány része, s a Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály szellemiségének folytatója. Ebben az összefüggésben lényegtelen az, hogy ki milyen műfajban alkotott, hiszen valamennyien a nagy, szent és megbonthatatlan magyar irodalom egységébe olvadnak bele. Az alkotók teljes azonosulással veszik át egymástól a szerepet, s emiatt a magyar irodalomhoz kultikusan viszonyulok számára egymás között felcserélhetők. Bár Jósika sikerét a maga korában mégis egyedülállónak tekintette, mivel Vörösmarty korábban, Petőfi és Eötvös később érte el pályája csúcsát, ez az egyedülállóság csak a nagy egységnek egy láncszemeként nyerhet legitimitást. Az *Abafi* szerzőjének legnagyobb érdeme Salamon szerint az, hogy behozta a társadalmat az irodalomba, s ezáltal szélesebb olvasóközönséget teremtett. Ehhez hasonló, Jósika életművét társadalmi kontextusában és szépirodalmi alkotásként érintő kijelentéseiben a kritikus jut szóhoz.

III.2.4.4. Az irodalmi intézmények reagálása a halálhírré

Az Akadémia 1865. március 6-án és a Kisfaludy Társaság április 26-án jelentette be Jósika halálhírét. Emlékbeszédet Greguss Ágost tartott az Akadémián 1866. február 6-án, a Kisfaludy Társaság 1867. február 5-i emlékülése számára pedig Jókai Mór írt nekrológot, de egészségi állapota miatt Szigligeti Ede olvasta fel azt.

Eötvös Lajos egy kismonográfiának beillő tanulmányt írt Jósikáról⁴⁵², s munkájával díjat nyert a pápai Péczely-jutalomra kiírt pályázaton. A szerző kultikus befogadói magatartása már kezdettől nyilvánvaló: tárgyának nagyszerűségéhez viszonyítva hangsúlyozza saját csekélységét, magyarázkodik tanulmányírói merészsége miatt, s egyedüli mentségeként az idegen földben nyugvó költő és hazafi iránti kegyeletteljes tiszteletét említi. Munkájának első részét a Jósika-életrajz kultuszkeltő eseményeinek bemutatása alkotja. Ezek nem hoznak újat ahhoz képest, amit korábban már tárgyaltam. Az író munkáit a teljesség igényével sorolja föl, s némelyiket röviden méltatja. Említettem már Eötvösnek azt a mítoszalkotó kísérletét, amely az „Eszther szerzője” álnév használatára vonatkozik. Ugyanezzel az igyekezettel más helyen is találkozunk: saját koncepciójának megfelelően magyarázza az életrajz olyan mozzanatait, amelyek önmagukban túlságosan „költőietlenek”. Tudjuk például, hogy *A két barát* jelenhetett meg újra Jósika nevével egy évtizedes névtilalom után. Eötvös, bár elismeri, hogy ez a mű nem tartozik a legjobbak közé, azt sugallja, hogy megérdemelte az író névaláírását, mivel szerepelnek benne jól megalkotott jellemek, s ráadásul áldozatvállaló feleségének ajánlotta a regényt. A magyarázat kétségkívül naiv, de betekintést nyújt abba, ahogyan a kultusz az egyén lelki szférájában működik. Fel kell azonban figyelni arra, hogy Eötvös időnként (bár nagyon ritkán) kritikusan viszonyul bizonyos kultikus értelmezésekhez. Paradox állításnak nyilvánítja például Jósikának azt a kijelentését, hogy ha előtte senki nem írt volna regényt, ő írta volna meg az első. Ezt nemcsak tagadja, hanem röviden áttekinti a műfaj magyar történetét, s ebből vonja le a következtetést, hogy az előzmények nélkül nem arathatott volna az *Abafi* szerzője olyan nagy

⁴⁵¹ SALAMON 1865.

⁴⁵² EÖTVÖS L. 1866.

sikert. Ezt a gondolatot, amely majd a XX. században többször visszatér (pl. Szinnyi Ferenc, György Lajos, Wéber Antal regény- és prózatörténeti munkáiban), Eötvös fogalmazta meg először. Tanulmányában elég nagy teret szentelt a Jósika-regények általános vizsgálatának. Az esztétikai szempont elenyésző szerepet kap ebben, s okát világosan kifejtve is megtaláljuk a szövegben: „midőn munkálkodása nyomában ily fényes eredmények sarjadzottak föl, midőn főúri rangját, élete minden óráját a nemzet emelkedésére áldozta, midőn szívének minden dobbanása a szent haza jólétének fölvirágoztatásáért történt: szabad-e ekkor a mindentől elvonatozó, szigorú kritika szemüvegén át néznünk műveit?”⁴⁵³ A válasz, melyet olvasójától vár, egyértelműen tagadó.

Eötvöshöz hasonlóan viszonyul Jókai is nagy elődjéhez, akinek nyomdokain regényíróként elindult, majd akitől elhódította az olvasóközönset. Nekrológiának alaphangját a személyes hála kifejezése adja, s érzelmileg annyira túlfűtött, hogy valamennyi emlékbeszéd közül ez a legtisztábban kultikus színezetű.

Erre utal már a nekrológot indító anekdotaszerű történelmi kép: „Másfél százada múlt, hogy Erdély utolsó önálló fejedelme, mint a krónikaíró mondja, egy szív szerinti házasság estéjén az erdélyi fejedelmi süveget a násznyoszolya alá vágta – örökre, hogy senki se vegye azt fel onnan többé.”⁴⁵⁴ E bevezető után hosszasan ecseteli az elmúlt másfél század „történettelen” voltát, s azt, hogy a magyar nép nem ismerte történetét, de nem is ismerhette, mivel nem volt történetírója. Minderre azért van szüksége, hogy Jósikát a történetírás jeles képviselőjeként mutassa be. Hiperbolisztikusan írja le fellépését: „Tünemény volt, rögtöni és meglepő.” Jókai szerint Jósika csakis azért lehetett kiváló, mert szépíróként a történelmet (mint átfogó szakrális szférát) szolgálta. A többes szám első személyű nyelvtani forma használata szintén arra a magasabb közösségre, beavatottságra utal, amelyben író és olvasó együttesen részesül a szakralitás kegyelméből. Természetesen az íróé a nagyobb szerep, aki közbenjárói szerepet vállal a hétköznapi ember és a magasabb szféra között. Jósika hőseit úgy tekinti, mint akik „ős típusai a régi magyar sajátságoknak”, s éppen emiatt „valóban a mieink; látjuk, értjük őket; velők érzünk, magokkal ragadnak; és az idők és a helyek, hová magokkal ragadtak, a mi saját történetünk kora valóban, a mi saját hazánknak arculatja”.⁴⁵⁵ Nem véletlen, hogy a nagy romantikus mesemondó, Jókai számára Jósika eszményített hősei élőknek tunktek – hiszen azt találta meg bennük, ami saját olvasói elváráshorizontjának és írói gyakorlatának megfelelt. Mindent újnak és nagyszerűnek vélt, amit Jósika alkotott: hősein kívül tájleírásait, korrajzait, stílusát. Legkedvesebb *Zrínyi a költő* című regénye volt számára (amely a kritikusok szerint nem tartozott a legjobbakk közé).

Jósika íróvá válásának okait vizsgálva ő is mítoszt alkot, amelynek három fő tartópillére van. Egyik a származás (apai ágon volt egy híres államférfi őse, anyai ágon egy költő), másik saját, tapasztalatokban és műveltségben gazdag élete, harmadik pedig, a tulajdonképpeni ihlető Podmaniczky Júlia, az eszményi nőalak, akit aztán egy életen át dicsőített anygali hősnőiben.

A nekrológnak több mint egyötödét teszi ki Jósika emigrációs éveinek leírása. Ebben a részben érezhető a legjobban az olvasó megindításának és az apológiának a szándéka. Nem fogalmazza meg, hogy 1849 után írott munkái a korábbiaknál gyengébbek lennének, de hiányt érez bennük: „hiányzott a hazai föld a költő lába alatt”. Hallgatóságának (illetve olvasóinak) együttérzését azzal fokozza, hogy hazája földjéből kitépett virághoz majd lehanyatló naphoz hasonlítja a száműzött író. Finom utalást találunk utolsó műveinek színvonalcsökkenésére, de olyan kontextusban, amelyben Jósika emberként felmagasztosul, s így történelmi küldetését beteljesíti: „amennyivel hanyatlott előttünk Jósika, a hetven éves veterán, mint költő, annyit emelkedett mint ember, mint hazafi: úgy hogy midőn végképp elmerült, akkor volt legna-

⁴⁵³ EÖTVÖS L. 1866. nov. 3. 1030.

⁴⁵⁴ JÓKAI 1955. 142.

⁴⁵⁵ Uo. 144.

gyobb”.⁴⁵⁶ S küldetését azáltal tölthette be, hogy „a hontalan, a száműzött, ki hazájában legtöbbet vesztett, adott kölcsön buzdító szót nekünk, a csüggedőknek, kik itthon valánk”.⁴⁵⁷

Bár az áttanulmányozott gyász hírek és nekrológok alapján elmondható, hogy szerzőik mélyen átérezték azt a veszteséget, amelyet az író halála okozott, mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a dokumentumok elenyészően kis számúak. Jósikáról majd 1894-ben emlékeznek meg irodalomtörténeti fontosságához méltó módon. Minden bizonnyal a nemzeti fennállás közelgő millenniumával is összefügg az, hogy születése 100. évfordulójának megünneplése nemzeti üggyé válik, s ez alkalommal az író és felesége hamvait hazai földben helyezik örök nyugalomra.

III.2.5. Az évforduló: mint kultikus lehetőség

III.2.5.1. A hamvak identitása

Jósika halála után némelyekben fölmerült az a gondolat, hogy hamvait hazai földben kellene végső nyugalomra helyezni. Ez ügyben viszont semmi nem történt, egyrészt amiatt, hogy gyakorlatilag senki semmit nem tett az ügy érdekében, másrészt az író özvegye tiszteletben tartotta férje ama „végrendeletét”, hogy idegen, de szabad földön kívánt maradni.

Az özvegy 1893 júniusában halt meg, 81. évében. Ekkor a hamvak hazahozatalának gondolata ismét napirendre került, s jó alkalmat nyújtott erre az író születésének közelgő centenáriuma. Ugyanakkor az ötlet társadalmi presztízsvitához is vezetett: mind a család, mind a „nemzet” igényt tartott az ügyintézésre. Végül az író és felesége földi maradványainak hazahozatala felől a család intézkedett, pontosabban az író unokája (Leó fiának lánya), Jósika Irén és férje, Jósika Sámuel belügyminisztériumi államtitkár. A család titkon hozatta haza a hamvakat, nem kívánt túlzott felhajtást az esemény körül. A közvélemény (elsősorban Kolozsvár lakossága) ezt nagyon rossz néven vette, hiszen „báró Jósika Miklóst, mint a közéletnek, s főleg a magyar szépirodalomnak egyik kitűnőségét a magyar nemzet is joggal követelheti magáénak, s épp ebből kifolyólag bizonyos mértékig jogot formálhat ahhoz is, hogy a nemzeti kegyelet nyilvánulásának külső formáit maga állapítsa meg”.⁴⁵⁸ Mindazok, akik fájlták az író újratemetéséből való kizárásukat, már csak a Jósika-centenáriumhoz kapcsolódó különböző rendezvényeken való részvételükkel nyerhettek valamilyes kárpótlást.

III.2.5.2. Az újratemetés forgatókönyve

Tekintsük át a következőkben az újratemetés fontosabb mozzanatait, amelyek a család óvintézkedései ellenére beépültek Jósika kultuszába, mivel a helyi sajtó részletesen beszámolt róluk, s néhány budapesti folyóirat is cikkezett az eseményről.

A hamvak hazahozataláról először az Ellenzék április 14-i száma értesített, s noha az időpontot még nem tudta, közölte, hogy még abban a hónapban sor kerül rá. Az újratemetés, mint kultikus esemény első mozzanata tehát a figyelem felkeltése, a (közvetlen vagy közvetett) résztvevők érzelmeinek ráhangolása a bekövetkezendőkre. A hazahozatal leírásának részletei a már felkeltett érzelmek fokozását szolgálják. Az április 24–25-i lapok beszámolnak arról, hogy a drezdai sírt április 19-én nyitották föl, a koporsókat külön vagonban szállították Kolozsvárra, s az április 25-i temetési szertartás részleteiről is értesítenek. Külön hangsúlyt kap a két koporsó mint ereklyetartó leírása: „Szívünk nagyot dobbant e leólmozott s lezárt kocsi előtt, mely belsejében a magyar nemzetnek oly drága ereklyét rejtett.”⁴⁵⁹ (kiemelés tőlem – M. B. E.) A megindítást szolgálja a megdöbbenés is, amelyet néhány tudósító naturalisztikus leírással ér el (Jósika hamvainak állapotáról és arról, hogy ezeket érckoporsóba, azt pedig tölgyfakoporsóba

⁴⁵⁶ JÓKAI 1955. 152.

⁴⁵⁷ Uo. 153.

⁴⁵⁸ EII 1894b.

⁴⁵⁹ Gy [GYALUI] 1894.

helyezték). A halott maradványainak ereklyeként való tiszteletét legitimálja a magyar ősi néphagyomány Attilájához való hasonlítása: „A tölgyfakoporsót a sírba még egy vendégkoporsóba helyezték, és így a Jósika hamvai hármaskoporsóban nyugosznak, mint a rege szerint Attila csontjai.”⁴⁶⁰

Jósikának a Kossuthal való, már korábban is kultikusan értelmezett viszonya új árnyalattal bővül akkor, amikor mindkettejük hamvai majdnem egy időben kerülnek haza. Az Ellenzék április 25-i számában a következőket olvastuk: „Alig pár hete tért vissza hazájába az a Legnagyobb [ti. Kossuth]. A nemzet hozta vissza az idegenből, hogy legalább haló porai hazai földben leljék meg az örök nyugalmat. Tegnap pedig egy másik fejedelmi alak [ti. Jósika] hült porait hozta haza a család, hogy övéi közt találjon örök pihenést.”⁴⁶¹

III.2.5.3. Az újratemetés kultikus értelmezése

Azok a szövegek, amelyek a temetésről beszámolnak, a tulajdonképpeni nekrológokhoz képest többletinformációt tartalmaznak, tájékoztatnak arról, hogy hol, mikor és ki búcsúzott a halottól, továbbá olyan „közérdekű” információkat is nyújtanak, mint a fentebb felsoroltak. A keletkezett szövegek (esetünkben a Jósika és felesége temetéséről szólók) önállósulása „a retorika logikává gyökerezésének egyik terepe”-vé⁴⁶² válik. Olyan beszédmódról van itt szó, amely a temetésen fizikailag részt venni nem tudókat a ráhangoló ismertetés révén mintegy szellemi gyászoló közösséggé avatja. A sírnál elhangzott beszédek közlése vagy idézése mellett általában a temetési beszámoló a gyász kiterjesztésének legközvetlenebb módja. A Jósika fölött mondott egyházi gyászbeszédnek csak az „eszmemenetét” vázolta a korabeli sajtó, és báró Jósika Samunak a jelenlevőkhöz szóló szavait idézte.⁴⁶³ Így a temetési beszámolók még nagyobb hangsúlyt nyertek.

E szövegek hangszerelése legalább olyan fontos a kultusz kutatás szempontjából, mint a közölt tények. Mivel a temetésen nagyon kevesen voltak jelen⁴⁶⁴, a tudósítók nem mulasztják el a virtuális jelenlevők számának földuzzasztását (oly módon, hogy ezek jöttek volna el, ha a család megengedte volna) s a sírhely nemzeti zárándokhelyé avatását: „zárándokoljunk el mennél gyakrabban ahhoz a szerény sírhoz, amelyben nemzetünk egyik nagy fia, irodalmunk egyik büszkesége most már örök pihenőre tért”.⁴⁶⁵ A nemzet „nagy fiát” befogadó „szerény sír” valamint a család akarata előtt meghajló, de abba belenyugodni nem tudó „nemzet” ellentéte többször előfordul ezekben a szövegekben. Gyakori a gyászolóak ama érzésének a halottra ruházása is, hogy mennyit szenvedhetett amiatt, hogy idegen földben kellett nyugodnia, s milyen boldog lehet most, hogy „hült porában” bár, de hazajöhetett.

Egy ilyen jelentős eseményen ünnepelni kell a természetnek, ezért a tudósítások kidomborítják, hogy „Édes tavaszi nap ragyogta be a viruló temetőt, a kriptakert sötétzöld pázsitját és nyiladozó bimbait a fáknak.”⁴⁶⁶ A kultusz kutatónak nem célja megkérdőjelezni e kijelentések igazságtartalmát, hiszen ha nem is volt ilyen szép idő 1894. április 25-én, a Jósika-kultusz világi papjai virulni látták a temetőt, amely a nagy halott porait fogadta magába.

A kultusz szertartásrendjéhez az is hozzátartozott, hogy Drezdából elhozták a koporsókkal együtt a sírkövet és a sírhantot körülkerítő rácsot is, amelyeket „megszentelt” az íróval való kapcsolatuk. A szürke márványból készült kő egyik oldalán található magyar, a másikon pedig

⁴⁶⁰ Ell 1894c.

⁴⁶¹ Ell 1894b.

⁴⁶² TVERDOTA 1998. 114.

⁴⁶³ EHir 1894c. 4.

⁴⁶⁴ Báró Jósika Samu, Gyárfás Benedek, a család jószágigazgatója, Albach Géza polgármester, Ferenczi Zoltán, az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára, Gyalui Farkas másodtitkár, Benel Ferenc, a család ügyvédje, Kuzskó István, a Történelmi Lapok szerkesztője és az Ellenzék képviselője, Hegyesi Vilmos, a Kolozsvár képviselője, Herepei Gergely református és Grätz Mór lutheránus lelkész, valamint Czecz János, a temetés rendezője.

⁴⁶⁵ Ell 1894b.

⁴⁶⁶ EHir 1894c. 4.

német nyelvű szöveget is több lap közölte. Mivel a magyar szöveg, amely a németnél hosszabb, nemcsak a szokásos tényeket (születés és elhalálozás helye és időpontja) tartalmazza, hanem a Jósikáról alkotott kultikus kép néhány jellemző vonását is, érdemes idéznünk. „Itt nyugszik/ távol hazájától/ Branyicskai Bárá Jósika Miklós/ Gyermekeinek legjobb barátja/ Nőjének hű társa./ A magyar regényirodalom/ Koszorús megalapítója./ Hazájának lelkes fia és bajnoka./ Született Tordán 1794. Ápr. 28-án/ Meghalt Drezdában 1865. Feb. 27-én/ Béke és áldás hamvaira!”⁴⁶⁷

A homály kultuszfelhajtó ereje

Az újratemetés kultikusan értelmezett mozzanatai közül két bizonytalansági tényezőre figyelhetünk fel: egyik a temetkezés helye, másik az elhunyt felekezeti hovatartozása. Ami az elsőt illeti, Jósika és felesége koporsóját nem a családi kriptában helyezték el, hanem a kriptakertben. Ennek az okát többen találgatták a korabeli sajtóban. Az tűnt a legvalószínűbbnek, hogy a család amiatt temettette a főúthoz közelebb halottait, hogy a később felállítandó új sírkövet jól láthassák az arra járók.⁴⁶⁸ A klasszicista stílusú síremlék felállításáról 1896. január 12-én számolt be a Vasárnapi Újság, s közölte Hegedűs István tízsoros verses feliratát is, amely fekete márványtáblába vésett. Ennek szövege a következő: „Két szívnek porlad itten drága hamva./ Két szívnek álma íme teljesül:/ Szabad hazában boldogan nyughatva/ E drága földdel poruk elvegyül./ Költő, örülhet lelked fenn az égben./ Nem rab honod, mi ott is fájna még:/ Mít festél annyi tündér bájos képben./ Megadta nemzedetnek a nagy ég./ S a hű nő itt is egyesül veled./ Megadta néked a hű kegyelet.” Eddigi kutatásaim során még nem sikerült kiderítenem, hogy volt-e az emlékműnek nyilvános leleplezési alkalma.

Az elhantolás helyén kívül az is találgatásokra adott okot, hogy miért Grátz Mór lutheránus lelkész végezte a Jósikáék temetési szertartását, mikor az eredeti tervek szerint Herepei Gergely református lelkészre hárult volna ez a feladat. Tudjuk, hogy a római katolikus Jósika Miklós 1847-ben tér át a református hitre. Azt viszont csak az Ellenzék vélte tudni, hogy az író elhunytá előtt lutheránussá lett.⁴⁶⁹

A két kiemelt mozzanat jelentősége abban keresendő, hogy rámutat a homály felhajtó erejére a kultusz működésében. A találgatások során alkalmuk nyílik a „beavatottaknak” arra, hogy (vélt vagy valós) ismereteiket megcsillogtassák, s ezáltal közelebb érezzék magukat kegyeletük tárgyához.

A Jósika hamvainak hazahozataláról és újratemetéséről szóló tudósításokra általában jellemző az erős kultikus színezet. Az író munkásságáról és hazafiságáról közhellyé vált kifejezéseket sorjáznak, emberi-írói nagyságát magától értetődőnek tekintik. A temetési beszámolóok aprólékos tényismertetéseinek célja nyilvánvalóan egy olyan széles körű lelki közösség megteremtése, amelynek a Jósika-kultusz valamennyi papja részese lehet.

III.2.5.4. Centenárium megemlékezések

Az író születésének 100. évfordulójáról különböző ünnepségeken emlékeztek meg. Ezek közül a három legjelentősebb a Kisfaludy Társaság 1894. május 5-i, az Erdélyi Irodalmi Társaság május 14-i és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) június 3-i emlékülése volt. Ezek mellett június 2-án a dévai Főreál Iskola, majd június 5-én a brassói Főreál Iskola ifjúsága idézte föl Jósika életét és munkásságát. A megemlékezések színhelyeit figyelembe véve

⁴⁶⁷ Ezzel szemben a német szöveg csak az „idegen föld” motívumot foglalja magában: „Hier ruht in fremder Erde/ Baron NICOLAUS JÓSIKA/ von Branyicska/ geb. in Torda am 28. Apr. 1794./ gest. in Dresden am 27. Febr. 1865./ Friede/ und Segen seiner Asche!”

⁴⁶⁸ Gaal György Kelemen Lajos *Művészettörténeti tanulmányok* című munkájára hivatkozva, más magyarázatot is lehetségesnek tart: „maga Jósika Miklós kívánságának tettek eleget a földbe való helyezéssel. Édesatyja és rokonai szép művészi sírboltját Szurdukon 1848-ban feldúlták, s csontjaikat szétszórták. Ettől a sorstól irtózva kívánta a nagy író a földbe hantolást.” Lásd GAAL 1994a. kéziratának 7. jegyzetét.

⁴⁶⁹ Ell 1894d.

úgy tűnik, Erdély sokkal inkább magáénak érezte, és nagyobb odaadással ápolta Jósika Miklós emlékét, mint az anyaország.

Praznovszky Mihály mutatott rá, hogy a nemzet nagyjairól való megemlékezések szokásrendje általában a következő mozzanatokból tevődött össze a XIX. században: 1. emlékünnap, 2. bankett, amelyet elsősorban a tósztok kedvéért rendeztek, 3. táncvigalom, 4. színházi előadás, amely helyettesíthette magát az emlékünnapot és 5. istentisztelet, amellyel általában a megemlékezés kezdődött.⁴⁷⁰ Ennek megfelelően mind a három szélesebb körű Jósika-centenárium rendezvénynek nagyjából azonos volt a „forgatókönyve”.

A legbővebben az **Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület** tordai közgyűlésével egybekötött Jósika-megemlékezésről számolt be a kolozsvári sajtó (így ezt tudjuk legjobban összevetni a Praznovszky-féle modellel). A Kolozsvár április 16-i száma közölt először értesítést arról, hogy június 3-án az EMKE X. évi közgyűlésével egy időben leplezik le a Jósika-emléktáblát szülőházának falán. Ennek megszervezésére egy százas bizottság alakult Torda városának képviselőtestületéből és az EMKE Torda-Aranyos megyei választmányából. Április-május folyamán közzéttek a lapok a rendezvény programját, a részvételi díjjal kapcsolatos tudnivalókat és az Aranyosgyéresre érkező, illetve onnan induló vonatok pontos menetrendjét. A hivatalos meghívó szövege a műveltség fontosságának gondolata köré épült. Egy olyan részt idézek ebből, amely az egész rendezvény alaphangját érzékelteti. „A nagy múltban is a felvilágosodás zászlaját elől lobogtató Torda városa, és segítő társa az EMKE torda-aranyosvármegyei választmánya az ős múlthoz hív, mikor Hazánk legnagyobb kultúregyletét falai közé hívta. Együttal áldozni kíván ez alkalommal az eszménység nagy apostolának, a magyar regényirodalom megalapítójának, halhatatlan szülöttjének br. Jósika Miklósnak.”⁴⁷¹ A rendezvény színhelyének kiemelt jelentőséget tulajdonít a cikk szerzője, s a felvilágosodás zászlóvivőjeként emlegeti, alighanem az 1568-as erdélyi országgyűlésre utalva, ahol Európában először iktatták törvénybe a vallási türelem és lelkiismereti szabadság elvét, s mondták ki az Erdélyben elfogadott négy vallás (római katolikus, lutheránus, református és unitárius) egyenjogúságát.

Az ünnep Aranyosgyéresen kezdődött, ahol zenével és Bartha Lajos református lelkész beszédével fogadták a vonattal érkezőket. Innen „szép bandérium” kíséretében vonultak át a vendégek a virággal és nemzeti színű lobogókkal díszített Tordára. A vasútállomáson Rédiger Béla Torda-Aranyos megye alispánja üdvözölte az érkezőket. Dél előtt tíz órakor került sor az emléktábla leleplezésére, amelyet a tordai származású Abt Sándor szobrászművész faragott Jósikának Barabás Miklós által készített metszete után. Az író ábrázoló dombormű carrarai fehér márványból készült, s a vörös márvány emléktáblán koszorúba volt foglalva. A tábla leleplezésének mozzanatát a tordai dalkör által előadott Himnusz tette ünnepélyesebbé, majd Hegedűs István előadást tartott a Kisfaludy Társaság és az Erdélyi Irodalmi Társaság nevében, Rédiger elszavalta saját költeményét és Velits Ödön polgármester is köszöntötte az összegyűlteket. Az EMKE közgyűlését 11 órakor a tordai református templomban tartották. Ezt nagy bankett követte a megyeház udvarán, mintegy 400 résztvevővel. Este hangverseny és táncvigalom zárta az ünnepi rendezvényt. Június 4. és 8. között az Erdélyi Kárpát Egyesület kirándulásokat szervezett a vármegyében az érdeklődők számára.

A nemzet nagyjairól való megemlékezések általános jellemzőjeként ezen az emlékünnapélyn elhangzott szövegek is három csoportba sorolhatók: 1. szónoklatok, 2. költemények és 3. pohárköszöntők. A második kivételével (amelyet emlékkönyvben örökítettek meg) e szövegekről csak közvetett értesüléseink vannak (az egykorú sajtóban megjelent beszámolókból). A nemzeti színű textíliák használata szintén elengedhetetlen része volt ezeknek a rendezvényeknek. Az Ellenzék beszámol arról, hogy „Hegedűs díszmagyarban, karddal az oldalán jelent

⁴⁷⁰ PRAZNOVSZKY 1998. 33–37.

⁴⁷¹ EHir 1894h. 3.

meg a hallgatóság előtt, külsőleg is kifejezésre juttatva a közönség előtt azt az érzést, ami szívében oly nemes tűzzel ég”.⁴⁷²

A résztvevők számát illetően olyan becsléseket találunk a korabeli sajtóban, mint „tenger-nyi volt a néptömeg”, „óriási közönség”. A Jósika családból viszont senki nem volt jelen, jóllehet mindenki személyhez szóló meghívót kapott. Egyedül Jósika Samu mentette ki elmaradását. Az Ellenzék tudósítója így töpreng ennek az okán: „nem tudtuk eltalálni, az EMKE ünnepét, a Jósika ünnepét, vagy nagy alkotású ősük tetteit kicsinylik-e annyira, hogy nem tartják magukhoz méltónak, e történelmi nevezetességű ünnepen megjelenni?”⁴⁷³ Úgy tűnik, a család már megtartotta a maga ünnepét Jósika Miklós hamvainak hazahozatalakor, s teljesen elzárkózott a szélesebb körű megemlékezésektől.

Az **Erdélyi Irodalmi Társaság** Jósika-ünnepélye szerényebb keretek között zajlott, ezúttal nem került sor sem bankettre, sem bárra. Mivel Kolozsvár volt a rendezvény színhelye, a résztvevőknek alkalmuk nyílt az ülés után elzarándokolni Jósika sírjához, és megkoszorúzni azt. Ugyanakkor a kolozsvári nők képviselői a Jósikáné sírjára helyeztek koszorút. A koszorúzás, mint kegyeleti aktus a tordai emléktáblánál is megtörtént, s általában a nemzet nagyjairól való megemlékezés fontos mozzanata. Ebben együtt van jelen a közönség elismerése és hálája a nagy egyéniség iránt és a közösség lelki összetartozásának megélése a koszorúzás tárgya iránti hódolat jegyében.⁴⁷⁴

Az Erdélyi Irodalmi Társaság díszüléséről az Erdélyi Híradó május 15-i száma írt a legbővebben. A városháza tanácstermében tartották az ülést, amelyet Szász Gerő alelnök nyitott meg. Utána Ferenczi Zoltán felolvasta Jósika-életrajzát, amely az addigiak közül a legteljesebb. Ezt követte Hegedüs István Ódája saját előadásában, majd Széchy Károly tartott előadást Jósika korszakalkotó szerepéről a magyar regényírás történetében.

A Kolozsvár című lap május 5-i számában Jósika regényeinek hatását egy olyan metafora érzékíti meg, amely meglehetősen profánnak hat az ünnepségek átszellemült kontextusában: „Az akkori olvasóközönség is nagyon óhajtott már az angol írók tápláló roast-beafje, a francia írók pikáns szöszai után a fűszeres, ízletes magyar szellemi táplálékot”.⁴⁷⁵ Ennek a metaforának, amely a szellemi és testi táplálkozás örömet lényegében azonosítja egymással, megtaláltuk egy bővebb változatát is a Tóth Lőrinc Jósikáról szóló megemlékezésében, amelyet ugyanazon a napon, május 5-én olvasott föl a Kisfaludy Társaság ünnepi ülésén: „bármily táplálók s erőteljesek az angol teknősbékalevesek, pástétomok s rostbeafek, bármily íngyönyörködtetők s étvágygerjesztők a francia konyha finom vegyítékei s cukrászati remeklései: a magyar vérű s ízlésű közönség nem érezheté magát egészen kielégítve a külföldi menü mellett, s az erdélyi magyar konyha saját ízű, nemzeti zamatú, fűszeres s az ősök ételeire emlékeztető étlapjai után sóvárgott.”⁴⁷⁶

A **Kisfaludy Társaság** Jósikának szentelt emlékülésére Budapesten került sor. Időrendben ez volt a legkorábbi centenáriumi megemlékezés, s fontosságát elsősorban az biztosította, hogy Jósika Miklós volt a Társaság első elnöke.

Gyulai Pál tartotta az elnöki megnyitó beszédet, s ennek szövege rövidebb, letisztultabb és célratörőbb, mint 1865-ös nekrológiájé, de újat ahhoz képest nem nyújtott. Beszéde kanonizált abban az értelemben, hogy kezdeményező szerepet tulajdonított Jósikának a magyar regény műfajának kialakításában, s ezáltal beépítette a magyar irodalomtörténeti kánonba. „Oly mozgalmat indított meg, mely csakhamar nagytehetségű követőkre talált s egész műfajt felvirágoztatott.” Korszaknyitó szerepe mellett Gyulai egy irodalomtörténeti folyamat beteljesítőjét is lát-

⁴⁷² Ell 1894g. 508.

⁴⁷³ Uo.

⁴⁷⁴ A koszorúzás kultúrtörténeti jelentőségéről lásd KALLA 1997. 23–25.

⁴⁷⁵ Kvár 1894a.

⁴⁷⁶ KisfT-emlékkönyv 1896. 145–146.

ta Jósikában: „mintegy kiegészítette, sőt fokozta epikusaink hatását, kik a múlt dicső és nemzeti emlékét elevenítették fel, szemben a dicstelen és elfajult jellel.”⁴⁷⁷

Tóth Lőrinc, aki a Társaság titkára volt Jósika elnöksége idején, s így személyes kapcsolat fűzte hozzá, emlékbeszédében szintén kanonizációt végzett. Egyrészt vallási utalásával (pusztában kiáltott szó) mintegy megdicsőítette, majd hogy nem szentté avatta az író, másrészt, Vörösmarty *Délszigetének* parafrázálásával⁴⁷⁸ beépítette a nagy magyar alkotók szakrális egységébe: „egyszerre előállott a pusztában, hogy újat írjon, nagyot is, kedvest is, rettenetést is, hogy történeti regényeiben bűvös tollal szellőztesse a múlt idők kárpitját”.⁴⁷⁹ Ugyanakkor másokat is felszólított a „szent” magasztalására, egy közös rítusban való részvételre, amelynek szintén vallási párhuzama van: „Ti, hazám nemes lelkű hölgyei, kiknek keblében örökifjan él a női méltóság magasztos érzete, s a sóvár vágy magas eszmények után, melyek megközelítése a szüzet és az anyát félistenné emeli, jertek, gyöngéd kezeitekben hálakoszorúval Jósika Miklós emlékéhez, ékesítsétek s gazdagítsátok műveivel könyvtáraitokat.”⁴⁸⁰ Erre a közös hálaadó szertartásra, az író műveinek olvasására nem véletlenül hívta előbb a nőket, majd utána a férfiakat: „S végre csatlakozzatok e kedves társasághoz, ti komoly férfiak, kik talán kevés időt fordíthattok regényolvasásra, de nem lehet tisztelettel s áldozatkészséggel nem járulnotok az oltárhoz, melyen egy rendíthetlen szilárd jellemű hazafinak s a nemzeti ügy javát nagy tehetséggel s bátorsággal előmozdító journalistának emléke van felállítva.”⁴⁸¹

Emlékkönyvek

A három említett intézmény Jósika-ünnepének anyagából egy-egy emlékkönyvet adtak ki. Az **EMKE-emlékkönyv**⁴⁸² első lapján a Kossuth Lajos Tivadar kézírása szerepel, amelyben üdvözlí az egyesület ama törekvését, hogy összebékítse az egy hazában élő nemzetiségeket.⁴⁸³ Igaz, hogy a kiadvány maga nem a megáldott célt szolgálta, de, attól függetlenül, a kultikus tisztelettől övezett személyiség fiának kézjegye mindenképpen növelte annak presztízisértékét.

Az emlékkönyv legnagyobb részét Torda és környékének bemutatása, közművelődési jellegű írások teszik ki. Találunk benne Jósikához címzett emlékverseket⁴⁸⁴, s ezek hangulatából nyújtunk ízelítőt a következő Endrődi Sándor-idézettel: „Mesék nagyapja, vén regélő! / Mi benned él, bennünk is élő, / Eleven érzés – hű, igaz: / Hited, küzdelmed, szenvedésed / Egy megmegújuló történet: / A mi történetünk is az...” A korabeli sajtó szerint e versek „gyönyörűek” voltak. A méltatás valószínűleg nem annyira az esztétikai élményre utal (noha arra is), mint inkább arra a hazafias kohéziós erőre, amelyet az együttlét nyújtott. Az irodalom mint a nemzeti lét megőrzőjének gondolata újra és újra fölbukkan mind a beszámolókbán, mind az emlékkönyv anyagában.

Prózaí írásokat is tartalmaz a kiadvány, többek között Györffy József *A drezdai koporsó magyar földben* című cikkét⁴⁸⁵, Nagy Balázsnak a magyar nők szerepéről szóló írását, amelyben Podmaniczky Júliát is felmagasztalja és egy ismertetést Jósika szülőházáról. A megvizsgált

⁴⁷⁷ KisfT-emlékkönyv 1896. 22.

⁴⁷⁸ „újat írok, nagyot is, kedvest is, rettenetést is.”

⁴⁷⁹ KisfT-emlékkönyv 1896. 146.

⁴⁸⁰ Uo. 168.

⁴⁸¹ Uo. 170.

⁴⁸² EMKE-emlékkönyv 1894.

⁴⁸³ „Az Isten áldását kérem az EMKE nemes küzdelmeire. / Igen, küzdelmeire. / Nem csak óvni, de hódítani kell. / Hódítani a nemzetnek, a tévútra vezetett nemzetiséget. / Tenni azt, mit az ősök túlzott nagylelkűsége elmulasztott. / De nem erőszakkal. A polgárosodás szellemével. / Nem legyőzéssel; de meggyőzéssel. / Nem vért ontva, de tévútra terelt véreinket visszaadva a nemzet testének. / Kitartást; sikert; üdvöt kívánok. / Kossuth Lajos Tivadar.”

⁴⁸⁴ Rédiger Géza: *Százados ének* című versébe Jósika-regények címeit foglalta bele, Erdélyi J. Miklós műve az „Eszter” szerzője címet viseli, Endrődi Sándor: *Strófák – Jósika Miklós születésének százados évfordulójára* és Hege-dűs István: *Jósika Miklós – Születésének 100-adik évfordulójára* című költeményei már korábban, a május 14-én megtartott ünnepélyen elhangzottak, továbbá Kele Györgytől a *Jósika-albumba* című vers.

⁴⁸⁵ Első megjelenése: Haz 1894. ápr. 26. 2–3.

receptiódokumentumok közül Győrffynél találkoztam először a *Jósika-kultusz* kifejezéssel, az alábbi összefüggésben: „Mire a fővárosban alakult irodalmi bizottság az ő születésének századik fordulóját megünnepli s mire a hazafias Torda városa az ő szülőházát emléktáblával jelöli meg: a *Jósika-kultusz* hullámverései azt a két koporsót a kolozsvári temetőből a magyar nép ezreinek könny- és virágzápora mellett fogják odasodorni a Rákóczi-hegy tövébe.” (kiemelés tőlem – M. B. E.) Az idézett szövegrész a kultuszápolónak arról az igyekezetéről tanúskodik, hogy rajongásának tárgyához mintegy képzeletbeli testamentum végrehajtójaként kerüljön közelebb. Jósika ugyan nem rendelkezett arról, hogy szurduki birtokán, a Rákóczi-hegy tövében temessék el, az apja mellé, de a kultusz „beavatottja” tudni vélte, hogy az író csakis ott lelhet méltó nyughelyre (ezzel lényegében Gyulai 1865-ös nekrológjának gondolatát ismételte meg). S végül amiatt is figyelmet érdemel ez a cikk, hogy a Jósika halálát nemzeti gyásszá növelő kultikus attitűdöt példázza.

Az **Erdélyi Irodalmi Társaság emlékkönyve**⁴⁸⁶ a Jósika-ünnepen elhangzott beszédek szövegét foglalja magában. Ezek közül a Szász Gerő alelnök megnyitójára hívnám fel a figyelmet, amely hármass gondolati alappillérre épül: büszkének érzi magát először is amiatt, hogy a Társaság egy ilyen nagy íróra emlékezhet, másodsor, hogy „egy olyan férfiúnak emlékeztére szentelhet ünnepet, ki bár egész hazánké, egész birodalmunké: de büszkeséget talál abban, hogy *a mi szűkebb, kicsi hazánk, az erdélyi részek adták őt az összesnek*”⁴⁸⁷ (kiemelés tőlem – M. B. E.), harmadszor pedig magánszemélyként, akinek életre szóló élményt jelentettek Jósika művei. A második gondolati pillért nem véletlenül emeltem ki, hanem egy olyan mentalitástörténeti folyamat részeként, amelynek során a Jósika-kultusz egyre határozottabban az erdélyi magyarság sajátjává válik. A lokálpatriotizmus nyilatkozik meg a fenti idézetben, s ennek, amint a későbbiekben látni fogjuk, nemcsak az író emlékének megőrzésében volt szerepe, hanem 1918 után a nemzeti hovatartozás tudatát segített fönntartani az anyaországtól elszakadt magyarságban.

A **Kisfaludy Társaság emlékkönyve**⁴⁸⁸ felsorolja a Budapesten megtartott emlékülés részletes napirendjét. Elsőként Gyulai Pál megnyitó beszéde hangzott el, utána Endrődi Sándor *Strófák* című verse, majd Tóth Lőrinc emlékezett meg a Társaság első elnökéről. Ezután Hege-dűs István tolmácsolta magyar nyelven Podmaniczky Júliának három németül írott versét. Beöthy Zsolt titkár jelentést tett a Jósika-szobor elkészítésének részleteiről, s az ülést az elnök zár-szava fejezte be. A napirendi pontok mellett az emlékkönyv közölte az elhangzott beszédek is, amelyekre a korábbiakban már hivatkoztam.

A kultusz tárgyi emlékei

Jósikának nemcsak jelképes oltárt kívánt emelni a köztisztelet, hanem a Kisfaludy Társaság indítványára Ábrányi Lajos megfestette arcképét, és három tagból álló bizottság alakult (Lévay Henrik, Beöthy Zsolt, Kozma Andor) az író mellszobra elkészítésének szorgalmazására.⁴⁸⁹ Strobl Alajos szobrászt bízták meg a feladattal, s a kolozsvári sajtó is tudósított a pénzadományok gyűjtéséről. Kutatásaim során nem találtam arra vonatkozó adatokat, hogy a szobor végül elkészült-e. A terv maga, még ha kivitelezésére nem került is sor, érdekes adalék Jósika kultuszához, s újabb bizonyítéka annak, hogy a XIX. századi irodalmi kultuszoknak azonos jellemzői mutathatók ki. A kultikus szokásrend leglátványosabb összetevője ugyanis a szoborállítás és porélesztés volt. Ennek eredete nyilvánvalóan a vallási kultusz szférájában keresendő, ahol a szentek imádatát érzelmileg fokozni lehetett a tárgyakhoz való hasonlóságon alapuló képek és szobrok által. A világi személyek szobrának fölállítását elsősorban a kegyelet és a nemzeti önérték szorgalmazta. Vajda János például a következőképpen írt a Vörösmartyknak szánt

⁴⁸⁶ ErdIT-emlékkönyv 1894.

⁴⁸⁷ EHir 1894h. 4.

⁴⁸⁸ KisfT-emlékkönyv 1896.

⁴⁸⁹ LÉVAY – BEÖTHY – KOZMA 1894.

szoborról: „Emlékek, szobrok a nemzet gazdagságát, erejét fejezik ki inkább.”⁴⁹⁰ Azért is jelentős volt egy ilyen esemény a nemzet életében, mivel már a terv előkészítésének fázisába nagy tömegeket kapcsolt be az a bizottság, amely szükségszerűen megalakult a munkálatok összehangolására. E bizottságnak először is közadakozásra kellett fölhívnia honfitársait, mivel többnyire ebből teremtették elő a szobor felállításához szükséges tőkét. Lévayék szívhez szóló fölhívásából idézünk egy részt: „Adakozzunk a szoborra mindnyájan, kik nemzeti irodalmunkat szeretjük. Öregek, a múlt emlékei nevében, melyek megaranyozzák Jósika alakját; ifjak, a jövő reményei nevében, melyeknek megvalósulására még mindig hat az ő lelkesítő magyar szelleme műveiben; férfiak, a nemzeti erő nevében, melynek kifejezése és forrása Jósikának egész pályája; nők, a nemzeti élet szépsége nevében, mely fölött egy fényes sugár az ő szívéből és képzeletéből ragyog.” Az adakozást tehát mindenki lelkiismereti kérdésnek kellett hogy tekintse, s önmagát alázza meg, ha nem kapcsolódott be a nemes célra összefogott magyarság egységébe. Számtalan ilyen hazafiságra és nemzeti érzésre apelláló felhívás született a XIX. század második felében, jóval több, mint ahány szobor valóban elkészült. Ennek oka általában az volt, hogy nem gyűlt össze elég nagy pénzösszeg, de a tervek önmagukban is tanúsítják az irodalmi kultusz híveinek tárgyi emlékek iránti nagyfokú igényét.

III.2.6. A XIX. századi Jósika-kultusz mérlege

Jósika Miklós kultusza a XIX. század harmadik évtizedének közepe táján alakult ki, fokozatosan bontakozott ki, és az író születésének centenáriuma érte el tetőfokát. Az EMKE, az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kisfaludy Társaság szervezte ünnepségeken került sor az író intézményes „pantheonizáció”-jára.⁴⁹¹ A fogalom lényegében arra utal, hogy valamennyi emlékbeszéd szerzője hangsúlyozta Jósika, az író és hazafi jól kiérdemelt helyét a nemzeti Pantheonban. A kultusz fejlődésének folyamata azonban nincs feltétlen összefüggésben az író népszerűségének alakulásával. Kétségtelen, hogy közvetlen kiváltó oka az *Abafi* rendkívüli sikere volt, s az író további regényeinek fogadtatása, illetve magán- és közéleti eseményeinek fordulatossága tovább gazdagította, de 1894-ben, mikor a kultusz virágkorát élte, Jósika regényeit már alig olvasták. A Jósika-kultusz legteljesebb ápolóinak beszédmódján is érezhető az a küzdelem, amelyet az író művei iránti fokozódó közömbösséggel vívnak. Hiszen amikor azt bizonygatják, hogy e művek még mindig élvezhetőek, akkor egy megváltozott világ új elváráshorizontja ellen folytatnak szélmalomharcot. Amikor Jósikát, a kultusz tárgyát még javában tömjénezik, akkor Jósika, a regényíró alkotásai már többé-kevésbé történelmi hagyománnyá kövültek. A XX. században, amikor művei már végképp egy élettelen irodalmi kánon részévé váltak, a kultusz bizonyos töredékei még fel-felvillannak egy-egy évforduló kapcsán.

III.3. Kultikus elemek a XX. századi befogadásban

III.3.1. A centenárium közvetlen következménye

Koncepciójában a centenáriumi emlékalbumokhoz hasonló, de sokkal szerényebb kiadvány jelent meg 1905-ben, a Tordai Iparosok Önképző Egyletének gondozásában.⁴⁹² Arra az alkalomra készült, hogy az Egylet 1879-ben alapított könyvtárát újjászervezték, és Jósika Miklós Emlékkönyvtárnak nevezték el. Az alig egy évtizeddel korábbi ünnepségek hírneves rendező intézményeihez és széles körű társadalmi bázisához viszonyítva ezúttal csak egy helyi önképző

⁴⁹⁰ PRAZNOVSZKY 1998. 23.

⁴⁹¹ KALLA [1994.] 38.

⁴⁹² TIÖE-emléklap 1905.

egylet kívánt a Jósika emléke előtt tisztelni. Igaz, most nem is valamilyen, az íróhoz kötődő évforduló kapcsán tette ezt. Mégis fontos az a tény, hogy Torda egy társadalmi rétege a XIX. században meghonosodott kultikus szokásrend egyik mozzanatával emlékezett meg a város híres szülöttjéről. Az album arról is tudósít, hogy a tordai nők az alkalom tiszteletére babérkoszorút helyeztek el Jósika szülőházának emléktábláján. A könyvtár maga jelentős szerepet játszott a két világháború között. Működését 1939-ben függesztették fel, s állománya az 1944-es őszi hadműveletek során megsemmisült. Az Önképző Egylet művelődési és tudományos előadások színhelye volt a két világháború között, s előadóművészeket is vendégül látott, részben a könyvtárgyarártás javára.⁴⁹³

III.3.2. A kultusz pangása

A XX. század első két-három évtizedében alig említik az *Abafi* írójának nevét. A Jósika-kultusz ápolását már csak néhány lelkes erdélyi tekinti szívügyének. Lényegében nem is beszélhetünk kultuszról, csak a XIX. századi kultikus diskurzusforma néhány töredékének továbbéléséről. Mivel ezzel párhuzamosan ott találjuk a kultuszrombolás egyre erősödő tendenciáját, igencsak megosztott viszonyulási módokat tapasztalunk a Jósika-kérdésben. Erdélyi Pálnak az Erdélyi Múzeum 1916–17-es számában közölt írását amiatt érdemel figyelmet, hogy a két szélsőséges pólus, az elutasítás és a hódolat egyszerre van jelen benne. Bár az előbbi viszonyulást tekinti általánosnak a XX. század elején, ő maga az utóbbit képviseli. Az elsőről a helyzet józan mérlegelésével ír: „Neki a mával nincsen kapcsolata, mondjuk így: nincsen kultusza. Talentuma nem világít, eszményei nem hódítanak, példája nem vonz, műgyakorlata nem csábít követőket.”⁴⁹⁴ Az író korabeli sikeréről szólva azonban hangja a teljes azonosulásig szubjektív-vé válik, s a Jósika-kultusz elkötelezett híveként nyilatkozik: „Nagyanyánk könnyein, édesanyánk élvein és gyermek lelkünk hevülésein tanultuk mi még megszeretni Jósikát s regényeiben a magyar élet ígéretföldjét. Három nemzedék szívét remegtette s ajzotta ez a száműzött erdélyi mágnás.”⁴⁹⁵

1926-ban a kolozsvári volt piarista gimnázium öregdiákjai egy emlékkönyvet adtak ki azoknak a neves személyiségeknek a tiszteletére, akik itt végezték tanulmányaikat. Többek között Jósika Miklósról is megemlékeztek, a következőképpen: „Mindig büszke lesz a kolozsvári piaristák gimnáziuma arra, hogy az »Abafi« elévülhetetlen érdemű írója s a magyar regényt a fejlődés helyes útján a világirodalmi magasságok felé terelő művésze az ő falai között nevelkedett.”⁴⁹⁶ A kiadvány 59. lapján Jósika arcképe látható, 83–86. lapjain pedig egy részlet az *Emlékiratból*, amelyben iskolai éveit idézi fel. Az író egyetlen kolozsvári mellszobra szintén volt iskolájának egyik büszkesége mindmáig. 1929-ben alakították ki a volt piarista gimnázium (ma: Báthory István elméleti líceum) második emeleti dísztermét, s ekkor került annak egyik falfülkéjébe a Vágó Gábor készítette Jósika-szobor.

Az 1930 utáni recepcióban látványos jelenség az íróról szóló cikkek mennyiségi hullámmáza: éveken át egyáltalán nem közölnek róla, majd rövid idő alatt viszonylag sokszor találkozunk nevével. Ha megvizsgáljuk e „termékeny” periódusokat, nyilvánvalóvá válik, hogy a Jósika-kultusz szempontjából „szent idők”-ről van szó: az *Abafi* megjelenésének centenáriuma (1936), az író halálának 100. (1965) majd születésének 200. (1994) évfordulója. Olyan nemzeti megemlékezés, mint 1894-ben, nincs több a Jósika-fogadtatás történetében. Az említett „szent idők” megünneplése túlnyomórészt a periodikák hasábjain zajlik.

⁴⁹³ ROMÁNIAI MAGYAR IRODALMI LEXIKON 1991. II. köt. 534.

⁴⁹⁴ ERDÉLYI P. 1916–17. 179.

⁴⁹⁵ Uo. 179–180.

⁴⁹⁶ GYÖRGY 1926. 64.

III.3.3. Az *Abafi* centenáriuma

Valamennyi ünnep közül az *Abafi* megjelenésének 100. évfordulója az, ahol még túlsúlyban van a kultikus hozzáállás. A megemlékező cikkek, tanulmányok lelőhelye arról tanúskodik, hogy az erdélyi magyar irodalom egy kissé saját ünnepének tartja ezt az alkalmat. A XIX. századi Jósika-kultuszból továbbél az író életének és műveinek együttes szemlélete a népszerűség okaként, és korszaknyitó szerepének kiemelése mind a regény kialakulásában, mind az olvasóközönség meghódításában. Újabb árnyalattal is gazdagodik a siker kultikus magyarázata: Szemlér Ferenc pozitív befolyást tulajdonít a Kállay család „fullasztóan párás” légkörének, mivel szerinte ez ébresztette rá Jósikát saját vágyainak tudatára és az erdélyi táj iránti mélyen gyökerező szeretetére. S ahogyan Gyulai nekrológiájában nem Jósikát hibáztatta művei népszerűségének csökkenéséért, úgy Szemlér is azt írja, hogy mikor az olvasóközönség már az új bálványynak, Jókainak tömjénezett, akkor még nem volt lényeges különbség a két író regényei között.⁴⁹⁷

Jancsó Elemér az ismeretlenségből éretten felbukkanó, eleve elrendelt művész mítoszt menti át a XIX. századi Jósika-kultuszból, amikor a „minden előzmény nélküli írói tudása”-ról beszél⁴⁹⁸, s ugyanezt a gondolatot Pados Pál egy évtizeddel később (az író születésének 150. évfordulóján) egy görög mitológiai párhuzammal támasztja alá: „szívéből-tehetségéből úgy pattant ki e remekmű [ti. az *Abafi*], mint Pallas Athene Zeus homlokából”.⁴⁹⁹ Jancsó Elemér számára nemcsak Jósika és életműve a kultusz tárgya, hanem a kor is, amelyben élt: a reformkor, amelynek nagy emberei nagy tetteket vittek véghez. Egy olyan időszak, amely már nagyon távoli és idegen a XX. század olvasója számára, de amely még mindig nosztalgiát ébreszthet egyesekben. Réty Andor is azért tartja becsesnek Jósika regényeit, mivel „egy elsüllyedt kor üzenetét, ízét és illatát kapjuk” belőlük.⁵⁰⁰

Császár Károly kimondja az író fölött a XX. század visszavonhatatlan ítéletét: „Elavult menthetetlenül ...”, ezt viszont olyan szövegösszefüggésben teszi, amely kétségbe vonja az ítélet igazságos voltát. Ragaszkodik a kultuszhoz, amely kimondatlanul bár, de a Trianon után kialakult helyzetben erőforrást jelent Erdély magyarsága számára. A transzszilvanizmus ideológiájának kétségtelenül nagy szerepe volt abban, hogy mikor az anyaországi irodalmi köztudatból Jósika már kiesett, Erdélyben még mindig leírhatták – nem retorikai alakzatként, hanem meggyőződéssel –, hogy: „Kalaplevéve, födetlen fővel állunk meg ezért ma is regényirodal munknak e mohlepte, de kemény törzsű százéves Norma-fája előtt, s néma főhajtással áldjuk a nagy erdélyi kezét, mely azt számunkra elültette.”⁵⁰¹

III.3.4. Évfordulók. Jósika halálának centenáriuma és születésének 175. évfordulója.

1965-ben, az író halálának 100. évfordulóján már egyértelműen az az általános vélemény olvasható ki a róla megjelent cikkekből, hogy életműve kortörténeti jelentőségű, és már nem élő hagyomány. Illés Endre ironiája könyörtelenül kultuszromboló, bár elképzelhetőnek véli Jósika néhány regényének újrakiadását: „Az emlékezők ismét leemelték kalapjukat, majd megírták: igaz, hogy Jósika történeteit a romantikus festőiség, a külsőséges ábrázolás és legtöbbször az élvezhetetlen erkölcsi célzatosság jellemzi, de néhány regénye még mindig érték, s a

⁴⁹⁷ SZEMLÉR 1965.

⁴⁹⁸ JANCÓS 1936. 251.

⁴⁹⁹ PADOS 1944.

⁵⁰⁰ RÉTY 1936. 110.

⁵⁰¹ CSÁSZÁR K. 1936.

legjobbkat ma is meg kellene jelentetni.”⁵⁰² Illés maga „feltámaszthatatlan írónak” tartja Jósikát, s a kultusznak még azt a XX. századra jellemző maradványát is fölszámolja, amely szerint gyermekkorunk kedves olvasmánya az *Abafi* és társai.

Ennyire elutasító magatartással, mint az Illésé, többel nem találkozunk. Figyelmet érdemel az N. K. szignójú szerző cikke, amely már címével is jelzi, hogy olyan korban ír Jósikáról, amely talán legismertebb regényének címét sem tudja: *Az Abafi írójára emlékezünk ... Jósika Miklós (1794–1865)*.⁵⁰³ A megemlékezés elutasító hangnemben indít: Jósikát nem tartja nagy írónak, sőt, szerinte föllépésekor sem volt nagy. Pusztán a kegyeletnek tulajdonítja, hogy az *Abafi* és a *II. Rákóczi Ferenc* bekerült a Magyar Klasszikusok sorozatába. Ezután váratlanul hangnemet vált a cikk szerzője, és Jósika érdemeiről kezd beszélni, sőt, „jó hatásokra érzékeny önálló tehetség”-nek nevezi, ami egészen új kifejezésforma az íróról folyó több mint egy évszázados diskurzus keretében. Az önellentmondás elkerülése végett a szerző azzal zárja gondolatmenetét, hogy az irodalom másod- és harmadrendű jeleseinak munkáit is meg kell mentenünk a feledéstől. Véleményem szerint nagyon jól tükrözi a XX. század Jósikához való viszonyát ez a cikk. Egyrészt az a már-már divattá vált „modern” magatartás nyilvánul meg benne, amely elutasítja a „premodern” kor olvasmányait, másrészt viszont nem tud szabadulni egy mélyen, kultikus irodalomszemléletünkben gyökerező értékrendtől. Márpedig ebben az értékrendben Jósika Miklós jelentős helyet foglal el. Hegedűs Géza szerint akár olvassuk, akár nem, irodalomtörténetünk része, mi több, „nemzeti szépirodalmunk történetének feledhetetlen, emberileg-művészileg ma is vonzó alakja.”⁵⁰⁴

Ugyancsak az író halálának 100. és születésének 175. évfordulója körül jelennek meg olyan cikkek és tanulmányok, amelyek mindössze amiatt nevezhetők kultikusnak, hogy a Jósika-életrajz „szent időpontjai”-ról való megemlékezés adott alkalmat megírásukra. Valójában ezek már nem a kultuszt táplálják, hanem az erdélyi Jósika-kutatás új részeredményeivel ismertetik meg az olvasót, emiatt nem foglalkozom velük ebben a fejezetben. (Itt elsősorban V. Szendrei Júlia, Engel Károly és a román A. P. Todor munkáira kell gondolni.)

III.3.5. A 200. évforduló

Jósika születésének 200. évfordulója, amely egybeesett hamvai hazahozatalának centenáriumával, a XIX. század végi ünnepségekhez képest sokkal szerényebb keretek között zajlott. Az alábbiakban az erdélyi megemlékezéseket ismertetem, mivel azokra vonatkozóan találtam dokumentumokat. Az 1994. április 28-i kolozsvári koszorúzás „igencsak szűk körűre sikeredett”⁵⁰⁵ a hírlapi tudósítás szerint. Gaal György emlékbeszédében hangzott el, hogy Jósika Miklós sírja az erdélyi magyarság egyik búcsúhelye – ez viszont inkább óhajt fejez ki, mint valós tény. A Halottak Napján gyűjtött gyertyák nem bizonyítják azt, hogy a Jósika-kultusz ma is él, hanem sokkal inkább egy tágabb egyházi hagyományba illeszkednek bele, illetve az erdélyi magyarság valamennyi nagy személyiségét megtisztelő gesztusának kifejezései. Gaal emlékbeszédének elhangzása után az Erdélyi Múzeum-Egyesület koszorúját helyezték el a síron, és Lászlóffy Aladár felolvasta *Üzenet Jósikának* című versét.

Ugyanazon a napon Tordán is felidézték a regényíró emlékét, s a politikai helyzet miatt „mértéktartó külsőségek”-re⁵⁰⁶ kényszerült ünnepség programja a lehetőségekhez mérten gazdag volt. Újabb emléktáblát avattak Jósika szülőházának falán, a régi, már a második világháború után eltüntetett helyén. Benkő Samu, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke és Lászlóffy Aladár előadást tartottak, s az esztétikai élményt Lászlóffy Csaba *Jósika Miklós adóssága* című

⁵⁰² ILLÉS 1965. 8.

⁵⁰³ Nszab 1965.

⁵⁰⁴ HEGEDŰS 1965.

⁵⁰⁵ Szab 1994.

⁵⁰⁶ ROSTÁS 1994.

monodráájának részletei, a Kolozsvári Állami Magyar Színház művészeinek szavaltai és Ruha István hegedűjátéka biztosította. Lászlóffy Csaba monodráája Jósika *Emlékirat*ától jh-letve, az idős, emigrációban élő regényíró kétségeit, vívódásait és emlékeit szövegezte meg.

Az emléktábla, leleplezése után néhány hónappal, felháborodást váltott ki a román hatóságok körében. Ennek részleteiről Antal Árpád kéziratából⁵⁰⁷ értesültem, akit Kötő József, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) akkori kulturális alelnöke kért meg az ügy tisztázásában való közreműködésre. Erdemesnek részleteiben felidézni ezt az esetet, mivel jól példázza, hogy milyen külső, politikai akadályokba ütközhet egy nemzeti kisebbség ama igyekezete, hogy nagyjainak kultuszát ápolja. 1994. augusztus 18-án a Tordai Helyi Tanács rendkívüli ülést tartott, ahol a Kolozsvári Állami Levéltár egyik levéltárosa Jósika „románellenes” tevékenységének dokumentumaként bemutatta az író 1848. szeptember 9-én kelt levelét. Ebből azt a mondattöredéket emelte ki különös hangsúllyal, hogy „roppant executio készül – de csak a bujtogatók ellen –, elhagyva annak második felét, amelyet Jósika aláhúzott: „az oláhokat senki sem fogja bántani”. A Tanács ezek után a tordai románok elleni provokációnak minősítette az emléktáblát, és azonnali eltávolítását követelte. A „megengedhetetlen vétség” orvoslását az ultranacionalizmusáról hírhedt Román Nemzeti Egységpárt is követelte. Antal Árpád kutatásainak köszönhetően kiderült, hogy az eredeti levelet durva hibákkal olvasta félre a levéltáros, és egyéb Jósika-dokumentumok, valamint életrajza és politikai tevékenysége ismeretében teljesen kizárt az a vád, hogy „románellenes” lett volna. Több hónapig tartó huzavona után a Tordai Helyi Tanács levette napirendről ezt a kérdést, s a tábla a helyén maradhatott.

Visszatérve a 200. évfordulón tartott ünnepséghez, úgy tűnik az elmúlt néhány év távlatából, hogy a hajdani irodalmi emlékünnepek két fő funkciójának, a kultusz tárgya iránti hódolatnak és a résztvevők együvé tartozása erősítésének egyensúlya megbomlott. Egy olyan korban, mikor Jósika műveit a nagyközönség már nem ismeri, a tiszteletére rendezett megemlékezés célja elsősorban a résztvevők, s az általuk képviselt magyar nemzeti kisebbség szellemi összefogása, valamint hagyományainak és nemzeti öntudatának ápolására való buzdítása. A Jósika által is vallott „szolgáló magyar irodalom” eszménye így próbál aktualitást nyerni egy kultuszromboló és a hagyományokhoz való ragaszkodást „provincializmusnak” tekintő korban.

Az 1994-es romániai magyar sajtóban alig találjuk nyomát az évfordulónak. Gaal György művelődéstörténeti adalékokat tesz közzé a kolozsvári Jósika-emlékekről⁵⁰⁸, valamint Jósika halálának és újratemetésének részleteiről.⁵⁰⁹ Lászlóffy Csaba emlékezik Jósikára a Helikon lapjain⁵¹⁰, s a lírai élet- és pályarajz felvázolása után arra szólítja fel a jelenkort, hogy „Mi is segíthetünk olykor, hogy megszólaljon a kérlelhetetlen fagynak kitett Jósika.” Lászlóffy közleményével azoknak a sorába áll, akik a néhány évtizede újralfelfedezett *Emlékirat* köré építették a Jósika-életmű kultikus jellegű megközelítését. (Az *Emlékirat* újrakiadásáról és -értelmezéséről a következő fejezetben lesz szó részletesen.)

A Korunkban Kovács Ferenc „ébresztgeti” Jósikát.⁵¹¹ Nem véletlenül szerepel a címben ez a gyakorító képzős ige, hanem annak az igyekezetnek a sikertelenségét sugallja, hogy a regényíró visszakerüljön a köztudatba. A szerző megismétli a Jósika-kultusz néhány közhelyét, de érvel is az író értéke mellett, tagadva azt a nézetet, amely szerint a nagy regényírónak csak érdeme van, értéke nincs, emiatt végképp a múlté.

Az alfejezet kezdetén említett Tordai Iparosok Önképző Egyesületének hagyományát kívánta folytatni az 1970-ben megalakult tordai Jósika Miklós Kör. Elsőrendű feladata már nem annyira az író kultuszának ápolása, mint sokkal inkább a számbelileg jelentősen lecsökkent tordai és Torda környéki magyarság művelődésének előmozdítása, nemzeti önazonosságának és anyanyelvének ápolása. Alapító tagjai közül olyan neves személyiségeket említhetünk meg, mint

⁵⁰⁷ ANTAL Á. 1994.

⁵⁰⁸ GAAL 1994.

⁵⁰⁹ Uő. 1994a.

⁵¹⁰ LÁSZLÓFFY 1994a.

⁵¹¹ KOVÁCS F. 1994.

Lászlóffy Aladár, Bágyoni Szabó István vagy Vásárhelyi Géza. A kör tevékenységének mozgatórugója a vidék fejlesztésére való törekvés, s ennek megvalósítására az elmúlt évtizedek során irodalmi vita- és előadóesteket, író-olvasó találkozókat szerveztek, s az anyanyelvű kultúra fejlesztéséhez nemcsak helyi rendezvényeikkel, hanem kiszállásaikkal is igyekeztek hozzájárulni.

Az ilyen lelkes, jó szándékú helyi kísérletek ellenére, amelyek a Jósika-kultuszt életben szeretnék tartani, meg kell állapítanunk, hogy az már a század elején veszített vonzerejéből. Hogy lesz-e reneszánsza, azt nehéz a jelen pillanatban megítélnünk. Mindenesetre külön színpoltja (esetleg fejezetnyitánya?) Jósika Miklós kultuszának Körtvélyessyné Geréb Júlia tordai származású, Budapesten élő külkereskedelmi üzletkötő ama igyekezete, hogy újra ismertté tegye az *Abafi* szerzőjét. Tervéről alkalmam volt személyesen értesülni, s 1998 nyara óta végigkövetni annak kivitelezési mozzanatait. Jósika népszerűsítésének ötlete 1996-ban született meg, amikor az MTV 1. csatornája, Katona Tamás és Ráday Mihály rendezésében sorozatot mutatott be az 1848-as eseményekről. Az emigráció történetének dokumentálása végett Brüsszelben is jártak, s Körtvélyessynének feltűnt az, hogy Jósika másfél évtizedes ottlétét semmi tárgyi emlék nem bizonyítja, jóllehet két házat is emléktábla illetne meg: a Rue St. Alphonse 53. (ahol először lakott) és a Rue de la Commune 25. szám alatti épületet. Intézményi támogatás nélkül, magánvállalkozóként kezdte Körtvélyessyné tervének kivitelezését: az emléktábla elkészíttetéséhez szükséges anyagi alap megszerzésére levélben kereste föl a Tordáról elszármazott és a világ különböző részein élő honfitársait. Később sikerült megnyernie a Kárpát-Alpok Alapítványt is az ügynek, s így intézményi keretek között nyithatott számlát a tőkeössze gyűjtésére. A tábla mellett szerepelt tervei között két bőrkötéses emlékkönyv is, amelyek egyike a brüsszeli Magyar Ház, másika a tordai katolikus plébánia tulajdonába került volna. Hosszas utánajárás és sok akadály (elsősorban az ügy iránti közömbösség) legyőzése után 1999. november 23-án került sor Jósika és felesége, Podmaniczky Júlia emléktáblájának fölavatására Brüsszelben, a Rue de la Commune 25. szám alatti épületen, amely a TEN-NOEY flamand baráti kör tulajdonában van. A táblaavatásra az Europalia '99 Hungaria rendezvény-sorozat keretében került sor, amelyen Magyarország bemutatkozott az Európai Unió tagállamai-nak. A táblát Veres Gyula Alpár, Tokajban élő, uzoni származású szobrászművész készítette ingyen (az ő nevét dicséri például a tokaji Széchenyi-szobor), a Petró Attila gávavencsellői kőfaragó mester adományaként kapott fekete erdélyi márványból. Ami pedig az emlékkönyvet illeti, a tervezettnél jóval nagyobb példányszámban, a Széphalom Könyvműhely Kiadó gondozásában és Szajbély Mihály szerkesztésében jelent meg 1999. novemberében, három nyelvű (magyar, flamand és francia) kiadványként.⁵¹² Íme, a Jósika-kultusz ápolásának egy olyan, egyszemélyes vállalkozásként indult formája, amely lényegesen gazdagodott az eredeti elképzeléshez képest. Ugyancsak a Körtvélyessyné intézkedésének köszönhetően terv készül a Jósikáék nagyon megrongálódott síremlékének felújítására a kolozsvári Házsongárdi temetőben. S talán az író regényeinek új kiadásába kezd a Széphalom Könyvműhely.

*

Ezzel eljutottunk napjaink Jósika-kultuszáig. A jövőre nézve nem jósolható meg, hogy miképp fog ez tovább alakulni. A jelenség másfél évszázados vizsgálatának végkonklúziójaként megállapítható, hogy szerepe, mint általában a magyar irodalmi kultuszoké, fontos volt irodalmi kultúránk fejlődéstörténetében. Intézményeket mozgósított, formálta az olvasók nemzeti öntudatát és hagyományaihoz való viszonyát, ízlést nevelt, és olyan kommunikációs lehetőséget biztosított az írók, olvasók és kritikusok között, amelybe a kialakult diskurzusforma (a kultikus nyelvezet), lelki beállítódás és szertartásrend révén valamennyien egyenrangú félként léphettek be.

⁵¹² SZAJBÉLY 1999.

IV. XX. századi fogadtatása

„Akár olvassuk, akár nem, nélküle nem lehet elbeszélni a magyar irodalom történetét.”⁵¹³

Az előbbi három fejezetben Jósika Miklós, a szépirodalom fogadtatásának mintegy nyolc évtizedét tekinthettük át (1836-tól az 1910-es évek derekáig), valamint Jósika, az író, magánember és közéleti személyiség kultuszának főbb vonásait vizsgálhattuk meg. Még ha elhelyezésénél fogva meg is szakította a Jósika-művek recepciójának áttekintését, logikailag szükségesnek láttam a kultusz fejezetet a XIX. és XX. századi fogadtatás közé beépíteni, mivel egyrészt a már elemzett időszak másfajta megközelítését tette lehetővé, másrészt megelőlegezte azt, amivel a következőkben foglalkozom.

Jóllehet Dézsi Lajos 1916-ban megjelent monográfiáját egyfajta korszakhatárnak tekintem a Jósika-recepcióban, nem kezelem ezt mereven, s visszatérek még a XX. század első másfél évtizedének Jósika-kutatásaira, amennyiben ezek szempontjai, illetve módszertana szervezőben kapcsolódik a XX. mint a XIX. századhoz.

Sikerregényekből – egyetlen fakultatív házi olvasmány

Jósika XX. századi recepcióját más szempontból közelítem meg, mint a korábbi időszakét. Teszem ezt elsősorban amiatt, hogy regényeit a műveltségi szintje és elvárásai tekintetében egyre változatosabbá váló nagyközönség már nem olvassa, megszűnt irántuk a spontán érdeklődés, s ugyanakkor a kritika elváráshorizontján is jórészt kívül kerültek.

1911-ben megjelent Gulyás Pálnak egy tanulmánya *Kik a legnépszerűbb írók?* címmel.⁵¹⁴ Ebben közölte, hogy a múzeumok és könyvtárak tanácsa kérdőívet küldött szét 552 könyvtárhoz, az olvasottság iránt érdeklődve. Közülük 263 csak a legkedveltebb szerzőkről számolt be, s a lista élén abszolút többséggel Jókai állt, utána Mikszáth és Benedek Elek, míg Jósika a 9. helyet foglalta el. Ekkor tehát még mindig a népszerűbb írók közé sorolható, 1920 után viszont gyökeresen megváltozott a helyzet. A század elején arra is történt kísérlet, hogy a magyar irodalom klasszikusainak sorába felvegyék Jósikát, de ez a „mesterséges”, az író tisztelőinek szűk köréből jövő igyekezet nem járt sikerrel. Az író, aki a köztudatból fokozatosan kiesett, kinek művei elavultak, nem lehetett újra bekapcsolni az eleven literatúra vérkeringésébe. Ami e jó szándékú kísérletből megmaradt, az a Franklin Társulat 25 kötetes, legteljesebb Jósika-kiadása (az 1890-es évektől 1910-ig), az *Abafi és A csehek Magyarországon* megjelentetése Mikszáth Kálmán Magyar regényírók című sorozatában, valamint az Elő Könyvek – Magyar Klasszikusok és a Fülléres Klasszikusok darabjai között.

Az első világháború után a Jósika-regények ifjúsági olvasmánnyá váltak, alighanem annak köszönhetően, hogy átdolgozták a legjobbnak tartott műveket a fiatalok számára, illetve „modern magyar nyelvre”. A második világháború után középiskolai tananyagká, ugyanakkor a bölcsészhallgatók vizsgaanyagává értékelődött le a hatalmas életműnek egyetlen darabja, az *Abafi*. A reformkor olvasóktól, kritikusoktól körülrajongott írója irodalomtörténeté vált, s leg-sikerültebbnek tekintett regénye(i?) a magyar romantikus próza emlékévé.

⁵¹³ HEGEDŰS 1965.

⁵¹⁴ Lásd KOVÁCS M. 1970. 137–138.

IV.1. Az életmű értékvesztése: irodalomszemléleti okok

Megváltozott értékszemlélet: esztétikum-centrikusság

Nemcsak az olvasóközönség tudatából esett ki Jósika, az irodalomtörténészek is csak elvétve, egy-egy tanulmány erejéig foglalkoznak vele. Ennek okai közül mindössze néhányat sorolok fel, amelyek fontosnak tűnnek a jelenség megértéséhez.

Már a XIX. század utolsó harmadában nem Jósika volt a magyar regénykánon fő reprezentánsa, hanem pl. Mikszáth és Kemény. Ezt az időszakot követte az az értékszemléletbeli módosulás, amelyet leglátványosabban a Nyugat mozgalma kezdeményezett, majd az avantgarde tovább fokozott. Az Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Karinthy nemzedéke, s még inkább az utána következők (Szabó Lőrinc, Németh László stb.) számára idegen volt a XIX. századi magyar irodalom. Ők a modern nyugati irodalom ízlésvilága felé tájékozódtak, amelyből a hazafias pátoztól és nemes erkölcsiségtől átfűtött romantika (a Scottok, Hugók, Jósikák világa) teljességgel hiányzott. A két világháború közötti kritikusok is a modern irodalomszemlélet felől mondtak véleményt Jósikáról, elavultnak minősítve művészi teljesítményét.

Nagyot lépve az időben, a XX. század második felében még gyökeresebb változást hozott a „posztmodern” korszak (bár e megnevezés elterjedt az irodalomtudományban, jómagam idegenkedem tőle, mivel, Fried Istvánhoz hasonlóan, homályosnak ítélem jelentéstartalmát⁵¹⁵). E korszak egyes képviselőinek felfogásából eredően leértékelődtek, sőt, úgy vélem, hogy az irodalom horizontján kívülre zártak a nem esztétikum-centrikus alkotások. Kulcsár Szabó Ernő szavaiból, implicit módon, a Jósika-művek értéktelenné minősítésére is következtethetünk: „[...] esztétikailag mindig azok a művek bizonyulnak értékesnek, amelyek a befogadással folytatott párbeszéd során időben mindig mássá válva lépnek új viszonyba a mindenkori olvasóval.”⁵¹⁶

Jóllehet megszűnt a dinamikus interakció Jósika alkotásai és a XX. századi olvasók között, s a befogadasesztétika színre lépése óta tudjuk, hogy bármely műnek az őt megérteni kíváno kérdések adnak életet, illetve az esztétikai (és, tegyük hozzá: a nem-esztétikai) értéktulajdonítás a recepcióban zajlik le, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szépirodalmi alkotásnak tárgyléte is van. A tárgyként (pl. poros, foszladozó kötet formájában) létező Jósika-mű recepció híján sem tekinthető végleg halottnak, mivel megőrzi az értelmezésre való ráutaltságát, amely lehetőségből bármikor valósággá válhat.

A tisztán esztétikai kérdésfelvetéseket, Kovács Sándorhoz hasonlóan, lehetetlennek tartom (vagy, ha finomítani akarnék a megfogalmazáson, olyan ideális esetnek, amely kivételének gyakorlati akadályai vannak). Az irodalom, a szociokulturális összrendszer részeként, ideologikus természetű. Ideológián azokat a módokat kell itt értenünk, „ahogy az, amit mondunk és hiszünk, annak a társadalomnak a hatalmi struktúrájához és hatalmi viszonyaihoz kapcsolódik, amelyben élünk”. (Itt természetesen nem a hatalmi struktúrával való azonosulásról van szó, mert például a vele szemben álló magatartás is ideologikus színezetű.) Ebből következik, hogy „Minden megnyilatkozás egyben ideológiai állásfoglalás is.”⁵¹⁷

Amikor tehát a „posztmodern” kor egyes irodalomkritikusai vagy -történészei eleve elutasítják Jósika műveit annak a szellemi szabadságnak a jegyében, amely értéktelenné minősíti a nem önmagára mint esztétikai alkotásra koncentráló, hanem a szociológiailag-etikailag jelentéstelített műveket, akkor egyúttal vissza is élnek önnön szabadságukkal. Mert a szabadság toleranciát is feltételez: azt, hogy elfogadom a **másik** létjogosultságát, akár megfelel az én szemléletmódomnak, akár nem. Szerencsére az is tapasztalható, hogy az irányzat legjelesebb, legel-

⁵¹⁵ FRIED 1995. 402.

⁵¹⁶ KULCSÁR SZABÓ 1994. 28.

⁵¹⁷ KOVÁCS S. é. n. 70.

mélyültebb tájékozódású képviselői azt a fajta pluralizmust vallják, amelyet a fent említett tolerancia jellemez.

Az irodalmi kánonok megsokszorozódása

A II. fejezet elején említettem, hogy a modern társadalmat nyitottság és értékpluralitás jellemzi. Ugyanakkor az irodalmi kánonok (mint mércének tekintett művek összessége) megsokszorozódásáról is beszélhetünk, mert az egy, szentnek és sérthetetlennek minősített nemzeti irodalmi kánon ellenében a különböző, hivatásos (vagy magukat annak valló) értelmezői közösségek megalkotják és érvényesíteni próbálják a maguk kánonjait.

Nem kívánok belebonyolódni abba az elméleti vitába, hogy hányféle irodalmi kánon létezik a befogadó közösségek (illetve a Kálmán C. Györgytől fogalmilag szételemezett és használatilag elbizonytalanított „értelmezői közösségek”⁵¹⁸) számától, valamint a kánon megalkotásának céljaitól függően. Azt viszont irodalomtörténeti kutatásokkal foglalkozóként tapasztaltam (és ezzel nem mondom újat), hogy az olvasók különféle elvárásokkal vesznek kézbe egy műalkotást, s elvárásaik jellegének vizsgálata alapján fiktív csoportokba lehet sorolni őket. Csak az igen műveltek és a „hivatásos olvasók” (pl. a kritikusok) közelítenek határozottan esztétikai szemszögből a műhöz, a nagy többség viszont valami „külsődleges” céllal olvas (pl. szórakozni kíván, ismereteket szerezni, egyéni vagy kollektív öntudatát erősíteni stb.). Ezek az elvárások különféle olvasási modellek alapját képezhetik, illetve különböző professzionális vagy nem professzionális csoportkánonok kialakulását eredményezik, amelyek közül – véleményem szerint – egyiknek sincs a többinél nagyobb létjogosultsága. Azért tartom fontosnak e gondolat kiemelését, mert nem értek egyet bizonyos „posztmodern” irodalomkutatók kánonalkotásának kizárólag az esztétikumra való irányultságával. Kétségtelen, hogy az esztétikum a szépirodalmi alkotás legsajátosabb lényege, de a hatásvizsgálatban és a recepciótörténetben nem lehet egyedül erre a szempontra hagyatkozni. Ha ezt tesszük, értetlenül állunk a Jósika-szerű jelenségekkel szemben, s nemcsak olvasóként utasítjuk el műveit, hanem kutatóként is jogosnak látjuk a lexikonok és irodalomtörténeti kézikönyvek egyre rövidülő szócikkeibe, illetve (al)fejezeteibe való utalását.

Még ha nyomasztónak érezzük is a Toldy-féle nemzeti irodalmi kánon igen hosszú ideig tartó egyeduralmát, és elismerjük fékező hatását a más (elsősorban esztétikai) szempontokból kiinduló kánonteremtési kísérletekre, nem szabad elkövetnünk az önkényes hagyományszelektálás hibáját. A hagyományról vallott felfogásomból következően nem tekintem provincializmusnak, hanem egyszerűen a kis népek (például a magyar) irodalmára jellemzőnek az erős történelmi-társadalmi irányultságot, azt, hogy nemzeti identifikációs lehetőségeket nyújt olvasói számára.⁵¹⁹ Ugyanakkor a kis népek irodalmi kánonjai is egyrészt azokat a műveket, másrészt azokat az értelmezéseket tartják követendő mércének, amelyek a nemzeti immanencia (mint a pozitív értékű másság) elvét juttatják érvényre, s az egyént egy közösség képviselőjeként jelenítik meg.

A XIX. században (s még a XX. század kb. első két évtizedében is) produktív magyar nemzeti kánonnak Jósika még része volt, olvasottságának folyamatos csökkenésétől függetlenül. S nemcsak a Jósika-művek önmagukban, hanem a hozzájuk tapadt értelmezések kontextusa is, hiszen a fogadtatástörténet kutatója számára nyilvánvaló, hogy nem pusztán szövegek recepciójának folyamatát tanulmányozza, hanem egy olyan intertextualitást, amelyben egyik szöveg a másikat olvassa. Jósika alkotásai egyfelől tartalmuk, másfelől értelmezéseik miatt válhattak a nemzeti kánon részévé. Az előbbi alapos tárgyalásával már foglalkoztam a korábbi fejezetekben. Az utóbbiról is szót ejtettem, de érdemesnek tartom mostani gondolat-összefüggésünkben

⁵¹⁸ KÁLMÁN 1996.

⁵¹⁹ Lásd a Helikon 1998/3. számát, amelynek témaköre a kis népek irodalmi kánonjai.

kiemelni, hogy bizonyos művek megszilárdult, intézményesült értelmezései megkönnyítik a későbbi alkotások befogadását. Például az *Abafinak* romantikus történelmi regényként való kanonizált olvasata megtanít arra, hogy a szövegnek milyen jegyeire és rétegeire kell odafigyelnünk, milyen értelmezői stratégiákat kell kiválasztanunk ahhoz, hogy az említett műfajként olvashassuk. Így más, hasonló regényeket is könnyebben tudunk értelmezni, és azokat is a kánonba illőnek vagy ahhoz közel állónak tekinthetünk. Ebből viszont még nem következik, hogy annak részévé is válnak, hiszen a kánon megteremtése, fenntartása és megváltoztatása az irodalmi élet hivatásos képviselőinek hatáskörébe tartozik. A kánonalkotás során „a tanulmányozásra érdemes szövegek kiválasztása, az az irodalmi korpusz, amely értelmezésre méltó, már maga is (explicit vagy implicit) szabályok, elméleti megfontolások, értékpreferenciák eredménye vagy függvénye, amelyek viszont úgy írhatók le, mint a tárgyak fölött vagy mögött álló rendszer – s a tárgyak ekként immár nem önmagukban való tárgyak, hanem az értelmezés által formált és preformált szubjektivitás termékei.”⁵²⁰ A kánon megváltoztatását az eredményezi, hogy lényegesen módosul az értelmezői előfeltevések egy része, s ez változáshoz vezet az értékesnek minősített szövegek kiválasztásában.

Zsélyi Ferenc rámutat arra, hogy a kánon részének tekintett szövegeknek kanonikus hatásuk is van.⁵²¹ Ez például a Jósika esetére vonatkoztatva azt jelenti, hogy történelmi regényeiben a hősök önerőből való erkölcsi felemelkedésének egyértelműen örült az olvasó, a titkok sorozatának megfejtését izgalommal várta, az erdélyi hegyvidék fenségének leírásában belefeledkezéssel gyönyörködött stb. Egyfajta szertartásszerű, bevett szokás volt ez, amely előírta, hogy mit, hogyan és miért kell olvasni.

A kánon azonban, mint történelmi képződmény, nem örök életű. Az új kánonok mindig a régi(ek) ellenében építkeznek, s a kizárólagosság jogára tartanak igényt. Kevés olyan mű van, amely kiállja a változó idők, ízlések és divatok próbáját, s az új kánon ugyanúgy befogadja, mint a régi. A legtöbb alkotással az történik, hogy míg az egyik kánonnak lényeges eleme, a másokban már nem kap helyet. Jósika műveinek is ez volt a sorsa.

Érdemes-e Jósikával foglalkozni?

A XX. századi recepció vizsgálata során sokféle kérdés merül fel a kutatóban. Egy olyan író fogadtatását tanulmányozni, akit már sem a közönség nem olvas, sem a kritika nem tart figyelemre méltónak, hálátlan, mi több, fölösleges erőfeszítésnek tűnik. És mégis: annyi recepciódokumentumot sikerült összegyűjtenem, amennyi már kellő motivációt jelentett az anyaggal való további foglalkozáshoz. Meggyőződtem arról, hogy Jósika él még, ha nem is a köztudatban, de bizonyos olvasók és kutatók tudatában, akik az íróval, műveivel kapcsolatos élményeiket érdemesnek tartják másokkal is megosztani.

Az előző fejezetben a Jósika-kultusz továbbélésének nyomait kerestem a XX. századi recepcióban, és kimutattam, hogy főleg az erdélyi sajtóban egyértelműen megtalálható az a kultikus diskurzusforma, amelynek eredete a XIX. századba nyúlik vissza. Sőt, ennek túlsúlya jellemző az erdélyi recepciódokumentumokra, s a jelenség oka, amint már említettem, elsősorban az anyaországtól való elszakíttottság érzésében s az ezt valamiképpen kompenzálni kívánó pozitív elkülönülési szándékban keresendő. A XIX. századi fogadtatás vizsgálata során utaltam arra, hogy Jósika Erdélye (a maga történelmi, társadalmi, művelődési hagyományaival) központi szerepet játszott egyrészt az író körül összmagyar szinten kialakult kultuszban, másrészt műveinek nagyfokú népszerűségében. A XX. század (pontosabban a Trianon utáni időszak) megosztotta a magyarságot a Jósikához való viszonyulás tekintetében is. Erdély Jósikája az, amelyben pozitívan él tovább az író emléke, az anyaország köztudatában pedig elhalványodott.

⁵²⁰ KÁLMÁN 1998. 254.

⁵²¹ ZSÉLYI 1992. 45–46.

A következőkben, a teljesség igénye nélkül, azt vizsgálom meg, hogy melyek a XX. századi Jósika-recepció legsajátosabb vonásai. A korábbiakhoz képest szempontom annyiban változik, hogy nem határolom körül a különböző olvasói és kritikai elváráshorizontokat, mivel olyan összetett és szerteágazó mentalitás- és kritikátörténeti, olvasásszociológiai stb. kutatásokat igényelt volna, amelyekre e dolgozat előtanulmányainak keretében nem vállalkozhattam.

A recepciódokumentumok vizsgálatához új szempontot vezetek be: a fikciós és nem-fikciós Jósika-művek elkülönítését. A XX. század Jósika-fogadtatásában két nagyobb időszak különíthető el: az első kb. 50 (1918-tól 1970-ig), a második közel 30 évet ölel fel (1970-től napjainkig). Természetesen még tovább lehetne bontani e két periódust, de mivel az író életművéhez való viszonyulás tekintetében ezek aránylag homogének, nem tűnt indokoltnak felaprózni őket. Az előbbi lényegi meghatározója a kultuszápolás és -rombolás egymással párhuzamos tendenciáinak érvényesülése, az utóbbi elsősorban a filológiai munkára való összpontosítás. A korszakhatár természetesen nem ennyire merev, átfedéseket is bőven találunk a két periódus között.

IV.2. A recepció dokumentumai. Tipológia, lelőhelyek

A Jósikára vonatkozó XX. századi recepciódokumentumok elsődlegesen abban különböznek a XIX. századiaktól, hogy nem egy-egy mű fogadtatásáról szólnak (mindössze néhány ilyen találtam), hanem általában az író személyiségéről és munkásságáról. Kétségtelen, hogy a XIX. században Jósika egymás után napvilágot látott alkotásainak kiadása, illetve újrakiadása alkalmat nyújtott a rájuk való azonnali reflektálásra, a XX. században viszont már alig került sor ezek újranyomására. Az íróról szóló publikációk ekkor, amint már említettem, inkább születésének, halálának és az *Abafi* megjelenésének évfordulói táján szaporodtak el.

Lelőhelyük alapján három csoportba sorolhatjuk ezeket a dokumentumokat:

1. különböző lapokban és folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok;
2. szépiírók, kritikusok, irodalom- és művelődéstörténészek gyűjteményes kötetekben közölt, Jósikával (is) foglalkozó írásai;
3. irodalomtörténeti kézikönyvek, lexikonok, a magyar regény történetéről szóló terjedelmes munkák Jósika-fejezetei.

A következő két táblázatban az 1. csoportba tartozó anyagot tüntetem föl, az egyes közlemények megjelenési évének és helyének koordináta-rendszerében.

E táblázat alapján megfigyelhető, hogy a legtöbb publikáció 1936-ban, az *Abafi* első kiadásának 100. évfordulóján és 1965-ben, az író halálának centenáriumi évében jelent meg. A folyóiratok közül a Páosztortúzt vezet a Jósikáról szóló közlemények számát illetően, s ez arra enged következtetnünk, hogy a transzszilvanizmus képviselőit maga köré tömörítő sajtóorgánium fontosnak ítélte az *Abafi* íróját. E cikkek szerzőinek (Kristóf György, Perényi József, Császár Károly, Réty Andor) vallomásaiból kiderül, hogy szellemi elődjüket látták és vállalták benne egy olyan korszakban, amikor már elavult írónak számított.

A XX. század első hét évtizedéből 21 lapban és folyóiratban 31 Jósikáról szóló publikációt találtam, s ezt az eredményt, ha nem is jelentős mértékben, valószínűleg bővíteni lehet újabb kutatások során.

1. táblázat: Az 1970 előtti sajtóbeli publikációk Jósikáról

	1909	1911	1913	1921	1926	1933	1934	1936	1939	1940	1944	1962	1965	1966	1969
BpSz	1														
EHel								1							
EMúz		1						1							
ÉLit													2		
Igazság													1		
It			2												
ItK				1								1		1	
KerMagv								1							
Kor													1		
Lit							1								
MMúzs											1				
MNemz													1		
MNyr														1	
Nszab													2		
NyIrK														1	
Ptüz				1	1			2							
PrLit									1	1					
ProtSz						1									
Úld											1				
Ut													1		1
Vasárnap								1							

2. táblázat: Az 1970 utáni sajtóbeli közlemények Jósikáról

	1970	1972	1973	1974	1975	1977	1978	1980	1984	1985	1986	1990	1991	1992	1993	1994	1998
Arvid													1				
DSzle																1	
ETük															1		
ÉLit							1										
Hel																2	2
ISzó		1															
It								1									
ItK						1			1	1	1	1		1			
Kor																1	
Látó													1				
NyIrK	1	1		1		1											
SUBBPh		1	1		1												
ÜEMúz												1					
Úír						1											

Ebben a táblázatban összefoglalt három évtized 27 Jósikával foglalkozó recepciódokumentumát 14 lapból és folyóiratból gyűjtöttem össze. Az író iránti érdeklődés valamelyes növekedésére következtethetünk, ha ezt az eredményt összevetjük a korábbival. Az összehasonlítás alapján az is megállapítható, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények és a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények publikáltak a legtöbbet Jósikáról, s ez arról tanúskodik, hogy művei megjelentek a filológiai kutatások horizontján. Az első táblázatban is szerepel mindkét szaklap, s az előbbi, jóllehet csak három közleménnyel, második helyen áll a Pásztortűz után a Jósika-publikációk számának tekintetében. Ami pedig a közlemények évi megoszlását illeti, 1994 a leggazdagabb, az író születésének 200. évfordulója, s utána 1977 következik, az *Emlékirat* újralfedezésének és -kiadásának éve.

A recepciódokumentumok második csoportját alkotó, gyűjteményes kötetekben megjelent, Jósikával (is) foglalkozó cikkek, tanulmányok száma jóval kevesebb. A vizsgálat tárgyát képező első időszakból Benedek Elek⁵²², Dézsi Lajos⁵²³, Tavaszy Sándor⁵²⁴, Radnóti Miklós⁵²⁵ és Szemlér Ferenc⁵²⁶ írásait említhetjük meg, a másodikból Hegedűs Géza⁵²⁷, Laczkó Géza⁵²⁸, Bényei József⁵²⁹ és Szávai János⁵³⁰ közleményeit. Valószínűleg ez a sor is tovább bővíthető, de remélhetőleg sikerült a legjelentősebb munkákat számba vennem.

A harmadik csoportba sorolható recepciódokumentumok összegyűjtésekor törekedtem a legkevésbé teljességre. Elsősorban azokat a műveket válogattam ki, amelyekre gyakrabban hivatkoznak akadémiai körökben, illetve az egyetemi oktatásban a XIX. század prózairodalmának vizsgálatakor. Mindenekelőtt a MTA 6 kötetes magyar irodalomtörténetében⁵³¹, Szerb Antal munkájában⁵³², a RoMIL-ban⁵³³ és az ÚMIL-ban⁵³⁴ tanulmányoztam át a Jósikára vonatkozó részeket. Ezek mellett György Lajos⁵³⁵, Wéber Antal⁵³⁶, Császár Elemér⁵³⁷, Mezei József⁵³⁸, Hankiss János⁵³⁹ és Szinnyei Ferenc⁵⁴⁰ műveit néztem meg ebből a szempontból. A regény műfajának XIX. századi gazdagodását és diverszifikálódását illetően Imre László kutatásaiban igen jól használható szempontokat találtam.⁵⁴¹

Mielőtt rátérnék a Jósika-recepció XX. századi dokumentumainak vizsgálatára, hangsúlyozni szeretném, hogy nem kívánom felnagyítani ezek súlyát az irodalomtörténeti kutatások terén, mivel tudatában vagyok annak, hogy jelentőségük viszonylagos: csak ahhoz képest nagy, hogy az író műveit a XX. század közönsége már nem olvassa. Az egyes dokumentumok alapos tanulmányozása mégis szükséges, mivel új szempontokat is fölvetnek a XIX. századi fogadtatáshoz képest.

⁵²² BENEDEK E. 1910.

⁵²³ DÉZSI 1926.

⁵²⁴ TAVASZY 1942.

⁵²⁵ RADNÓTI 1956. és 1956a.

⁵²⁶ SZEMLÉR 1942. és Uő. 1965.

⁵²⁷ HEGEDŰS 1976.

⁵²⁸ LACZKÓ 1981.

⁵²⁹ BÉNYEI 1984.

⁵³⁰ SZÁVAI 1988.

⁵³¹ A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE. 1965. III. köt. 504–509.

⁵³² SZERB 1934. 311–314.

⁵³³ ROMÁNIAI MAGYAR IRODALMI LEXIKON. 1991. II. köt. 534–538.

⁵³⁴ ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON. 1994. 913–914.

⁵³⁵ GYÖRGY 1941.

⁵³⁶ WÉBER ANTAL 1959.

⁵³⁷ CSÁSZÁR E. 1939.

⁵³⁸ MEZEI 1973.

⁵³⁹ HANKISS J. 1942.

⁵⁴⁰ SZINNYEI F. 1925–26. és Uő. 1939–41.

⁵⁴¹ IMRE 1996.

IV.3. A szépíró Jósika fogadtatása

A szépíró Jósika fogadtatását a XX. században három fő irányvonal mentén ragadható meg: a. életének és műveinek globális szemlélete; b. szépírói munkásságának általános vizsgálata; c. egyes műveinek filológiai igényű tanulmányozása.

a. Élete és művei – globálisan szemlélve

A század első hét évtizedében a Jósika-recepció dokumentumainak túlnyomó többsége az író életét és irodalmi tevékenységét egységben, mintegy kölcsönös feltételezettségében látja. E csoportba tartozó recepciódokumentumok alig hoznak újat a XIX. században már közismertté tett adatokhoz viszonyítva, s jöllehet globális képet igyekeznek nyújtani Jósikáról, Dézsi Lajos monográfiájához képest csak szelektív ismételtsnek bizonyulnak. E közlemények szerzői jórészt erdélyiek, s származásuk látványosan rányomja bélyegét az íróhoz való viszonyulásukra.

Nem szükséges feltétlenül a kultusz számlájára írunk, hogy Jósikának emberi-erkölcsi nagysága, a céljai megvalósításában mutatott következetessége rendkívül vonzó a XX. században is. Tavaszgy Sándor például a minden körülményekkel dacoló kitarás megtestesülését látta benne: „Jósika személyiségének különös vonzerőt kölcsönöz törhetetlen akaratereje s ebből következő nagyszerű aktivitása, amelyet nem tudott gyöngíteni, legkevésbé megtörni, sem a sok csapás, amely őt családi és nemzeti életében érte, sem lelkének rejtélyeket űző hajlama.”⁵⁴²

Az anyaország határain kívülre zárt erdélyi magyarság valamelyes párhuzamot láthatott saját helyzete és Jósika emigrációja között. Mindkét esetben működésbe lépett a szükséglet erényként fölmutatni kívánó kompenzációs gesztus, amely nemcsak a passzív túlélést biztosította, hanem lehetőséget nyújtott az új körülmények közötti értékteremtő létre is. E szemlélet jegyében született publikációk nem vizsgálják az író egyes alkotásait, csak nagyon általánosan jellemzik életművét, s a főhangsúlyt írói érdemére helyezik. Lépten-nyomon találkozunk olyan sablonszerű (konkrét bizonyítékokkal alá nem támasztott) kijelentésekkel, hogy Jósika alapította meg a magyar regényirodalmat, elsőként növelte látványosan az olvasóközönséget, s európai szintre emelte a magyar történelmi regényt. Az a gondolat is gyakran ismétlődik, hogy bámulatos népszerűségét mindenekelőtt annak köszönhetette, hogy a magyar (főként az erdélyi) történelmi események és régmúlt korok társadalmi viszonyainak felidézésével a nemzeti identitástudatot ébresztette fel és erősítette meg. Radnóti Miklós fogalmazta meg talán a legpontosabban azt, hogy Jósika szerepe és **jelentősége** egyrészt **esztétikai**, másrészt irodalompolitikai (szerintem **irodalomszociológiai**) volt: „Hatalmas termékenységű író, aki nagyszámú regényével a közönség mindennapi szellemi igényét irodalmi színvonalra emelt magyar művekkel elégíti ki. Eötvös, Kemény és Jókai szálláscsinálója. Szerepe nemcsak esztétikai jelentőségű, nem csupán egy műfaj nagy elindítója. Amit véghezvisz, irodalompolitikai tett: ő hódítja meg a nagyközönséget az irodalomnak. Első regényével, az Abafival már megnyeri a csatát. De nemcsak a közönség lelkesedik érte, irodalmi visszhangja éppoly nagy.”⁵⁴³

Az író iránt érzett tisztelet mégsem vezetett olyan nagyfokú elfogultsághoz, hogy a cikkek, tanulmányok szerzői ne vették volna észre, hogy műveit már nem olvassa a nagyközönség. Azon kevesek közül, akik ezt a helyzetet természetesnek ítélték, elsőként Benedek Marcellt említem meg. Ő azt állította, hogy évtizedek óta nem olvassa Jósikát, mivel annak stílusa „fizikai kínokat” okoz, sőt, azt is álkegyeletnek tartotta, hogy az iskolában egyáltalán tanítják.⁵⁴⁴ A korabeli sajtóban Réty Andor és Rass Károly reflektált Benedek kijelentésére. Réty egyetértett vele, de jóval körültekintőbben fogalmazott: „a hagyománynak önzetlen szeretete és megbe-

⁵⁴² TAVASZGY 1942. XX.

⁵⁴³ RADNÓTI 1956a. 190–191.

⁵⁴⁴ Nem tudjuk pontosan, melyik munkájában állította a fentieket, mivel csak Réty Andor és Rass Károly hivatkoznak erre.

csülése kell ma már ahhoz, hogy rászánja magát valaki az [*Abafi*] elolvasására.”⁵⁴⁵ Ugyanakkor, mintha enyhíteni kívánta volna állásfoglalását, Jósika érdemeit hangsúlyozta, arra utalva, hogy ha a nagyközönség nem is olvassa munkáit, az értelmiségnek (elsősorban az irodalomíróknak) kötelessége egy, a maga korában legjobbnak számító íróval foglalkozni.

Rass Károly cikkét ellenben a felháborodás hangja hatotta át. Benedekkel és rajta keresztül az egész modern magyar irodalommal polemizált, s Jósika közérthető műveit szembeállította azokéval, akik „fogházak, szanatóriumok, kórházak lakói”-t választják szépirodalmi földolgozás tárgyául. A Jósika-recepcióban újat hozott azzal, hogy az író munkáit saját európai kortársaiéval vetette össze a világszemlélet, regénytechnika és a jellemzési eljárások szempontjából. Meg volt győződve arról, hogy Jósika a maga korában európai színvonalon állt, s csak két legkiválóbb kortársával, Balzackkal és Stendhallal nem mérhető össze. Következtetéseinek túlzásától eltekintve, értékelendő Rassnak az az igyekezete, hogy példákkal támassza alá állításait, s egyrészt irodalom- és művelődéstörténeti kontextusba ágyazza, másrészt esztétikai tekintetben is megvizsgálja az író műveit. Akkor sem járt messze az igazságtól, amikor kijelentette, hogy: „Jósika nem akarta megelőzni korát, csak utolérni. És utolérte. Ő olyan regényeket akart adni a magyar olvasó kezébe, amilyeneket mások is írtak az európai piacon. És adott. Munkái nem rosszabbak a többiekénél. Természetesen én nem gondolok a teljes Jósikára, mikor a kor vonalát emlegetem s nem is akarom a legfelsőbb mértéket alkalmazni rá.”⁵⁴⁶ Helyes kritikai észrevételek (pl. a hősök jellemzésében mutatkozó hiányosságok) és apologetikus hozzáállás fonódik egyébe Rass cikkében, s a végkövetkeztetés az, hogy „Jósika még mindig regényíró és ma is kellemes olvasmány”.⁵⁴⁷

A Benedek Marcelléval egybehangzó, egyértelműen elutasító magatartás viszonylag ritka a XX. századi recepcióban. Illés Endre ítélte el később hasonló módon a szépíró Jósikát. Első találkozását az íróval úgy írta le, mint „A rossz olvasmány megrendítő traumájá”-t. *Zrínyi a költőről* van szó, amelyet a „leghazugabb” magyar regénynek tartott, mivel az író a címszereplőt Velencében mulató hősszerelmesnek mutatta be, s így durván meghamisította a történelmet. Itt még nem az esztétikai szempont játszotta a döntő szerepet az elutasításban, de az *Abafi* és a *Zólyomi* elolvasása után ez került előtérbe. A sokat emlegetett és dicsért tájleírások kapcsán pellengérezte ki a megvilágítást: „Jósika a »szép világítás« alatt mindig a legerősebb holdfényt érti. És ebben a dús, őrző holdfényben előbb-utóbb holdszúrás éri a hőseit. Leterítőbb és kínosabb megbetegedés, mint a napszúrás.”⁵⁴⁸ Hibáiért elsősorban azt a kort okolta, amely ilyen né formálta az író. Gyakori jelenség a XX. századi recepcióban, hogy a szakavatott befogadó (kritikus, irodalomtörténész) is csak saját elváráshorizontja felől közelíti meg Jósika műveit, nem törekszik párbeszédet létesíteni a hagyománnyal, s ilyenkor lehetetlenné válik annak történelmi megértése. Ehelyett, anakronisztikus módon, azt vázolja föl, hogy milyennek kellett volna lennie a kérdéses (élet)műnek ahhoz, hogy jelenkori olvasójában érdeklődést ébresszen. Illésnél is megtaláljuk ezt a fajta viszonyulást. „Milyen jó író lehetett volna ez a Jósika Miklós is, ha a maga idejében, a reformkor forrongásában nem pontosan arra az íróra lett volna szükség, arra a romantikus, könnyű mesélőre, amivé a hazai igény formálta őt. Milyen kár, hogy nem lett jobb író, az igényt is kielégítve, s az olcsó kíváncsimakon mégis felülemelkedve.”⁵⁴⁹

A Jósikát értékelők táborából Hegedűs Gézát emelem ki, akinek történeti olvasata az író életművének pontosabb megközelítését biztosítja. A hagyományban való benne állás vállalása révén olyan irodalmi folyamatokban, összefüggésekben gondolkodott, amelyek szilárd alapot teremtettek Jósika értékének felismerésére. Ez a felismerés nemcsak valami múltbeli realitásra vonatkozik (az író hajdani jelentőségére), hanem annak mai közvetett jelenlétére is: „hatása Jó-

⁵⁴⁵ RÉTY 1936. 109.

⁵⁴⁶ RASS 1936. 167.

⁵⁴⁷ Uo. 169.

⁵⁴⁸ ILLÉS 1972. 39.

⁵⁴⁹ Uo. 41.

kainál is kimutatható, és Jókain keresztül talán mindmáig egész történelmi regényírásunkra”.⁵⁵⁰ A személyes befogadói állásfoglalásra a Hegedűs-szöveg grammatikai szintjén is felfigyelhetünk, a jelen idejű igealakok használatában, amely a vizsgált író művének időszerűségére enged következtetnünk: „Jósikával végre egy olyan prózai elbeszélő jelent meg, aki **tud** lebilincselően mesélni, fordulatos történeteket **bonyolít**, de olyan kitűnő szerkesztői érzékkel, hogy az olvasó szakadatlanul nyomon **követheti**, sehol sem **húzza** túl hosszúra a történetet, nem szűkszávvá, de nem is **beszél** fölöslegesen. Az *Abafi* a magyar irodalom egyik legjobban komponált regénye. És ami nem kevésbé fontos: alakjai szemléletesek, szinte ismerőseinkké **válnak**. A háttérben pedig színesen **tárul ki** az erdélyi múlt és az erdélyi táj.”⁵⁵¹ (kiemelés tőlem – M. B. E.)

A Jósika időszerűségét vallók nézete megoszlik abban a tekintetben, hogy ki mit ítél marandó értéknek életművében. Dávid Gyula, aki már érzékletes címválasztásával is (*Az élő Jósika Miklós*) utalt arra, hogy a jelen szempontjából figyelmet érdemlő, el nem avult vonásokra kíván összpontosítani, a következőket emelte ki: „ami maradandó, az nem a romantikusan bonyolított (sokszor túlbonyolított) mese, hanem az a történelmi levegő, amely ezt a mesét – a mindennapi élet külsőségeivel – körülveszi, s amelyet Jósika a régi életmódot nem egy elemében még akkor is változatlanul őrző, s az erdélyi múlt eseményeit megörökítő napló és emlékiratirodalom darabjait olvasó és másolató udvarházakban személyes élményként tapasztalt meg.”⁵⁵²

Az irodalom XX. századi recepciójában általános jelenség a személyesség felértékelődése. Ezzel magyarázható az emlékiratirodalom és az írók levelezése iránti érdeklődés megnövekedése is, amelyre később még visszatérek. Ugyanebből a szempontból válik érthetővé az is, hogy Jósikának a művekből való „kiszólásai” pozitívummá minősülnek át. Kiss Zsuzsánna az alkotó és a befogadók közötti „imaginárius párbeszéd” lehetőségeként értékelte ezeket⁵⁵³, Balogh Edgár pedig eredetiséget látott abban, hogy „Jósika a történetek kellős közepén tudatosan beleszólt, s mint ma egy brechti narrátor, magyarázott és értékelt, bekapcsolta olvasóit jelenük való igazába”.⁵⁵⁴

b. Szépirói munkásságának megítélése: általánosságok

Néhány kritikus és irodalomtörténész Jósika szépirói munkásságát önmagában vizsgálja, mellőzve az életrajzi adatokat. A recepciódokumentumok e csoportjához azokat a tanulmányokat sorolom, amelyek az író életművéről általában értekeznek, vagy annak egy-egy jellemző vonatkozását járják körül, s nem az egyes művek elmélyültebb elemzését tűzik ki célul. E kutatások eredményeként érdekes és tanulságos közlemények láttak napvilágot, amelyek többnyire filológiai pontosságra törekednek. Először a *sajtóban* (mindenekelőtt az irodalmi szaksajtóban: az Irodalomtörténet, az Irodalomtörténeti Közlemények és a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain) **megjelent írásokkal** foglalkozom, majd néhány összefoglaló irodalom- és regénytörténet Jósika-fejezetével.

Időrendben az első publikáció Papp Ferenc terjedelmes tanulmánya, amely Jósika és Kemény Zsigmond egyéniségét, esztétikai nézeteit és regényírói technikáját hasonlítja össze, s a Budapesti Szemlében olvasható.⁵⁵⁵ Jósika és egyik rivális kortársa együttes tanulmányozása terén ez a munka a jobbak közé tartozik, s megállapításai részben ma is helytállóak. Az I. fejezetben már hivatkoztam Papp kutatásainak néhány következtetésére, emiatt csak nagy vonalakban térek vissza rájuk. A két író történelemszemléletét összevetve azt állapította meg, hogy míg Jósikát a múlt pozitív vagy negatív értelemben megrázó (felemelő vagy megdöbbentő) eseményei vonzották, addig Kemény az egyént, mint az események mozgató rugóját méltatta nagyobb fi-

⁵⁵⁰ HEGEDŰS 1976. 127.

⁵⁵¹ Uo. 130.

⁵⁵² DÁVID 1969.

⁵⁵³ KISS 1991. 498.

⁵⁵⁴ BALOGH 1965.

⁵⁵⁵ PAPP 1909.

gyelemre. Ezt a végletekben való gondolkodást mutatta ki a Papp Jósika jellemrajzaiban és tájleírásaiban is, Keményre pedig a hősök lelkének összetett ábrázolását tartotta jellemzőnek.

Mivel Jósika volt az első, aki a cselekmény bonyolításának és az érdekkeltetésnek minden eszközét alkalmazta regényeiben, s néha szinte játszott hallgatóinak kíváncsiságával, Papp rendkívül fontos szerepet tulajdonított neki a magyar regénytechnika alakulásában. Hatását nemcsak a pályakezdő Kemény műveiben vélte fölfedezni, hanem a szabadságharc utáni munkásságában is (pl. a *Szerelem és hiúság* című elbeszélésben e két érzelem harca, az *Erény és illem* címűben India és az indus nő rajza, és általában a romantikus képzelet túlzásai). Véleménye szerint utolsó regényében, a *Zord időben* szintén Jósika regénytechnikai eljárásaira emlékeztet a sorsfordulat ügyes előkészítése. Az író és műve közötti kapcsolat alapvetően determinista felfogásától eltekintve, Papp tanulmánya a mai Jósika-kutató számára is hasznos forrásmunka.

Zsigmond Ferenc a „magyar Scott” közhely jelentéstartalmát vizsgálta meg publikációjában, s részletesen feltárta, hogy milyen tekintetben és mértékben mutatható ki a skót író hatása Jósika műveiben.⁵⁵⁶ Arra a következtetésre jutott, hogy Jósika nem utánozta Scottot, de mintaképei közül tőle tanulta a legtöbbet. Sok mindent átvett a skót írótól: elsősorban a történelmi regény műfaját és stílárát sajátosságait, de esztétikai elveinek és vitatkozó érveinek jó részét is. Zsigmond úgy vélte, hogy mindkét író számára meghatározó ihletforrás volt a szülőföld, s Jósika fantáziáját amiatt ragadták meg a skót író regényei, hogy annak hazája sok tekintetben Erdélyre emlékeztetett (fenséges természeti fekvése, zivataros múltja, sajátos szokásai, elzárkózottsága, hőskultusza stb.). Nyilvánvalóan a determinista nézőpont érvényesült itt, amely természetföldrajzi okokra vezette végső soron vissza a két író művészi teljesítménye közötti hasonlóságot. Mégsem ez a legfontosabb a tanulmányban, hanem az, ahogyan egybevetette az említett hasonlóságokat.

A Scottól tanult regényírói eljárások közül elsőként a leírást vizsgálta meg a kutató. Ez egyrészt a művek történeti jellegét biztosította, másrészt a jellemzés legfőbb eszköze volt. Jósika a scotti minta fogyatékoságát is átvette, ti. a mértéktelenséget: nem válogatott a lényeges és lényegtelen vonások között, s olykor már-már a neveltségességig részletezett bizonyos dolgokat (különösen a ruházatot). A történeti hitelességről vallott koncepciójuk szintén azonos volt. Mindkét író nagyon fontosnak tartotta az adatgyűjtést, nemzete múltjának, szokásainak, jellemvonásainak ismeretét, de egyikük sem a tiszta esztétikai élvezetben látta a költői mű célját, hanem az erény erkölcsi diadalának felmutatásában. Ennek érdekében megengedhetőnek tartotta a történelem szubjektív módon való kezelését.

Zsigmond megkísérelt magyarázatot találni a két író életművének terjedelmességére és egyenetlen esztétikai színvonalára. Helyesen állapította meg, hogy mivel a romantikus író számára a közvélemény volt a legszentebb fórum, Scott is, Jósika is minél többet akart írni, s az olvasóközönséget állandóan szórakoztatni. Ehhez érdekes, újabb és újabb meglepetésekkel szolgáló meséket kellett kitalálniuk, amelyekben az események mozgatói a rejtélyek. Jó érzékel aknázták ki az ellentétek figyelemfelkeltő hatásában rejlő lehetőségeket, de ebben sem tudtak mértéket tartani. Számukra nemcsak a világ, hanem az emberek jellege is ellentétekből állt, ezért kedvelték a megtért bűnösöket és az elzüllött lángelméket. Az átgondolt, pontosan és részletesen kidolgozott regénytervek vagy a lélektani hitelesség követelménye szóba sem jöhetett ilyen koncepció mellett.

Zsigmond végső következtetése az volt, hogy nem annyira bizonyos alakok vagy helyzetek, hanem sokkal inkább az esztétikai és regénytechnikai nézetek átvételében keresendő Scott hatása a magyar regényíróra. E tanulmánynak minden bizonnyal hatása volt a XX. századi Jósika-recepcióra, mivel a két író munkásságának viszonylag alapos összevetése után a „magyar Scott” közhely jóval ritkábban fordult elő a szakirodalomban.

⁵⁵⁶ ZSIGMOND F. 1913.

Szinnyei Ferenc Jósika humoros életképeiről írt egy rövid résztanulmányt⁵⁵⁷, amelyből három gondolatot emelek ki. Először is különösnek vélte, hogy Jósika, a tehetséges cselekménybonyolító mennyire elhanyagolta a mesét az *Ifjabb Békesi Ferenc kalandjaiban*, s ezért nem is nevezte művét regénynek, hanem életképsorozatnak. Ennek okát azonban nem kutatta Szinnyei, csupán tényként jelentette ki. Másodsor, szintén indoklás nélkül, rámutatott arra, hogy az említett műben mennyire nehézkes az író, amikor a mindennapi életet akarja megrajzolni. A harmadik észrevétele az volt, hogy Jósika humora sokszor erőltetett, s ebben látta az *Ifjabb Békesi Ferenc kalandjainak* legnagyobb hibáját. Szinnyei közleménye, helytálló kritikai észrevételei ellenére, meglehetősen elnagyolt, s csak fölillant bizonyos problémákat, de nem kutatja azok eredetét és összefüggéseit.

Az 1960-as, 1970-es években V. Szendrei Júliának több publikációja jelent meg⁵⁵⁸, ezek közül csak a szépiró Jósikáról szóló írásokból válogattam ki néhány, a szerzőtől hangsúlyozott vizsgálati szempontot és megállapítást. A kutató a romantika egységes, oszthatatlan történelemszemléletének tulajdonította, hogy az elmúlt korok felidézésével mindig a jelenhez kívánt szólni az író (és általában a reformkor képviselői). Jósika fellépésében éppen azt tartotta döntő mozzanatként, hogy meghallotta a múlt üzenetét a jelen számára (ma azt mondanók, hogy interakcióba lépett azzal a hagyománnyal, amelynek ő maga is része volt), s ezt közvetíteni is tudta művésziileg önálló regény formájában. Szendrei Jósika múltismeretét objektívnak ítélte, mivel az író szerint nem stilizálta a maga igényeihez a hagyományt. Ebben a kérdésben nehéz egyetérteni a kutatóval, részben amiatt, hogy a hermeneutikai tudat kizárja a szubjektum előfeltevéseitől mentes ismeretszerzés lehetőségét, részben pedig abból adódóan, hogy Jósika fantáziája, amint már korábban utaltunk rá, sokkal csapongóbb volt annál, hogy ki ne színezte volna a történelmi forrásokból szerzett tudásanyagot.

Szendrei arra is rámutatott, hogy a regény műfaji kategóriájában az író kifejezésre juttatta egyéniségét, művészi szándékait, esztétikai ideáljait. A reformkor szelleméhez híven mind történelmi gondolkodásának, mind a regényről vallott nézetének kulcsszavai a tettvágy, mozdulás és cselekvés voltak. Emiatt olyan múltbeli időszakok vonzották, amelyek súlyos válságokat és egymásnak feszülő ellentéteket hordoztak (különösen a Báthoryak kora, a XVI. század vége – XVII. század eleje). A kiválasztott periódusban központi fontosságúvá emelte a múlt és jelen viszonyát, s a történelmi folytonosságot úgy érzékeltette, hogy a pusztulóra mindig a továbblépés hitével felelt. Ezáltal azt az erkölcsi értékrendet is érvényre juttatta, amelyet a magyar reformkor társadalma a magáénak vallott.

Szendrei egyrészt a genetikus, másrészt a műimmanens irodalomkutatási szempontok felhasználásával közelítette meg a művet, s ha megállapításaival nem is értünk mindig egyet, publikációja érdekes kísérlet egy régóta „bevégzett tény”-nek tekintett irodalmi mű „felnyitására”.

Az első fejezetben, a Jósika-regények cselekményszövésének vizsgálatakor már utaltam V. Szendrei Júlia kutatásaira a titok tematikai és funkcionális szerepével kapcsolatban. Figyelemre méltó a regényszerkezetek modellálása szempontjából, hogy a rejtélyt az elbeszélés fejlesztésének legfontosabb eszközeként kezeli a kutató. Szerinte az író különféle szerkezeti változatokat tud teremteni azáltal, hogy más-más módon rendezi el, és hozza egymással összefüggésbe azt a sok titkot, amelyet egy-egy művébe belesző. A titokregény struktúráját vizsgálva Szendrei arra is kitér, hogy a romantikus motívumok (gyermekcsere, eltűnés és megkerülés, egy személy két vagy több alakban) mellett erkölcsi és értékkonfliktusokat rajzolt meg az író a rejtélyek hátterében, s ezeket tovább mélyítette, és tágabb kontextusba helyezte azáltal, hogy a történelmi erőkhöz szembenállását fejezte ki bennük. A titkok és azok részleges feloldásának váltakoztatása mellett lényeges a Jósika-regények „csomós” szerkesztése, amelyben az eseményszálak többszöri összekapcsolása és szétválasztása után, csak a legvégén kerül sor a sokágú, rejtélyekre épülő cselekmény összefüggéseinek felfedezésére.

⁵⁵⁷ SZINNYEI F. 1913.

⁵⁵⁸ V. SZENDREI 1965., 1970., 1972., 1972a, 1972b, 1973., 1974., 1975., 1977., 1977a.

V. Szendrei Júliát egyértelműen a Jósika-kutatók ama csoportjába sorolhatjuk, akik az író időszerűségét vallották, s ez az alapállás motiválta nála az életmű különböző szempontok szerinti vizsgálatát. Publikációi készülő (de végül el nem készült) doktori disszertációjának potenciális fejezetei, s jöllehet terjedelmesebb munkát nem írt Jósikáról, kutatásainak egyes eredményei figyelemre méltóak.

Az 1980-as években Nagy Miklós közölt jelentősebb tanulmányt Jósika 1850 utáni regényeiről.⁵⁵⁹ Bár egyike volt ama kevés XX. századi irodalomtörténésznek, akik végigolvasták Jósika 1849 utáni regényeit, nem fordult kellő nyitottsággal az író műveihez. Ennek elsősorban az az oka, hogy mindvégig Jókait tekintette összehasonlítási alapnak, akihez képest az „Eszther szerzője” csakis hátrányos helyzetbe kerülhetett. Jósikának az emigráció idején írott regényeit tematikailag újszerűen, három csoportba sorolta: az első a történelemben való „szórakoztató lapozgatás”, a második a „bűnügyek és meg nem értett asszonyok”, s végül külön vizsgálta az *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényt, amelyet a pályaszakasz mérlegeként értelmezett.

Abból a megállapításból indult ki, hogy Jósika mindig is gyors sikerre törekvő szerző volt (ez ugyanígy Jókaira is jellemző!), 1849 után pedig, mikor megélhetése függött az írástól, a közkedvelt ponyvamotoívumokhoz, hátborzongató helyzetekhez és udvari botrányokhoz fordult. A gyors munka mellett nem juthatott elég ideje a források tanulmányozására, s történelmi regényeit inkább áltörténetieknek minősítette Nagy Miklós, mivel a csaták és országgyűlések helyett szívesebben festette a XIV. és XV. század „kikapós királynőinek” és a királyok szeretőinek tetteit vagy a fantasztikus bűnügyeket (ez utóbbit a késő romantikus francia kalandregények hatásának tulajdonította). Jőmagam úgy vélem, hogy az „áltörténetiség” olyan értelemben, ahogy a kutató használta (a múltból való önkényes válogatás és a fantáziaszülte narratív elemek uralma a történelmi események fölött) Jósika 1848 előtti regényeire is jellemző, hiszen jöllehet elméletileg a történelmi hűség elvét vallotta, a gyakorlatban az érdekes meseszövés mindennél fontosabb volt számára, s a kettő csak az utóbbi javára kötött kompromisszum révén volt kivihető.

Nagy Miklós abból a szempontból is gyengébbnek tartotta a második pályaszakasz műveit, hogy a korábbi jellegzetes látnivalók bemutatása helyett itt „jellegtelen elmosódottság”-ot vagy „romantikus sztereotípiák”-at talál az olvasó.⁵⁶⁰ Jósika ekkor már valóban csak az erdélyi tájakat és a számára kedves külföldi városokat, várakat írta le. Az egyetlen említésre méltó, történelmi témájú regénynek a *II. Rákóczi Ferencet* tekintette a kutató, de lényegében ezt is inkább elmarasztalta (a fejedelem magányos küzdelmeit eltakaró felszínes kalandok, a szerkezeti aránytalanságok stb. miatt), mint dicsérte. A nemzetvígasztaló legendákat író Jókait többre becsülte, mint Jósikát, aki szerinte a mindennapi élet kicsinyességeit ábrázolta. A későbbiekben majd kimutatom, hogy a nem-fikciós Jósika-művek felértékelésének épp ez a „hétköznapiság” vált alapjává.

Nagy Miklós elismerte az íróról, hogy az abszolutizmus korának is közkedvelt elbeszélője volt, de ennek indoklására olyan érvet említett, amely nem csekély gúnnyal illette mind Jósikát, mind a korabeli olvasóközönséget: „írásai hazafiasak, oly problémátlanul, laposan patrióták, hogy épp megfeleltek publikumának”.⁵⁶¹ Véleményem szerint ez sem az 1850 utáni Jósika-regények sajátja, hanem a szabadságharc előtti időszakban ugyanilyen (mai szemszögből nézve) „laposan patrióta” munkákat írt, még akkor is, ha képzelőerejének és művészi kivitelezésének összhangja miatt ezek jobbaknak tűnnek, mint amazok.

Jósikának kortárs valóságáról szóló regényeiben látta Nagy Miklós (és még sokan előtte, pl. Gyulai, Greguss, Salamon) a francia iskola legerősebb hatását, különösképpen a lélektaninak tűnő mozzanatok ápolásában és a mesebonyolításban. A házasság válságát (akkoriban nálunk

⁵⁵⁹ NAGY M. 1984.

⁵⁶⁰ Uo. 669.

⁵⁶¹ Uo. 670.

elterjedt témát) földolgozó *Az első lépés veszélyei* című regényt vélte értékesebbnek, egyénibb hangúnak, már csak a főcselekmény átgondoltsága miatt is, de elmarasztalta benne a művészi fegyelem és a következetes stílusteremtés hiányát. Sokallta a titkok megoldására való állandó törekvést, s a véletlenül kiderült rejtélyek okozta fordulatot, amelyek miatt nem tudta adekvát módon megragadni a mélyebb lelki válságokat. Rámutatott arra, hogy Jósika a tragikumot kitűztette az életből, mindegyik regényében költői igazságszolgáltatást gyakorolt – ellenpéldaként itt is Jókait hozta föl, akinél vannak be nem teljesült szerelmek és korai elmúlások. Bár részben egyetérthetünk azzal, amit Jósikáról állított, mégsem ennyire meghatározó az a különbség, amely a két író hősalkotásában mutatkozik, mivel Jókai szintén alapvetően romantikus figurákat szerepeltetett, még ha népmesei vonásokkal is fölruházta őket.

Mindketten regényt írtak 1848–49 eseményeiről, s Nagy Miklósnak igaza volt, amikor *A köszívű ember fiait* ítélte jobbnak. Az *Egy magyar család a forradalom alatt* valóban nagyon eklektikus műfajlag, fikció, krónika, politikai röpirat és önéletrajz keveredik benne. Ráadásul zavaró törések, hangváltások kíséretében tér át egyikről a másikra. Hőseinek nincs önálló egyénisége, nem mozognak, cselekszenek érzékelhető módon, pusztán az író szócsövei.

Kossuthot több fejezetet át mutatta be Jósika. Nagy Miklós ezt a problémát, jóval bővebben, egy másik tanulmányában is tárgyalta, amelyben a Jósika és a Jókai Kossuth-képét vizsgálta meg.⁵⁶² Ezúttal kevésbé volt elfogult a Jókai javára, s noha lényegében nem változott véleménye az *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényről, s esztétikai szempontból elmarasztalta, mégis kiemelte a mű irodalomtörténeti jelentőségét, azt, hogy 1848–49 témájának első nagylélegzetű feldolgozása. Az 1869-ben megjelent *A köszívű ember fiait* megelőzve, s ahhoz hasonlóan, egyes motívumai a korabeli magyar közönség érzésvilágában gyökereztek. Nem feltételezett a szerző tervszerű átvett Jókai részéről, de véleményem szerint nem zárható ki teljesen Jósika hatása. Mindkét regény egy-egy népes család viszonytagjain keresztül mutatja be az eseményeket oly módon, hogy az osztrák fél megrajzolásáról sem feledkezik meg, a boldog beteljesülés és a fenyegető megsemmisülés képeit vegyíti (pl. Buda bevételének jelenetét a cári csapatok bevonulásának látomása követi), s a végkicsengés bizakodó (a Zádorok a száműzetésben, a Baradlayak otthon élnek együtt).

Nagy Miklós azt is hangsúlyozta, hogy Jósika regénye Jókai *Emléksorok* (valószínűleg 1850) és *Emlékek a szabadságharcból* (1899) című munkáihoz hasonlóan, úttörő jellegű volt a maga korában, mivel az emlékiratszerű dokumentum és a fikció együtt van jelen benne. Mindkét író a scotti történelmi epika módszereit használta fel, de a közelmúltból merítette tárgyát. Ebben a tekintetben előfutárai voltak a XX. századnak, amely szintén kedveli ezt a műfaji változatot, bár jobban közelíti a szociográfiához.

Visszatérve Nagy Miklós korábbi tanulmányára, nehéz egyetérteni azzal a kijelentésével, amely szerint Jósika ítélete a románságról nem volt sem korszerű, sem liberális. Az író viszonyulása e nemzethez meglehetősen összetett, s kétségkívül ellentmondásos is. Ha nem csupán egy regényére támaszkodunk, hanem figyelembe vesszük más munkáit is, például a Pesti Hírlap hasábjain 1848 nyarán megjelent, Keménynek címzett nyílt leveleit és jó néhány szépirodalmi alkotását, sokkal adekvátabb képet kapunk a románsághoz való viszonyáról. Ezt a kérdést bővebben megvizsgálom később, az író román fogadtatása kapcsán.

A kutató végkonklúziója Jósika 1850 utáni regényeiről igen lesújtó: „túlnyomórészt az irodalomkívüli keveredett az irodalomalattival” bennük. Nem tagadhatjuk, hogy a hazától elszakadt író műveiben szükségképpen értékredukció történt, de véleményem szerint ez nem volt olyan mértékű, mint ahogyan a kutató állítja. Erdemükként csak azt ismeri el, hogy: „Pótolták írásai a hiányzó útikönyveket, közérthető történelmi munkákat, művelődéstörténeti csevegek, oszlatták a vidékiességet, műveltebb hazafiasságot sugalltak. S ami a legfontosabb, fenntartották, sőt növelték irodalmunk olvasóközönségét.”⁵⁶³

⁵⁶² NAGY M. 1994.

⁵⁶³ Uő. 1984. 676.

Ebből az utóbbi gondolatból indulok ki, amikor a szépíró Jósika fogadtatását vizsgálom meg a XX. század jelentősebb **irodalomtörténeti kézikönyveiben** és **regénytörténeteiben**. Ezek a munkák, még ha nem is olvasható ki belőlük egységes nézet Jósika irodalomtörténeti helyét illetően, elismerik szerepét a magyar olvasóközönség számbeli gyarapításában.

A következőkben Szerb Antal magyar irodalomtörténete, a 6 kötetes akadémiai irodalomtörténet, az Új Magyar Irodalmi Lexikon és a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon összehasonlító vizsgálata alapján nézem meg, hogy a XX. század rangadó diskurzusa mit tart fontosnak Jósikával kapcsolatban.

Terjedelemben az első három munka Jósika-fejezete (illetve szócikke) meglehetősen szerény (jóval szerényebb, mint pl. Szinnyei József művében⁵⁶⁴), s ez már önmagában is arról tanúskodik, hogy az író nem sorolják a jelentősebbek közé. Életrajzi adatait néhány sorban összefoglalják, figyelmet érdemel viszont az, hogy mit és hogyan szelektálnak a rendelkezésükre álló gazdag dokumentációból. Bármennyire igyekeznek leszűkíteni a kulcsfontosságú eseményekre Jósika rendkívül mozgalmas életét, többé-kevésbé tudatosan beépítenek olyan mozzanatokat, amelyeket a Jósika-kultusz bőven kiaknázott. Ilyen például erdélyi főnemesi származása (Szerb Antal és az ÚMIL szócikkében pontosan szerepel a szülőváros, Torda neve is), a napóleoni háborúban való katonai részvétele, aktív közéleti szereplése (az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés idején, 1848-ban és az emigráció alatt), a távollétében való halálra ítélete és írói névtelenségének időszaka. Első, boldogtalan házasságát és második felesége mellett megtalált nyugalomát csak Szerb Antal tartja fontosnak megemlíteni. Az emigráció idején elszenvedett anyagi gondok Szerb Antalnál is, az akadémiai irodalomtörténetben is megtalálhatóak, bár nem szükséges ilyen jellegű munkákban írni róluk. Az ÚMIL pedig helyet ad Jósika főhadnaggyá való kinevezésének a Mincio melletti ütközetben. E kiadványok Jósika-életrajzáról összegezeként az állapítható meg, hogy nem(csak) a legfontosabb tudnivalókat közlik, s az adatok összeválogatása arra enged következtetni, hogy a tárgyilagosság igényének ellenére a kultikus szemléletmód is befolyásolta valamennyire a szerzőket.

Ami Jósika írói munkásságának méltatását illeti, egyöntetűen elismerik, hogy történelmi regényíróként volt jelentős. Csak Szerb Antal állította, hogy európai jelenség volt – ez a kijelentés viszont nem műveinek esztétikai színvonalára, hanem irodalomtörténeti értékére vonatkozik (azaz a történelmi regény scotti ősmodelljének magyar meghonosítóját emelte ki benne). Nem reflektált külön az életmű egyetlen darabjára sem, ehelyett az író erdélyiségére és a regény műfajának komplexitására fektette a hangsúlyt. Jósika mottóhasználatának amiatt tulajdonított jelentőséget, hogy „a tekintélyi világkép utolsó maradványai”-t látta bennük. (Szinnyei Ferenc Jósika-monográfiájában viszont fölöslegesnek és bántóan reklámszerűnek ítélte ezeket.) Szerintem a mottók olyan intertextualitásban helyezik el a Jósika-szövegeket, amely, bár még elég kezdetleges módon, előre utal a XX. század irodalomkoncepciója felé. Eszerint nincsenek önálló textusok, csak egymást olvasó és interpretáló szövegek.

Az akadémiai magyar irodalomtörténet Wéber Antal által összeállított Jósika-fejezete hangsúlyozottan *Abafi*-centrikus. A regény esztétikai sajátosságait az író egész életművére jellemzőnek tartja (a gördülékeny elbeszélő stílust, a hitelesség érzetét keltő párbeszédet, a jellemábrázolás eszközeinek adekvát használatát, a táj- és környezetleírások hangulatosságát). Későbbi alkotásaiban viszont negatívként mutat rá az öncélú kalandosság fokozására és a szerkezet inkoherenciájára. Jósika életművének felosztásában nem követ egységes szempontrendszert: először történelmi, majd a jelenkorról szóló regényeiről, végül az emigrációban írott műveiről (így, differenciálatlanul) beszél. Úgy tűnik, önkényesen tallóz ezek között, s néhány mondatban szól a „jobbna” vagy „érdekesebbnek” ítélt művekről, hol tartalmi, hol esztétikai, hol pedig hatástörténeti szempontból. Az olvasó jogosan hiányolhatja a kijelentések alátámasztását olyan esetekben, mint például: „Az *utolsó Báthori* (1837) emelkedést mutat ugyan”, mivel nem tudni, milyen kritérium alapján és mihez viszonyítva beszél „emelkedésről”. Az 1848 utáni pá-

⁵⁶⁴ SZINNYEI J. 1897. V. köt. 655–671.

lyaszakasz áttekintése a legszükszavúbb. Arról a néhány regényről, amelyet említésre méltónak tart, már csak egy-egy szószerkezetet ír, csupán a *II. Rákóczi Ferenc*nek szentel néhány sornyi teret. Az *Emlékiratról* pedig csak annyit tart érdemesnek megállapítani, hogy töredékben maradt. Alighanem az irodalomtörténet szerkesztési koncepciója magyarázza a Jósika-fejezet elnagyoltságát, Weber ugyanis másutt⁵⁶⁵ sokkal behatóbban vizsgálta az írónak a magyar regény történetében betöltött szerepét.

Az *ÚMIL* Jósika-szócikke, rövid terjedelme ellenére pozitívabb képet nyújt az íróról. Bár hangsúlyozza, hogy igazi hatását 1848 előtt fejtette ki, azt is leszögezi, hogy az olvasóközönség még hosszú ideig kedvelte. Nem minősíti az emigráció idején írott műveit, de elismeri, hogy termékenysége nem csökkent, s a népszerűség kritériuma alapján sorol fel néhányat e munkák közül.

A *RoMIL* kizárólag az író erdélyi utóéletét tanulmányozza, az 1894-es ünnepekkel kezdődően. Egyrészt az író kritikai fogadtatásához nyújt gazdag dokumentációt (periodikákban megjelent cikkek, az *Abafi* újrakiadásai, a magyar irodalmi tankönyvek Jósika-fejezetei), másrészt kultuszának ápolására is utal egy-egy megemlékezés kapcsán (ugyanide sorolható a tordai Jósika Miklós Művelődési Kör tevékenységének szánt szócikk). Ez az egyetlen olyan lexikon, amely egészen másként közelíti meg az író, mint a többi, emiatt értékes adalékokat szolgáltat a Jósika-kutató számára.

A XX. század hivatalos irodalomtörténeti diskurzusában Jósika nagyon csekély teret kap, s amikor megemlítik, akkor egy elavult irodalmi kánon részének tekintik, amelynek vizsgálata csak az elmúlt egy-két évtizedben kezdett újra időszerűséget nyerni. E kánon kutatása azonban főként olyan szépirok és kritikusok munkásságára terjed ki, mint pl. Kármán József, Toldy Ferenc, Fáy András vagy Eötvös József. A Jósika-életmű „felnyitására” az 1980-as évek óta történt néhány sokat ígérő kísérlet (Fried István és Szajbély Mihály kutatásaira gondolok itt), s remélhetőleg ez csak a kezdete egy olyan folyamatnak, amelyben az *Abafi* szerzője iránti közömbösség legalább az irodalomtörténészek körében megváltozik.

A XX. század jelentősebb prózatörténeteiben is megvizsgáltam a Jósikára vonatkozó megjegyzéseket. Császár Elemér⁵⁶⁶, Hankiss János⁵⁶⁷, Szinnyi Ferenc⁵⁶⁸ és Weber Antal⁵⁶⁹ külön fejezetet szentel az írónak, de ezen kívül még sokféle összefüggésben utal rá. György Lajos⁵⁷⁰ a magyar regény előzményei felől mutat rá Jósika érdemeire, de nemcsak az összegezőt látja benne, hanem azt is, hogy művei magukban hordozták a regényműfaj további alakulásának lehetőségeit. E munkákból kirajzolódó Jósika-kép egyértelműen pozitív. Valószínűleg annak tulajdonítható ez az alapvető különbség az akadémiai magyar irodalomtörténethez viszonyítva, hogy itt elsősorban korabeli jelentőségük szemszögéből vizsgálják műveit, az akkori olvasók és kritikusok pozíciójából, s bár kétségtelenül a XX. századi irodalomkutató nem iktathatja ki saját előfeltevéseit, azoknál erőteljesebben hagyja érvényesülni a (bevallatlanul is) rekonstruált történelmi horizontot.

Az említett munkák közül a Szinnyeié, a György Lajosé és a Weberé a legkiemelkedőbb filológiai elmélyültsége és irodalomtörténeti koncepciója tekintetében, de mindegyikre jellemző, hogy három gondolati csomópont köré kristályosítja ki mondanivalóját. Az egyik Jósika regényeinek **műfaj**történeti jelentősége (s itt az összehasonlító mozzanat igen fontos szerepet játszik), a másik a művek **esztétikai** tanulmányozása, a harmadik pedig a **hatástörténeti** kritérium.

A **műfaj** alakulásáról Jósika fellépéséig György Lajos nyújtja a legteljesebb képet. Ez röviden úgy foglalható össze, hogy a magyar szellemi életben a XVIII. század utolsó negyedétől

⁵⁶⁵ WÉBER ANTAL 1959.

⁵⁶⁶ CSÁSZÁR E. 1939. 106–132.

⁵⁶⁷ HANKISS J. 1942.

⁵⁶⁸ SZINNYEI F. 1925–1926. 149–223.

⁵⁶⁹ WÉBER ANTAL 1959. 136–161.

⁵⁷⁰ GYÖRGY 1941.

kibontakozó regény gyökeres változást idézett elő az alkotó–mű–olvasó hármásának viszonyában. Ez a változás természetesen egy hosszú (mintegy hét évtizedes) folyamat során ment végbe, s legfőbb eredménye az volt, hogy egyre nagyobb tömegeket szoktatott az olvasáshoz, az írókat pedig megtanította közönségük igényeinek kielégítésére, s ennek érdekében a „mesterségbeli fogások” (regényírói technikák) minél megfelelőbb kidolgozására. Annak ismeretében, hogy az 1830-as évekre már széles olvasórétegeket hódított meg a regény, érthetőbbé válik Jósika *Abafi*jának hatalmas és gyors sikere. Wéber Antal szintén az előzmények felől vizsgálja Jósika föllépését, ő viszont a magyar reformkor prózairodalmának összefüggésében, és jelentősebb kortársainak (többek között Eötvös, Kuthy, Nagy Ignác, Jókai) műveire is utal.

Jósikát valamennyi említett szerző a magyar regény első jelentős és egyben népszerű művelőjének tekintí. Wéber csak a történelmi regényeivel foglalkozik, a többiek (a legbővebben Szinnyei) egész életművével, de többé vagy kevésbé kifejtetten utalnak arra, hogy történelmi regényeit tartják lényegesnek a műfaj fejlődése szempontjából.

Imre László az epikus műfajok XIX. századi hierarchiáját tanulmányozva nem foglalkozik ugyan alaposabban Jósikával, mégis érdekes megállapításokat tesz vele kapcsolatban. (Legtöbbször *A csehek Magyarországon* című regényre hivatkozik, amelyet a legjobbnak ítélt.) Egyik ilyen megállapítása az, hogy a regényt, amelyet a XVIII–XIX. század fordulóján a nyugat-európai irodalomban formátlannak és szabálytalannak minősítettek, nálunk az *Abafi* megjelenése után olyan műfajnak tartották, amely az erkölcsi jót, a kibékítést szolgálja.⁵⁷¹ Az irodalom funkciójának kettőssége: a művészi tökéletesség és használni akarás szintén ebben az időben vált egyértelműen elfogadottá. Abban is egyetérthetünk a szerzővel, hogy a történelmi regény a különböző kis- és nagyepikai kísérletek után az *Abafival* vált „emancipált műfajjá”,⁵⁷² amely kb. három évtizeden át produktívnak bizonyult, de hatását ennél jóval hosszabb ideig éreztette. Imre László nemcsak a Scott-féle történelmi regény meghonosításában hívja fel a figyelmet Jósika kezdeményező szerepére, hanem a „hagyományosan realistának mondott” (azaz a mindennapi élet eseményeire és alakjaira koncentráló) műfaji változat kialakításában is (példaként *Az élet útjait* említi). Véleménye szerint Jósika írta az első „város-elemző” regényt (*Egy kétemeletes ház Pesten*) és először mutatott be egy kommunisztikus, utópista közösséget (*Az isten uja*).⁵⁷³ A kutató észreveszi Jósika életművében azt a szándékot, hogy az író a regény műfaján belüli változatok kialakításával is kísérletezett. Ezzel a megállapítással újat hoz Imre László, mivel nem csak a történelmi regényírót értékeli Jósikában.

Az író műveinek **esztétikai** értékelése kifejtett és meggyőző a magyar regény történetét vizsgáló munkákban. Ez természetesen nem jelenti a hibák elhallgatását, de egészében véve pozitív a pálya elbírálásának mérlege (ebben fontos szerepe van az 1848 előtti művek megítélésének). Általában ugyanazon esztétikai jellemzők kiemelésével találkozunk, amelyeket Szontagh Gusztáv óta jelentősnek tart az irodalomtörténet Jósika alkotásaiban. Mivel ezekről már többször szoltam, konkrét példákkal is alátámasztva, ezúttal csak az összefoglalás céljából tipologizálom őket: **kompozíciós vonások** (figyelemfelkeltő és -fenntartó cselekményszövés, többnyire átgondolt, egységes történet, kerekded epizódok, amelyeket mégis összekapcsol egy-egy érdekfeszítő mozzanat a szerkezet egészével), hiteles **kor- és tájrajz, jellemfestés** (amely, fogyatékosságai ellenére, komoly teljesítmény a maga korában), gördülékeny **előadásmód**. Szinnyei Ferenc fogalmazta meg a legtömörebben, hogy esztétikai tekintetben mi újat hozott Jósika elődeihez képest: „Regényeiben és novelláiban megvan mindaz, ami eddig nem volt meg: elbeszélő technika, mely a külföldi írókéval versenyez, a lélekrajz művészete, s ezzel kapcsolatban az emberi jellemek rajza, művészi milieurajz s forrástanulmányokon és költői intuíción alapuló korrajz.”⁵⁷⁴ Wéber Antal szerint Jósika regényeiben túlteng a szubjektív elem.

⁵⁷¹ IMRE 1996. 78.

⁵⁷² Uo. 142.

⁵⁷³ Uo. 168.

⁵⁷⁴ SZINNYEI F. 1925–1926. 223.

Valószínűleg azt érti ezen, hogy erős érzelmi beállítódással ír mindenről, verbálisan viszonyul a bemutatott eseményekhez, helyzetekhez, hősökhöz, vidékekhez. Ennek beszédes példáját látjuk a sok írói reflexióban és kommentárban.

Jósika elbeszélő technikájának sajátosságai közül az erkölcsi irányzatosság meghatározó szerepére mindenki reflektál. A reformkori magyar irodalom általános sajátosságát látják benne, s mint ilyent, elfogadják, de Jósika regényeiben való érvényesítését nem tartják sikerültnek, mivel nem a művészi kompozícióba ágyazva jelenik meg. E fogyatékoság a hősök polarizáltságában (túláságosan nemes vagy gonosz) és sematizáltságában (az etikai elem túlsúlyában) is megmutatkozik.

A XX. századi Jósika-recepcióban egyedül Mezei Józsefnél olvastam azt a kijelentést, amely szerint az író a „történelmi díszletezésű [...] lélektani regény” megteremtője irodalmunkban.⁵⁷⁵ A kutató Scott koncepciójának átvételét látta abban, hogy a regények tulajdonképeni mondanivalója az egyes korok emberképe, azaz lélektani rajza. Jóllehet a több mint másfél évszázados Jósika-recepció dokumentumainak vizsgálata közben számtalanszor találkoztam az író jellemrajzainak értékelésével, s Toldy Ferenc irodalomtörténetében ezek lélektani mélységéről beszélt⁵⁷⁶, Mezei idézett megállapítása túlértékeli az író. Az emberi érzés- és gondolatvilágot ugyanis Kemény Zsigmond mutatta be először hitelesen, s az ő regényei mellett Jósika alkotásaiban elsikkadt a lélekábrázolás.

A Jósika-művek **hatástörténeti** vizsgálata a XIX. századra, pontosabban a reformkorra és a Bach-korszakra szorítkozik. Kiemeli az író rendkívüli népszerűségét, és ezt jogosnak is ítéli. Sikerének okát nemcsak műveinek esztétikai sajátosságaiban és a regény műfajának közkedveltségében mutatja ki, hanem a történelmi tárgyválasztásban is, amelyre, amint az I. fejezetben említettem, különösképpen fogékony volt a reformkor magyarsága. Lényegében arról van szó, hogy Jósika nagyszerű érzéssel mérte fel a korabeli olvasóközönség és kritika elváráshorizontját, s elsődleges céljául tűzte ki annak kielégítését. Weber Antal úgy összegezte Jósika hatását, hogy bár tagadhatatlanul befolyásolták a külföldi munkák, minden regénye eredeti volt, a magyar közönséghez szólt, az pedig fölfigyelt rájuk és megszerette őket. Császár Elemér helyesen látta, hogy az emigráció idején előbb a kritika és az íróvilág fordult el Jósikától, majd a legműveltebb olvasóközönség, s végül a kevésbé műveltek. Tekintélyét és vezető szerepét már pályája derekán elvesztette, népszerűségét azonban csak a XX. században. Hatása nemcsak az olvasóközönség gyarapodásában, hanem a regényírói eljárások változatossá és megfelelőbbé válásában is kimutatható. „Ő mutatta meg író társainak, hogyan kell történeti eseményeket mesévé szőni, történeti alakokat megeleveníteni, egy régi kornak életét, hangulatát elővarázsolni.”⁵⁷⁷

A Jósika-művek elavulásának okát már a XIX. század utolsó évtizede óta főleg nyelvi okokra vezették vissza. Tény, hogy Jósikát szinte első műveinek megjelenésével kezdődően a legtöbb bírálat nyelvhasználata miatt érte. A szabadságharc előtti alkotásaiban túlságosan választékosnak, olykor éppen keresettnak érezték, míg az emigráció idején írott műveiben egyre fokozódó nyelvújítási hajlamát, szógyártásait, nyelvi és szófüzési hibáit ítélték el. Ebben sok igazság is van, de sarkítottnak találok azt a (a XX. században nagyon is gyakran hangoztatott) nézetet, amely szerint Jósika nyelve miatt veszítette el népszerűségét. Nehéz egyetérteni Hegedűs Gézával abban, hogy az író szándékosan irodalmiságra törekedett, s emiatt a mai olvasó számára parodisztikusan hat nyelve. Különös, hogy Hegedűs is ilyen értetlenül állt Jósika nyelvével szemben, mivel a korábbiakban láthattuk, hogy mennyire adekvát módon tudta megközelíteni az író életművét. „Elavulásának főként nyelvi okai vannak – írja Jósika *emlékezete* című publikációjában. – Amikor íróvá nőtt, a magyar nyelv a nyelvújítás végső stádiumánál tartott és még nem ülepedett le, nem vált szét az életben maradó szókincs a gyors avulásra ítélt-

⁵⁷⁵ MEZEI 1973. 225.

⁵⁷⁶ TOLDY 1865. 420.

⁵⁷⁷ SZINNYEI F. 1925–1926. 222.

től. Jósika nyelve túllontúl irodalmi akart lenni, tehát nem azt a részt választotta, amelyet a nép idővel a magáénak szentesített. Manapság néha úgy tűnik, mintha saját paródiája volna. [...] Néha arra kell gondolni, hogy legjobb műveit le kellene fordítani olvashatóbb magyarra.”⁵⁷⁸

Az első ilyen kísérlet eredményeként Gaal Mózes átdolgozásában, 1901-ben jelent meg a *II. Rákóczi Ferenc*, amelyet 1910-ben újra kiadtak. A legnagyobb méretű vállalkozásra az 1920-as években került sor, amikor is **A magyar próza mesterei** sorozatban 17 Jósika-regényt írtak át modern magyar nyelvre. 1928-ban jelent meg *A csehek Magyarországbán*, majd 1929-ben az *Abafi, Pygmalion, Eszther, A két barát, Két királynő, Zólyomi, A két mostoha, Egy kétemeletes ház Pesten, Az utolsó Batori, A könnyelműek, A szegedi boszorkányok, A nagyszebeni királybíró, Sziklarózsa, Várt leány várat nyer, A zöld vadász és Zrínyi Miklós a költő*. Az 1970-es évek elején pedig az *Abafit* és *A csehek Magyarországot* dolgozták át ismét „mai magyar nyelvre”.

Összehasonlítottam *A csehek* 1928-as és 1972-es változatát az eredetivel, és egy élvezhető, olvasmányos ifjúsági kalandregény szövegével szembesültem, amely a műnek egy lehetséges olvasata, de az eredeti nyelvének sajátos zamata hiányzik belőle. Nem tűnik indokoltnak a Jósika-szövegek átírása, mert egy-másfél évszázad elteltével ezek nyelve nem jelent a megértést gátló hermeneutikai problémát az olvasó számára, a közhasználatból kikopott szavakat pedig lábujgyetben meg lehet magyarázni. Recepcióesztétikai szempontból nézve ezt a kérdést, az irodalmi mű nyelvi modernizálása nem egyéb, mint a jelenkori olvasó elváráshorizontjának egyeduralkodóvá tétele a hagyománnyal való kapcsolatában. Kutatói álláspontom az, hogy az irodalmi szöveg és a befogadó dinamikus interakcióját (mint a megértés alapszituációját) a szöveg és a befogadó horizontjának eltérései, illetve a szöveg és értelmezés közötti időbeli távolság tartja életben. Amikor ezt az időbeli távolságot megszüntetjük, lehetetlenné válik a hatástörténeti folyamatban való részvételünk, s egyfelől a tradíció, másfelől önmagunk gazdagítása megértésünk által.

Az 1928-as kiadás átdolgozását egy „hozzáértő, kitűnő nyelvművészek”-ből álló bizottság végezte el a mű előszava szerint. A vállalkozás célja, „az olvasóközönség nagy tömegeinek rendes szellemi táplálékává tenni a magyar irodalomnak régi, nagyszerű alkotásait”⁵⁷⁹, önmagában dicsérendő. A módszer megindoklását viszont ellentmondásosnak érzem: „Hozzáértő, kitűnő nyelvművészek dolgozták át ezeket a regényeket, kiküszöbölték belőlük azokat az elavult formákat, amelyek bántják a mai olvasó fülét. Mai, minden ízében élő, zamatos magyar nyelven kapja most az olvasóközönség ezeket a kitűnő alkotásokat, úgy azonban, hogy az írók, a magyar regény régi mestereinek stílusa, előadásmódjuknak egész jellegzetessége a maga teljes épségében megmaradt.”⁵⁸⁰ Ha az elavultnak érzett szavakat, kifejezéseket, nyelvi formákat átírják egy szövegben, annak stílusa és előadásmódja automatikusan megváltozik, bármilyen tisztelettel és alázattal végezze is valaki a módosításokat.

Az 1972-es kiadás átdolgozását Majtényi Zoltán végezte el. Grandpierre K. Endre, az utószó szerzője, Jósika „második világrajövetelének” tekinti műveinek nyelvi modernizálását. Megállapítását saját gyermekkori Jósika-élményére alapozza: visszaemlékezik „Pongyolaságára és modorosságára, cikornyáságára és affektáltságára, a nyakatekerten, gyatrán író Jósikára is, aki annyira más volt, mint a lexikonok jól fésült Jósikája, a problémátlan, sikeres író.”⁵⁸¹ A nyelvi átdolgozás véleménye szerint „a salaktól megtisztult [...] rangos író”-t mutatja be az olvasónak. Grandpierre nézete ugyanolyan történetietlen, mint a század eleji kiadás átdolgozóié: „Az átköltésből ocsúdtam rá, hogy Jósika elavulása, elnémulása baj volt, nagy baj, mert Jósika jó író. Új, természetesen ható nyelvéből döbbszemtem rá Jósika tragédiájára, a hátborzongatóan furcsa és hátborzongatóan önellentmondásos írói tragédiára: Jósikát a nyelve ölte meg!”⁵⁸² Jó-

⁵⁷⁸ HEGEDŰS 1965.

⁵⁷⁹ JÓSIKA 1928. I. 5.

⁵⁸⁰ Uo. 6.

⁵⁸¹ Uő. 1972. 529–530.

⁵⁸² Uo. 531.

sika „új, természetesen ható nyelvé”-re való utalás a leganakronisztikusabb kifejezés ebben az idézetben, mert összemosza a jelen és a múlt elváráshorizontját, olyan durva módon, hogy a múlttét beleolvasztja a jelenébe. Ha már az író tragédiájáról beszélünk, abban van az igazi tragédia, hogy az átírási vállalkozások nemcsak hogy nem érték el bevallott céljukat (Jósika újbóli népszerűvé tételét), de életművét, mint újraértelmezésre váró hagyományt még sajátos, egyedülálló jellegétől is megfosztották.

Bár a Jósika-alkotta szavak a XIX. századi kritikák gyakori célpontjául szolgáltak, a nyelvészek szemszögéből nem marasztalható el teljes mértékben az író nyelvújítási hajlama. A Magyar Nyelvőr két, egy 1898-as⁵⁸³ és egy 1966-os⁵⁸⁴ számában találtam erre vonatkozó publikációkat. Az előbbi szerzője, Bartha József (nem kis túlzással) egyik legszorgalmasabb nyelvújítónak tartotta Jósikát, s kb. 55 szóalkotást tulajdonított neki, amelyeknek egy részét szentesítette a nyelvhasználat (pl. álca, álerv, esély, hírhedt, szédületes, üde, válságos). Megemlítette azt is, hogy Jósika *A rejtett seb* című regényének függelékében fejtette ki a szóteremtéssel kapcsolatos nézeteit, mintegy feleletként Brassai kritikájára. Jósika szükségesnek érezte új, jó szavak alkotását, amelyek közül a gyakorlat dönti majd el, hogy melyek „életrevalók”. A nyelv gazdagítását tudatos tevékenységnek tartotta, amelyre a nyelvészeken kívül mindazok hivatottak, akik jó nyelvérzékkel bírnak. Jósika megállapítását ma is időszerűnek lehet tekinteni. Bár nem alkothat senki saját szókincset magának, mivel ez lehetetlenné tenné az azonos nyelvet beszélők közötti kommunikációt, azért bárkinek joga van új szavak alkotásával kísérletezni, amennyiben azok megfelelnek az illető nyelv törvényeinek, hagyományainak és szokásainak, vagy újdonságukkal nem hatnak idegenül. A nyelv nem károsul ettől, hiszen úgys a nyelvhasználat, mint konvenció dönti el ezek pragmatikai értékét.

Pozitívan nyilatkozott Jósika ilyen irányú kísérleteiről Szilágyi Ferenc is 1966-ban. Az *Abafi* szövegében mutatta ki azokat a nyelvújítási szavakat, amelyek elterjesztéséhez Jósika művei is hozzájárultak, s felsorolta az író által alkotott összetételeket (pl. arkifejezés, dicsfény, előhírnök, kárpótól, őserő, szájhős, angyaliszta, kökénysötét). Tolnai Vilmost idézte annak szemléltetésére, hogy miért tekinthető fontosnak Jósika nyelvcsiszoló gyakorlata: „a nyelvújítást roppant népszerű regényeivel annak az olvasóközönségnek tudatába vitte bele, melynek megteremtésében prózai műveinek nagyobb érdeme van, mint a versköltők egész seregének”.⁵⁸⁵

Jósika szövegeinek alapos nyelvészeti vizsgálatára tudomásom szerint eddig még nem került sor. A Bartha József és Szilágyi Ferenc kutatásainak tanulsága mégis igazolja azt a meggyőződésemet, hogy a Jósika-művek nyelvi átdolgozásával megcsonkul az az egyedi alkotói világ, amelynek a nyelvi kifejezés is lényegi összetevője.

c. Egyes műveinek filológiai igényű vizsgálata

Fried István három tanulmánya az *Abafiról* és *A könnyelműekről* a XX. századi Jósika-recepció különálló fejezetének tekinthető. Komplex módon vizsgálja ezt a két regényt, az *Abafi* egyrészt előzményei felől (a reformkor íróinak és művelt olvasóinak az eredeti magyar regénnyel szembeni elvárásainak kontextusában)⁵⁸⁶, másrészt a korabeli magyar irodalom helyzete felől megközelítve, majd tematikai és kompozíciós jellegzetességeit föltárva.⁵⁸⁷ *A könnyelműek* értelmezésében szintén mind a műimmanens, mind a komparációs eljárásokat hasznosítja.⁵⁸⁸ Az *Abafi* előzményeinek tanulmányozásakor feltárt összefüggéseket és az ezekből levonható következtetéseket jórészt beépítettem a Jósika sikerét tárgyaló fejezetbe. Míg a korábbi Jósika-kutatások az író műveiben mutatták ki Scott hatását, Fried a skót író szélesebb körű sze-

⁵⁸³ BARTHA 1898.

⁵⁸⁴ SZILÁGYI F. 1966.

⁵⁸⁵ Uo. 34.

⁵⁸⁶ FRIED 1986.

⁵⁸⁷ Uő. 1990a.

⁵⁸⁸ Uő. 1990.

repét vizsgálta a műveltebb olvasók és az írók ízléspreferenciáinak alakulásában. Scott műveinek fordítását példaként állították a korabeli magyar írók elé, s ebben az az igény fejeződött ki, hogy irodalmunkat szükséges a nyugatiak színvonalához fölzárkóztatni. Nem tekinthetjük tehát véletlennek, hogy az eredeti magyar regény hosszas elméleti előkészítése után az *Abafi* megjelenése robbanó sikert aratott, mivel e művel egy új minőségű prózai epika jött létre.

Friednek egy másik lényeges, és a korábbiakhoz képest új megállapítása az, hogy az *Abafiban* nemcsak a scotti történelmi regény, de a goethei fejlődésregény típusát is fölfedezhetjük, mégpedig abban a vonatkozásban, hogy jelen van benne a korabeli nemesség önvizsgálata és önszemlélete is, a hasznosság és erkölcsössé válás lehetősége. A goethei hatásra ugyan már Mezei József is utalt a magyar regényről szóló munkájában, de nem fejtette ki meggyőzően.

Fried az *Abafi* vizsgálatára összpontosító tanulmányában ismét visszatér erre a kérdésre, és kimutatja, miként kaptak helyet az író erkölcsi-pszichológiai elvei és történelemszemlélete a regényben. Azért tartja sikerültnek ezt a művet, mert „a tendenciát, a kuriozitást, a történelmi környezetet (szobabelsőket, ruhákat, életmódot stb.) egységes, áttekinthető és a kortársakat minden tekintetben meggyőző regénycselekménnyé formálta az író”.⁵⁸⁹ A nevelési regényből merített ihletet abban fejezi fel, hogy a főhős nemcsak saját erejéből küzdött azért, hogy a társadalom hasznos tagjává váljék, hanem tőle függetlenül mások is tudatosan segítettek ebben. *Abafi* önerőből való megváltozását már a regény első harmadában lezártak tekinthetjük, de a nevelési folyamat tovább tart (Margit arra törekszik, hogy Gizellát kiművelje, Olivért támogassa azon az úton, amelyen elindult, s a két fiatalat összeházasítsa; emellett önmagát is nevelnie kell a lemondásra). A nevelési folyamat a regény vezéreszméjének részét alkotja, s bár Jósika költői igazságszolgáltatást gyakorol, a pozitív hősök önérdemük alapján nyerik el jutalmukat. Ugyanakkor az író publikumát is nevelni kívánja oly módon, hogy párbeszédet folytat az olvasóval az előszótól kezdve a regényen át a toldalékig. A jegyzetekben szintén a mű egyes jeleneinek jobb megértését igyekszik elősegíteni (s elég itt a sokat idézett lázálom-fejtegetésre utalnunk).

Fried az *Abafi* szerkezetének átgondoltságát, gazdaságosságát is tárgyalja, s konkrétan bemutatja egyrészt a történelem és a magánélet párhuzamosságát (amely nem egészen következetesen véghezvitt a műben), másrészt az egyes epizódok összefüggéseinek logikáját. Valóban csak a későbbi regények felől visszatekintve tűnik sablonszerűnek Jósika regényszerkesztési technikája, a maga korában viszont nemcsak új, de a lehetőségekhez mérten sikerült is volt. Az *Abafiban* még meg tudta valósítani az erkölcsi célzat és az „érdekesség” egyensúlyát, s nemcsak irodalmilag, de politikailag is korszerűt alkotott. „A politikát csak annyira engedte be a regénybe, amennyiben az »erkölcsi hatás« és a »költői igazságtétel« elmélyítését szolgálja, árnyalja a fő hős pszichológiáját.” Ugyanakkor a történelmi események föllevenítésén túl „a hasznosan élhető élet erkölcsisége”-t példázta regényében.⁵⁹⁰

Jósikának egy 1860-ban publikált magánlevelével is igazolható az, hogy mennyire fontosnak tartotta a nevelést. Egy Ozoray Árpád nevű fiatalembernek válaszolt ebben, aki a magyar pohárköszöntők könyvét kívánta kiadni, s ehhez Jósika közreműködését is kérte. Az író nem fogadta el a felkérést, mivel a vállalkozást magát fölöslegesnek tartotta: „komoly időkben – a haza tőlünk nem toasztokat, fáklyás és macska-zenéket kíván – hanem érett, komoly férfiakhoz illő *tettek*et. – Jobb lenne talán oly könyv, melyben meg lehetne a mi lelkes és szép fiatalságunkat arról győzni: hogy a haza tőlük most *minden*ek *felett* azt kívánja és követeli, hogy tanuljanak, *magukat képezzék* ki.”⁵⁹¹ Ezt a levelet egy negyed századdal az *Abafi* után írta, de nézetei nem változtak az állandó nevelés és önnevelés szükségessége tekintetében.

Bár az *Abafi* népszerűségének egyik oka ennek a problémának a történelmi regénybe ágyazása volt, mégis már 1836-ban műfajt váltott, legalábbis egy mű erejéig, amint ezt Fried István

⁵⁸⁹ FRIED 1990a. 52.

⁵⁹⁰ Uo. 56.

⁵⁹¹ VU 1860. (Lásd Jósika lev.)

harmadik említett tanulmányában hangsúlyozza. A *könnyelműek* című regényről van szó, amelynek cselekménye Jósika jelenében (pontosabban közelmúltjában) játszódik, és tere igen nagy távolságokat ölel át Erdélytől Anglián át Kanadáig. Fried a mű alapos értelmezésére vállalkozik, egy olyan műre, amelyet a Jósika-irodalom meglehetősen elhanyagolt. Kiemeli, hogy a regény kettős szerkezete páratlan az író életművében, s fölhívja a figyelmet a Bevezetésre, azon belül az író két megjegyzésére. Először is Jósika hangsúlyozta, hogy fikciót ír, emiatt, bár az emlékirat a hitelesség látszatát kelti, kitalált történetként kell kezelni művét. Másodszor különbséget tett a francia és a magyar regény (s ugyanakkor annak publikuma) között. Itt arra utalt Jósika, hogy a magyar közönségnek szüksége van az író irányítására a mű értelmének föltárásában, s ezzel mintegy igazolta saját eljárását. A Bevezetésben részletes képet nyújtott az ideális magyarról, s így alkalma nyílt összegezni a nevelésről való elgondolását. Helyesen állapítja meg a kutató, hogy még ebben az *Abafitól* lényegesen különböző regényben sem mond le Jósika nemzet- (vagy inkább nemesség-) nevelői szándékáról. A Bevezetés lényegében a Befejezés előkészítése, ugyanis e külső keret lezárulásakor válik teljessé a komoly, felelősségerzettel bíró magyar nemes (Arkosi Lajos) rajza, míg a belső történet (George emlékirata) a könnyelmű emberek tragédiába torkolló életét írja le.

A regény elemzése során Fried kimutatja, hogy mind a kompozíció, mind a cselekménybonyolítás, mind pedig a hősök jellemének megalkotása terén Jósika, szokásától eltérően, mértéktartó, szigorú ok-okozati összefüggésekben gondolkodik, és kerüli a végletes romantikát. Elgondolkodtató az a megállapítása, amely szerint Jósika is érezte vállalkozásának merészségét, s emiatt igyekezett olvasói előtt magyarázatokkal igazolni önmagát. Jósika korabeli recepciójában nem nehéz észrevenni, hogy bár *A könnyelműek* kritikai visszhangja kedvező volt, mégsem aratott a történelmi regényeihez hasonló sikert az olvasók körében.

Fried István tanulmányai a Jósika-recepció rendkívül fontos dokumentumai. Az író műveinek ehhez hasonló szakszerű, komplex, mind pozitív, mind negatív elfogultságtól mentes, történeti kontextusba helyezett vizsgálata nagymértékben hozzájárulhat a sablonná merevedett ítéletek fölbomlasztásához. És, tegyük hozzá, a XXI. század elejének irodalomtörténete nem engedheti meg magának a hagyománnyá kövült alkotók nemzedékeken át öröklődött minősítésének kritikátlan átvételét.

Szintén a hagyományt megszólító irányba mutat Tarjányi Eszternek az a tanulmánya is, amelynek tárgya Jósika és a mesmerizmus kapcsolata, s ezen belül *Két élet* című, egyik legkevésbé ismert regénye.⁵⁹² E mű másságának okát egyrészt a témában (az álom és a doppelgänger-figurák), másrészt a mesmerizmus hatásának tulajdonítható fantasztkumban véli fölfedezni. Azt állítja, hogy delejesség tana és az asztaltáncoltatás Jósikának szinte mindegyik 1849 utáni társadalmi regényében jelen van valamilyen formában, de leginkább a *Két életre* jellemző, amely Tarjányi szerint a legjobban tükrözi Mesmer tanainak a magyar irodalomra tett hatását.

A tanulmány alapos és gazdag dokumentációra épül, s a mesmerizmus népszerűségével kapcsolatos művelődéstörténeti vonatkozásoknak nagyobb teret szentel, mint Jósika és e tanok kapcsolatának. Jóllehet a *Két életet* Babits *A golyakalifája* előfutárának nevezi, nem fejt ki a két regény összehasonlító elemzése szintjén ezt az érdekes észrevételt. Az olvasónak jogos hiányérzete támadhat amiatt is, hogy Jósika művének vizsgálatában nem mélyed el a tanulmány szerzője, s például a regényírói magatartás következtetlenségeinek megemlékezései nem indokolt egyrészt az írói „gyengeségre” való utalás, másrészt az a megjegyzés, hogy Jósika csak alkalmi műfajként kezelte a regényt. Ami az elsőtti, nézőpont kérdése, hogy kihez viszonyítva és milyen tekintetben volt Jósika gyenge író. Az író ama kijelentését pedig, amely szerint a regény alkalmi műfaj, a *Regény és regényírtészet* keletkezésének okai felől kell értelmeznünk, s nem igazságtartalmát vizsgálunk, hanem a népszerűségét fokozatosan elvesztő író öngazolásra és önvizsgálatásra tett kísérletét látnunk benne.

⁵⁹² TARJÁNYI 1992.

d. Jósika művei a szomszédos népek horizontján

Jósika műveinek külföldi fogadtatásával, illetve az egyes alkotásoknak idegen nyelvű mintákkal való összevetésével (a scotti és sue-i hatást kivéve) elenyészően keveset foglalkozott a magyar irodalomtörténet. Az alábbiakban az író román és cseh recepciójának főbb kérdéseit mutatom be.

Román fogadtatása

Ezzel a témával a román Avram P. Todor⁵⁹³ és Engel Károly⁵⁹⁴ foglalkozott a legbővebben. Mivel a korabeli román reagálást tükröző periodikák túlnyomó többsége cirill betűkkel írott, ezeknek elsődleges forrásanyagként való áttanulmányozására nem vállalkozhattam. A két tanulmány elsősorban művelődés- és mentalitástörténeti szempontból vizsgálta Jósika műveinek hatását a korabeli román olvasókra (pontosabban az értelmiségre, ugyanis román fordítás híján csak nagyon kevesen ismerhették azokat). Ugyanakkor Jósika közéleti tevékenységének visszhangjára is reflektáltak, amely merőben más volt, mint regényeié. Gesztusértékű az a tény, hogy Todor az *Abafi* centenáriumának alkalmából mutatta be kortársainak a magyar regényíró életét és munkásságát, tiszteletét fejezve ki az írást az alkotó írást, akinek életében is, műveiben is fontos szerepet foglaltak el a románok. Engel Károly szerint egyik XIX. századi magyar íróknak életútját sem szövik annyira át a román vonatkozások, mint a Jósikáét. Gyermekkorát románok lakta vidéken töltötte, s így alkalma volt egészen fiatalon megismerkedni nyelvükkel (beszélte is valamennyire), szokásaikkal, hiedelmeikkel. Todornál egy olyan, a család eredetére vonatkozó legendát találunk, amely közismert volt az erdélyi románok körében, s amelyet ennyire kifejtve más kutatók nem említettek. Eszerint II. József erdélyi látogatása során szeretett volna látni egy hagyományos román táncot, s egy merészebb román felajánlotta, hogy „io oi juca” (azaz: én táncolnék), mire a császár (a kiejtésbeli hasonlóságra alapozva) Jósika néven nemességet adományozott neki. E legenda tényként való kezeléséből eredt később az, hogy a románság „törzsökös román ősoktól származó renegátnak” tartotta az író.⁵⁹⁵ Todor is, Engel is hangsúlyozta, hogy Jósika viszonyulása a románokhoz csak 1848-ban vált ellentmondásossá, s akkor is mindössze egy szűk réteg (az unióellenes vezetők) írást érzett ellenszenvet. A köznép, az egyszerű embereket mindvégig tisztelte, s szívesen ecsetelte munkáiban azok festői viseletét, népi és történelmi hagyományait (a dákokról szóló egyik mondát *Decebal* című novellájában fel is dolgozta), szorgalmát, vendégszeretetét. Mindkét kutató bőven idézett Jósika regényeiből és emlékiratából a mondottak alátámasztására. Az író munkáiban a román társadalom szinte valamennyi rétegének képviselőjét szerepeltette. Személyes tapasztalatából és jó megfigyelő képességéből adódóan román hősei eleven, hús-vér figurák (ilyen például Critan, az öreg lovász *A két mostohában*, Bateran Petru, az abrudbányai bányász az *Egy magyar családban*, Pascu, az idős bács és felesége, Dragame *A szegény ember dolgában*, Nistor, a *Szik-larózsa* ügyes zergevadásza stb.). A legtöbb román hőst a *II. Rákóczi Ferenc* című regényben szerepeltette, mégpedig a „hű polgárok” között: ilyen például a történelmi személyként ismert Pintea Viteazul és Bălăceanu bojár, vagy olyan fiktív alakok, mint „bágye Ursza” (Badea Ursu), Thököly toborzója vagy Vaszil, a ciblesi kecskepásztor, akik az erdélyi román nép leleményességét és harci rátermettségét testesítik meg. E regénynek V. Szendrei Júlia külön tanulmányt szentelt⁵⁹⁶, amelyet előbb román nyelven közölt.⁵⁹⁷ Engel tanulmányához képest a Szendreié jóval célzatosabb, s a regény alapgondolataként hangsúlyosan kiemelte azt, hogy a forradalom és szabadságharc győzelmének záloga Erdély népeinek összefogása lett volna. Az 1960-as évek közepétől kezdődő román hatalmi diskurzus ismeretében önkéntelenül is fölme-

⁵⁹³ TODOR 1939. és 1940.

⁵⁹⁴ ENGEL 1966. Ugyanez a tanulmány gyűjteményes kiadásban: KÖLLŐ 1984. 142–157. és románul KÖLLŐ 1993. 126–140. is megjelent.

⁵⁹⁵ KÖLLŐ 1984. 156.

⁵⁹⁶ V. SZENDREI 1977.

⁵⁹⁷ Uő. 1973.

rül az a kérdés, hogy a regény kétségtelenül politikai helyzetfüggő aktualizációjában milyen volt a külső nyomás és a belső meggyőződés szerepének aránya. Erre a kérdésre alighanem csak a jövő tud majd elfogulatlan választ adni. Jósikának a románsághoz való pozitív viszonyulása semmiképpen nem tagadható. Ezt már az *Irány* című, közéleti jellegű munkája is igazolta, amelyben saját, román környezetével példázta, hogy miért fontos javítani a nép életkörülményein, s földhöz juttatásán kívül neveltetésére is gondot fordítani.

1848-ban, a magyar értelmiség és a forradalom vezetőinek többségéhez hasonlóan, ő is értetlenül állt a románság nemzeti követelései előtt. Ekkor alakult ki benne az a polarizált kép, amelynek egyik oldalán a jó, becsületes román köznépet és a magyar forradalmi törekvéseket támogató értelmiséget (pl. Baritiu, Cipariu, Bălcescu) helyezte, a másikra pedig a „bujtogatókat” (a papságot – Lemeni görög katolikus püspök kivételével – és bizonyos értelmiségieket: Florian Micăst, Alexandru Papot, Bănuțiu). Lényegében aszerint osztályozta a románokat, hogy elfogadták-e az uniót, vagy sem. A nép iránti rokonszenvének még a véres erdélyi román–magyar összecsapások küszöbén is hangot adott: „Az oláhság [románság] nagyszámú; műveltségre nagy képességgel bír, a faj szép és tekintélyes; az oláh súlyos időkben sok vitézséget tanúsított; nekünk az oláhság rokonszenve s együtt-tartása tiszta nyereség.”⁵⁹⁸ Emiatt a népet nem lázadással vádolta, hanem azért hibáztatta, hogy vezetőire hallgat józan belátása helyett: „Az oláhságnak nem az a hibája, hogy vak, mert a nép összességében sohasem vak, hanem egyedül az, hogy bujtogatóinak többet hisz, mint a józan okosság sugallatának.”⁵⁹⁹ Todor, bár nem hallgatta el Jósika kedvezőtlen nyilatkozatait sem a románokról, a kor történelmi-társadalmi konjunktúrájával és az író személyes sérelmével (szurduki kastélyának feldúlásával) magyarázta azokat. Saját kutatásaim alapján is azt a következtetést vontam le, hogy néha, kevésbé indulatos okfejtéseiben felismerte Jósika a korabeli helyzet kínálta egyetlen helyes alternatívát: „Nemzetiségi kérdéseket, kard és álgúy, a világtörténetek tanúsága szerint, sohasem egyenlített ki, bár olykor sikerült nemzetiségek tetszhalálát előidézni. – Amennyire tehát becsülettel lehet e tárgyban, a békekötés előnyeit kénytelenek vagyunk elismerni.”⁶⁰⁰

Jósika román fogadtatásának legfőbb jellemzője tehát az, hogy szépiróként egyértelműen elismerték nagyságát, közéleti tevékenysége és politikai gondolkodása azonban fölháborodást keltett. A román kutató, Todor szerint nem az a lényeges, hogy az író által bemutatott tények megfeleltek-e mindig a valóságnak, s hogy ismerte-e kellőképpen a román történelmet, hanem az, hogy a nép iránt feltétlen rokonszenvvel viseltetett, problémáit megértette, s empátiával írt annak múltbeli és saját korabeli szenvedéseiről.⁶⁰¹

Cseh fogadtatása

Jósika cseh fogadtatásával kapcsolatban egyetlen magyar nyelven megjelent közleményt találtam, amelyet Zuzana Adamová *A csehek Magyarországon* című regény korabeli cseh visszhangjáról írt.⁶⁰² A szerző látszólag objektív kutatói álláspontra helyezkedett (jóllehet ennek kivihetősége meglehetősen kétséges), elfogultsága viszont egyre nyilvánvalóbb a cikk olvasója számára. Hiányolta, hogy a magyar kritika nem foglalkozott sem a regény cseh visszhangjával, sem azzal, hogy helytálló képet festett-e Jósika a szomszédos nemzetről. Tanulmányával ezt a hiányt kívánta részben pótolni. Abból indult ki, hogy a mű egyik központi figurája, Giskra (eredeti nevén Brandýsi Jan Jiskra) a cseh történelem hősi alakja, s már csak emiatt is élénk érdeklődést keltett a regény a csehek között. A Květy című korabeli folyóirat, amely gyakran értesített a magyar kulturális és irodalmi élet eseményeiről, 1840 elején közölte olvasóival, hogy Jósika regényét németre fordítják, s kétségesnek tartotta, hogy a mű kedvezően írna a csehekről. Ugyanebben a folyóiratban Karel Sabina cseh újságíró, költő, regényíró, kritikus és iroda-

⁵⁹⁸ JÓSIKA 1848. 108. sz. (júl. 15.) 655. (Lásd Rövid közlemények.)

⁵⁹⁹ Uo. 86. sz. (jún. 20.) 567.

⁶⁰⁰ Uo. 104. sz. (júl. 11.) 639.

⁶⁰¹ TODOR 1939. 60.

⁶⁰² ADAMOVIČ 1962.

lomtörténész írt recenziót a regényről. Nemzeti önérzetét rendkívül sértette, hogy Jósika a cseheket visszataszító külsejű, kétszínű és kegyetlen embereknek ábrázolta, szinte általános nemzeti jellemzővé emelve ezeket a vonásokat. Felháborodásában a szerző írói tehetségét is kétségbe vonta. Gúnyos hangnemének példázására idézek a folyóirat 1840. május 14-i számából: „Ha Jósika báró úrnak lennének *regényírói* képességei, még szépirodalmi szempontból is meg kellene őt ítélnünk. Ilyesmit azonban hiába keresnénk. Regénye Radcliff, Scott, Spiess és Tromlitz módszerének keveréke. Varázslók, földalatti titkos folyosók, zsványok, zsidók, csaták, kegyetlenkedések, majd ismét szerelem, bátorság, erény, összeesküvés stb. – ezek az egész regény alkotóelemei. Úgy tűnik, hogy Jósika báró úr szívesen követné az új francia iskolát. Kár, hogy nála ehhez három csekélység hiányzik: képzelet, művészet és tehetség.”⁶⁰³ A forradalom és hosszú osztrák fogsága után Sabina ismét visszatért Jósikához. 1858-as regényelméleti munkájában, amely figyelemre méltó jártasságáról tanúskodik a magyar irodalom terén is, elismerően nyilatkozott *A csehek* szerzőjének termékenységéről és regénytechnikai megoldásairól. Jósika mellett dicsérte Jókai, Eötvös, Kemény, Vas Gereben és Pálffy munkáit. Adamová, aki megkísérelt részrehajlatlan maradni tanulmányában, kimondatlanul bár, de egyetértett azzal, amit Sabina recenziójában állított a regény csehábrázolásáról. Hangsúlyozta ugyanis, hogy Sabina nem volt magyarellenese, s szigorú bírálata nemzeti önérzetének megsértéséből fakadt.

A cseh és román fogadtatás közös vonásaként megállapítható, hogy a kutatók nem a Jósika műveinek esztétikai értékére összpontosítanak, hanem arra, hogy a magyar író miként nyilatkozik nemzetükről alkotásaiban. Az összehasonlító irodalomtudomány eszközei tehát mindkét esetben főként az információszerzést szolgálják.

Három Jósika-regény komparatistikai vizsgálata

Dobossy László szintén *A csehek Magyarországon* című munkát vizsgálta, s tematikailag összehasonlította két, ugyanazt a történelmi időszakot feldolgozó cseh és szlovák regénnyel.⁶⁰⁴ Közös témája mindhárom alkotásnak a zömmel cseh huszitákból toborozott zsoldoshadak felső-magyarországi uralma 1440 és 1460 között, és harcaik előbb Hunyadi Jánossal, majd Mátyással. A három műben a történelmi személyek jellemrajza végtelenül különbözik egymástól, csak Jiskra (Jósikánál Giskra) egyértelműen pozitív. A történelem azt jegyezte föl róla, hogy Habsburg Albert özvegyének, Erzsébetnek a megbízásából és a kiskorú V. László nevében Brandýsi Jan Jiskra morvaországi nemes kormányozta Felső-Magyarországot. Erős zsoldos hadsereget szervezett, és bár ő nem volt huszita, seregének javát azok alkották, akik másfél évtizeddel korábban részt vettek a huszita háborúban, de vereségük után szétszóródtak. Jiskra 5000 főnyi seregében szlovákok, lengyelek, ruténok és magyarok is szolgáltak. Másfél évtizeden át harcoltak a Hunyadi-hadak ellen, majd amikor megegyezés jött létre V. László és a Hunyadiak között (1452), Jiskra lemondott a vezetésről. Idővel megerősödött a központi hatalom, és több csapást mért a függetlenedett „testvéri” alakulatokra, majd végleg leverte azokat. Jiskra is kénytelen volt behódolni Mátyásnak, majd Maros-vidéki kapitánnyá nevezték ki. A szerző kimutatta tanulmányában, hogy a feldolgozott történelmi mozzanat más és más értékelést kapott a három műben attól függően, hogy írója milyen közönségnek szánta művét. Jósika regényében „a csehek Magyarországon” motívuma másodlagos, a fő téma a következetes küzdelem az önálló magyar államiságért. Ludovít Kubáni *Valgatha* című, 1861-ben írott és torzóban maradt regényének üzenete az, hogy a szlávoknak és a magyaroknak összefogva kell egy közös hazában a közös jövőért küzdeniük. Alois Jirásek 1898 és 1909 között elkészült trilógiája, a *Testvérszövetség* pedig a csehek nyújtotta katonai és eszmei segítséget hangsúlyozza a szlovákok küzdelmében a magyarok ellen. Kubáni és Jirásek lényegében túlhangsúlyozta a néhány ezernyi cseh kb. két évtizedig tartó jelenlétét Felső-Magyarországon, míg Jósika számára csak

⁶⁰³ ADAMOVIČ 1962. 344.

⁶⁰⁴ DOBOSSY 1980.

annyiban volt jelentősége ennek, amennyiben háttérként szolgált Mátyás jellemének kidomborításához.

Ján V. Ormis Uderszki Vanda alakjának előfordulását kutatta a szlovák irodalomban.⁶⁰⁵ Érdekesnek tartom azt a megállapítást, amely szerint a hősnő Jósika regénye után került be a szlovák irodalomba, mégpedig úgy, hogy Ludovít Kubáni átvette a mű 3 fő alakját: Brunát, Korvin Jánost és Vandát, s ezzel együtt Vanda amazonságát, Bruna házasságon kívüli születését, valamint azt, hogy Korvin János menyasszonya, és mindezeket beépítette egyik drámájába. Ormis tehát Jósika szerzeményének tekintette Uderszki Vanda alakját, amely, átkerülve a szlovák irodalomba, hősnővé minősült át.

D. Molnár István az *Eszther* című Jósika-regény lengyel irodalmi mintáit vizsgálta meg, de ugyanakkor esztétikai szempontból is elemezte a művet.⁶⁰⁶ A tanulmány két gondolata hoz újat a Jósika-recepcióban. Az egyik az a konklúzió, amely szerint a regény cselekményében, alakjaiban és azok ábrázolt környezetében harmonikusan ötvöződnek az idegen hatások és a hazai elemek, s mindez Jósika írói tevékenységének **eredetiségére** utal. D. Molnár másik jelentős megállapítása az, hogy Jósika nem véletlenül közölte „Eszther szerzője” néven 1853 és 1860 közötti műveit. A hivatalosan rászabott névtalalom mellett egy belső, szubjektív oka is lehetett ennek: nyilvánvaló, hogy az író ebben az emigráció idején írott első regényében is nemzetnevelői célt követett, s *Eszther* alakjában a **cselekvő ellenállást** hirdette a szabadságharc leverését követő időszakban. Az *Eszther* valódi értékét D. Molnár az **esztétikai** és **politikai** összetevők együttes vizsgálata során mutatta ki, s bár Jósika legjobb munkái közé sorolta, mégis úgy vélte, hogy az *Abafi* és *A csehek* színvonalát nem éri el.

A szépíró Jósika XX. századi fogadtatása sokkal differenciáltabb, mint a korábbi időszaké. Még ha a nagyközönség kedvelt olvasmányai általában nem is egyeznek meg az irodalomtörténészek és kritikusok esztétikai mércéjének megfelelő művekkel, összefüggés sejthető Jósika olvasatlansága és egy elavultnak tekintett irodalmi kánonba való utalása között. Nem állítom, hogy Jósikát amiatt nem olvassák, hogy az irodalomtörténet muzeális értékke minősítette, s azt sem, hogy amiatt nem foglalkoznak vele a szakemberek, hogy a közönség már régen elvesztette érdeklődését iránta. Arról viszont meg vagyok győződve, hogy az irodalmi élet különböző intézményei rá tudják irányítani, még ha közvetett módon is, az olvasók (bizonyos rétegeinek) figyelmét egyes írók munkáira.

Úgy tűnik, hogy Jósika XX. századi fogadtatásában azok a kezdeményezések hozták a legjelentősebb megújulást, amelyek a 60-as évekkel kezdődően regényeinek értelmezésére, komparatizistikai vizsgálatára, valamint az életmű bizonyos esztétikai sajátosságainak és intertextuális összefüggéseinek feltárására irányultak. Ebből még természetesen nem következik, hogy Jósika irodalomtörténeti értékelésében látványos fordulat következett volna be, de mindenképpen szükséges az olyan irodalomkutatás, amely nem kizárólag az élvonalba sorolt írók munkásságát tartja újraértelmezésre méltónak, hanem a másod- és harmadvonalbeliekét is, mivel ezek az előbbieknél jobban jellemzik egy adott kor irodalmi helyzetét.

A Jósika-recepcióban a legszembevetőbb változást az író nem-fikciós műveinek, emlékiratának és levelezésének újrafelfedezésében és felértékelődésében figyelhetjük meg.

⁶⁰⁵ ORMIS 1966.

⁶⁰⁶ D. MOLNÁR 1985.

IV.4. Jósika nem-fikciós műveinek „felfedezése”

IV.4.1. Emlékirata

A nem fiktív próza fölértékelődése

A XX. század (különösen annak második fele) „fedezi fel” kutatásra érdemes tárgyként az emlékirást, önéletírást és memoárt, amelyet tényirodalomnak vagy nem fiktív prózának⁶⁰⁷ nevez a szakirodalom. Az ide sorolható műveket többnyire történeti vagy irodalomtörténeti információk forrásaként kezelték, s nem irodalomként olvasták. Jóllehet nem könnyű egységes műfajnak tekinteni a tényirodalomhoz tartozó alkotásokat, Szávai János szerint mégis megragadható néhány jellemző vonásuk: „prózában íródtak, nem fiktív írások (vagyis a regényt, az elbeszélést kizárjuk vizsgálódásunk köréből), viszonylag terjedelmesek (néhány kivételtől eltekintve többnyire regényterjedelműek), lényegüket tekintve elbeszélő művek (bár némelyikben túlteng a leírás vagy a kommentár), s mindig egyes szám első személyűek”.⁶⁰⁸

Ha e kritériumoknak megfelelően vizsgáljuk a nem fiktív próza darabjait, **szociológiai** megközelítésről beszélhetünk. **Pszichológiai** szempontból is tanulmányozhatjuk ezeket, s ilyenkor elsősorban azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy miért és miként írták az adott művet, illetve, hogy milyen volt írója és a korabeli társadalom közötti viszony. Jósika emlékiratának „felfedezésében” az **irodalmi** megközelítésmódnak volt a legnagyobb szerepe, s ez is tette lehetővé valódi értékének feltárása mellett az írói életműbe való beágyazását. A következőkben Jósika emlékiratának recepciótörténetét tekintem át röviden.

Jósika emlékiratának rövid fogadtatástörténete

Megjelenésétől (1865) kezdve több mint egy évszázadon át (1977-ig) szinte teljesen kiesett az író műveinek fogadtatásából. A második fejezetben utaltam arra, hogy Kertbeny Károly volt az egyetlen, aki Jósika kortársai közül felismerte egyrészt a **mű esztétikai értékét** (olvasmányosságát, könnyed és a természetes beszédmódhoz egészen közel álló stílusát), másrészt **kortörténeti jelentőségét** (annak az eseménydús történelmi időszaknak a bemutatását, amelyet az író átélt), harmadszor pedig **műfaj történeti újítását** (a modern emlékiratforma bevezetését).

A mű fogadtatására mégsem a Kertbeny ma is helytálló megállapításai hatottak döntő módon, hanem sokkal inkább a neves kritikuse, Gyulaié, aki sajnálatosnak tartotta, hogy Jósika ilyen szégyellnivaló alkotással zárta életművét, s azokat is elmarasztalta, akik megengedték az emlékirat megjelenését. „Sajnos, hogy oly jeles író, mint Jósika, ily minden tekintetben csekély becsű munkával fejezte be pályáját, s még sajnosabb, hogy az néhol oly színben tünteti fel őt, aminőben kegyeletes tiszteletünk éppen nem óhajtotta.”⁶⁰⁹ Elítélte a munkát mind **tartalmi**, mind **esztétikai**, mind **kortörténeti** szempontból. Tartalmilag azt kifogásolta, hogy valótlan és ellentmondásos önarcképet nyújt, politikai és irodalmi reflexiói felületesek. Esztétikai tekintetben a belső rendet és szerkezetet hiányolta, stílusát pedig „köznapis fecsegés”-nek nevezte. Kortörténetileg érdektelennek minősítette a bemutatott időszak rajzát, és helytelenítette, hogy a magyar társadalmi és politikai életet adomás oldaláról festette meg. A műfajra magára egyáltalán nem reflektált, noha Jósika műve nem volt egyedülálló a maga korában, ugyanis az emlékiratirodalom jelentősen fellendült 1849 majd 1867 után. A szabadságharc eseményei, még ha nem is képezték valamennyi emlékirat közvetlen ihlető forrását, mindenképpen hozzájárultak a memoárirodalom divatjának felújulásához, mivel a megélt történelem, s azok a radikális változások, amelyeket eredményezett, megfelelő kifejezési formára találtak ebben a műfajban. A XVI–XVIII. századi emlékiratokhoz képest a személyesség jelentős mértékben

⁶⁰⁷ SZÁVAI 1988. 7.

⁶⁰⁸ Uo. 7.

⁶⁰⁹ GYULAI 1879. 238.

visszaszorult ezekben a munkákban, s íróik többnyire a közvetlenül megfigyelhető, külső események bemutatására szorítkoztak. Az emlékezők jórészt közéleti szerepükről számoltak be, vagy egyszerűen csak tanúskodtak a történelekről. Ilyenek voltak többek között Klapka György, Perczel Móric, Teleki Sándor, Pulszky Ferenc, Kossuth Lajos. Az irodalmi élet képviselői közül Frankenburg Adolf, Vahot Imre, Degré Alajos és Jókai Mór is megírta emlékeit. A kérdéses időszak olvasóközönsége számára a memoárok információs értéke volt a fontos, s nem a személyesség, amely azonban, az elvárásokhoz való alkalmazkodás ellenére, óhatatlanul befolylásolta a konkrét események leírásának mikéntjét.

De nemcsak a maga kora nem értékelte Jósika emlékiratát (amelyben a személyes jelenlét nagyon is erőteljes), hanem még legjobb életrajzírója, Dézsi Lajos is elmarasztalta: „Nem azt találjuk benne, amit kerestünk, hanem többet is, kevesebbet is. Többet, mert az ifjúkori apró szerelmi kalandok felsorolása, a hosszú, szenvedélyes kifakadások a kritikusok (pl. Brassai) ellen, a felületes irodalomtörténeti megjegyzések stb. bátran elmaradhattak volna s kevesebbet, mert az írójuk lélektani fejlődésének rajza, sőt fontos életrajzi adatok hiányoznak belőle; igaz, hogy éppen ott szakad félbe, ahol erre legjobb alkalom kínálkozott volna, ti. az irodalmi működés megkezdésekor, de a mű iránya s benne a kitérések folytonos növekedése és szertecsapongása kevésbé ismert területekre, valószínűvé teszik, hogy erre később se igen terjeszkedett volna ki. Azonkívül rendszertelen is, ami memoirekben gyakori, kiváló írókéban, de nem ilyen mértékben. Az aggkorral sokszor együttjáró beteges hiúság, túlérzékenység és keserűség is, zavaróan hatnak az olvasóra. Természetesen így is érdekes és becses e mű, mert sok életrajzi és kortörténeti adatot, jellemvonást mentett meg a feledéstől.”⁶¹⁰ Lényegében Gyulai véleményét ismétli meg Dézsi, egy kissé módosított formában, s az utolsó mondatba sűrített dicséretet nem ellensúlyozza a kritikát, amely egyaránt illeti a mű tartalmát és formai kivitelezését.

Az Emlékirat újraértékelése

Dézsi monográfiája után az irodalomtörténet már csak megemlíti Jósika emlékiratát, de még bírálatra sem tartja érdemesnek. Egy fél évszázad elteltével, az író halálának és ugyanakkor az *Emlékirat* megjelentetésének centenáriumán fedezi fel Illés Endre a mű értékét. Úgy minősíti, mint a Jósika-életmű egyetlen időtálló darabját: „életének jó néhány jelenetét úgy tudta felidézni, olyan hitelességgel és annyi erővel, mint regényeiben soha. Végre-végre nem holdfényben látta a tájat, de nappali világításban – és ettől igazibb író lett, mint amilyen addig volt.”⁶¹¹ Véleménye szerint az emlékirat Jósikája „*najdnem* jó író” (kiemelésem arra utal, hogy Illés valószínűleg nem érezte volna eléggé hitelesnek a szerző egy mű alapján való dicséretét, miután regényeit feltétel nélkül elutasította). Állítását azzal indokolta, hogy Jósika itt a valós életből merítette történeteit, s érzékletes leírásokban elevenítette meg azokat. Több jelenetre is hivatkozott az emlékiratból annak példázására, hogy mennyivel tehetségesebb kor- és jellemfestő Jósika ebben a munkájában, mint regényeiben. Regényhősei között egyet sem talált, akit olyan kedvesen, ironikusan és bármiféle mesterkéeltség nélkül írt volna le, mint önmagát, amint fiatal kamarásként a tükör előtt álldogált, s a császárné, Mária Lujza, elmosolyodott hiúsága láttán. Az életmű legsikerültebb párbaj-jeleneteként említette Illés azt, amelyet Jósika Bécsben vívott egy szál gyertya mellett egyik barátjával, akivel valami apróságon összeveszett. Nézzünk egy részt ebből, a naplóíró Jósika stílusának szemléltetésére: „Közel volt éjjélhez, a szobában egyetlen gyertya égett, s nekirentünk egymásnak. A vívás igen dühösen folyt, s oly szépen kanyarogtunk egymás körül, hogy egyszerre mindketten az ablakmélyedésben valánk. Én igen veszedelmes, bár magában csekély sebet kaptam, egy késfoknyira a jobb szememtől, melynek forradása még látható. – A vér elborította szememet, – alig láttam, s mint az összeveszett vagdaltam jobbra-balra, s ellenfelemnek két ujját annyira megsebeztem, – hogy csak fűg-

⁶¹⁰ DÉZSI 1916. 374–375.

⁶¹¹ ILLÉS 1972. 41.

gött.⁶¹² Sokkal természetesebb, közvetlenebb ennek a párbajnak a leírása, mint az író regényeiben találhatóé. Teljesen hiányzik belőle a fennkölttség, színpadiaság, ehelyett a dinamizmus uralja, s ezt az író a perspektíva-váltással éri el: hol egy-egy tárgyat vagy testrészt világít meg, hol a mozdulatokra fókuszol.

Illés a Jósika nyelvi találékonyságát, ízes és eredeti kifejezéseit is az emlékirat páratlan megvalósításai között tartja számon: a kitüntetésektől csörgő tábornokok bemutatásakor „lemezelt mellet”-ről beszél, a sovány, öreg hölgyek lábai „száraz portékák”, a sántikáló Mihály cárevics pedig „biccentett is az egyik lábával”⁶¹³, hogy csak néhány példát említsek a sok közül.

Az emlékirat második kiadása (lényegében az eredeti rövidített változata) több mint egy évszázaddal az első után, 1977-ben jelent meg, Győri János gondozásában. Győri, Illéshez hasonlóan, ezt tartja Jósika legjobb művének, szintén amiatt, hogy „igaz történetet ír, izgalmasabbat bármelyik munkájánál”.⁶¹⁴

Sükösd Mihály is összehasonlítja a regényíró Jósikát az emlékiróval⁶¹⁵, s a legnagyobb különbséget abban látja, hogy míg az előbbi külföldi mintákhoz igazodott, az utóbbi külső korlátozás nélkül önthette formába mondanivalóját. Jóllehet ebben a tekintetben igazat adhatunk Sükösdnek, azzal nehéz egyetértenünk, hogy Jósika „regényeiben minden valóságos élményét és tapasztalatát elbillentette, valamilyen *hamis* – mai eszünkkel nézve hamis – *regényírói elképzelés és módszer* szolgálatába állította.” (kiemelés tőlem – M. B. E.) Nem lehet tudni, mit értett „hamis regényírói elképzelés”-en és módszeren, s a fogalmazás pontatlansága arra enged következtetni, hogy valamiféle „igaz” regényírói elképzelés létét feltételezi. Véleményem szerint egyszerűen arról van szó, hogy az író felismerte a két műfaj közötti lényegi különbséget, s annak megfelelően alkotott. Sükösd Jósika önéletírásának értékét „a *tények* nyers megvallása”-ban fedezte fel, s itt ismét nem világos az, hogy a „nyers” milyen szemantikai tartalom hordozója ebben az összefüggésben. Amennyiben pozitív jelentése van, és leplezetlen szókimondásra utal, akkor is csak részben fogadható el, mivel az író nagyon is óvatosan fogalmazott időnként (pl. első házasságával kapcsolatban). Az viszont tagadhatatlan, hogy Jósika „tényszerű világ-és emberlátása” életművének sajátos darabjává avatja ezt a munkáját.

Úgy tűnik, hogy a mű valóságértékének felismerése készítette az 1970-es, 1980-as évek kutatóit mélyebb elemzésre és alaposabb vizsgálatra. A tényirodalom felértékelődése, amint Szávai János is rámutatott, annak a szemléletváltásnak tulajdonítható, amelynek eredményeként ma már irodalomként kezelünk bizonyos, korábban történetinek tartott szövegeket. Az irodalom változó fogalmát időnként újra kell gondolni, s ennek egyik pragmatikai következménye az, hogy egyes nem irodalminak tartott írások (pl. az emlékirat, önéletrajz) irodalmivá minősítettek.

Jósika maga emlékiratát nem azzal a céllal alkotta meg, hogy irodalmi művet hozzon létre. Kiadója felkérésére, kalandos élete fontosabb eseményeinek, színhelyeinek és szereplőinek megörökítésére kellett megírnia. Az emlékirat műfaja tárgyánál, hangneménél és formájánál fogva jelentős mértékben különbözött a scotti történelmi narratívától, amely Jósika legtöbb regényének (azaz életműve nagyobb részének) modellje volt. Az 1970-es, 1980-as évek kutatói ennek az eltérésnek, másságnak tulajdonították azt, hogy éppen ez a munkája kelthet figyelmet több mint egy évszázad elmúltával.

Tényszerűség és személyesség a modern önéletrajzban

Szávai János az emlékirat műfajának elméleti megközelítése szempontjából is értékesnek tartja Jósikát. Úgy véli, hogy a XIX. század második felének önéletrajzírói közül (az **önélet-rajz** kifejezést először Jósika használta!) senki nem volt annyira tisztában az emlékező próza

⁶¹² JÓSIKA 1865. III. 61–62.

⁶¹³ ILLÉS 1972. 43.

⁶¹⁴ GYŐRI 1977. 81.

⁶¹⁵ SÜKÖSD 1978.

mibenlétével, illetve az olvasóknak e műfajjal szembeni elvárásaival, mint éppen ő. Emlékiratának bevezetőjében felvázolta a századközép elváráshorizontját, amelynek lényeges jellemzőjét abban látta, hogy a történelmet fel-, a személyességet pedig leértékelt. S ez a szemlélet nagyon leszűkítette az önéletrajzíró mozgásterét. „Ismerem én ennek minden nehézségeit; tudom jól, minő vására a hiúságnak nyílik az önéletrajzírók előtt, s miként ítél a világ azok felett, kik elég gyengék s elég gyerekesek, egyszerű életüket s egyszerű személyüket a világ nagy eseményeinek keretébe foglalni, s úgyszólván, magoknak szobrot emelni.”⁶¹⁶

Jósika, erdélyi főnemesként és történelmi regényíróként alaposan ismerte szűkebb hazájának múltbeli emlékiradalmát (többek között Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, II. Rákóczi Ferenc munkáit). Tudta, hogy igen ellentmondásos helyzetben van, mivel az első személyű, önéletrajzi elbeszélés egészen mást kíván tőle, mint a korabeli olvasóközönség. Emiatt döntött úgy, hogy a kétféle elváráshorizontot megkísérelti összehétközíteni, s noha nem mondott le a személyes vonatkozásokról, korát és környezetét a lehető legalaposabban mutatta be: „azért eleitől fogva erős feltett szándékom oly rendszert követni, mely magán életememényeimet, minden tanulság mellett, melyet azok magukban foglalnak, mereven elválasztja a nagyszerű körzettől, melyben azok lefolytanak”.⁶¹⁷ Jósika tudatosan vállalta, hogy mást fog írni, mint amit elvárnak tőle, emiatt felvállalt szándékát minél elfogadhatóbbá kívánta tenni. Nemcsak a regényben, hanem az emlékiratban is fontosnak tartotta a részletek leírását a valóságosság biztosítása érdekében, s ebben a tekintetben is kortársainál jobban ragadta meg az önéletírás egyik műfaji sajátosságát. „Mivel ily emlékiratok kissé kimentek, legalább nálunk, a divatból, sokan talán hibáztatni fogják, hogy olykor gyermekkori csínyek is előfordulnak bennök; de aki a régibb s újabb emlékiratokat olvasta s tudja, hogy ezek egyik főérdeke a részletekben van, el fogja azt is ismerni, hogy e részben több mérséket tartok elődeimnél.”⁶¹⁸ Kitűzött céljához híven, első három kötetében gördülékeny, olvasmányos stílusban ötvözte a **személyességet** és a **tényszerű leírást**. Úgy vélem, hogy jóval meghaladta kora olvasóközönségének elváráshorizontját az emlékező próza terén, hiszen a mai olvasó számára talán művének éppen az a része legérdekesebb, amelyet a korabeliek elutasítottak: a család eredetéről szóló legendák, a XVIII–XIX. század fordulójának kolozsvári körképe, az író gyermekkori emlékei. A bárófiúból önkéntes katonatisztté, majd hivatásos értelmiségivé vált Jósika saját pályájának olyan értékes leírását nyújtotta, amely dokumentumként is kezelhető, de ugyanakkor lebilincselően érdekes olvasmány. Érezzük, hogy számára, kortársaitól eltérően, az önéletírás nem valamiféle irodalmi „melléktermék”, hanem nagyon is fontos és komolyan veendő műfaj volt.

Jósika világosan érzékelte a regény és az emlékirat közötti esztétikai különbséget. Találunk azonban átfedéseket a kettő között, elsősorban az írói magatartás tekintetében. A narráció összefüggése és következetessége az emlékiratban is fontos számára (sőt, fontosabb, mint egyik-másik regényében!), s a lélekrajz hasonlóképpen (ezen a téren szintén sikerültebb önéletírása, hiszen például apja alakját jóval összetettebb módon, több látószögből világítja meg, mint bármelyik regényhősét). Abban is hasonlóságot fedezhetünk föl, hogy egyes jeleneteket, mozzanatokot csak felvillant, nem beszéli el részletesen (pl. nevelőinek bemutatásakor), és nem tud ellenállni az ítéletmondás kísértésének, noha műve bevezetőjében kijelenti, hogy „Nem mondok ki [...] senki és semmi felett ítéletet, csak nézetet.”⁶¹⁹ Ezt az ígéretét emlékirata negyedik kötetében szegi meg teljesen, ahol a háttérbe szorított regényíró kritikusai ellen irányított gúnyolódásaival leplezi keserűségét.

Jósika önéletrajza egészében véve kétségtelenül közelebb áll a mai olvasóhoz, mint regényei. Stílusa sokkal felszabadultabb, keresetlenebb, s írói eszköztárának rendkívüli gazdagságát itt jobban érzékeli az olvasó, mint fikciós műveiben. „Tabló, portré, jelenet, kalandtörténet, le-

⁶¹⁶ JÓSIKA 1865. I. 7.

⁶¹⁷ Uo. 7–8.

⁶¹⁸ Uo. 10.

⁶¹⁹ Uo. 8.

írás, hangulati elem, eszmefuttatás, ironikus megjegyzés, lírai sóhaj, hirtelen elhallgatás” – sorolja Győri János a múlt felidézésének változatos eljárásait. Jósika emlékiratának maradandóságát a tartalom és forma jól sikerült harmóniájának tulajdonítja: „Életét, kis és nagy élményeit, magánvilága és az egyidejű történelem sokszálú kapcsolatát, az írói eszközöket szabadon váltogató Jósika, a tényekre koncentrálva, olyan könnyed érzékletességgel idézi fel, hogy emlékirata – színes mozgóképeivel, érdekes jelenetsoraival és történeteivel, jó sodrású folyamatosságával – a tizenkilencedik századi magyar próza jelentős eredményei közé tartozik.”⁶²⁰

Az önéletrajzíró Jósika – „realista regényíró”?

Jósika önéletrírásának felértékelődésében, mint általában az irodalmi (újra)felfedezésekben, a túlzás jeleit is megfigyelhetjük. Ilyen például az, hogy a potenciális realista regényírót látják a kutatók az emlékirat Jósikájában. Sükösd Mihályt idézve: „az *Emlékirat* egy lehetséges – és soha meg nem valósult – nagy magyar realista regényírót is feltételez”, aki megrajzolhatta volna a reformkor és a szabadságharc monumentális körképét, ha meg nem akadályozza ebben a halála.⁶²¹ Győri János szerint: „A kalandor képzeletű prózaíró, az igazság és a tények tisztelőjében, realistává súlyosodik.”⁶²² Az ehhez hasonló kijelentések okát egyrészt az emlékirat műfaji státusának bizonytalansága, másrészt az 1970-es, 1980-as évek hatalmi diskurzusának kényszerítő hatásában látjuk. Ha az olvasó a hiányzó magyar realista regény megfelelőjét keresi a XIX. század második felének emlékirataiban, „annak nyilvánvalóan egy ki nem mondott biográfiai ars poetica s a korabeli regény ars poeticájának alapvető különbsége lehet csak az oka” – Szávai János véleménye szerint. Ő a nem írói emlékezésekkel kapcsolatban állapítja meg, hogy szerzőik egyrészt a mindennapi élet olyan apró mozzanatait elevenítették meg, amelyek elkerülték a korabeli regényírók figyelmét, másrészt nyelvhasználatuk mentes attól a modorosságtól, amely megnehezíti a XIX. századi regények olvasását. Ugyanakkor „a biografikus narráció önként vállalt kényszere eltávolítja a minden történetet túlságosan lekerekítő, minden eseményt megnyugtató perspektíva szerint rendező anekdotikus szemlélettől”.⁶²³ E három sajátosság Jósika emlékiratára is általában illik, bár az első már regényeiben szerepet kap (jóllehet kisebb mértékben). Az a tény viszont, hogy e művének igen erős valóságeffektusa van a mai olvasó számára (különösképpen regényeinek hatásával összehasonlítva!), még nem elegendő ok arra, hogy a realista író meg nem valósult lehetőségét lássuk a szerzőben. Hiszen a realista regény, bármennyire is a valósághoz való hűségre épít, végső soron fikció, az önéletrírás pedig nem az. Wolfgang Iser, noha úgy véli, hogy a fikcionális és nem-fikcionális szöveg megkülönböztetése nem kézenfekvő, az előbbi jellemzőjeként többek között azt emeli ki, hogy nem egy adott világot ábrázol, csak úgy kell viszonyulnunk hozzá, mintha az lenne.⁶²⁴ Az emlékirat viszont, tegyük hozzá az Iser által mondottakhoz, éppen azt a világot jeleníti meg, amely a szöveget adottságként megelőzi, s annak konnotációs mezőit képezi. Egy jó emlékirat tehát még nem jelent biztosítékot arra nézve, hogy szerzője a realista regényírás terén is remekelne, mivel a regény narratív struktúrája⁶²⁵ sok szempontból eltér az emlékiratétól.

A másik ok, amely miatt feltűnő a ki nem teljesedett realista Jósika hangsúlyos emlegetése, az az uralkodó politikai diskurzus, amely a művelődési életre is rányomta bélyegét, és a kommunisztikus eszmék hirdetőjeként mindenestől elvetette a romantikát. Ahhoz tehát, hogy Jósikáról, a romantikus történelmi regényíróról egyáltalán értekezni lehessen, mi több, értéket fedezhessen fel valaki művében, realista vonásokat kellett találnia benne. Valószínűleg emiatt írta Győri János azt, hogy Jósika „csak akkor tört ki a *funkciótlanná vált romantika lefokozó kö-*

⁶²⁰ GYŐRI 1977. 84.

⁶²¹ SÜKÖSD 1978. 11.

⁶²² GYŐRI 1977. 81.

⁶²³ SZÁVAI 1988. 25.

⁶²⁴ ISER 1997. 70.

⁶²⁵ GENETTE 1996.

reiből, amikor már csak töredékét mutathatta fel igazi önmagának”.⁶²⁶ (kiemelés tőlem – M. B. E.) Még ha azt is tapasztaljuk, hogy a XX. századi olvasó számára a romantika egy letűnt kor tartozéka, nem fogadhatjuk el azt a nézetet, amely szerint valamely irodalmi irányzat (pl. a realizmus) egy másiknál esztétikailag értékesebb. Másfelől, mint történeti képződmény, divatjamúlttá válhat, de egy-egy újabb nemzedék ismét időszerűvé avathatja, amennyiben elváráshorizontja nyitottnak bizonyul a kérdéses irányzat mondanivalójának és művészi eszközeinek befogadására.

Győrinek az a megállapítása is túlzásnak tűnik, amely szerint Jósika emlékirata az egyetlen biztosíték arra, hogy az író életműve ne kerüljön „végrelegesen a filológiai halhatatlanság irodalomtörténeti leltárába”.⁶²⁷ Jóllehet nem állt módomban pontos statisztikai felméréseket végezni, nem valószínű, hogy az *Emlékirat* második kiadása után ismertebbé vált volna Jósika neve a mai magyar olvasók körében. Korai még az arra vonatkozó – kétségtelenül jó szándékú – kijelentés, hogy e munka ismét fölhívja a figyelmet egy, a köztudatból régen kiesett íróra. A Jósika-recepciónak viszont mindenképpen új kutatási irányt ígérő mozzanata az *Emlékirat* „felfedezése”. Ez volt az író első nem-fikciós alkotása, amelyre az irodalomtörténet felfigyelt.

IV.4.2. Levelezése

Egy évtized múlva tették közzé Jósikának a Fejérváry Miklóshoz írott leveleit és emlékalbumát a Kokas Károly és Szajbély Mihály gondozta kötetben.⁶²⁸ Jósika levelezése, akárcsak emlékirata, nem csupán történelmi, irodalom- és művelődéstörténeti forrás, hanem ugyanakkor **élvezetes olvasmány**. Egyrészt az író nem-fikciós műveinek feltárási folyamatában, másrészt a bemutatott események kronológiáját tekintve az *Emlékirat* folytatása. Mégsem beszélhetünk időbeli folyamatosságról, mivel a szabadságharc mindkettőből kimaradt, s a levelezés az 1851–1865 közötti periódust fogja át. (Az 1848–49-ben történeteket az *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényében dolgozta fel.) A kötet előszava egyaránt hangsúlyozza az anyag szépirodalmi és forrásértékét, s azt kívánja kimutatni, hogy miért olvasmányosabb a mai publikum számára a Jósika-életmű nem-fikciós része, mint regényei.

Kossuth: Jósika leveleinek első méltatója

Kossuth Lajos figyelt föl elsőként arra, hogy Jósika levelei nemcsak információs értéküknél fogva, hanem irodalmi szempontból is becses darabok. *Irataim az emigrációból* című munkájában a következőképpen méltatta ezeket: „Jósikától van vagy százharminc levelem. Élvezet azokat olvasnom. Megilletődéssel vegyes élvezet. S meg vagyok róla győződve, hogy ha majd egykoron egészen nyilvánosságra kerülnek (e kötet kerete csak egy kis részüknek közlését enged meg), a magyar közönség nem kevesebb élvezetet talál e levelek olvasásában, mint talált a koszorús író azon műveinek olvasásában, melyek báró Jósika Miklós nevét a magyar szépirodalom történelmében oly dicsfénnel veszik körül; s azt hiszem, e levelek becsét a magyar olvasó előtt csak növelheti a keresetlen fesztelenség, mely – minthogy nem a nyilvánosság számára voltak írva – rajtok végigvonul s épp azért írójuk jellemének, lelkiületének oly hű tükörét nyújtja.”⁶²⁹ Kossuth véleménye Jósika leveleiről sok tekintetben emlékeztet az *Emlékiratról* nyilatkozó Kertbenyére. Úgy vélte, hogy a regényekéhez hasonló **esztétikai élvezetet** szereznek majd az olvasóknak a levelek, sőt, Jósika szépirodalmi műveinél élvezetesebbnek minősítette ezeket a stílus keresetlensége, könnyedsége miatt. Kossuth helytálló észrevételei, akárcsak a Kertbenyéi, visszhangtalanok maradtak egészen a XX. század utolsó negyedéig.

⁶²⁶ GYŐRI 1977. 84.

⁶²⁷ Uo. 85.

⁶²⁸ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. (Lásd Jósika lev.)

⁶²⁹ KOSSUTH 1881. 88.

Ha összevetjük Jósikának Kossuthhoz írott leveleit a Fejérváryhoz címzettekkel, megállapíthatjuk, hogy az utóbbiak stílusa még fesztelenebb: írójuk bármiféle gatlás nélkül számolt be a korabeli politikai eseményekről s mindennapjainak örömeiről és gondjairól. Ennek elsősorban az az oka, hogy Fejérváry a barátja volt, s nem is tartozott a XIX. század közepének jelentősebb személyiségei közé. A Kossuthhoz írott levelekben valamiképpen mindig érezhető a tisztelet diktálta fegyelmesség, s ez olykor a hangnemet is emelkedettebbé teszi, regényei stílusára emlékeztetve. A következő idézetből kiolvasható magatartásforma jellemző Jósikának Kossuthhoz való egész viszonyulására: „Szíves soraid bennem is felköltötték ama mozgalomteljes s olykor magasztos, máskor sötét napok emlékezetét, hol te mint vezér, én mint közkatona oly közel valánk egymáshoz.”⁶³⁰

A XX. századi próza előfutára

Ez az elfogultság és megilletődöttség teljesen hiányzik a Fejérvárynak küldött levelekből. A levélíró Jósikában Kokas és Szajbély a XX. századi próza előfutárát látja, mivel, a regényírótól eltérően, aki számára a kaland a legfontosabb, itt a mindennapi élet eseményeit és alakjait ábrázolja türelmes részletességgel. Ugyanakkor a XIX. századi prózára jellemző mindentudó elbeszélő helyére itt a bizonytalan, tájékozódni kívánó narrátor lép. Olvasójával együtt próbálja megfejtetni az egyre bonyolultabbá váló külső világ összefüggéseit, „s szívesen időz azoknál a mindennapi eseményeknél, amelyek közvetlenül körülveszik, s amelyekből a világpolitika alakulására következtetni ugyan nemigen lehet, de az emberi természetre rácsodálkozni annál inkább”.⁶³¹

Ezek a megállapítások sokkal elfogadhatóbb magyarázatot adnak Jósika nem-fikciós műveinek felértékelődésére, mint az író ki nem teljesedett realista hajlamára való hivatkozás. Kokas és Szajbély nemcsak irodalomtörténészként, hanem egyszerű olvasóként is jelentősnek és élvezetesnek minősíti Jósika levelezését. Szakemberként azzal a hermeneutikai nyitottsággal fordulnak a vizsgálandó szövegkorpuszhoz, amely időben visszafelé olvassa a magyar irodalmat, s a XX. századi próza felől látja meg annak értékét. Ugyanezt a kutatói attitűdöt figyelhetjük meg Szegedy-Maszák Mihály tanulmányaiban is, s most konkrétan egy olyan, Jósika regényeire vonatkozó megjegyzésre gondolok, amelyet nem fejt ugyan ki bővebben, de kétségtávol kiindulópontul szolgálhat az író műveinek narratológiai vizsgálatához. „Amikor a nézőpont fontosságát hangsúlyozzuk XX. századi regényeinkben, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, milyen meghatározó jelentősége van Jósika Miklós regényeiben.”⁶³² Azért emeltem ki éppen ebben az összefüggésben a Szegedy-Maszák megállapítását, mert úgy vélem, Jósikának mind a fikciós, mind a nem-fikciós művei képesek párbeszédet létesíteni a mai olvasóval, ha az megfelelő módon fordul feléjük. Az irodalom fogalmának állandó változása újra és újra átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez az olvasó viszonyít, de saját kultúrája, tapasztalatai alapján kialakult elváráshorizontja is befolyásolja azt, hogy mit érzékel időszerűnek és mit nem.

Anekdotalizálás

Jósika nem-fikciós alkotásaira általában jellemző az anekdotizáló hajlam, a gyakori ironia és a nyelvi humor különböző elemeinek használata. S gondolunk itt nemcsak emlékiratára és a Fejérváryhoz írott leveleire, hanem az 1851-ben a Magyar Hírlap hasábjain közölt *Brüsszeli levelek* című cikksorozatára is. Valóban olyan szépfői eljárások és stilisztikai eszközök felhasználásával fejt ki mondanivalóját, amelyekkel csak elvétve lehet találkozni regényeiben.

Kiváló pillanatképet nyújt a hétköznapiok jelentéktelennek mondható mozzanatairól, amelyek azonban a kinagyítás révén mégis jelentőssé válnak, a korabeli politikai, társadalmi vagy magánélet tipikus momentumaivá. Fejérvárynak írott egyik leveléből idézem a divatra vonatkozó megfigyelését: „Újságul írhatom, hogy a magyar costume [viselet] nagyon terjed Európá-

⁶³⁰ KOSSUTH 1881. 89.

⁶³¹ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 13. (Lásd Jósika lev.)

⁶³² SZEGEDY-MASZÁK 1995. 21.

ban. A múlt napokban volt egy bál [az] udvarnál, hol két pofok belga magyar öltözetben jelent meg. – Pompás gyerekek voltak! – Az egyiknek – Mr. Van-Malen – volt egy haragos vörös *frakkja*, melynek melle ki volt zsinórozva, s ehhez felcsípett a dominus [az úr] egy biliárdzöld *pantalont* rémítő széles paszománttal két oldalán. Volt aztán egy zöld mellénye cum multis sujtásonibus [sok sujtással], fején pedig egy akkora kalpag, hogy [az] embernek káprázdott a szeme tőle. A kalpagon fél metre hosszú fehér és vörös tollforgó, oldalán pedig egy dragonyos kard! – Ecce tibi [nesze neked], magyar!”⁶³³ A *Brüsszeli levelekből* is kiemelek egy öltözetleírást annak példázására, hogy a levélíró Jósika stílusa mennyire egységes: „A soknemű világi gyarlóság közt, a boulevardokon lelkészekkel is találkozhatni, kiknek száma itt legio – s annyira ájtatosak, hogy olykor az utcán is mondják a breviariumot. Öltözetük igen feltűnő: rémítő nagy háromszegű kalapokat s széles övszalagokat viselnek, melyek hátul csokorba kötve majdnem a földet söpri, a collarék kék üveg-gyöngyből készültek, tanulságul az itteni szép hölgyek nagy buzgóságának; másnemű nyaklókat, mint ezen üveg nyakperecek, csak az itt nagyszámú jezsuiták viselnek.”⁶³⁴ Sokkal nagyobb ezeknek a leírásoknak a megjelenítő ereje, mint a regényeiben olvasható öltözet-bemutatók. Nyelvi frissessége is arra vall, hogy nem valamiféle belső kényszerből és külső mintákhoz ragaszkodva jellemez, hanem őszintén, közvetlenül és a nyelvi humor eszközeit mesterien felhasználva osztja meg olvasójával mindazt, amit alapvetően ironikus világlátással megfigyel maga körül.

Humor – ironia – önironia – szarkazmus

A magyar emigránsoknak olyan panoptikumát festi meg, amelynek valamennyi figurája (még ha csak egy mondatnyi jellemzést is találunk róla) sokkal elevenebb, mint bármelyik regényhőse. Horn nevű barátjáról például, aki apró termete ellenére igen magas hölgyet választott élete párjául, ezt írta: „a kis saracenus Horn az ő szeretetreméltó girafjától – a szerelem zálogával – egy kis rabbibabivel megajándékozott”.⁶³⁵ Ironiája a kor politikai vezetőit sem kímélte: „Leopold belga kir[ály] most Bécsbe ment – oda várják Nagy Nicolót [I. Miklóst], a vastag burkust [IV. Frigyes Vilmost], meglátjuk, mit főznek majd a világ boldogságára – a hebetussá [gügyévé] tett Ferkóval [Ferenc Józseffel]”.⁶³⁶

A számtalan anekdotaszerű történet közül íme egy rövid, amellyel Jósika nemcsak egyik barátját jellemzi, hanem általában a magyar emigránsokat, akik, véleménye szerint, képtelenek merész politikai terveiket véghezvinni. „A mi embereink nagyban remélnék, főleg Lodovico [Ludvigh] – ki valódi Ajaxxá lett, s mondja, hogy most ideje, hogy ki-ki fegyverhez kapjon, s menjen! Eszembe jutott, midőn őt a halálnál sápadtabban találtam Aradon, s mikor nekem kétségbeesett hangon mondta: ba-ba-barátom, menj, fuss K[ossuth]hoz, s mo-mo-mondd meg nek-nek-neki, hogy adjon át minden-den-dent Gör-görgeynek, mert csak ő me-me-mentheti mek-mek-mek a hazát! – bezzeg akkor is kapott, de nem fegyverhez, hanem fűhöz-fához.”⁶³⁷

Az ironiát Jósika leveleiben önironia egészíti ki, amely nemcsak nyelvi szinten érvényesül, hanem bizonyos helyzetek (pl. anyagi nehézségei) megrajzolásában is. Azt az ajánlatot például, hogy költözzék át Brüsszelből Texasba, a következőképpen kommentálja: „Én ezt feleltem öreg barátomnak, hogy mihelyt engemet arra a mesterségre megtanít, hogy 200 frankkal – mert annyi volt akkor a casa Jósika [Jósika-ház] egész substantiája [vagyon] – most még kevesebb – ha, mondom, megtanít arra, hogy 200 frankkal Amerikába menjek, Texasba letelepedjem, ott – mindig 200 frankkal – felüljek paripámra és körülnyargaljam – Herschau um Mitternacht [éjjeli seregszemle] – gulyámat, ménesemet és az indiánusoknak emellett regényeket írjak – egy percig sem fogok gondolkodni, hanem azonnal megyek.”⁶³⁸

⁶³³ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 218–219. (Lásd Jósika lev.)

⁶³⁴ JÓSIKA 1851. 506. sz. (júl. 11.) 2309.

⁶³⁵ KOKAS – SZAJBÉLY 1988. 101. (Lásd Jósika lev.)

⁶³⁶ Uo. 88.

⁶³⁷ Uo. 107.

⁶³⁸ Uo. 63.

A Jósika-levelek hangnemének és stílusának skálája jóval szélesebb, mint szépirodalmi munkáié. A tónust mindig a mondanivalóhoz igazítja, emiatt itt nem találunk olyan paradox helyzetet, mint pl. a regények paraszt figuráinak a nemesi társalgás modorában előadott párbeszédeit. Utaltam már arra, hogy az emelkedettség teljesen hiányzik levelezéséből, s a (meglehetősen ritka) semlegestől a humoroson és ironikusan át egészen a szarkasztikusig terjed a hangnem. (Szarkazmust elsősorban a világpolitikai események és a magyar emigráció különböző pártokra szakadásának leírásában találunk.)

A Brüsszeli levelek felértékelődése

Az *Idegen, de szabad hazában* című kötet előszavában Kokas és Szajbély egy fél mondat erejéig utal arra, hogy a *Brüsszeli levelek* cikksorozat is mind tartalmát, mind stílusát tekintve Jósika nem-fikciós szövegeinek korpuszát gazdagítja, s ugyanakkor a legjobb reformkori útirajzok hagyományának folytatását lehet látni benne. Amikor pár évvel ezelőtt ezt olvastam, a Jósika-kutatások akkori állásának fényében elképzelhetőnek tartottam, hogy a *Brüsszeli leveleket* szintén megjelentesse majd valaki, jegyzetekkel és szómagyarázatokkal ellátva. Reményem valóra is vált 2000-ben, amikor Szajbély Mihály szerkesztésében és a Szegedi Tudományegyetem néhány magyar szakos diákjának gondozásában megjelent a *Brüsszeli tárcalevelek és más írások*⁶³⁹ című kötet. Szerencsésen válogatták össze a kötet tartalmát, amelynek törzsanyagát Jósika brüsszeli levelei alkotják, de ezek mellett helyet kapott az írónak egy korábbi, 1848. július 29-én a Pesti Hírlapban megjelent tárcája, *A XVIII. század új öntetben* című novellája, valamint néhány, a Magyar Hírlap 1851-es számaiban publikált, nem Jósikától származó cikk és közlemény, amelyek a brüsszeli levelek háttéranyagaként kezelhetők. A kötet utószavának szerzője, Tóth Benedek is felfigyel a szépíró és a levélíró Jósika stílusa közötti alapvető különbségre. Összeveti egymással több vonatkozásban *A XVIII. század új öntetben* című novella és a levelek stílusát, és megállapítja, hogy míg az előbbi „az irodalmi művekkel szemben támasztott korabeli elvárásoknak megfelelően retorizált, egységes (a szereplőket például beszédstílusuk szinte egyáltalán nem jellemzi, annyira hasonlóan szólalnak meg)”, addig a levelek stílárius tarkasága ma is az elevenség erejével hat.⁶⁴⁰

Az elmúlt több mint másfél évszázad alatt az író levelezésének csak egy részét tették a közönség számára hozzáférhetővé, így ezen a téren lenne még bőven feltárni való. A kutatóknak azonban nincs egyelőre tudomásuk arról, hogy a Podmaniczky Júlia halála után hová került drezdai otthonukból Jósika szellemi hagyatéka. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a családnak a világ különböző részein élő leszármazottai még őrzik e hagyatéknak legalább egy töredékét. Ez a számunkra még ismeretlen anyag értékes adalékokkal bővíthetné a Jósika-recepció dokumentumait.

IV.5. A Jósika-kutatás ígéretes irányai

Az író nem-fikciós műveinek kibontakozóban levő feltárása véleményem szerint igen produktív területe a Jósika-kutatásnak. A további fejleményeket nehéz lenne megjósolni, de a teljes életmű újraértelmezésének (és, miért ne, újraértékelésének) pillanatnyilag két irány látszik esélyt adni. Az egyiket Fried István korábban említett tanulmányai példázzák a legjobban, s ezek a szépíró Jósika fikciós alkotásainak hermeneutikai megközelítését célozzák. Nem tisztán befogadásesztétikai vizsgálatról van itt szó, s meggyőződésem szerint nem is lehet csupán az egyes művek, illetve a Jósikára vonatkozó metairódalom szövegeire támaszkodva, azok történelmi és szociokulturális kontextusát zárójelbe téve rekonstruálni a különböző korok Jósika-olvasatait. Ha így járunk el, saját olvasatunkat sem érthetjük meg egy hatástörténeti folyamat ré-

⁶³⁹ SZAJBÉLY 2000 (Lásd Jósika lev.)

⁶⁴⁰ Uo. 257.

szeként. Értékelni és újraértékelni pedig csakis a hagyományban való szituáltság tudatában lehetséges.

A Jósika-életmű újraértelmezésének másik irányát a nem-fikciós alkotások vizsgálatában látom. Ebben a vonatkozásban könnyebbnek tűnik a kutató feladata, mivel a közelmúltig érintetlen területet tárhat föl, nem kell megküzdenie közhellyé szilárdult értékítéletek tömkelegével és a hajdani tekintélyektől nemzedékeken át kritikátlanul áthagyományozott nézetekkel. Másfelől, mint általában az úttörők munkája, ez is rejt magában nehézségeket, elsősorban talán az arányok eltolódásának veszélyét: a nem-fikciós művek túlzott felértékelése ugyanis még jobban háttérbe szoríthatja az életmű jóval nagyobb, fikciós részének jelentőségét. Még ha az előbbiek valóban élvezhetőbbek is a mai olvasó számára, az irodalomkutató hatástörténetileg anakronisztikusan járna el, ha (szélsőséges esetben) a levél- és naplóíró Jósikát a szépíró fölé helyezné értékhierarchiájában.

Másfél évszázad recepciójának mérlege

A Jósika-fogadtatás másfél évszázadának áttanulmányozása után térjünk vissza a kiindulópontként választott problémákhoz és hipotézisekhez. Amint már e kötet elején leszögeztem, recepciótörténeti és nem elméleti szempontból vizsgáltam meg a témát, azaz Jósika műveinek befogadásában az egyes korok valóságos olvasóinak tapasztalatát vettem számba. Ami a kutatói magatartást illeti, a hermeneutikai szituáción belüli és kívüli perspektívák határzónája bizonyult a legmegfelelőbbnek a kitűzött cél megvalósítására, azaz többnyire mások olvasatát írtam le, de a sajátomat is vizsgálat tárgyává tettem.

Az irodalom történetében elég gyakori jelenség, hogy egy alkotó, aki a maga korában rendkívül népszerű volt, idővel kiesik a köztudatból, műveit nemcsak a nagyközönség nem olvassa, de a kritika sem foglalkozik már velük, legfennebb egy-egy évforduló kapcsán. Jósika Miklósnak is ez volt a sorsa. O, akit egykor „a magyar Scott”-ként, „a magyar regényirodalom atyja”-ként emlegettek, ma már csak az irodalomtörténetek egyre rövidülő fejezeteiben kap helyet. Százhuszonzét kötetnyi regénye és novellája közül napjainkban csak az *Abafiról* tud valamit az olvasóközönség, az irodalmárok körében pedig (legjobb esetben) négy-öt munkája ismert. Pados Pál találóan jellemezte Jósika fogadtatását: „Gyors, kirobbanó siker, néhány esztendeig tartó korlátlan dicsőség és hosszú halódás, hosszú elfeledtetés.”⁶⁴¹

A jelenség maga nem szokatlan, s talán részben ezzel magyarázható, hogy meglehetősen kevesen tartják tanulmányozásra érdemesnek. E hiányosság okai valószínűleg abban is keresendők, hogy komplex kutatásokat igényel, s valójában kutatócsoportok együttműködését feltételezné. Bár manapság az interdiszciplináris tudományterületeknek nagy a vonzerejük, az egyes diszciplínák keretén belül is olyan hatalmas és szerteágazó ismeretanyag gyűlt össze, hogy olykor még több évtizednyi munka után sem lehet a problémák gyökeréig eljutni. Amint az előszóban is utaltam rá, egy író fogadtatástörténetének feltárásához a humán tudományok majdnem minden területének elmélyült ismerete lenne szükséges.

Az a kép, amelyet e kötet nyújt a Jósika-recepcióról, csak főbb vonalaiban mutatja be azt. Pontosításához még hosszú feltáró munka szükséges, nem annyira az irodalom- és kritikátörténet, mint inkább az irodalomszociológia terén. Összefoglalásként álljon itt, hogy milyen kérdésekre sikerült választ találnom kutatásaim során.

A legnagyobb hangsúlyt az első hipotézis igazolására fektettem, vagyis arra, hogy **Jósika már az *Abafi* megírásakor kétféle igényt kívánt egyszerre kielégíteni: mind a népszerű, mind az elit irodalom olvasóinak elvárásait.** Ehhez meg kellett vizsgálnom, hogy milyen szociokulturális és irodalmi feltételek mellett arathattak első regényei kirobbanó sikert. Ami az elsőt illeti, a reformkor politikai-társadalmi pezsgésének, a történelmi hagyományok felé fordulásának kétségkívül meghatározó szerepe volt abban, hogy az olvasók mit vártak el az irodalomtól. Jósika regényei felélesztették a nemzeti múltat a maga jellegzetes külsőségeivel (városok, várak, öltözetek, csaták), s az író a hősök és dicső tettek leírásával követhető és követendő erkölcsi példákat nyújtott kortársainak. Egyszerre kívánta szórakoztatni és tanítani olvasóit, s azt vallotta, hogy e kettős célkitűzés elérésére bármilyen eszközt jogában áll felhasználni. Már az *Abafi* utószavában tételesen megfogalmazta azt a reformkorban általános írói felfogást, hogy minden jó szépprózai alkotásnak erkölcsi eszmét kell példáznia és bizonyítania. Élete végéig kitartott ama meggyőződése mellett, hogy a nemzetet és a hazát csakis ily módon szolgálhatja az író. Ezzel egyszersmind kielégítette az egyik legfontosabb és legáltalánosabb szociokulturális elvárást, s megalapozta munkáinak pozitív fogadtatását. Helyesen mérte fel annak a publikumnak az igényeit, amelyhez szólni akart.

Kirobbanó, széles körű sikeréhez azonban másra is szükség volt: olyan irodalmi műfajt kellett választania mondanivalója formába öntéséhez, amelyet a lehető legtöbben olvastak. A

⁶⁴¹ PADOS 1944.

könyv megkedveltetésében kétségtelenül nagyobb jelentősége volt a népszerű – esztétikailag kevésbé igényes – munkáknak, mint az irodalomtörténet kezdetei óta a kutatók figyelmének középpontjában álló elit műveknek. A regény műfaja, amelynek presztízse még az 1830-as években is alacsony volt, a legnagyobb tömegeket nyerte meg az olvasásnak, mindenekelőtt szerelmi történeteivel és lebilincselő kalandjaival. A magyar olvasóközönség formálódása idején éppen ilyen művekre volt szükség, amelyeket különösebb szellemi erőfeszítés nélkül meg lehetett közelíteni az évtizedek óta megszokott olvasási technikákkal. A korabeli dokumentumok tanúsága szerint jóval több nő olvasott, mint férfi, mi több, a regényolvasás hozzátartozott a művelt női életstílushoz. Ennek ismeretében nem véletlen, hogy a regényírók elsősorban a nőközönség elvárásaihoz alkalmazkodtak. Jósika munkáiért szintén a hölgyek rajongtak legjobban. Az írónak gondja volt arra, hogy ne csak művei tartalmával szóljon hozzájuk, hanem közvetlenül is, elő- és utószavaiban, regénybeli reflexióiban. Amikor első regényét megírta, eleve a legszélesebb publikumhoz kívánt szólni, de úgy, hogy egyúttal a műveltebb olvasók igényeinek is megfeleljen. Az *Abafi* volt az első olyan munka, amely nem az idegen hangzású 'román' megnevezéssel jelent meg, hanem ez volt az első magyar **regény**. Bár a kifejezés alighanem Szemere Pál találmánya volt, Jósikának köszönhető nyelvünkben való elterjedése: első művének nagy sikere nemcsak egy műfajmodellt, hanem annak nevét is meghonosította. Sikere okainak vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az 1830-as évek közepén már népes olvasóközönséggel számolhatott az író.

A hermeneutikai szempontot érvényesítő vizsgálódás nagymértékben hozzásegít a kérdéses korszak irodalomszociológiai helyzetének jobb megértéséhez. A különféle előszó-típusok változásai alapján például felmérhetjük az író–mű–olvasó kommunikációs rendszerének átalakulását. Az előszó bizonyos típusainak (pl. dedikáció, ajánlás) eltűnése a regények elejéről azt tanúsítja, hogy az írónak már nem kell hálás köszönettel fordulnia ahhoz, aki egyrészt anyagilag lehetővé tette a mű kiadását, másrészt nevével tekintélyt kölcsönzött a munkának. Amikor már kellő igény mutatkozik a regények iránt, többé nem az író reklámozza munkáját, hanem az anyagi haszonért dolgozó kiadó. Külön figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban Heckenast Gusztáv, aki Jósika legtöbb munkáját is megjelentette. Heckenast kitűnő üzleti érzékére vall, hogy szerződést kötött az íróval valamennyi műve kiadásáról, mivel azok német fordításának népszerűségéből arra következtetett, hogy az eredetieknek szintén nagy sikerük lesz. Valóban, az irodalomszociológiai kutatások igazolták, hogy Jósika művei azután váltak igazán népszerűvé, miután német fordításban megjelentek, s a magyar olvasóknál szorgalmasabb könyvfogyasztó német polgárság megkedvelte őket.

Jósika érdemei közé tartozik az is, hogy a műfaj esztétikai színvonalát több szempontból emelte: tárgyválasztása mellett a jellemfestéssel, leírással, cselekményszövéssel, sajátos stílusával és nyelvezetével. Stílusának egyik legjellemzőbb vonása, hogy általában nem objektív szemlélőként írja le a látott személyt vagy tájat, hanem saját gondolatai, érzései függvényében, mintha maga mellé képelné az olvasót, s megosztaná vele tapasztalatait. Tájleírásaiban gyakran megfigyelhető a perspektívaváltoztatás, amely az állóképekbe is mozgalmasságot visz; ugyanakkor kedvelte a félhomályt és a sötétséget, amellyel növelni tudta a titokzatosságot és lekötötte az olvasók figyelmét. Regényszerkezeti újítása mindenekelőtt abban mutatható ki, hogy míg előtte többnyire betétnovellás kalandregényeket írtak, ő az ún. titok-regényt használta fel, amelyben az események láncolata már nem csupán kalandok váltakozása, amelyeket a hős személye integrál. Regényeiben a titok az elbeszélés fejlesztésének alapvető eszköze; a rejtélyek mögött általában morális természetű bűnök húzódnak meg, s a belőlük kifejlődő konfliktusok is erkölcsi vagy érzelmi tartalmúak. Az erkölcsi rejtélyek általában kapcsolatban vannak valamely történelmi alapkonfliktussal. Az alaptitok megoldásával valamennyi rejtély és konfliktushelyzet sorban feloldódik, s a korabeli olvasóközönség által elvárt költői igazságszolgáltatás sem marad el. Jósika műveinek nyelvezete is új volt. Az erdélyi arisztokrácia társalgási nyelvét vitte be az irodalomba, amely nagyrészt a nyelvújítás előtti állapotot őrizte, de a re-

formkori olvasók nem érezték sem archaikusnak, sem modorosnak, hanem különlegességében vonzóknak.

Nemcsak a művelt és kevésbé művelt olvasók igényeinek tudott egy időben megfelelni, hanem azzal, hogy a scotti történelmi regény modelljét vette át, egy olyan kritikai elvárásnak is eleget tett, amely épp a skót író művei alapján megalkotható műfaji kánon magyar meghonosítását sürgette. Már az *Abafi* megjelenése után a magyar történelmi regény megalapítójának tekintették Jósikát. Emiatt nem fogadták el, hogy más műfajokkal is kísérletezett. A jelenkorból témát merített regényeit nem kedvelték, s drámáit egyenesen elutasították. Az általa meghonosított történelmi regény műfaji mintái és a regényírói eljárások ismétlődése megtanította az olvasókat az adott típusú műalkotás befogadására. Az 1850-es évek közepére már annyira rögzült az olvasóközönségben a romantikus történelmi regény kialakította műfaji elvárás, hogy az ettől eltérő változatok nem tudtak tartósabb figyelmet kelteni. A Jósika-kutatás másfél évszázadon át elismerte, hogy az író kulcsfontosságú szerepet játszott mind a regény műfajának történetében, mind az olvasóközönség számbeli növelésének tekintetében.

1848-ig Jósika volt a legnépszerűbb magyar regényíró. Munkásságát irodalmi intézmények is elismerték már az 1830-as évek második felében. A Magyar Tudós Társaság például *Az utolsó Báthori* című regényéért ítélte neki az 1837. évi nagydíjat. A regény értékelésének szempontja kettős volt (s ezt jellemzőnek tekintjük Jósika egész reformkori megítélésére): először széles körű olvasottságát említik, másodsor a mű esztétikai értékét, de ez nem önmagában mérvadó, hanem a történeti tárgyválasztás motiválja.

A későbbi irodalomkutatás felől visszatekintve Eötvös és Kemény potenciális vetélytársai voltak az 1840-es években, de akkora sikert, mint Jósika, egyikük sem ért el a nagyközönség elváráshorizontján. A kritikusok közül is csak Henszlmann ismerte fel, hogy a műfajnak a korabeli európai színvonalra emelésében ekkor már nem Jósikára hárult a fő szerep.

A feltétlen siker időszaka recepció-dokumentumainak olvasásszociológiai és kritikátörténeti tanulságai mellett olyan vonatkozásokra figyeltem fel, amelyek alapján azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy **Jósikához, a közéleti személyiséghez, íróhoz és magánemberhez való felfokozottan pozitív viszonyulás több egyszerű tiszteletnél.** Kultikus beállítódásként értelmezhető személyének egyéni és intézményes körülrajongása, és a róla szóló publikációkban (Szontagh *Abafi*-bírálatával kezdődően) kimutatható egy olyan nyelvhasználati mód, amelyben felfüggesztődik a kritikai szempont. Bár Praznovszky Mihály a magyar irodalmi kultusz megjelenését az 1850-es évek közepétől számítja, ennek spontánabb, kevésbé intézményesült formáit már a reformkor idején ki lehet mutatni, mindenekelőtt abban a szemléletmódban, amely (a zseni-elmélettel összhangban) a transzcendens szféra képviselőit véli felfedezni az alkotókban. Jósika kultusza, bár elsősorban az író recepciótörténetének részeként vizsgáltam, még legalább két kontextusban tanulmányozható: a magyar írók kultuszának egyik konkrét eseteként (erre utaltam a harmadik fejezetben) és olyan jelenségként, amely hozzájárult a magyar kultúra gazdagításához. Gondoljunk itt például arra a haszonra, amelyet a Jósika-regények hoztak a könyvkiadás számára, vagy e művek fordításának jelentőségére a magyar irodalom népszerűsítésében. Abból is nyeresége származott a magyar kultúrának, hogy az ünnepelt író munkái a társadalom különböző olvasói rétegeiben forogtak közkézen. A kortársak és az utókor kultikus viszonyulása mellett megvizsgáltam Jósika emberi és írói önbeállítását. Megfigyeltem azt is, miként reflektált a saját magáról föllállított képre, hogyan értékelte jellemét, magatartását, tetteit. Tanulságos következtetéseket lehet levonni ezekből, mivel a Jósika-alkotta énkép nagymértékben befolyásolta azt, ahogyan mások vélekedtek róla. Írói önbeállítását például – amint már többször hangsúlyoztam – alapvetően meghatározták az olvasói elvárásokkal kapcsolatos felismerései. Mindennél fontosabb volt számára a népszerűség, s az írói siker titkát abban látta, hogy sokat és változatosat kell írnia, hogy közönségét folyamatosan szórakoztassa. Az „írófejelelem” munkáinak színvonalát szerinte az minősíti elsődlegesen, hogy mennyire tud műve lapjain „összekacsintani” olvasóival, azaz kommunikálni velük.

Jósika 1836–1848 közötti recepciójának dokumentumaiból arra lehet következtetni, hogy ekkor még viszonylagos egyensúly van a kritikai és a kultikus jellegű fogadtatás között. Ez a helyzet 1848 után bomlik meg. A század második felére vonatkozóan azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy **Jósika népszerűsége nem egyik napról a másikra, látványos hirtelenséggel csökkent, hanem fokozatosan.** Ennek igazolására számba vettem, hogy a forradalom és a szabadságharc leverése milyen fontosabb változásokat eredményezett a magyar szociokulturális összrendszerben, s ezek miként befolyásolták az irodalmi elváráshorizont alakulását. Az 50-es években az irodalommal szembeni igények módosulása még nem volt látványos, emiatt Jósika munkái a legkedveltebbek között maradtak. Nevének eltiltása idején is, amikor műveit „Eszther stb. szerzője” fedőnévvel jegyezte, ennek presztízsértéke meglehetősen magas volt. Foucault gondolatmenetére támaszkodva állítottam, hogy a szerzői név (pl. a Jósikáé) lehetővé tette bizonyos számú szöveg (az író művei) csoportosítását és más szövegektől való elkülönítését. A Jósika nevet viselő diskurzus tehát olyan beszédmódnak tekinthető, amelyet az 1830-as évek közepétől kb. az 1870-es évekig meghatározott státus illetett meg. Színre lépett viszont az író nagy vetélytársa, Jókai, aki mesterének tekintette ugyan az *Abafi* szerzőjét, de hozzá képest valami egészen újat épített be művészetébe: a népies szellemet, természetességet és humort. Fantáziája elődjénél gazdagabb volt, stílusa könnyedébb, olvasmányosabb, regényszerkezetei áttekinthetőbbek.

Jósika népszerűségére döntő hatással volt emigrációja, mivel bármennyire jó kapcsolatai voltak a hazával, a távolból nem tarthatott lépést a változó idők új igényeivel. Ugyanúgy írt, mint az 1830-as évek derekán, pályája vége felé egyre erőtlenebb lett művészi teljesítménye. Jósika a magyar irodalom sajátos jelensége volt, mivel ***első regényének színvonalát soha nem tudta meghaladni.*** Kiforrott íróként lépett a pályára, egyértelműen pozitív fogadtatása mind az olvasóközönség, mind a kritika részéről annyira megerősítette kiválósága hitében, hogy népszerűsége későbbi csökkenését sem tudta valós tényként elfogadni. Az 50-es években előbb a műveiről szóló bírálatok hangja vált egyre kíméletlenebbé, majd a 60-as évektől a nagyközönség olvasmánypreferenciái között is egyre jobban elmaradt Jókai mögött. Emigrációja idején előbb a kritika és az íróvilág fordult el Jósikától, majd a legműveltebb olvasóközönség, végül a kevésbé műveltek. Tekintélyét és „írófejedelmi” szerepét már pályája derekán elvesztette, népszerűségét viszont csak a XX. században.

A kiegyezés után már csak elvétve és nagy időközökkel jelennek meg róla bírálatok, de egyrészt műveinek újrakiadása, másrészt néhány irodalomszociológiai adat azt bizonyítja, hogy a közönség még mindig olvassa. A kritikákban és más recepciódokumentumokban egyre nagyobb teret kap a kultikus megközelítésmód. A Jósika-művek olvasottságának csökkenésével párhuzamosan megfigyelhető az író kultuszának erősödése. De nem csupán az íróé, hanem a magánemberé, akinek szenvedéseit mind jobban hangsúlyozták, s a közéleti férfié, akiben azt emelték ki, hogy Kossuth mellett mindvégig kitartott, vállalva a száműzetést és írói nevének meghurcoltatását. Bár halálakor nem gyászolta a nemzet nagyságához méltó keretek között, születésének centenáriumáról (1894) már a XIX. századi írókultuszok szokásrendjének forgatókönyve szerint emlékeztek meg.

A XX. századi recepcióval kapcsolatban azt feltételeztem e kötet elején, hogy **a korábbiakhoz képest valami újat kellett felfedeznie a kritikának Jósika műveiben.** Három mozzanatra figyeltem fel ezzel kapcsolatban. Az egyik az, hogy az olvasóközönség már alig érdeklődik Jósika iránt, s a kritika is csak esetlegesen foglalkozik vele. Ugyanakkor határozottan elkülönül egymástól a kritikai és a kultikus fogadtatás. Az előbbi a század utolsó harmadában nyer nagyobb teret, amikor viszonylag több olyan tanulmány jelenik meg, amely filológiai igénnyel vizsgálja az író néhány művét. Ami a Jósika-kultusz továbbélését illeti, 1918 után tipikusan erdélyi jelenségnek tekinthető. Ekkor már valójában nem is beszélhetünk kultuszról, inkább bizonyos kultikus elemek megőrzéséről (főként az érzület és a nyelvhasználat szintjén). Ezek új árnyalattal színeződnek, kétségkívül a transzszilvanizmus ideológiájának hatására, ugyanis Jósikához és korához erőt meríteni tér vissza az anyaországtól elszakított erdélyi magyarság. Az író

művében és a magánember személyiségében a kitartásra, az akadályokkal való szembeszállásra és a nemzeti múlt hagyományainak ápolására talál követendő példát. Főként a tordai kezdeményezések esetében mutattam ki a Jósika-kultusz felbecsülhetetlen szerepét a magyar kultúra terjesztésében egy olyan vidéken, ahol a magyarság szórványban él.

A XX. századi recepció harmadik jellegzetességét abban látom, hogy a kritika elváráshorizontján az író fikciós művei mellett megjelennek nem-fikciós alkotásai is. Ez egészen új jelenség, mivel az 1970-es évek végéig nem méltatták figyelemre e munkákat. Jósika kortársai közül egyedül a német származású Kertbeny Károly ismerte fel az *Emlékirat* esztétikai értékét, kortörténeti jelentőségét és műfajttörténeti újítását. Jósika levelezésének pedig Kosuth Lajos volt első méltatója. A XX. század végének olvasója számára mind az *Emlékirat*, mind az író levelezése sokkal nagyobb esztétikai élményt nyújt, mint regényei, mivel stílusa itt egészen más. Közvetlen, gördülékeny, hangneme a humorostól az ironikuson át a szarkasztikusig terjed, nincs benne mesterkéeltség, sablonosság. Eddig csak a kritika fedezte fel azt a Jósikát, akire érdemes a XX. század végén odafigyelní, az olvasóközönség számára viszont még ismeretlen.

Bevallom, hogy én is meglehetősen idegenkedéssel kezdtem hozzá e régen élt és elfelejtett író tanulmányozásához, hat év munkájának végkonklúziójaként azonban állítom, hogy Jósika irodalomtörténeti jelenségként roppant izgalmas kutatási témának bizonyult. De ennél többet is jelentett: bár regényszerkezeti megoldásait, hosszadalmas, túlzott aprólékosságra törekvő leírásait, valamint néhány kifejezését nemegyszer megmosolyogtam, egészében olvasható és élvezhető írónak tartom.

Könyvészet

Rövidítések

AkÉrt – Akadémiai Értesítő	MH – Magyar Hírlap
Arvid – Aranyosvidék	MKSzle – Magyar Könyvszemle
Ath – Athenaeum	MKr – Magyar Kritika
BpH – Budapesti Hírlap	MMúzs – Magyar Múzsza
BpSz – Budapesti Szemle	MNemz – Magyar Nemzet
CritL – Criticai Lapok	MNyr – Magyar Nyelvőr
CsalL – Családi Lapok	MoNv – Magyarország és a Nagyvilág
Db – Délibáb	MS – Magyar Sajtó
Dcs – Divatcsarnok	MSzSz – Magyar Szépirodalmi Szemle
DSzle – Debreceni Szemle	MTTÉ – A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei
Egy – Egyetértés	Műv – Művelődés
EHel – Erdélyi Helikon	Nef – Nefelejts
EHir – Erdélyi Híradó	Növ – Nővilág
Ell – Ellenzék	Nszab – Népszabadság
EMúz – Erdélyi Múzeum	NU – Nemzeti Ujság
EPHk – Egyetemes Philologiai Közlöny	NyIrK – Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények
ETük – Erdélyi Tükör	PDI – Pesti Divatlap
ÉLit – Élet és Literatura	PH – Pesti Hírlap
Élk – Életképek	PN – Pesti Napló
Figy – Figyelő	PNA – Pesti Napló Albuma
Figyelm – Figyelmező	Ptüz – Pásztortűz
FL – Fővárosi Lapok	PrLit – Preocupări Literare
GazTr – Gazeta Transilvaniei	ProtSz – Protestáns Szemle
Haz – Hazánk	Rajz – Rajzolatok
Hel – Helikon	RPDI – Regélő Pesti Divatlap
Hond – Honderű	ROLevT – Régi Okiratok és Levelek Tára
Hműv – Honművész	ROMIL – Romániai Magyar Irodalmi Lexikon
Hölgyf – Hölgyfutár	SUBBPh – Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Philologica
Ig – Igazság	Szab – Szabadság
ISzó – Igaz Szó	SzF – Szépirodalmi Figyelő
IÖr – Irodalmi Ör	SzK – Szépirodalmi Közlöny
It – Irodalomtörténet	SzL – Szépirodalmi Lapok
ItK – Irodalomtörténeti Közlemények	TörtL – Történelmi Lapok
KerMagv – Keresztény Magvető	TudGy – Tudományos Gyűjtemény
KisfTÉ – A Kisfaludy Társaság Évlapjai	ÚMIL – Új Magyar Irodalmi Lexikon
KisfTÉ ÚjF – A Kisfaludy Társaság Évlapjai – Új Folyam	Ur – Uránia
KN – Kelet Népe	Ut – Utunk
Ko – Koszorú	ÜEMúz – Új Erdélyi Múzeum
Kor – Korunk	ÜÉ – Új Élet
KorT – Korunk Tárcája	ÚId – Új Idők
KritL – Kritikai Lapok	Úír – Új Írás
Ktáros – Könyvtáros	ÚMM – Új Magyar Múzeum
Kvár – Kolozsvár	Vas – Vasárnap
Lit – Literatura	VU – Vasárnapi Ujság
LitL – Literatúrai Lapok	
MFilozSzle – Magyar Filozófiai Szemle	

Általános szakirodalom

ÁBRÁNYI EMIL

1847 *Futó-nézetek a magyar irodalom fölött.* V. A magyar irodalom jelenleg. = Hond 1847. márc. 9. 185–188.

ADAMOVÁ, ZUZANA

1962 *Jósika Miklós: A csehek Magyarországon c. regényének korabeli cseh visszhangja.* = ItK 1962/3. 343–344.

AGGFI

1837 [Munkácsy János]. = Rajz 1837. I. 309–311. (*A könnyelműek c. regényéről.*)

ANDEREGG, JOHANNES

1998 *Fikcionalitás és esztétikum.* = Narratívák 2. Történet és fikció. Kijárat, Bp., 43–60.

ANTAL ÁRPÁD

1958 *Szentiváni Mihály.* Monográfia. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.

1969 *A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban.* = NyIrK 1969/2. 315–322.

1979 *A magyar irodalom a reformkorban és 1848–49-ben.* Editura didactică și pedagogică, București.

1994 *Észrevételek és kiegészítések a Jósika Miklós emléktáblát illető irományok margójára.* (Kézirat.) 1994. dec. 27.

ANTAL SÁNDOR

1972 „Torda szülöttének nevérl...” *A Jósika Miklós művelődési kör munkájáról.* = Igazság (Kolozsvár) 1972. aug. 30. 4.

BACSÓ BÉLA

1989 *A megértés művészete – a művészet megértése.* Magvető, Bp.

BADICS FERENC

1881 *Egy régi regény új kiadása.* (Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai.) = FL 1881. szept. 22. 1270–1271., szept. 23. 1277.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

1976 *Bevezető helyett.* (*A tordai Jósika Miklós kör.*) = Műv 1976/1. 60.

BAHTYIN, MIHAIL MIHAJLOVICS

1976 *A szó esztétikája.* Gondolat, Bp.

BAHTIN, MIHAIL

1982 *Probleme de literatură și estetică.* Traducere de Nicolae Iliescu. Univers, București.

BAHTYIN, MIHAIL MIHAJLOVICS

1986 *A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében. A regény történeti tipológiájához.* In: Bahtyin, M. M.: *A beszéd és a valóság.* Gondolat, Bp., 421–478.

BAHTYIN, MIHAIL

1997 *Az eposz és a regény.* (*A regény kutatásának metodológiájáról.*) = Az irodalom elméletei. III. Sorozatszerk. Thomka Beáta. Jelenkor, Pécs, 27–68.

BAJZA, JÓZSEF

1833 *A' román-költésről.* = KritL 1833. III. 3–64.

BAL, MIEKE

1998 *A leírás mint narráció.* = Narratívák 2. Történet és fikció. Kijárat, Bp., 135–171.

BALOGH EDGÁR

1965 *Jósika Miklós.* = Igazság (Kolozsvár) 1965. febr. 27. 3.

BARÁTH FERENC

1894 *Báró Jósika Miklós.* = VU 1894. 17. sz. 277–279.

BARTA JÁNOS

1966 *Jókai és a művészi igazság.* In: Barta János: *Költők és írók.* Akadémiai Kiadó, Bp., 61–90.

1966a *Kemény Zsigmond mint szépirod.* In: Barta János: *Költők és írók.* Akadémiai Kiadó, Bp., 91–117.

1985 *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről.* Akadémiai Kiadó, Bp.

- BARTHA JÓZSEF
1898 *Jósika Miklós nyelvújítása*. = MNvr 1898. 114–118.
- BARTHES, ROLAND
é. n. *Válogatott írások*. Bp.
1996 *A szöveg öröme*. Osiris, Bp.
- BENEDEK ELEK
1910 Jósika Miklós báró. In: Benedek Elek: Nagy magyarok élete. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T. kiadása, Bp., 71–86.
- BENKES ZSUZSA
1994 *Történetből történet. Néhány kreatív szöveg-transzformáció*. = Szövegtan és prózaelemzés. Trezor. Bp., 95–117.
- BÉNYEI MIKLÓS
1974 (szerk.): *Debrecen 1848–49*. Debrecen.
1984 *Név a bitófán*. In: Béneyei Miklós: Magyar írók pereit. Kozmosz Könyvek, Bp., 87–91.
- BÉRCZY KÁROLY
1858 *Külföldi regényirodalom*. = BpSz 1858. 2. köt. 124–130.
- BERTÉNYI IVÁN – GYAPAY GÁBOR
1995 *Magyarország rövid története*. Maecenas, Bp.
- BEZECZKY GÁBOR
1998 *Kánon és trópus*. = Hel 1998/3. 261–267.
- BODNÁR ZSIGMOND
1905 *Édtővs és Kemény*. Eggenberger, Bp.
- BODOLAY GÉZA
1963 *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BOJTÁR ENDRE
1986 „Az ember fejlőd...”. *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Magvető, Bp.
1992 *Az irodalmi mű értéke és értékelése*. In: Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben. Szerk. Akadémiai Kiadó, Bp., 13–56.
- BONYHAI GÁBOR
1977 *Egy metahermeneutika lehetőségéről*. = Lit 1977/3–4. 27–51.
1981 *Régi és új hermeneutika*. = Hel 1981/2–3. 126–133.
1989 *Hermeneutika és morfológia*. In: Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok. OPUS Irodalom-elméleti Tanulmányok 10. Akadémiai Kiadó, Bp. I. köt. 185–221.
- BORSI-KÁLMÁN BÉLA
1988 *Egy múlt századi magyar-román megegyezési kísérlet történetéhez (1864)*. In: Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegyezés előtt. Gondolat, Bp., 423–445.
1995 *Illúziókergetés vagy ismétléskényszer? Román-magyar nemzetpolitikai elgondolások és megegyezési kísérletek a XIX. században*. Tanulmányok. Kriterion–Balassi, Csíkszereda.
- BÖHM KÁROLY
1906 *Az ember és világa*. III. Axiológia vagy értéktan. Gámán J. örököse könyvnyomdája. Kolozsvár.
- BRASSAI SÁMUEL
1855 = CritL 1855. 1. sz. 27–43. (*A tudós leánya* c. regényről.)
- BRONTE, EMILY
1992 *Wuthering Heights*. Edited by Linda H. Peterson. Bedford Books, Boston (Case Studies in Contemporary Criticism).
- BULTMANN, RUDOLF
1990 *A hermeneutika problémája*. In: Filozófiai hermeneutika (Szöveggyűjtemény). A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4., Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Bp., 91–114.
- BURBANK, JOHN – STEINER, PETER
1977 (ford. és szerk.): *Structure, Sign and Function. Selected Essays by Jan Mukarovsky*. New Haven and London, Yale University Press.

BUSA MARGIT

1986 *Magyar sajtóbibliográfia. 1705–1849. I–II. Bp.*

1996 *Magyar sajtóbibliográfia. 1850–1867. Bp.*

BÜHLER, PIERRE

1998 (kézirat) *Characters as Offers of Narrative Identity: Literary Perspectives in the Story of the Passion.* (Kézirat; elhangzott az „Interpretation of Texts, Sacred and Secular, History and Theory” témájú nemzetközi konferencián, Piliscsabán, 1998. szept. 4-én.)

CĂLINESCU, MATEI

1991 *Olvasás és újraolvasás: a megértés térbeli és időbeli modelljei.* = Lit 1991/1. 1–51.

CALVINO, ITALO

1994 *Miért olvassuk a klasszikusokat?* = Holmi 1994/9. 1290–1294.

CAPUTO, JOHN D.

1994 *Hermeneutika a Lét és idő után.* = Ath 1994/2. 127–159.

CHILD, IRWING L.

1973 A művészi élmény hatása. In: Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia.* Gondolat, Bp., 487–517.

CHOPIN, KATE

1993 *The Awakening.* Edited by Nancy A. Walker. Bedford Books of St. Martin's Press, Boston–New York (Case Studies in Contemporary Criticism).

CIGÁNY LÓRÁNT

1973 *Egy magyar klasszikus és viktoriánus kritikusi.* Eötvös József: A falu jegyzője. (1845). In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 130–152.

COHN, DORRIT

1997 *Attettség tudatok. A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módozatai a szépirodalomban.* In: Thomka Beáta (sorozatszerk.): *Az irodalom elméletei. II. Jelenkor, Pécs,* 81–193.

CORNEA, PAUL

1972 *Originea romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780–1840.* Minerva, București.

CS. GYÍMESI ÉVA

1983 *Teremtett világ.* Kriterion, Bukarest.

CSÁSZÁR ELEMÉR

1917 *Toldy Ferenc kritikai munkássága.* = ItK 1917. 297–312., 405–418.

1939 *A magyar regény története.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.

CSÁSZÁR FERENC

1858 *Kalászatok a magyar regényirodalom mezején.* I–XXII. = Dcs 1858. jan. 12. 24–25., 40–43., jan. 19. 56–58., jan. 26. 71–73., febr. 2. 88–91., febr. 9. 104–108., febr. 16. 120–122., febr. 23. 136–138., márc. 2. 152–155., márc. 9. 167–170., márc. 23. 200–203., márc. 30. 216–219., máj. 11. 311–313., máj. 18. 328–331., máj. 25. 342–344., jún. 1. 361–363., jún. 8. 378–379., jún. 15. 395–397., jún. 22. 411–414.

CSÁSZÁR KÁROLY

1936 *Százéves fordulóját érte Jósika Miklós Abafija...* = Ptűz 1936. 123.

CSATÁRY OTTÓ

1845 *A magyar időszaki irodalom.* = ÉlK 1845. II. (júl. 12.) 55–59.

1846 *A magyar irodalom 1845-ik évi termékei.* = ÉlK 1846. I. (ápr. 25.) 525–532.

CSEKE PÉTER

1997 (szerk.): *Értéktudat az ezredvégen.* Magiszter- és doktorjelöltek konferenciája. (Kolozsvár, 1996. márc. 29–30.) Hungarológia 11. Bp.

D. MOLNÁR ISTVÁN

1985 *Jósika Miklós Eszther című regényéről és lengyel „rokonairól”.* = ItK 1985/4–5. 549–558.

DÄLLENBACH, LUCIEN

1980 *A német kutatás időszerűsége.* = Hel 1980/1–2. 129–131.

DÁVID GYULA

1969 *Az élő Jósika Miklós.* = Utunk 1969. máj. 9. 8.

1974 (szerk.): 1848. Arcok. Eszmék. Tettek. Kriterion, Bukarest.

DÁVIDHÁZI PÉTER

- 1987–1988 *Egy irodalmi kultusz meghonosítása. Beavatás a Shakespeare-kultuszba a XVIII. század végén.* = ItK 1987–1988/1–2. 46–73.
- 1988 A „bevégzett tények” felülbíráltása. A kritikatörténet korszakformáló elve 1849–1867. In: Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Gondolat, Bp., 79–98.
- 1989 „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Bp.
- 1992 Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége. Argumentum, Bp.
- 1994 „A költői birodalom határszélén”. (Az értékfeltárás perifériája Toldy irodalomtörténeteiben.) In: Szabó B. István (szerk.): Feltáratlan értékek a magyar irodalomban. Bp., 144–155.
- 1997 „Iszonyodnám enmagam előtt”. Egy írói Oidipusz-komplexum drámája. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): Kegyelet és irodalom. Kultusz történeti tanulmányok. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7. Bp., 189–216.

DE MAN, PAUL

- é. n. *Ellenzegülés az elméletnek.* In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi kiadása, Szekszárd, 97–113.
- 1997 *Az önéletrajz mint arcrongálás.* = Pompeji 1997/2–3. 93–107.

DERRIDA, JACQUES

- é. n. *Az el-különböződés.* In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi kiadása, Szekszárd, 43–63.

DESSEWFFY

- 1844 *Magyarország és Erdély. Nyílt levél báró Jósika Miklóshoz Gr. Dessewffy Emiltől.* = BpH 1844. 95. sz. I.

DEVESCOVI BALÁZS

- 1997 „A falu jegyzője” mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről etc.). = Pompeji 1997/2–3. 212–244.

DÉZSI LAJOS

- 1916 *Báró Jósika Miklós (1794–1865).* Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T. kiadása, Bp.
- 1926 *Báró Jósika Miklós és Erdély.* In: Dézsi Lajos: Erdélyi arcképek és képek. A Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet R. T. Kiadása, Cluj–Kolozsvár, 78–87.

DILTHEY, WILHELM

- 1990 Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In: Filozófiai hermeneutika (Szöveggyűjtemény). A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Bp., 61–90.

DOBOSSY LÁSZLÓ

- 1980 *A csehek Magyarországon – három változatban.* = It 1980/3. 677–706.

ECO, UMBERTO

- 1979 *The Role of the Reader.* Bloomington Indiana U. P.

EGYED ÁKOS

- 1998 *Erdély 1848–49. I.* Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

EGYED EMESE

- 1998 *Levelek fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.* Erdélyi Tudományos Füzetek 224. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.

ELIADE, MIRCEA

- 1987 *A szent és a profán. A vallási lényegről.* Európa, Bp.
- 1996 *Vallási hiedelmek és eszmék története.* III. Osiris, Bp.

ENGEL KÁROLY

- 1966 *Román vonatkozások Jósika Miklós életművében.* = NyIrK 1966/I. 17–30.

EÖTVÖS LAJOS

- 1866 *Jósika Miklós élete, s hatása az irodalomra.* = FL 1866. okt. 24. 997–998., okt. 25. 1001–1002., okt. 26. 1005–1006., okt. 27. 1009–1010., okt. 28. 1014., okt. 30. 1017–1018., okt. 31. 1022., nov. 1. 1025–1026., nov. 3. 1029–1030., nov. 4. 1033–1034.

- E. P. [ERDÉLYI P.]
 1894 = Haz 1894. máj. 5. 2–4. (az *Eszther* c. regényről.)
 1916–17 *Báró Jósika Miklós*. = EMúz 1916–17. 178–184.
- EVEN-ZOHAR, ITAMAR
 1995 *A többrendszerűség elmélete*. = Hel 1995/4. 434–450.
 1995a *Az „irodalmi rendszer”*. = Hel 1995/4. 451–465.
- EYSENCK, HANS J.
 1973 *Az esztétikum pszichológiája*. In: Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Gondolat, Bp., 442–470.
- FABINY TIBOR
 1987 *A hermeneutika tudománya és művészete*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3*. Szeged, 5–13.
 1992 (szerk.): *Literary Theory and Biblical Hermeneutics*. Szeged.
- FEJŐS, ZOLTÁN
 1998 *A nemzeti hős három „arca”. Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban*. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Néprajzi Társaság, Bp., 45–60.
 1990 *Valóságábrázolás és eszményítés*. (Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1832–1842.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- FERENCZI ZOLTÁN
 1884 *Jósika Miklós és a történelmi regény*. = ÉLit 1884. 28–31. sz. 242., 250., 258–259., 266–267.
- FERENCZY JÓZSEF
 1887 *A magyar hírlapirodalom története 1780–1867-ig*. Bp.
- FODOR GÉZA
 1991 *Egy irodalomkutatási szempont elsőszülöttje. Megjegyzések Dávidházi Péter „Isten másodszületettje” című könyvéhez*. = ItK 1991/2. 200–214.
- FORNET KORNÉL
 1892 *Az emigrációból*. = 1848–49. TörtL 1894. 1892. jún. 15. 104–105.
- FOUCAULT, MICHEL
 1981 *Mi a szerző?* = Világosság 1981. júliusi melléklet 26–35.
- FREUND, ELISABETH
 1987 *The Return of the Reader. Reader-Response Criticism*. London and New York, Methuen.
- FREY, GERHARD
 1976 *A hermeneutika és a hipotetikus-deduktív módszer*. = Hel 1976/4. 654–667.
- FRIED ISTVÁN
 1986 *Az „Abafi” előzményeihez*. = ItK 1986/3. 222–229.
 1990 *A könnyelműek*. (Jósika Miklós regényének értelmezése.) = ItK 1990/5–6. 648–655.
 1990a *Az Abafi Jósikája*. = ÜEMúz 1990/1–2. 48–56.
 1995 *Van másik (másik?) – Irodalomtudományos (?) kérdőjelek*. = Lit 1995/4. 402–423.
- FÜLÖP GÉZA
 1978 *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Irodalomtörténeti könyvtár 33. (Szerk. Czine Mihály). Akadémiai Kiadó, Bp.
- FÜR ISTVÁN
 1948 *Br. Jósika Miklós*. In: Für István: *A magyar irodalom országútján*. II. Szeged, 26–32.
- G [GREGUSS ÁGOST]
 1853 = PN 1853. máj. 24. 4. (az *Eszther* c. regényről.)
- G [GYULAI PÁL]
 1853 = PN 1853. júl. 12. 3. (*A nagyszebeni királybíró* c. regényről.)
- GAAL GYÖRGY
 1994 *Jósika-élmékek Kolozsvárt*. = Szabadság (Kolozsvár) 1994. ápr. 28.
 1994a *Jósika Miklós halála és újratemetése*. = Hel (Kolozsvár) 1994/13. 16–17.
- GADAMER, HANS-GEORG
 1981 *A hermeneutikai alapprobléma visszanyerése*. = Hel 1981/2–3. 134–187.

- 1981a *A hermeneutikus probléma univerzalitása.* = Hel 1981/2–3. 274–278.
 1984 *Igazság és módszer.* Gondolat, Bp.
 é. n. *Szöveg és interpretáció.* In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi kiadása, Szekszárd, 17–41.
- GEDEON JOLÁN
 1937 *A „nyugatos” franciasság előzményei.* = It 1937. 49–65.
- GENETTE GÉRARD
 1996 *Az elbeszélő diszkurzus.* In: Thomka Beáta (sorozatszerk.): Az irodalom elméletei. I. Jelenkor, Pécs, 61–98.
- GERGELY ANDRÁS
 1988 *Az értelmiség tájékozódása.* (A Budapesti Szemle a Bach-korszakban.) In: Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegyezés előtt. Gondolat, Bp., 251–285.
- GONDOL DÁNIEL
 1845 *Regény és dráma párhuzamban.* – KisfTÉ II. 1845. 55–220.
- GOSZTONYI FERENC
 1997 *Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról.* = ItK 1997/3–4. 279–291.
- GREGUSS ÁGOST
 1856 *Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül.* = KN (Bécs) 1856. I. 94–104.
 1856a *A nevezetesebb tüneményekről legújabbkori regény- s beszélyirodalmunkban.* = KN (Bécs) II. 213–225.
- GUDENUS JÁNOS JÓZSEF
 1990 *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* I. Natura, Bp.
- GULYÁS PÁL
 1915 *Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában.* Bp.
- GY [GYALUI FARKAS]
 1894 *Jósika Miklós és neje itthon.* = Kvár 1894. 95. sz. (ápr. 25.) lapszám nélkül.
- GYÖRFFY JÓZSEF
 1894 *A drezdai koporsó magyar földben.* (Bárá Jósika Miklós hamvainak hazahozatala.) = Haz 1894. ápr. 26. 2–3. és Ell 1894. 125. sz. (jún. 2.) 491.
- GYÖRGY LAJOS
 1926 (szerk.): *Öreg diák visszanéz.* Kiadják a kolozsvári Róm. Kath. Főgimnázium öregdiákjai. Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet, Cluj–Kolozsvár.
 1936 *A százasztendő „Abafi” előzményei.* = EMúz, 174–188.
 1941 *A magyar regény előzményei.* Kiadja az MTA, Bp.
- GYÖRI JÁNOS
 1977 *A tények hálája. Jósika Miklós emlékirata.* = ÚÍr 1977/6. 81–85.
- GYULAI PÁL
 1879 *B. Jósika Miklós.* = In: Gyulai Pál: Emlékbeszéd. Franklin-Társulat. Bp., 221–264.
 1895 *A történelmi elem a költészetben.* = KisfTÉ ÚjF 1893–94. 28. kötet. Bp., 3–10.
 1908 *Divathölgyek.* In: Gyulai Pál: Dramaturgiai dolgozatok. I. kötet. Franklin-Társulat, Bp., 107–136.
 1908a *Kritikai dolgozatok 1854–1861.* Bp., 356., 376–380.
 1911 *Újabb magyar regények.* In: Gyulai Pál: Bírálatok 1861–1903. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata U. F. Bp., 100–131.
 1961 *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig.* Sajtó alá rendezte Somogyi Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HAAG, HERBERT
 1989 *Bibliai lexikon.* Apostoli Szentzsák Könyvkiadója, Bp.
- HABERMAS, JÜRGEN
 1981 *A hermeneutika univerzalitás igénye.* = Hel 1981/2–3. 278–290.
 1993 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Századvég. Gondolat, Bp.
- HANKISS ELEMÉR
 1977 *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből.* Magvető, Bp.
 1985 *Az irodalmi mű mint komplex modell.* Magvető, Elvek és utak, Bp.

HANKISS JÁNOS

1942 *Európa és a magyar irodalom a honfoglalástól a kiegyezésig*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R. T. Kiadása, Bp.

HANSÁGI ÁGNES

1996 *A recepció öröksége*. – A falu jegyzője a magyar kritikai hagyományban. = It 1996/3–4. 426–439.

HARASZTHY SAMU

1841 Ath 1841. II. (aug. 31.) 424–425.

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

1998 *A nyilvános és a magános irodalomról*. (Utak Fáy Andrásához és A Békely házhoz.) = ItK 1998/1–2. 200–224.

HEGEDŰS GÉZA

1965 *Jósika emlékezete*. = ÉLit 1965. febr. 27. 2.

1976 *Jósika Miklós*. In: Hegedűs Géza: A magyar irodalom arcképcsarnoka. Móra, Bp., 127–130.

HEIDEGGER, MARTIN

1984 *Lét és idő*. Gondolat, Bp.

HENSZLMANN IMRE

1846 *A' legújabb magyar regény-irodalom*. = Élk 1846. aug. 15. 212–216., aug. 22. 243–244., aug. 29. 283–286.

1846a *A falu jegyzője*. = IÖr 1846. I. (aug. 1.) 1–16.

1847 *A történeti regény*. = MSzSz 1847. II. (okt. 17.) 241–245., (okt. 24.) 264–269.

HIMA GABRIELLA

1999 *Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp.

HIRSCH, ERIC DONALD JR.

1976 *A hermeneutika három dimenziója*. = Hel 1976/4. 591–604.

1978 *Gadamer értelmezésmélete*. In: Fabiny Tibor (szerk.): A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 385–405.

1978a *A szerző védelmében*. In: Fabiny Tibor (szerk.): A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged, 1978. 407–430.

1978b *Régi és új a hermeneutikában*. In: Fabiny Tibor (szerk.): A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 431–450.

1978c *A kritika céljairól*. In: Fabiny Tibor (szerk.): A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 451–480.

1978d *A jelentés és jelentőség újraértelmezése*. In: Fabiny Tibor (szerk.): A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 481–515.

HOLUB, ROBERT C.

1984 *Reception Theory. A Critical Introduction*. London and New York. Methuen.

HORVÁTH ALPÁR SZILAMÉR

A. 1985 *Egyszerű narratív szövegek világszemantikai elemzése*. In: Bernáth Árpád és Csúri Károly (szerk.): Az egyszerű formák szemiotikája. Studia poetica 7. Szeged, 141–158.

HORVÁTH JÁNOS

1956 *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei*. In: Horváth János: Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 7–26.

1976 *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Bp.

HORVÁTH KÁROLY

1965 (szerk.): *A romantika*. Bp.

1997 *A romantika értékrendszere*. Balassi, Bp.

HUSSERL, EDMUND

1993 *Adalékok a szemléletekről és modusaikról szóló tanításhoz*. = Ath 1993/4. 3–26.

I. SZEMLÉR FERENC

1936 *A százéves Abafi*. = EHél 1936. 66–67.

ILLÉS ENDRE

1965 *Különvélemény egy jóképű ifjúról*. = Nszab 1965. márc. 14. 8–9.

1972 *A jóképű ifjú*. In: Illés Endre: Árnyékrajzok. Magvető, Bp., 38–45.

IMRE LÁSZLÓ

1995 *Műfaji differenciálódás és nemzeti identifikáció. (A magyar regény a múlt század derekán.)* = ItK 1995/3–4. 321–334.

1996 *Műfajok létfarmája XIX. századi epikánkban.* Csokonai Könyvtár 9. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.

1997 *Megújulás és folyamatosság a XIX. századi kutatásokban.* = DSzle 1997/3–4. 437–442.

1998 *Egy „kedves, ósdi román”.* (A *Bélték ház* és a regényműfaj hagyományai.) = ItK 1998/1–2. 188–199.

IMREH LAJOS

1990 *Megnyitó, újnyitó!* = Arvid 1990. márc. 29. 3.

INGARDEN, ROMAN

1977 *Az irodalmi műalkotás.* Gondolat, Bp.

ISER, WOLFGANG

1974 *The Implied Reader. Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett.* Baltimore, John Hopkins University Press.

1978 *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response.* Baltimore, John Hopkins University Press.

1980 *Az irodalom funkcióitörténeti szövegmodellje.* = Hel 1980/1–2. 40–65.

1980b *Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews” és „Tom Jones” című regényeiben.* = Hel 1980/1–2. 132–157.

1997 *A fikcionálás aktusai.* In: Thomka Beáta (sorozatszerk.): *Az irodalom elméletei.* IV. Jelenkor. Pécs, 51–83.

JANCSÓ ELEMÉR

1936 *Bárá Jósika Miklós.* = KerMagv 1936. 251–259.

JAUSS, HANS ROBERT

1980 *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja.* = Hel 1980/1–2. 8–39.

JAUSS, HANS ROBERT

1980a *Eszztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika.* = Hel 1980/1–2. 117–128.

1981 *Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához.* = Hel 1981/2–3. 188–207.

1983 *Experiență estetică și hermeneutică literară.* Univers, București.

1997 *Receptióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Osiris, Bp.

JÓKAI MÓR

1955 *Jósika Miklós emlékezete.* In: Jókai Mór: *Írói arcképek.* Bp., 142–151.

JOÓS ERNŐ

1995 *Látzat és Valóság. A hermeneutika filozófiai alapjai.* Sylvester János Könyvtár, Sárvár.

KÁDÁR JÓZSEF

1890 *Belső-Szolnok és Doboka megye története 1848–1849.* Deés.

1903 *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája.* VI. Deés.

KALLA ZSUZSA

[1994] (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék.* A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1. Bp.

1997 (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok.* A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7. Bp.

KÁLMÁN C. GYÖRGY

1988 *Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867).* In: Németh G. Béla (szerk.): *Forrada¹.om* után – kiegyezés előtt. Gondolat, Bp., 151–174.

1996 *Mi a baj az értelmezői közösségekkel?* = Lit1996/3. 374–393.

1998 *A kis népek kánonjainak vizsgálata.* = Hel 1998/3. 251–260.

KANYÓ ZOLTÁN

1985 *Az egyszerű formák rendszerezéséről.* In: Bernáth Árpád és Csúri Károly (szerk.): *Az egyszerű formák szemiotikája.* Studia poetica 7. Szeged, 7–16.

KAYSER, WOLFGANG

1998 *A modern regény keletkezése és válsága.* In: *Narratívák 2. Történet és fikció.* Kijarat. Bp., 173–200.

KAZINCZY FERENC

é. n. *Pályám emlékezete*. Kiad. Abafi Lajos. Bp.

é. n. *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXI. köt. Kiad. Váczy János. Bp., 1890–1911.

KELMENFY LÁSZLÓ

1846 *A falu jegyzője*. = IÖr 1846. I. (jan. 10.) 97–98.

KEMÉNY ZSIGMOND

1906 *Eszmék a regény és a dráma körül*. In: Kemény Zsigmond: Történelmi és irodalmi tanulmányok. 2. köt. Franklin-Társulat, Bp., 203–228.

1906a *Elet és irodalom*. In: Kemény Zsigmond: Történelmi és irodalmi tanulmányok. 2. köt. Franklin-Társulat, Bp. 229–315.

KERESZTURY DEZSŐ

1970 *Az Özveggy és leánya. A regényíró Kemény Zsigmondról*. In: Keresztury Dezső: Örökség. Magyar író-arcképek. Magvető, Bp., 190–235.

KESZTHELYI [NAGY IGNÁC]

1838 = *Lombok 1838*. 58–60. (az *Adóriánok és Jenők* c. színdarabról.)

KIBÉDI VARGA ÁRON

1995 *A mese invenciója*. = Határ 1995/3. 110–119.

1996 *A műfajokról*. = It 1996/3–4. 412–425.

KISS ZSUZSANNA

1991 „*A jó öreg Jósika*”. = Látó 1991/4. 495–501.

KLEIN, HOLGER

1994 *The Role of Literature in Humanising the World*. In: Katalin Kürtösi and József Pál (ed.): Celebrating Comparativism. Papers offered for György M. Vajda and István Fried. Edited by Szeged, 53–68.

KOCSIS GYULA

1998 *A Ceglédi Százas Küldöttség és a Kossuth-kultusz*. In: Kriza Ildikó (szerk.): Történelem és emlékezet. Néprajzi Társaság, Bp., 61–70.

KÓKAY GYÖRGY

1975 *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 2. (1772–1849.)* Akadémiai Kiadó, Bp.

1979 (szerk.): *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Bp.

1997 *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Balassi, Bp.

KOROMPAY H. JÁNOS

1993 *Toldy Ferenc kritikai munkássága az 1840-es években*. = ItK 1993/2. 197–225.

1998 *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Akadémiai Kiadó, Universitas, Bp.

KOSÁRY DOMOKOS

1990 *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. In: Glatz Ferenc (szerk.): Magyarok Európában. III. Bp.

KOSKELA, LASSE – ROJOLA, LEA

1997 *Lukijan ABC-kirja. Johdatus kirjallisuuden nykyteorioihin ja kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin*. Tietolipas 150. SKS, Helsinki.

KOSSUTH LAJOS

1881 *Irataim az emigrációból. II. A villafrancai béke után*. Az Athenaeum R. Társulat kiadása.

KOVÁCS ÁRPÁD – V. GILBERT

1994 (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs.

KOVÁCS ENDRE

1979 (főszerk.): *Magyarország története*. VI. Akadémiai Kiadó, Bp.

KOVÁCS FERENC

1994 *Jósika Miklós ébresztgetése*. = Kor 1994/7. 125–126. Téka rovat.

KOVÁCS JÁNOS

1911 *Sue hatása a magyar regényirodalomra*. Kolozsvár.

KOVÁCS KÁLMÁN

1973 *Étvös József irodalmi nézetei*. In: Ábránd és valóság. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 282–303.

KOVÁCS LÁSZLÓ

1935 (szerk.): *Erdélyi Csillagok. Arcok Erdély szellemi múltjából*. Erdélyi Szépművés Céh.

KOVÁCS MÁTÉ

1963 (szerk.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp.

1970 (szerk.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*. Bp.

KOVÁCS SÁNDOR

é. n. s. k.: *Irodalom-rendszer és ideológia*. = DekonFerencia I. Szeged, 60–70.

KOZOCSA SÁNDOR

1944 *Jósika Miklós*. = MMűzs 1944/15. 370–382.

KÖLCSEY FERENC

é. n. *Kölcsey Ferenc összes művei*. Franklin-Társulat, Bp.

KÖLLŐ KÁROLY [ENGEL K.]

1984 *Két irodalom mezsgyéjén. Tanulmányok a román–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion, Bukarest.

1993 *Confluente literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară*. Editura Kriterion, București.

KÖVÁRI LÁSZLÓ

1854 *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár.

1863 *Erdély történelme*. Pest.

KRISTÓF GYÖRGY

1926 *Jósika Miklós Abafijának tizenkettedik kiadása*. = Ptűz 1926. 410–412.

KULCSÁR ADORJÁN

1943 *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

1984 *A zavarbaejtő elbeszélés*. Kozmosz Könyvek, Bp.

1987 *Műalkotás – szöveg – hatás*. Bp.

1993 *Komparatív vagy integratív? – A modernség irodalomtörténeti értelmezhetőségéhez*. = Lit 1993/3. 211–217.

1994 *Az új kritika dilemmái*. Balassi, Bp.

1995 *Hatástörténet és metahistória*. = Lit 1995/1. 58–80.

1995a *Történetiség. Megértés. Irodalom*. Universitas, Bp.

1996 *A nyelv mint alkotótárs*. In: Szigeti Lajos Sándor (szerk.): „Modernnek kell lenni mindenestül” (?) (Irodalom, átértelmezés, történetiség). Kiadja a Modern Magyar Irodalmi Tanszék, JATE Press, Szeged, 7–25.

1996a *Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége*. In: Beszédmód és horizont. – Formációk az irodalmi modernségben. Argumentum, Bp., 7–26.

1998 *Az (ön)fuggóság retorikája*. = It 1998/1–2. 3–29.

KULCSÁR SZABÓ ZOLTÁN

1996 *Irodalom/történet(i)/kánon(ok)*. In: Bocsor, Fried, Hódosy, Müllner (szerk.): *Szövegek között*. Szeged, 16–38.

KUSHNER, EVA

1994 *History and the Absent Self*. In: Katalin Kürtösi and József Pál (ed.): *Celebrating Comparativism. Papers offered for György M. Vajda and István Fried*. Szeged, 27–37.

LACZKÓ GÉZA

1981 *Öröklés és hódítás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 123–129.

LÁSZLÓFFY CSABA

1994 *Jósika Miklós adóssága. Monodráma*. = Műv 1994/7–8. 41–47.

1994a *Jósika Miklós emlékezete avagy az öreg dragonyos gyógymódja*. = Hel (Kolozsvár) 1994/7. 16–17.

LÉVAY HENRIK–BEÖTHY ZSOLT–KOZMA ANDOR

1894 *Emléket Jósikának!* = FL 1894. márc. 14. 620.

LINK, HANNELORE

1980 *Rezeptionsforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme*. Stuttgart.

LÖRINCZ CSONGOR

1977 *A szignifikáció „törése”: alakzat és szövegköziség.* = It 1977/4. 573–595.

MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp.

MAGYAR IRODALMI LEXIKON. I. Főszerk. Benedek Marcell. Akadémiai Kiadó, Bp.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE. IV. (1849-től 1905-ig.) Szerk. Sötér István. Akadémiai Kiadó, Bp.

MARGÓCSY ISTVÁN

1990 *A magyar irodalom kultikus megközelítései.* (Kommentár és florilegium.) = ItK 1990/3. 288–312.

MARINO, ADRIAN

1992 *Biografia ideii de literatură.* 2. Dacia, Cluj-Napoca.

MÁRKI SÁNDOR

1911 EMűz 1911. 216–218. (a II. Rákóczi Ferenc c. regényről.)

MÁRKI ZOLTÁN

1965 Jósika Miklós. – Halálának 100. évfordulójára. = Ut 1965. febr. 19. 6.

MARTINKÓ ANDRÁS

1977 *Teremtő idők.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

MAZSU JÁNOS

1988 *A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében.* In: Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegészítés előtt. Gondolat, Bp., 234–250.

MEZEI JÓZSEF

1973 *A magyar regény.* Magvető, Bp.

MIKSZÁTH KÁLMÁN

1905 B. Jósika Miklós. Előszó Jósika Miklós: *A csehek Magyarországon* c. regényéhez. Franklin-Társulat, Bp. 5–8.

1973 *Jókai Mór élete és kora.* I–II. Az előszót írta és a függelékkel összeállította Antal Árpád. Dacia, Kolozsvár.

MILLBACHER RÓBERT

1997 *A maradék fölötti örvendezés művészete (az interpretatív filológiáról).* = Pompeji 1997/2–3. 181–188.

MOLNÁR ANDRÁS

1998 *Deák Ferenc.* Új Mandátum, Bp.

MOLNÁR BODROGI ENIKŐ

1998 *Jósika 1848-ban.* = Hel (Kolozsvár) 1998/15. 1–2.

1998a „Két rémítő nagy József – egy Jósika ellen”. *Egy eltemetett író feltámasztásának esély/telenség/e.* = Hel (Kolozsvár) 1998/17. 17–18.

MÜLLER-FREIENFELS, RICHARD

1973 *Az emocionális tényezők a műélvezésben.* In: Halász László (szerk.): Művészetpszichológia. Gondolat, Bp., 375–392.

NÁDASKAY LAJOS

1843 *Emlény, karácsoni, újesztendei és névnapi ajándék.* 1844. = Hond 1843. II. (dec. 23.) 789.

NAGY ALBERT

1894 *Br. Jósika Miklósról.* = Aranyosvidék 1894/17. 69–71.

NAGY ENDRE

1983 *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformkor.* Kossuth, Bp.

1987 *A magyar esztétika történetéből. 1849–1919.* Kossuth, Bp.

NAGY IVÁN

1860 *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest, V. köt.

NAGY MIKLÓS

1968 *Jókai. A regényíró útja 1868-ig.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

1972 *Kemény Zsigmond.* Gondolat, Bp.

1984 *Jósika regényei 1850 után.* = ItK 1984/5–6. 666–676.

- 1987 *Virrasztók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- 1994 *Kossuth Lajos két regényírónk tükrében*. = DSzle 1994/2. 291–298.
- NAUMANN, MANFRED
- 1980 *Társadalom – irodalom – olvasás. Az irodalmi recepció elméleti megközelítésben*. = Hel 1980/1–2. 66–116.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN
- 1998 *Parázs a hamu alatt. Világostól Solferinóig*. Yurtha Könyvműhely. Törökbálint.
- NÉMETH G. BÉLA
- 1978 *Az egyensúly elvesztése*. Magvető, Bp.
- 1981 *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1988 *Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Gondolat, Bp., 7–39.
- NYÍRI TAMÁS
- A filozófiai hermeneutika alapkérdései*. Egyetemi jegyzet, I–III.
- O[BERNYIK] KÁROLY
- 1847 *B. Eötvös új regénye*. = PDI 1847. II. (szept. 16.) 1207–1208.
- ODORICS FERENC
- 1989 *Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?* = Hel 1989/1. 4–22.
- ODORICS FERENC – SZILASI LÁSZLÓ
- 1995 (szerk.): *Fanni hagyományai*. Szeged. (deKON-KÖNYVEK. Irodalomelméleti és interpretációs sorozat. 2.).
- ORMIS, JÁN V.
- 1966 *Underszki Vanda szlovák honossága*. = ItK 1966/3–4. 389–392.
- P. (PETRICHEVICH) HORVÁTH LÁZÁR
- 1843 *Jósika Miklós regényeiről*. = Hond 1843. II. 9. sz. 257–261., 10. sz. 289–297., 11. sz. 329–333., 12. sz. 361–363., 13. sz. 395–399., 15. sz. 457–460., 16. sz. 489–494., 17. sz. 521–530., 19. sz. 585–593.
- P. SZATHMÁRY KÁROLY
- 1871 *A regény föladata*. = KisfTÉ ÚjF 1870–71. 6. köt. Pest, 1871. 61–74.
- PADOS PÁL
- 1944 *Báró Jósika Miklós – Születésének százötvenedik évfordulójára*. = ÚId 1944. máj. 13. 547.
- PAIS DEZSŐ
- 1911 *Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet*. = ItK 1911. 32–57.
- PALKÓ GÁBOR
- 1994 *Szempontváltozások a Szabó Lőrinc-recepcióban avagy egy kötet viszontagságai 1932–1992*. = It 1994/1–2. 93–125.
- PALMER, RICHARD E.
- 1987 *A hermeneutika hat modern meghatározása*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény*. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 101–118.
- PALMER, RICHARD E.
- 1987a *„Hermeneuein – hermeneia” – ókori szavak használatának mai jelentősége*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény*. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 71–99.
- PAPP FERENC
- 1909 *B. Jósika Miklós és b. Kemény Zsigmond*. = BpSz 1909. 140. köt. 1–25., 199–229.
- PÉRÉNYI JÓZSEF
- 1921 *Miért írta Jósika első regényeit?* = Ptüz 1921/26. 150–156.
- PÉTERFY JENŐ
- [1931] *A két Barcsay*. In: P. J. dramaturgiai dolgozatai. Bp., 68–70.
- PETŐFI S. JÁNOS
- 1994 *Vers – próza. Irodalmi szöveg – nem irodalmi szöveg*. In: *Szövegten és prózaelemzés*. Trezor, Bp., 11–22.
- 1994a *Lehetséges világok – szövegvilágok*. In: *Szövegten és prózaelemzés*. Trezor, Bp., 41–61.

PETŐFI SÁNDOR

1961 *Költemények*. Irodalmi, Bukarest.

PETRIK GÉZA (szerk.)

1890 *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Bp.

1903 *Magyar könyvészet. 1886–1900*. Bp.

POMPÉRY JÁNOS

1864 *Jósika és a közönség*. = FL 1864. 107. sz. 460–461.

POSZLER GYÖRGY

1969 *Regényelmélet és világnézet. (Vázlat a magyar regényelmélet történetéhez.)* = MFilozSzele 1969. 561–584.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

1998 *„A szellemiadal ünnepei.” A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén.* Mikszáth, Bp.

PULSZKY FERENC

1847 *A falu jegyzője*. = MSzSz 1847. I. (jan. 3.) 3–9.

1958 *Eletem és korom*. I–II. Bp.

R. VÁRKONYI ÁGNES

1998 *Élmény, tudat, történelem*. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet*. Néprajzi Társaság, Bp., 13–32.

RZ [ROBOZ] ANDOR

1898 *Kemény és Jósika*. = MKr 1898. 9. sz. 149–150.

RADNÓTI MIKLÓS

1956 *Jósika Miklós Bécsben*. In: Radnóti Miklós: *Tanulmányok, cikkek*. Magvető, Alföldi Nyomda, Debrecen, 173–184.

1956a *Jósika Miklós Brüsszelben*. In: Radnóti Miklós: *Tanulmányok, cikkek*. Magvető, Alföldi Nyomda, Debrecen, 185–197.

RASS KÁROLY

1936 *A százéves Abafi*. = Vasárnap (Arad) 1936. máj. 3. 167–169.

RAȚ, IOAN

1891 *Romanțieri ungurești. Baronul Nicolau Jósika*. = Ungaria 1891/2. 87–89.

REMAK, HENRY H. H.

1994 *Remak, Comparative Literature and Literary Theory: Will the Twain Ever Meet?* In: Katalin Kürtösi and József Pál (ed.): *Celebrating Comparativism. Papers offered for György M. Vajda and István Fried*. Edited by Szeged, 13–25.

RÉTY, ANDOR

1936 *A százéves Abafi*. = Ptűz 1936. 108–110.

RICOEUR, PAUL

1976 *Struktúra és hermeneutika*. = Hel 1976/4. 545–568.

1987 *A nyelvről, a szimbólumról és az interpretációról*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged, 179–198.

1987a *Az interpretációk konfliktusa*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 199–218.

1987b *Létezés és hermeneutika*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Szöveggyűjtemény. I–II. Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, 219–246.

1997 *Fenomenológia és hermeneutika*. Kossuth, Bp.

1998 *A szöveg világa és az olvasó világa*. In: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat, Bp., 9–41.

é. n. *Metafora és filozófia-diskurzus*. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi kiadása. Szekszárd, 65–96.

RIFFATERRE, MICHAEL

1998 *Szimbolikus rendszerek a narratívában*. In: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat, Bp., 61–84.

ROHONYI, ZOLTÁN

1975 *A magyar romantika kezdetei*. Kriterion, Bukarest.

- 1996 „Úgy állj meg itt, pusztán”. Közelítés XIX. századi irodalmunkhoz. Esszék és tanulmányok. Balassi, Bp.
- ROMÁNIAI MAGYAR IRODALMI LEXIKON. II. Főszerk. Balogh Edgár. Kriterion, Bukarest.
- RÓNAY GYÖRGY
1973 Magyarország 1514-ben. In: Ábránd és valóság. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 153–178.
1985 A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba. Magvető, Bp.
- ROSTÁS ISTVÁN
1991 Alkotói magatartásformák a Jósika-életmű folyamán. = Arvid 1991. máj. 14. 1., 4.
1994 Jósika emléknep. = Műv 1994/7–8. 5.
S. F. [TOLDY] Ferenc
1839 = Figyelm 1839. II. 315–316. (egy német lap az Abafi-ról.)
S. F. [SALAMON] Ferenc
1861 Emilia: Beszélyek. = SzF 1861. máj. 1. 403–408.
-ss [GREGUSS] 1854 – -ss [Greguss Ágost]. = PN 1854. márc. 19. 3. (az Abafi c. regényről)
-ss [GREGUSS] 1855 – -ss [Greguss Ágost]. = MS 1855. I. 147. sz. (dec. 28.) lapszám nélkül (a Pygmalion c. regényről.)
-ss [GREGUSS] 1855a – -ss [Greguss Ágost]. = MS 1855. 135. sz. (dec. 11.) lapszám nélkül (A tudós leánya c. regényről.)
-ss [GREGUSS] 1856 – -ss [Greguss Ágost]. = PN 1856. máj. 13. 1. (A rom titkai c. regényről.)
- S. SZABÓ JÓZSEF
1933 Erdélyi élet a XIX-ik század elején. = ProtSz 1933/1. 357–364.
- SALAMON FERENC
1852 Balzac összes munkái. = BpSz 2. köt. 408–422.
1856 = BpH 1856. 84. sz. 2–3. (A rom titkai c. regényről.)
1865 B. Jósika Miklós. = PN 1865. 57. sz. 2.
1907 Dramaturgiai dolgozatok. II. Franklin-Társulat, Bp., 404–428.
- SCHEDEL FERENC [TOLDY]
1837 = Figyelm 1837. II. 22. sz. 337–341., 23. sz. 353–362., 24. sz. 371–384. (Az utolsó Báthori c. regényről.)
- SCHLEIERMACHER, FRIEDRICH
1990 A hermeneutika fogalmáról F. A. Wolf fejtegetéseivel és Ast tankönyvével összefüggésben. In: Filozófiai hermeneutika (Szöveggyűjtemény). A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. Filozófiaktatók Továbbképző és Információs Központja, Bp., 29–60.
- SCHMIDT, SIEGFRIED J.
1989 Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma. = Hel 1989/1. 23–41.
1989a Értelmezés – szent tehén vagy szükségyszerűség? = Hel 1989/1. 91–113.
- SEGBERS, RIEN
1994 Dynamics and Progress in Literary Studies? Some Notes on a Neglected Topic in Literary Scholarship with Special Reference to Reception Research. In: Katalin Kürtösi and József Pál (ed.): Celebrating Comparativism. Papers offered for György M. Vajda and István Fried. Szeged, 169–205.
- SELDEN, RAMAN – WIDDOWSSON, PETER
1993 A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory. Great Britain.
- SEVERUS [ZERFFI GUSZTÁV]
1847 Irodalmi ABC Severustól. XXVIII.: B. Jósika Miklós. = Hond 1847. II. 8. sz. (aug. 24.) 154–155.
1847a Irodalmi ABC Severustól. XXXI.: B. Kemény Zsigmond. = Hond 1847. II. 11. sz. (szept. 14.) 215–216.
- SOMFAI JÁNOS
1894 Jósika Miklós báró. = PH 1894. ápr. 28. 17.
- SÖTÉR ISTVÁN
1956 Romantika és realizmus. Szépirodalmi, Bp.
1965 (főszerk.): A magyar irodalom története. III. (1772-től 1849-ig.) Szerk. Pándi Pál. Akadémiai Kiadó, Bp.

- 1967 *Eötvös József*. 2. kiadás, Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1973 *Eötvös József és a romantika*. In: Ábránd és valóság. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 5–20.
- 1981 (szerk.): *A magyar kritika évszázadai. 2. Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus*. Írta és összeállította Fenyő István, Németh G. Béla, Sőtér István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- SÜKÖSD MIHÁLY
- 1978 *A kárpótlás*. = *ÉLit* 1978. jún. 10. 10–11.
- (sz.) [SZÉKELY JÓZSEF]
- 1856 = MS 1856. máj. 15.
- SZ. SZABÓ LÁSZLÓ
- 1993 *Egy múlt századi erdélyi pedagógiai elvei és ízlésről vallott nézetei*. = *ETük* 1993/1. 28–30.
- SZAÁK LUJZA
- 1888 *Báró Jósika Miklós élete és munkái*. = *Figy* 1888. XXVI. 64–74., 148–158., 218–232., 294–303., 359–365.
- 1891 *Báró Jósika Miklós élete és munkái*. Franklin-Társulat, Bp.
- SZABÓ ISTVÁN (szerk.)
- 1948 *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849. január-május*. Debrecen.
- (a) 1973 *Tordai találkozó*. = *Ut* 1973. 21. (1282.) sz. 6.
- SZAJBÉLY MIHÁLY
- 1982 *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. = *ItK* 1982/1. 1–14.
- 1985 *Előszó és Ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében*. = *It* 1985/3. 543–564.
- 1999 (szerk.): *Jósika Miklós emlékkönyv*. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- SZALÁDY ANTAL
- 1884 *A magyar hirlap-irodalom statistikája 1780–1880-ig*. Bp.
- SZALATNAI REZSŐ
- 1965 *Ma 100 éve halt meg Jósika Miklós*. = *MNemz* 1965. febr. 27. 4.
- SZALAY LÁSZLÓ
- 1836 = *TudGy* 1836. VII. 113–120. (az *Abafi* és a *Zólyomi* c. regényekről.)
- SZAMOSY [SZONTAGH GUSZTÁV]
- 1836 = *KrL* 1836. VI. füz. 3–17.
- SZÁVAI JÁNOS
- 1988 *Magyar emlékirók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY
- 1980 *Levels of meaning in narrative texts*. In: *Studia poetica* 3. *Studies in the Semantics of Narrative*. Szeged, 371–401.
- 1980a *Világkép és stílus*. Magvető, Bp.
- 1989 *Kemény Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- 1995 „Minta a szőnyegen.” *A műértelmezés esélyei*. Balassi, Bp.
- 1998 „A regény, amint írja önmagát”. *Elbeszélő művek vizsgálata*. Korona Nova, Bp.
- 1998a *Irodalmi kánonok*. Csokonai, Debrecen.
- SZEGFI MÓR
- 1856 = *Hölgyf* 1856. 128. sz. (jún. 5.) 519–520., 129. sz. (jún. 6.) 525–526. (a *Pygmalion* c. Regényről.)
- SZEMLÉR FERENC
- 1942 *Jósika Miklós*. In: *Erdélyi Csillagok*. II. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 173–196.
- 1965 *Jósika Miklós*. In: *Szemlér Ferenc: A költészet értelme*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 100–111.
- SZENTKIRÁLYI KÁLMÁN
- 1894 *Jósika Miklós*. = *Kvár* 1894. 97. sz. (ápr. 27.) lapszám nélkül.
- SZÉPRÉTI LILLA
- 1976 *A tömegművelődés fórumai Tordán*. = *UE* 1976/6. 12–13.
- SZERB ANTAL
- 1934 *Magyar irodalom történet*. Magvető, Bp.

SZEVERIN [DOBROSSY ISTVÁN]

1845 *Irodalmi levelek Constancaiához*. VIII. PDI 1845. nov. 13. 1102.

SZILÁGYI FERENC

1966 *Az Abafi szerzője*. = MNyr 1966. 31–38.

SZILÁGYI MÁRTON

1993 *Kármán József XIX. századi újralfedezése*. = ItK 1993/2. 248–255.

1996 *Kritika és irodalomtörténet avagy miért érdemes XIX. századi szövegeket olvasnunk*. In: Az újraértett hagyomány. Tanulmányok, esszék. Az Alföld stúdió antológiája. Debrecen, 7–23.

1998 *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Csokonai Könyvtár 16. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

SZILI JÓZSEF

1998 *A nemzeti eposz mint a nemzettudat kanonizált műfaja*. = Hel 1998/3. 268–288.

SZIMONOV, PAVEL V.

1973 *Az emóciók információ-elmélete és a műalkotások befogadása*. In: Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Gondolat, Bp., 429–441.

SZINÉRI [VAHOT IMRE]

1847 = PDI 1847. I. 250–251. (A két Barcsay c. színdarabról.)

1847a = PDI 1847. I. 537–538. (a Kordokubász c. színdarabról.)

SZINNYEI FERENC

1913 *Jósika humoros életképei*. = It 1913. 272–275.

1915 *Jósika Miklós*. Kiadja az MTA, Bp.

1925–26. *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata U. F. Bp. 1925. (I.), 1926. (II.)

1939–41. *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata U. F. Bp. 1939. (I.), 1941. (II.)

SZINNYEI JÓZSEF

1897 *Magyar írók élete és munkái*. Bp.

SZONDI, PETER

1981 *Schleiermacher hermeneutikája*. = Hel 1981/2–3. 291–300.

1987 *A filológusi megismerésről*. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. I–II. Szeged, 514–541.

1996 *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*. T-Twins, Bp.

T. ERDÉLYI ILONA

1970 *Irodalom és közönség a reformkorban*. *Regélő Pesti Divatlap*. Akadémiai Kiadó, Bp.

TAMÁS ERNŐ

1934 *A kritika kritikája*. = Lit 1934. szept. 1. 257–258.

TAMMI, PEKKA

1988 *Onko täällä tekstillä lukijaa? Lukijan, tekstin ja lukemisen kasitteista (suomalaisen kirjallisuudentutkimuksen kannalta)*. Teokset, taustat, tutkijat. Toim. Jaana Anttila, Kirjallisuudentutkijain Seuran vsk. 42. SKS, Helsinki.

TARJÁNYI ESZTER

1992 *Jósika Miklós és a mesmerizmus*. = ItK 1992/1. 53–60.

TARNAI ANDOR –CSETRI LAJOS

1981 *A magyar kritika évszázadai. I. A kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

TAVASZY SÁNDOR

1942 *Erdély öröksége*. IX. köt. *Erdélyi arcok 1791–1867*. Franklin-Társulat, Bp. XV–XX.

TELEKI SÁNDOR

1958 *Emlékezései*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Görög Livia. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

TIIRAKARI, LEENI

1997 *Taistelevat lukumallit*. Minna Canthin teosten vastaanotto. SKS, Helsinki.

TODOR, AVRAM P.

1939 *Romancierul maghiar N. Jósika și românii*. = PrLit febr. 1939. 49–60.

1940 *Romancierul maghiar Nicolae Jósika și românii*. = PrLit nov. 1940. 651–664.

TOLDY FERENC

1865 *A magyar nemzeti irodalom története*. Emich Gusztáv tulajdona, Pest.

1871 *Összegyűjtött munkái*. IV. Pest.

TORNAY [SZONTAGH GUSZTÁV]

1837 = Figyelm 1837. I. (ápr. 25.) 127–129. (az *Abafi* c. regényről.)

TORNAY

1837a = Figyelm 1837. I. (máj. 9.) 143–145. (a *Zólyomi* c. regényről.)

1837b = Figyelm 1837. I. (máj. 23.) 159–164. (A *könnyelműek* c. regényről.)

1839 = Figyelm 1839. I. (febr. 19.) 114–119.

TVERDOTA GYÖRGY

1998 *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica, Bp.

UNGVÁRI TAMÁS

1996 *A regény és az idő*. Maecenas, Bp.

ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON. Főszerk. Péter László. Akadémiai Kiadó, Bp.

V. SZENDREI JÚLIA

1965 *Jósika Miklós és a „haladékony idő”*. = Kor 1965. 291–292.

1970 *Hagyománykultusz és jelenérdekűség Jósika Miklós történelmi regényeiben*. = NyIrK 1970/2. 303–315.

1972 *Jósika Miklós: Abafi*. = ISzó 1972/9. 440–446.

1972a *Az elbeszélés fejlesztésének alapvető eszközéről Jósika Miklós történelmi regényeiben*. = NyIrK 1972/1. 81–93.

1972b *A történetté fejlesztés néhány mozzanata Jósika Miklós történelmi regényeiben*. = SUBBPh 1972/1. 65–74.

1973 *Cultul tradiției și mesajul contemporan în romanul istoric II. Rákóczi Ferenc al lui Jósika Miklós*. = SUBBPh 1973/1. 51–59.

1974 *A titok szerepe Jósika Miklós történelmi regényeiben*. = NyIrK 1974/1. 120–126.

1975 *A szülőföld képe Jósika Miklós történelmi regényeiben*. = SUBBPh 1975/1. 31–38.

1977 *A romantikus történelemszemlélet és Jósika Miklós II. Rákóczi Ferenc című regénye*. = ItK 1977/3. 378–383.

1977a *Jósika, a népnevelő*. = NyIrK 1977/1. 85–93.

VADNAY KÁROLY

1862 *Kuszált levelek*. = Hölgyf 1862. 121. sz. (okt. 9.) 963.

(VAHOT IMRE)

1845 = PDI 1845. I. febr. 2. 163.

1845a = PDI 1845. I. febr. 9. 198.

1845b = PDI 1845. I. febr. 13. 209.

1845c = PDI 1845. I. febr. 20. 243.

1845d = PDI 1845. I. jún. 12. Tárca rovat. 339.

VAHOT IMRE

1846 *A magyar nőnem hivatása*. = PDI 1846. ápr. 2. 261–264.

1847 *Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz*. II. = PDI 1847. I. jún. 20. 773–775.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

1980 *Szempontok a recepcióesztétikához*. = Hel 1980/1–2. 4–7.

VARPIO, YRJÖ

1979 *Pentinkulma ja maailma. Tutkimus Vainö Linnan teosten kaantamisesta, julkaisemisesta ja vastaanotosta ulkomailla*. WSOY. Porvoo.

VAS ANDOR [HAZUCHA FERENC]

1846 = Élk 1846. II. (okt. 31.) 569–570. Nemzeti Színház rovat. (A *néger* c. drámáról, amely A *könnyelműek* alapján készült.)

VÁSÁRHELYI GÉZA

1976 *Meghívottak és helybeliek*. (Jósika Miklós Irodalmi Kör. Torda.) = Műv 1976/6. 18.

VERES ANDRÁS

1992 *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. Akadémiai Kiadó, Bp., 239–314.

VERESS DÁNIEL

1977 *Szerettem a sötétet és a szélzúgást. Kemény Zsigmond élete és műve*. Dacia, Kolozsvár.

VERSÉNYI GYÖRGY

1882 *Jósika „Abafi”-jának alapeszméje*. = MoNv 1882/6. 93.

VILCSEK BÉLA

1995 *Az irodalomtudomány „provokációja”*. Eötvös – Balassi, Bp.

VOIGT VILMOS

1998 *Örök vagy változó? Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc folklorisztikai értelmezésének kérdései*. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Néprajzi Társaság*. Bp., 33–44.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

1837 = Figyelm 1837. I. (jan. 10.) 6–7. (az *Emlény* c. kötetről, amelyben Jósika *Bájbírág* c. novellája is olvasható.)

VUTKOVICH SÁNDOR

1883 *Báró Jósika Miklós*. In: Magyar Helikon. Pozsony. 157–180. (Jeles férfiak életrajzai. 17.)

WALDAPFEL JÓZSEF

1935 *Örven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830*. Bp.

WARNING, RAINER (SZERK.)

1979 *Rezeptionasthetik. Theorie und Praxis*. München.

WÉBER ANTAL

1959 *A magyar regény kezdetei. (Fejezetek a magyar regény történetéből)*. Akadémiai Kiadó, Bp.

1973 *A 19. századi realista regénytípus magyar változata – Eötvös József: A falu jegyzője*. In: Abránd és valóság. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 107–129.

1985 *Fordulat az epikában – Bajza regényelméletéről*. = It 1985/3. 565–584.

1995 *Gaal József elbeszélő prózája. (Életkép, adoma, rajz.)* = ItK 1995/3–4. 377–391.

WEBER ARTHUR

1910 *Báró Jósika Miklós irodalmi kísérletei*. = EMúz 1910. 139–140.

1914 *Báró Jósika Miklós*. = BpSz 1914. 160. köt. 61–62.

WELLEK, RENÉ

1971 *Az irodalomtörténet bukása?* = Hel 1971/1. 3–14.

Z. KOVÁCS ZOLTÁN

1997 *Kora romantikus irónia. Kemény Zsigmond, későromantikus allegória. A férj és nő és az öncsalás románc*. = Pompeji 1997/2–3. 189–211.

ZERFFI I. G.

1846 *Orangyal, vallási almanach, korunk gyöngéd hölgyeinek szentelve. 1846*. = Hond 1846. II. 23. sz. (dec. 8.) 453.

ZILAHY KÁROLY

1961 *Jósika Miklós*. In: Zilahy Károly: *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 205–206.

ZMEGAČ, VIKTOR

1996 *Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei. I. Jelenkor, Pécs*, 99–170.

ZSÉLYI FERENC

1992 *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*. = Pompeji 1992/4. 44–57.

ZSIGMOND CSABA

1982 *Művelődési évünk tervéből. (A Jósika Miklós Művelődési Kör tevékenységéről)*. = Ig (Kolozsvár) 1982. okt. 5. 2.

ZSIGMOND CSABA–IMREH LAJOS

1983 *Gazdag művelődési év*. = Ig (Kolozsvár) 1983. júl. 27. 3.

Emlékkönyvek

- ErdIT-émlékkönyv 1894 – *Az Erdélyi Irodalmi Társaság évkönyve és a Jósika Miklós születése 100-ik évfordulójának emlékére tartott ünnepély*. VI. Szerk. Ferenczi Zoltán. Kolozsvár.
- TIÖE-émléklap 1905 – *Emléklap a Tordai Iparosok Önképző Egyletének 1905-ben újra szervezett és a Báró Jósika Miklós mint Torda város szülöttének emlékeztetésére szentelt könyvtáratatási ünnepélye alkalmából*. Kiadja: az Egylet Választmánya. 1905. szept. 17.
- KisFT-émlékkönyv 1896 – *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 29. köt. 1894–95. Bp. 1896. Ua.: *Jósika-ünnepély 1894. május 5-dikén*. Budapest. Kisfaludy-Társaság. A Kisfaludy-Társaság első elnöke és a magyar regény halhatatlan érdemű atyja B. Jósika Miklós emlékeztetés születése napján (1794. ápril. 28.) alkalmából 1894. évi május 5-én külön ülésben ünnepli. Budapest 1894.
- EMKE-émlékkönyv 1894 – *Tordai EMKE-émlékkönyv. X. évi közgyűlés alkalmával és Jósika Miklós br. születése 100. évfordulója ünnepélyére*. 1894. jún. 3. Összeállította: Borbély György, az „Aranyos-vidék” szerkesztője. Nyomatott Harmath József Könyvnyomdájában Tordán, 1894.

Szignálatlan és azonosítatlan szignójú cikkek, tudósítások

- BpH 1857 – BpH 1857. febr. 28. 48. sz. 3. Tárca rovat. (*A rejtett seb* c. regényről.)
- BpH 1857a – BpH 1857. 161. sz. (júl. 17.) lapszám n. (*a Zrínyi a költő* c. regényről.)
- BpH 1894 – BpH 1894. ápr. 25. 4. (A holt költő hazatérése. – Jósika holttestének hazaszállítása.)
- BpSz 1867 – BpSz 1867. 7. köt. 126–131. (Gy. P.: Kisfaludy-Társaság. 1866. nov. – 1867. febr.)
- CsalL 1855 – CsalL 1855. 11. sz. 525–527. (*A tudós leánya* c. regényről.)
- Db 1858 – Db 1858. 48. sz. 570. (*a Regény és regényítesetről*.)
- Dcs 1855 – Dcs 1855. 69. sz. 1372–1375. A szerző szignója: –V–. (*A tudós leánya* c. regényről.)
- Egy 1881 – Egy 1881. 285. sz. II. melléklet, Irodalom c. rovat, lapszám n. (az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjai* c. regényről.)
- Egy 1885 – Egy 1885. 155. sz. melléklete 9. (az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjai* c. regényről.)
- EHir 1894 – EHir 1894. 94. (1890) sz. (ápr. 23.) 4.
- EHir 1894a – EHir 1894. 94. (1890) sz. (ápr. 23.) 4.
- EHir 1894b – EHir 1894. 95. (1891) sz. (ápr. 24.) 4.
- EHir 1894c – EHir 1894. ápr. 25. 3–4. Különfélék rovat. (Jósika Miklós.)
- EHir 1894d – EHir 1894. 101. (1897) sz. (máj. 1.) 5.
- EHir 1894e – EHir 1894. 104. (1900) sz. (máj. 5.) 5.
- EHir 1894f – EHir 1894. 110. (1906) sz. (máj. 12.) 4.
- EHir 1894g – EHir 1894. 111. (1907) sz. (máj. 15.) 5.
- EHir 1894h – EHir 1894. 112. (1908) sz. (máj. 16.) 3–4. (Jósika ünnepély.)
- EHir 1894i – EHir 1894. 112. (1908) sz. (máj. 16.) 3–4. (Jósika.)
- EHir 1894j – EHir 1894. 127. (1923) sz. (jún. 4.) 1–3. (Az EMKE napja.)
- EHir 1894k – EHir 1894. 130. (1926) sz. (jún. 7.) 4.
- Ell 1894 – Ell 1894. 86. sz. (ápr. 14.) 341.
- Ell 1894a – Ell 1894. 94. sz. (ápr. 24.) 373.
- Ell 1894b – Ell 1894. 95. sz. (ápr. 25.) 375. (Bárá Jósika Miklós.)
- Ell 1894c – Ell 1894. 95. sz. (ápr. 25.) 376. (Bárá Jósika Miklós itthon.)
- Ell 1894d – Ell 1894. 95. sz. (ápr. 25.) 376. (Jósika Miklós hamvainak temetése.)
- Ell 1894e – Ell 1894. 98. sz. (ápr. 28.) 388.
- Ell (melléklet) 1894 – Ell 1894. 124. sz. (jún. 2-i) számának melléklete.
- Ell 1894f – Ell 1894. 126. sz. (jún. 4.) 497–498. (Az EMKE ünnepe.)
- Ell 1894g – Ell 1894. 129. sz. (jún. 7.) 508–509. (Utóhangok a tordai EMKE-gyűlésről.)

Élk 1844 – Élk 1844. II. (aug. 7.) 185–187. A szerző szignója: –I–. (*Az élet útjai* c. regényről.)

Élk 1844a – Élk 1844. II. szept. 4. 320–323., szept. 11. 351–353. A szerző szignója: 888. (*A két Barcsay* c. színdarabról.)

Élk 1847 – Élk 1847. I. ápr. 24. 554–557. (a *Kordokubász* c. színdarabról.)

Élk 1847a – Élk 1847. II. szept. 26. 417–418. A szerző szignója: ...i. (a *Jósika István* c. regényről.)

FL 1865 – FL 1865. márc. 3. 198. (B. Jósika Miklós meghalt.)

FL 1865a – FL 1865. 55. sz. (márc. 8.) 216. Külföldi rovat. (Báró J. M. temetése Drezdában márc. 2-dikán.)

FL 1880 – FL 1880. 68. sz. (márc. 23.) 336. (*A két Barcsay* c. színdarabról.)

FL 1887 – FL 1887. máj. 16. 987. Hazai irodalom, művészet rovat. (Egy híres író és egy bátor asszonyosság.)

FL 1888 – FL 1888. júl. 29. 1535. (Hátrahagyott napló. [J. Géza, J. M. fiának naplójából.])

GazTr 1861 – GazTr 1861/72. 303.

GazTr 1861a – GazTr 1861/73. 307.

Hműv 1837 – Hműv 1837. II. 95. sz. (nov. 26.) 765. (*Az utolsó Báthori* c. regényről.)

Hműv 1839 – Hműv 1839. I. máj. 16. 309. (*A csehek Magyarországon* c. regényről.)

Hond 1845 – Hond 1845. I. 10. (az *Akarat és hajlam* c. regényről.)

Hond 1846 – Hond 1846. II. dec. 8. 453. Almanachirodalom 1847. c. rovat. (a *Gazdagság nem boldogság* c. beszélyről.)

KisfTÉ 1836 – KisfTÉ 1836. 12. (a KisfT szabályzata.)

KisfTÉ 1839/1840 – KisfTÉ 1839/1840. 152–165. (Jósika megválasztása a társaság igazgatójává; az 1840. évi pályázat meghirdetése.)

KisfTÉ 1841/1842 – KisfTÉ 1841/1842. 15. (a társaság 1841. évi új szabálytervezetéről.)

Ko 1865 – Ko 1865. márc. 5. 236–238.

Ko 1881 – Ko 1881. nov. 464–469. (az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjai* c. regényről)

KorT 1865 – KorT (Kolozsvár) 1865. 11. sz. 83. A szerző szignója: Z. S.

Ktáros 1959 – Ktáros 1959. 2. sz. 136. (Szontagh Gusztáv az „Abafi”-ről)

Kvár 1894 – Kvár 1894. 87. sz. (ápr. 16.) lapszám nélkül (az EMKE közgyűléséről.)

Kvár 1894a – Kvár 1894. 105. sz. (máj. 5.) lapszám nélkül (Jósika-ünnepély.)

Kvár 1894b – Kvár 1894. 126. sz. (jún. 4.) (Az EMKE-közgyűlés.)

LitL 1841 – LitL 1841. 43. sz. 183. (*A csehek Magyarországon* c. regényről.)

MS 1856 – MS 1856. máj. 29. A szerző szignója: P. (a *Hunyadi Mátyás király* c. munkáról.)

MSzSz 1847 – MSzSz 1847. I. ápr. 18. 245–250., ápr. 25. 264–274. (a *Regényes képletek* c. novellagyűjteményéről.)

MSzSz 1847a – MSzSz 1847. I. ápr. 25. 276. Nemzeti Színház c. rovat. (a *Kordokubász* c. színdarabról.)

MTTÉ 1840 – MTTÉ 1836–1838. Buda, 1840. 90.

Nef 1860 – Nef 1860. 32. sz. 385–386. Olvasó asztal rovat. A szerző szignója: –r. (*A két barát* c. regényről.)

Nef 1860a – Nef 1860. 48. sz. 573. Olvasó asztal rovat. A szerző szignója: -r. (*Az első lépés veszélyei* c. regényről.)

Növ 1858 – Növ 1858. 25. sz. 400. (*A hat Uderszky leány* c. regényről.)

Növ 1858a – Növ 1858. 45. sz. 720. (az *Élet és tündérhon* c. novellagyűjteményről.)

Növ 1860 – Növ 1860. 39. sz. 619. (*A két barát* c. regényről.)

Növ 1861 – Növ 1861. 11. sz. 173–174. (a *II. Rákóczi Ferenc* c. regényről.)

Nszab 1965 – Nszab 1965. febr. 27. 8. (N. K.: Az Abafi írójára emlékezünk... Jósika Miklós.)

NU 1844 – NU 1844. júl. 6. 12–13. (*Az élet útjai* c. regényről.)

NU 1844a – NU 1844. szept. 18. 195–196. (az *Iffabb Békesi Ferenc kalandjai* c. regényről.)

PDI 1845 – PDI 1845. I. máj. 1. 154.

PDI 1845a – PDI 1845. II. nov. 20. 1145.

PDI 1847 – PDI 1847. I. 20. sz. 283. (a *Gyulai Pál* c. regényről.)

PN 1853 – PN 1853. nov. 20. 3. (*A gordiusi csomó* c. regényről.)

PN 1854 – PN 1854. máj. 24. 3. (*A zöld vadász* c. regényről.)

PN 1854a – PN 1854. nov. 3. 4. (*A két Barcsay* c. színdarabról.)

PN 1854b – PN 1854. dec. 6. 3. (*A szegedi boszorkányok* c. regényről.)

- PN 1862 – PN 1862. nov. 1. 2. (a *Két élet* c. regényéről.)
- Rajz 1838 – Rajz 1838. I. febr. 22. 117–118., febr. 25. 125–127. (Alföldi 24: Észrevételek a Figyelmező 22., 23. és 24. számában dr. Schedel Ferenc által Jósika Miklós „Utolsó Báthori” című regényére írt bírálata.)
- Rajz 1839 – Rajz 1839. I. máj. 19. 312. (A *csehek Magyarországon* c. regényéről.)
- RPDI 1842 – RPDI 1842. I. jan. 1. 7. (A *karthausi* c. regényéről.)
- Szab (K-vár) 1994 – Szab (K-vár) 1994. ápr. 28. (Koszorúzási ünnepség a 200 éve született Jósika Miklós sírjánál.)
- SzK 1858 – SzK 1858. 8. sz. 125. (az *Élet és tündérhon* c. novellagyűjteményéről.)
- Telegraful roman 1865 – Telegraful roman 1865/16. 63. (Jósika-nekrológ.)
- 1848-49. TörtL 1894 – 1848-49. TörtL 1894. máj. 15. 90–91. (Báró Jósika Miklós hamvainak hazaszállítás.)
- 1848-49. TörtL 1894a – 1848-49. TörtL 1894. jún. 1. 106. (Jósika Miklós br. szülőháza.)
- 1848-49. TörtL 1894b – 1848-49. TörtL 1894. jún. 1. 106. (Jósika Miklós báró.)
- ÜMM 1853 – ÜMM 1853. 5. füz. 260. Irodalmi napló rovat. (az *Eszther* c. regényéről.)
- ÜMM 1853a – ÜMM 1853. 7. fuz. 361–362. Irodalmi napló rovat. (A *nagyszebeni királybíró* c. regényéről.)
- Ur 1917 – Ur 1917. 1. sz. 27–28. (Jósika Abafijának hatása Tesla Miklósr.)
- VU 1864 – VU 1864. 14. sz. 133. (a *Sziklarózsa* c. regényéről.)
- VU 1869 – VU 1869. 29. sz. 401. (A *hat Uderszky leány* c. regényéről.)
- VU 1874 – VU 1874. 38. sz. 603. (A *szegedi boszorkányok* c. regényéről.)
- VU 1894 – VU 1894. 17. sz. 286. (Jósika Miklós szülőháza és szurdoki lakása.)
- VU 1894a – VU 1894. 17. sz. 286. (Báró Jósika hamvai itthon.)
- VU 1896 – VU 1896. 2. sz. 25. (Báró Jósika Miklós és báró Podmaniczky Júlia síremléke.)
- VU 1915 – VU 1915. 33. sz. 527. (Az „Abafi” tanítványa.)

Szövegkiadások

1. Rövid közlemények

„ESZTHER” SZERZŐJE 1856 – „Eszther” szerzője [Jósika]: Egy kis jegyzet Brassay Sámuel úr kritikai lapjaira. = MS 1856. ápr. 20. lapszám n.

„ESZTHER STB. SZERZŐJE” 1856a – „Eszther stb. szerzője”: Nyilatkozat. = MS 1856. máj 7. lapszám n.

JÓSIKA MIKLÓS

1845 Nyilatkozat. = PDI 1845. 12. sz (febr. 9.) 198.

1845/1846 Elnöki megnyitóbeszéd a KisFT VII. közgyűlésén. = KisFTÉ 1845/1846. 114–117.

1845/1846a Elnöki megnyitóbeszéd a KisFT VIII. közgyűlésén. = KisFTÉ 1845/1846. 285–287.

1848 Jósika Miklós 9 „nyílt levele” Kemény Zsigmondhoz az erdélyi országgyűlés tevékenységéről. = PH 1848. 76. sz. (jún. 7.) 522–523., 82. sz. (jún. 15.) 550–551., 83. sz. (jún. 16.) 554., 84. sz. (jún. 17.) 558–559., 86. sz. (jún. 20.) 567., 88. sz. (jún. 22.) 576., 92. sz. (jún. 27. névalírás nélkül) 592., 93. sz. (jún. 28.) 596., 95. sz. (jún. 30.) 603–604., 98. sz. (júl. 4.) 616. További cikkei az erdélyi helyzetről: PH 1848. 104. sz. (júl. 11.) 639., 107. sz. (júl. 14.) 651–652., 108. sz. (júl. 15.) 655, 109. sz. (júl. 16.) 659–660., 111. sz. (júl. 19.) 667., 114. sz. (júl. 22.) 679., 120. sz. (júl. 29.) 703.

1851 [Brüsszeli levelek.] = MH 1851. 492. sz. (jún. 25.), 505–508. sz. (júl. 10–13.), 514. sz. (júl. 20.), 519–521. sz. (júl. 26–29.), 531–533. sz. (aug. 9–12.), 536–539. sz. (aug. 15–19.), 549. sz. (aug. 31.), 551–554. sz. (szept. 3–6.), 558–559. sz. (szept. 11–12.), 567. sz. (szept. 21.), 569. sz. (szept. 24.), 577–578. sz. (okt. 3–4.), 580. sz. (okt. 7.), 582. sz. (okt. 9.). Tárca rovat.

1861 [Levélsorozat a Magyar Sajtóban.] = MS 1861. ápr. 16. 363., ápr. 26. 399., máj. 2. 419., máj. 9. 443–444., máj. 16. 463., máj. 23. 487., máj. 30. 515., jún. 6. 539., jún. 13. 563., jún. 29. 619., júl. 3. 627., júl. 9. 647., júl. 17. 675–676., júl. 24. 699., júl. 25. 703., júl. 31. 723–724., aug. 8. 751–752., aug. 15. 775., aug. 28. 811., szept. 5. 839.

1862 = Dcs 1862. 2. sz. 30. Irodalmi hírek rovat.

1912 Jósika Miklós levele ismeretlen barátjához. = EPhK 1912. 185–186.

VISKY KÁROLY

1910 Br. Jósika Miklós jegyzőkönyve. = ItK 1910. 64–97.

2. Kötetek

JÓSIKA MIKLÓS

1839 *A csehek Magyarországon*. Heckenast Gusztáv tulajdona, Pest.

1843 *Élet és tündérhon*. I–III. 2. kiadás. Pest.

1859 *Regény és regény-ítéset*. Emich Gusztáv tulajdona, Pest.

1861 *Egy magyar család a forradalom alatt*. I–IX. 2. kiadás. Bp. 1861.

1865 *Emlékirat*. I–IV. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

1871 *Jósika István*. I–V. 2. kiadás. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

1871a *Két királynő*. I–II. 2. kiadás. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

1871b *A könnyelműek*. I–II. 4. kiadás. Heckenast Gusztáv tulajdona, Pest.

1876 *Abafi*. I–II. Zólyomi. 6. [4.] kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1877 *A nagyszebeni királybíró*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1877a *Az első lépés veszélyei*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1881 *Az utolsó Báthori*. I–III. 6. [4.] kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1881a *Pygmaeon vagy egy magyar család Párisban*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1882 *A rejtett seb*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1882a (Alt Móricz álnéven): *Ífjabb Békesi Ferenc kalandjai*. I–II. 2. kiadás. Az Athenaeum R. Társ. Kiadása, Bp.

1884 *A tudós leánya*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1891 *A végváriak*. 2. [1.] kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1894 *A hat Uderszky leány*. I–IV. 4. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1895 *Az élet útjai*. 3. [1.] kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1895a *Jó a tatár*. 3. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1895b *Regényes képletek*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1896 *A szegény ember dolga csupa komédia*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1896a *Klára és Klári*. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1896b *Várt leány várat nyer*. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1897 *A szegedi boszorkányok*. 3. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1897a *Sziklarózsa*. I–II. 2. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1898 *A magyar kényurak*. 2. kiadás. I–II. Franklin-Társulat, Bp.

1900 *Akarat és hajlam*. 3. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1900a *A két barát*. 3. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1901 *A gordiusi csomó*. 4. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1901a *Visszhangok*. 5. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1902 *A rom titkai*. 5. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1902a *Eszther*. 5. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1904 *Ami késik, nem múlik*. 3. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1904a *Egy kétemeletes ház Pesten*. 4. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1904b *Zrínyi a költő*. I–II. 5. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1905 *A csehek Magyarországon*. I–II. Franklin-Társulat, Bp.

1905a *Szív rejtelmek*. 4. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1909 *II. Rákóczi Ferenc*. I–III. 5. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1910 *A zöld vadász*. 4. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1910a *Régibb és újabb novellák*. 3. [2.] kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1911 *A két mostoha*. 3. kiadás. Franklin-Társulat, Bp.

1928 *A csehek Magyarországon*. I–II. A mai magyar nyelvre átdolgozott kiadás. A Nemzeti Múlt Irodalmi Bizottság megbízásából: Fővárosi Könyvkiadó R.-T. Bp. (A magyar próza mesterei. Szerk. Kállay Miklós.)

1972 *A csehek Magyarországon*. Az ifjúság számára átdolgozta Majtényi Zoltán. Móra, Bp.
1981 *Abafi*. Dacia, Kolozsvár.
é. n. *A csehek Magyarorszáiban*. I–II. Az Est lapkiadó R.T. és a Pesti Napló R.T. kiadása. Bp.
(Filléres Klasszikusok sorozat.)

3. Levelezés

ABAFI LAJOS

1884 J. M. levelei Szemere Bertalanhoz. = Figy 1884. XVII. 390–398. [1852–1854.]
(D.): J. M. egy magán-irata. = FL 1872. 295. sz. 1290–1292. [J. M. levele Ráth Mórhoz.]

DÉZSI LAJOS

1919 B. Podmaniczky Júlia levelei b. J. M.-hoz. = ItK 1921. 240–255. (11 levél 1839–1846.)

ESZTEGÁR LÁSZLÓ

1901 Báró J. M. két levele. = ItK 1901. 209–211. (Heckenasthoz és Hartlebenhez.)

ESZTEGÁR LÁSZLÓ

1901a Báró J. M. levelei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. = ItK 1901. 375–378. (Két levél
Egressy Gáborhoz és egy Répássy Jánoshoz.)

FERENCZI ZOLTÁN

1900 B. Kemény Zsigmond levelei B. Wesselényi Miklóshoz és B. Jósika Miklóshoz. = ItK 1900.
351–366.

KARA GYÖZÖ

1917 [J. M. levele Sárosy Gyulához.] = ItK 1917. 200–201.

KARDOS SAMU

1905 Báró J. M. kiadatlan levelei. = ROLeVT 1905. 1. sz. 42–49., 2. sz. 60–63. (Fejérváry Miklóshoz
és J. életrajza.)

KÉKY LAJOS

1942 [Báró J. M. levele Ráth Mór könyvkiadóhoz.] = ItK 1942. 44–47.)

1942a [Báró J. M. levele a Fővárosi Lapok szerkesztőségéhez.] = ItK 1942. 47–48.

1942b [Báró J. M. levele Vadnay Károlyhoz.] = ItK 1942. 48–49.

KOKAS KÁROLY –SZAJBÉLY MIHÁLY (SZERK.)

1988 „*Idegen, de szabad hazában*.” Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

KONT IGNÁC

1899 Magyar emigránsok levelei Chassin Károly Lajoshoz. = BpSz 1899. 99. köt. 406–421. (Jósika
levele 418–420.)

NYÁRY ALBERT

1912 Érdekes levelek. = Ur 1912. 269–273. (J. M. levele Kubinyi Ferenchez 269.)

PAP KÁROLY

1906 [J. M. levelei Wesselényihez.] = ItK 1906. 362–379., 472–481. (11 levél 1839–1846.)

1906a Wesselényi Miklós levelei barátjaihoz: Bártfay Lászlóhoz és J. M.-hoz. = ItK 1906. 482–495.
(J. M.-hoz: 7 levél 1845–1846.)

RADÓ ANTAL

1944 Brüsszeli és drezdai J.-levelek. = It 1944. 115–118.

SZÁDECZKY BÉLA

1910 *Magyar írók levelei b. J. M.-hoz*. = Különlenyomat az ItK 1909. évfolyamából. Az Athenaeum
Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat nyomása. Bp. (29 levél 1836–1847.)

SZAJBÉLY MIHÁLY (szerk.)

2000 Jósika Miklós: *Brüsszeli tárcalevelek és más írások*. Széphalom Könyvműhely, Bp.

(SZ.) [SZANA] SZANA TAMÁS

1891 Báró J. M. egy levele. (A „Sziklarózsa” kiadójához, Ráth Mórhoz.) = FL 1891. ápr. 1. 647–648.
(Ugyanezt a levelet Kéky Lajos is közli. Lásd KÉKY 1942a.)

SZÁSZ BÉLA

1916 Négy báró J. M. levél. = AkÉrt 1916. 171–174. (Báró Otto von Reinsbergnek és nejének.)

THURY JÓZSEF

1901 Bárá J. M. levele Nyáry Pálhoz. = ItK 1901. 117–118.

UJHELYI GÉZA

1906 Bárá J. M. levelei Fejérváry Miklóshoz. = ROLeVT 1906. 4. sz. 38–43., 5–6. sz. 39–47., 7–8. sz. 53–60.

WEBER ARTHUR

1911 [J. M. levelezése Toldy Ferencsel.] = ItK 1911. 66–83. (21 levél 1838–1847.)

1911a [Toldy egy levele J.-hoz.] = ItK 1911. 84–85.

1911b [J. M. levelei Fáy Andrásához.] = ItK 1911. 85–88. (3 levél 1840-ből.)

1911c [J. M. levelei Heckenasthoz.] = ItK 1911. 88–89. (3 levél 1847-ből.)

Ismeretlen közlő levelek

Figy 1884 – J. M. egy ismeretlen levele. = Figy 1884. XVI. 236–237. [Az ismeretlen közlő szerint Császár Ferenc a levél címzettje, Radó Antal pedig, aki szintén közli 1944-ben, Deák Ferencet tartja a címzettnek.]

PN – J. M. levele a magyar szerkesztőkhöz. = PN 1862. jan. 3.

ROLeVT 1906 – Bárá Jósika Samuné báró Jósika Irén saját levélgyűjteményéből. Bárá J. M.-hoz írott levelek. = ROLeVT 1906. 2. sz. 47–51., 3. sz. 44–49.

TörtL 1860 – J. M. levele báró Wesselényi Miklóshoz. = TörtL 1874. 34. sz. 540–541.

VU 1860 – Jósika Miklós levele Ozoray Árpádhoz. = VU 1860. 43. sz. 520.

Tartalom

Előszó	5
A tárgy elméleti és módszertani megközelítése	7
A recepciókutatás elméletéről	7
Az empirikus és a rendszerelvű irodalomtudomány tanulságai	8
Értékelméleti megalapozás	10
A kánonkutatás elméletéről	10
A recepciótörténet kultusz kutatási vonatkozásai	11
A kutató módszertani gondjai	12
A könyv szerkezeti felépítése	14
I. Jósika írói sikerének időszaka (1836–1848)	15
1.1. A kutatási modell elméleti felvázolása	15
1.2. Jósika regényeinek helye az olvasóközönség elváráshorizontján	17
1.2.1. A népszerű és az elit irodalom olvasóközönsége (1760–1848)	17
1.2.2. Olvasmánypreferenciák a felvilágosodás és reformkor idején	19
1.2.3. A magyarországi németek szerepe a magyar irodalom fogadtatásában	24
1.2.4. Jósika sikerének befogadásesztetikai és műfajpoétikai kontextusa	26
1.2.5. Összefoglalás	33
1.3. Jósika regényei a korabeli kritika elváráshorizontján	34
1.3.1. A magyar kritika műfajának kezdetei	35
1.3.2. A kor legjelentősebb kritikáinak irodalmi elvárásai	35
1.3.3. A kor neves kritikáinak Jósika-bírálatai	40
1.3.4. A kritika másodvonala Jósika műveiről	44
1.3.5. A siker időszakának mérlege	52
1.4. Két lehetséges vetélytárs: Eötvös és Kemény	54
II. Küzdelme az elfeledtetéssel (1850–1900)	59
II.1. A művelődés és mentalitás néhány jellemzője az önkényuralom korában	60
II.2. Az irodalomról való gondolkodás	61
II.3. Jósika műveinek fogadtatása a XIX. század második felében	63
II.3.1. Az olvasóközönség elváráshorizontja a XIX. század második felében	64
II.3.2. Jósika művei az olvasóközönség elváráshorizontján	69
II.3.3. A regény műfaja: kritikai elvárások	74
II.4. Jósika (az író, az ember) magatartása a megváltozott helyzetben	84
II.5. A korszak Jósika-recepciójának mérlege	88
Monográfiák az íróról	90
III. A kultuszképződés útjai	92
III.1. A kultusz fogalmának jelentésköre	92
III.2. Jósika dicsőítése mint a XIX. század irodalomszemléleti kultuszának része	94
III.2.1. Egy regényes élet	95
III.2.2. Az írói önkultusz – szerep és személyiség összefonódása	102
III.2.3. Kultuszának története. A kezdetek	106
III.2.4. Gyász hírek és nekrológok	110
III.2.5. Az évforduló: mint kultikus lehetőség	116
III.2.6. A XIX. századi Jósika-kultusz mérlege	123
III.3. Kultikus elemek a XX. századi befogadásban	123
III.3.1. A centenárius közvetlen következménye	123

III.3.2. A kultusz pangása.....	124
III.3.3. Az <i>Abafi</i> centenáriuma	125
III.3.4. Évfordulók. Jósika halálának centenáriuma és születésének 175. évfordulója.....	125
III.3.5. A 200. évforduló.....	126
IV. XX. századi fogadtatása	129
Sikerregényekből – egyetlen fakultatív házi olvasmány	129
IV.1. Az életmű értékvesztése: irodalomszemléleti okok	130
Megváltozott értékszemlélet: esztétikum-centrikusság	130
Az irodalmi kánonok megsokszorozódása	131
Érdemes-e Jósikával foglalkozni?	132
IV.2. A recepció dokumentumai. Tipológia, lelőhelyek.	133
IV.3. A szépíró Jósika fogadtatása	137
IV.4. Jósika nem-fikciós műveinek „felfedezése”	156
IV.4.1. Emlékirata	156
IV.4.2. Levelezése	161
IV.5. A Jósika-kutatás ígéretes irányai.....	164
Másfél évszázad recepciójának mérlege	166
Könyvészet	171
Rövidítések.....	171
Általános szakirodalom.....	172
Emlékkönyvek	190
Sznignálatlan és azonosítatlan szgnójú cikkek, tudosítások.....	190
Szövegkiadások.....	192

AZ UTOLSÓ BÁTORI

REGÉNY

IRTA

BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS

ELSŐ KÖTET

GERŐLY IMRE RAJZAIVAL

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

Magyar nyelv. irodalom és könyvtudomány

1901

A REJTETT SEB.

REGÉNY.

IRTA

JÓSIKA MIKLÓS.

ELSŐ KÖTET.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR NYELV. IRODALOM ÉS KÖNYVTUDOMÁNY

1882.

JÓSIKA
MIKLÓS

ABAFI

A bevezető esszé
és a jegyzeteket
Bernád Ágoston írta

Dacia Könyvkiadó
Kolozsvár-Napoca 1901

Jósika Miklós, akit egykor „magyar Scott”-ként, „a magyar regényirodalom atyja”-ként emlegettek, a mai magyar olvasó számára szinte teljesen ismeretlen. Irodalomtörténetünk ama nagyjai közé tartozik, akiket méltatlanul szorítottak háttérbe a változó korok új elvárásai.

Érett íróként lépett a pályára, és első regényével, az *Abafival* átütő sikert aratott mind a széles publikum, mind a kritika körében. 1848-ig korlátlan dicsőségben volt része, majd fokozatosan elfelejtették.

Ez a könyv, amelynek célja kinyomozni, miért és hogyan esett ki Jósika az irodalmi köztudatból, elismerő főhajtás a reformkor ünnepezt írófejedelme és közéleti személyisége előtt.